

HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK

Az alapítás éve
1888

E számunk a

Nemzeti Kulturális Alap támogatásával jelent meg

128. ÉVFOLYAM

BUDAPEST

2015. 4. SZÁM

A HADTÖRTÉNETI INTÉZET ÉS MÚZEUM FOLYÓIRATA

E SZÁMUNK MUNKATÁRSAI

Ács Tibor, a hadtudomány doktora, ny. ezredes; *Andaházi Szeghy Viktor*, PhD, százados, könyvtárvezető; *Bolyósné Ujjfalusi Éva*, főkönyvtáros (Hadtörténeti Könyvtár); *Bradács Gábor*, tanársegéd (Debreceni Egyetem, Történelmi Intézet); *Chaline, Olivier*, professzor (Sorbonne Paris IV); *Csorba György*, PhD; *Dénes Kálmán*, alezredes, egyetemi docens (NKE); *Fodor Veronika*, könyvtáros (Hadtörténeti Könyvtár); *Fritz Beke Éva*; *Hausner Gábor*, PhD, alezredes, főszerkesztő (*Hadtörténelmi Közlemények*); *Kincses Katalin Mária*, kandidátus, felelős szerkesztő (*Hadtörténelmi Közlemények*); *Kiss Dávid*, PhD, tudományos munkatárs (Veritas Történetkutató Intézet); *Kovács László*, az MTA doktora, ny. igazgatóhelyettes (MTA BTK Régészeti Intézet); *Márkus Andrea*, franciafordító; *Mohácsi Zoltán*, könyvtáros (Hadtörténeti Könyvtár); *Négyesi Lajos*, PhD, ny. alezredes, egyetemi docens (NKE); *Padányi József*, az MTA doktora, dandártábornok, rektorhelyettes (NKE); *Süli Attila*, PhD, őrnagy, tudományos kutató (Hadtörténeti Intézet); *Szabó András*, főhadnagy, tanársegéd (NKE); *Szakály Sándor*, az MTA doktora, igazgató (Veritas Történetkutató Intézet); *Szelke László*, PhD, adjunktus (PPKE); *Tatár Imre*, ny. újságíró; *Tóth Ferenc*, az MTA doktora, tudományos tanácsadó (MTA BTK Történettudományi Intézet); *Tulipán Éva*, PhD, tudományos kutató (Hadtörténeti Intézet); *Tüskés Anna*, PhD, tudományos segédmunkatárs (MTA BTK Irodalomtudományi Intézet); *Veszprémy László*, az MTA doktora, alezredes, igazgató (Hadtörténeti Intézet)

Az abstractokat *Bognár Katalin*, a tartalomjegyzékeket *Bognár Katalin* (angol), *Márkus Andrea* (francia), *Zachar Viktor Kristóf* (német) és *Lehoczky Viktória* (orosz) fordította.

A Szerkesztőség kéziratot nem őriz meg és nem küld vissza!

HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK

A Hadtörténeti Intézet és Múzeum folyóirata

Az MTA IX. Osztály Hadtudományi Bizottsága által „A” kategóriába sorolt, referált folyóirat

Főszerkesztő: *Hausner Gábor*
Felelős szerkesztő: *Kincses Katalin Mária*
Szerkesztő: *Schubert Katalin*
A Szemle rovat vezetője: *Tulipán Éva*

Szerkesztőbizottság:

Balla Tibor, Bona Gábor, Bonhardt Artila, Czigány István, Csikány Tamás, Dombrády Lóránd, Hermann Róbert (a szerkesztőbizottság elnöke), *Horváth Miklós, Kedves Gyula, Kovács Vilmos, Lenkefi Ferenc, Markó György, Pálffy Géza, Pollmann Ferenc, M. Szabó Miklós, Szakály Sándor, Székely György, Tóth Ferenc, Urbán Aladár, Varga J. János, Veszprémy László*

Tanácsadó testület:

Ágoston Gábor, Erwin A. Schmidl, Vladimír Segeš, Hajdu Tibor, Okváth Imre

Kiadja: a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum

A kiadásért felel: a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum parancsnoka

Szerkesztőség és kiadóhivatal:

1014 Budapest I., Kapisztrán tér 2–4. Postacím: Budapest, Pf. 7., 1250
Telefon: 325-16-44, 325-16-45, Fax: 325-16-04, e-mail: hkszerk@gmail.com
Megjelenik negyedévenként. Előfizetési díj: egy évre 4000,- Ft, negyedévre 1000,- Ft

Előfizetésben terjeszti:

a Magyar Posta Zrt. Hírlap Üzletág. Előfizethető közvetlenül a postai kézbesítőknél, az ország bármely postáján, Budapesten a Hírlap Ügyfélszolgálati Irodákban és a Hírlapterjesztési Központban (1089 Budapest VIII., Orczy tér 1., postacím: 1900 Budapest, tel.: 06-1-477-64-06).

További információ: 06-80-444-444; hirlapelofizetes@posta.hu

Egyes példányok megvásárolhatók a nagyobb budapesti és vidéki hírlapüzletekben.

TANULMÁNYOK

SÜLI ATTILA

AZ ERDÉLYI HADSEREG TÜZÉRSÉGÉNEK MEGSZERVEZÉSE 1848–49-BEN

The Artillery of the Transylvanian Army in 1848–49

The paper wishes to present the artillery of the Transylvanian Army. It outlines how this arm branch developed from Autumn 1848 and what kind of difficulties army leaders had to face. The artillery was the striking force of the warfare of the time, and the artillery of the Hungarian Honvéd Army did an excellent service in the operations. No wonder the military and the political leadership had the opinion that one cannot have enough of cannons. The Committee of National Defense was able to secure the artillery background, that is the adequate number of cannons for the counter-attack in Transylvania, starting in mid-December 1848. Guns were arriving continuously from the mother country from November 1848, and ammunition supply came from Nagybánya (Baia Mare, Romania). In addition to the production of the State Gun Factory, the Transylvanian theatre of war was also supplied by the gun- and ammunition-manufacturing in Máramaros (Maramureş, Romania), Nagybánya and Ruszkabánya (Rusca Montană, Romania). By describing these fields the author aims to refine the widespread view that cannon casting in 1848–49 can be attributed only to Áron Gábor.

When looking at the number of cannons manufactured by the war industry in Transylvania, production was far behind that of the Hungarian factories before April 1849. The successful resistance of Háromszék in December 1848 contributed to the Hungarian superiority in the North-Transylvanian theatre of war, for the Imperial army leaders were forced to send a brigade to Brassó (Braşov, Romania). The author devotes a separate chapter to the expansion of the war industry in Háromszék in 1849, discussing the problems in technology and construction as well. The expansion and the increased productivity of the war industry in Háromszék was in line with the otherwise false concept of the political and army leaders, namely that the defense of the country-part is equal with the defense of the mountain passes. This concept failed during the fights in June-July, for the battalions – most of them poorly equipped and made up of new recruits, fighting with ill-constructed guns, and lacking major reserves – could not stop but only slow down the advance of the enemy. Despite all these facts the achievement of the Háromszék war industry was superhuman, and the successful resistance of the Division at Székelyföld was mainly due to the well-organised actions and great number of cannons of the artillery.

Keywords: Hungarian Army in Transylvania, artillery, war industry in Háromszék, Josef Bem, Áron Gábor

A tüzérség az 1848–49. évi szabadságharc honvédhadseregének a legsikeresebb fegyverneme volt. Különösen igaz ez a megállapítás az erdélyi hadseregre, amelynek élén az a József Bem vezérőrnagy állt 1848 decemberétől, aki tüzértiszti pályafutását még a napóleoni háborúk idején kezdte, majd 1831-ben az ország függetlenségéért küzdő lengyel hadsereg tüzérségének parancsnoka lett.¹

A jól működő tüzérséget már a kortársak is az önvédelmi harc folytatása alapfeltételének tartották. Az erdélyi hadszíntéren például a lövegek hiányával magyarították a székely tábor 1848. november 5-i marosvásárhelyi vereségét.²

Ugyanakkor pozitív példaként Háromszék önvédelmi harcát és az itt folyó, Gábor Áron által irányított ágyúöntést határozta meg a szakirodalom.³ Ettől kezdve a történészek megkülönböztetett figyelmet szenteltek Gábor Áron életpályájának és tevékenységének.⁴ Az utóbbihoz hozzájárult a kiegyezés után megszülető Gábor Áron kultusz. A székely hős olyan történeti személyiség volt, amely lényegében minden politikai kurzusnak megfelelt a XIX. és XX. században.⁵

A Gábor Áront heroizáló és abszolutizáló szemlélet uralkodott a szépirodalomban, sőt, néhány kultikus filmben is. Erre tipikus példa az 1950-es évek történelemszemléletét tükröző film, a „Föltámadott a tenger”⁶, ahol döntő ütközetben a székely ágyúk megérkezése hozta meg az erdélyi magyar csapatok számára a győzelmet.

Ennek hatására többen úgy vélték, hogy az erdélyi magyar hadsereg sikereinek meghatározó tényezője volt Gábor Áron és a háromszéki hadiipar.⁷

Új szempontokra hívta fel a figyelmet Bözödi György a máramarosi fegyvergyártásról készített kiváló tanulmányában. Bözödi így foglalta össze kutatási eredményeit: „Ebben a tekintetben az önkéntes, állami támogatás nélkül létrejött vállalkozások közül elsősorban és szinte egyedülállóként tartotta számon mind ez ideig a közvélemény és a történetírás a háromszékieknek Gábor Áron nevéhez fűződő ágyúöntését és lőszergyártását. Most az újabban napvilágra került dokumentumok bizonyossága szerint ez a kezdeményezés nem volt egyedülálló, mert más vidékeken is történtek hasonló kísérletek és teljesítmények. Ilyen volt a Máramarossziget melletti Kabolapolyánán végzett ágyúöntés és lőszergyártás, amelynek írásos bizonyítékai az újabb kutatások során legnagyobb részt Máramaros megye levéltárából kerültek elő, de amiről a megye monográfiái nem tudnak és a szabadságharc fegyvergyártásáról szóló szakirodalom is alig tesz említést.”⁸

¹ Hermann 2001. 72–73. o.; József Bem életútjáról és tevékenységéről újabban: Kovács 2014.

² Például *Jakab Elek* későbbi történetíró, a 15. Mátyás huszárezred századosa. *Jakab* 1881. 409–410. o.

³ *Egyed* 2010. 225. o.

⁴ A teljesség igénye nélkül: *Bözödi* 1974. 34–257. o.; *Imreh* 2014. 11–29. o.; *Egyed* 2008. 125–138. o.; *Egyed* 2010. 425–440. o.; *Bakó* 1943.; *Mérei Gyula*: A magyar iparfejlődés 1790–1848. Budapest, 1951. 385–394. és 398–413. o.; *Balázs József – Borus József – Nagy Kálmán*: Kossuth a forradalmi honvédelem szervezője. In: *Emlékkönyv Kossuth Lajos születésének 150. évfordulójára*. Szerk. *I. Tóth Zoltán*. I–II. k. Budapest, 1952. A vonatkozó rész: I. 364–378. o.

⁵ Erre vonatkozólag lásd: *Váry* 2014. 284–303. o.

⁶ Magyar filmdráma. 1953. Rendező: *Nádasdy Kálmán* és *Ranódy László*. E szemlélet tükröződött a *Képes Történelem* sorozat 1966-ban megjelent kötetében, amely a történelmet általános iskolások körében volt hivatott népszerűsíteni: *Márkus István*: Forradalom és szabadságharc 1848–49. Budapest, 1966.

⁷ *Egyed* 2010. 440. o.; *Csikány* 2014. 93. o.

⁸ *Bözödi* 2002. 221. o.

Bözödi György történeti kutatásai során szembesült azzal a ténnyel, hogy a valóság számos esetben nem fedi a Gábor Áronról kialakított mítoszt. Pedig az író – a *Székely bánja* című regénye szerint – a kezdetekben maga is vallotta a Gábor Áron legenda alapján létrejött idealizált képet.⁹ A halála előtti interjúban azonban már így fogalmazott: „Tovább kutattam Gábor Áron után, s olyan adatokra bukkantam, amelyek egészen más színben mutatják, mint ahogy a köztudatban élt. Idevágó dolgozataimban ezeknek az adatoknak csak egy töredékét közöltem. Például a közhittel ellentétben ágyút már Gábor Áron előtt is öntöttek a Székelyföldön, sőt Háromszéken is; a ledöndült székely harangok nagy része sohasem került beolvasztásra, 1849-ben sértetlenül visszaadták őket a templomoknak, az ágyúöntéshez elsősorban a balánbányai vasércet¹⁰ használták fel; a rakétagyártásban és a lyukasöntésben Gábor Áronnak nem volt akkora szerepe, mint ahogy azt eddig vélték.”¹¹

2014-ben ünnepelték Gábor Áron születésének 200. évfordulóját. Kovászna Megye Tanácsának kezdeményezésére a múlt év végén jelent meg az *Ágyúba öntött harangok* című tanulmánykötet, amely számos új kutatási eredményt és új szempontot hozott felszínre. Mindezek indokoltá teszik a kérdéskör átgondolását.

A honvédtüzérség és a hazai ágyúgyártás létrejöttének vázlatja

1848 tavaszán a császári-királyi tüzérséget Bécsből a tüzérségi igazgató irányította, munkáját egy törzs segítette. Közvetlen alárendeltségébe tartozott a főszerhivatal, ami a tüzérség béketevékenységét irányította. Az érvényben lévő szervezetnek megfelelően a tüzércsapatokat vezető szervekre, táborig tüzérségre, helyőrségi tüzérségre és táborig szerhivatalra osztották fel. A táborig tüzérséget Magyarországon az 5. tüzérezred képviselte. A legénységi állomány kiegészítési területe 1830-tól Csehország volt, Magyarországról és az észak-itáliai tartományokból csak szükség esetén vonultattak be embereket a tüzérséghez. Az ezred nem egy helyőrségben, sőt nem is egy országban települt. A törzs, illetve a századok többsége Pesten volt. 1848 nyarán öt század Dalmáciában, egy-egy század Erdélyben, illetve Szlavóniában, három a lombard-velencei főhadparancsnokság állományában, egy pedig Komáromban állomásozott. A helyőrségi tüzérigazgatóságok közül az országot a magyarországi, az erdélyi, a bánáti, a szlavóniai és a horvátországi fogta át. A magyarországi igazgatóság állomásai Budán, Komáromban, Lipótváron, Pozsonyban és Kassán voltak. Az erdélyi helyőrségi tüzérigazgatóság székhelye Kolozsváron működött.

A táborig tüzérségnél 3, 6, 12, 18 fontos gyalog-, 6 fontos lovas- és röppentyűüteget rendszeresítettek. A legelterjedtebb a 6 fontos gyalogüteg volt, amely négy 6 fontos ágyúból és két 7 fontos tarackból tevődött össze. Az üteg személyi állománya egyrészt tüzérékből, másrészt szekerészekből állt. A parancsnokon kívül egy tűzmester, négy tizedes, valamint hatvan bombász és tüzer, illetve egy tisztiszolga alkotta az ágyúk kezelőszemélyzetét. A szekerészeket egy őrmester vezette. Alárendeltségébe tartozott három tizedes vagy altizedes, harminckilenc közlegény, két kovács és egy nyerges katona. A hat lövegen kívül hat lőszeres kocsi, egy kovácsműhely kocsi, két poggyászkocsi, két takar-

⁹ *Bözödi György*: Székely bánja. 2. kiadás. Budapest, é. n. 86. o. és *Bözödi* 2002. 221. o.

¹⁰ Az utóbbi elírás lehet. Balánbányáról rezes, míg Bodvajról vasat szállítottak Kézdivásárhelyre. Mindkét bányauzem a Bodor Ferenc vezette Csíkszentdomokosi Rézbánya Hivatalhoz tartozott.

¹¹ *Gálfalvi György*: Bözödi György galibái. In: *Bözödi György*: Halott-világítás. Novellák. Bukarest, 1990. 5–15. o. A hivatkozott rész: 12–13. o.

mányos szekér, illetve egy további fedeles kocsi tartozott az üteghez. A lövegeket és a löszerkocsikat négy-négy ló húzta, ezen kívül még további harmincegy ló volt az ütegnél rendszeresítve. Az üteg löszerkészletét a löszerkocsikon tárolták. A tüzérek a lövegeket általában gyalogosan kísérték, csak szükség esetén ültek fel a kocsikra. Erre az időszakra már elavultnak számított a 3 fontos löveg, így az ilyen űrméretű üteg összeállítása korszakunkban elsősorban a határőrezredeknél volt jellemző. Az ütegek másik jelentős csoportját a lovasütegek képezték. Mivel minden tüzérnek saját lova volt, és több lovat fogtak a lövegek elé is, a tüzérségnek ez a fajtája az adott kor körülményeihez képest rendkívül mozgékonyvá vált. Ezek az ütegek elsősorban a lovasságot támogatták, de gyorsabban közelebb tudtak menni az ellenség harcrendjéhez is, így hatásosabban tevékenykedhettek, mint a gyalogok ütegek.

Az áprilisi törvények elfogadása után magyar kormány május 16-án elrendelte egy 10 ezer fős mobilis nemzetőrség szervezését. A rendelettel kapcsolatban Baldacci Manó báró ezredes, az Országos Nemzetőrségi Haditanács újonnan kinevezett elnöke többek között olyan feladatot is kapott Batthyány Lajos gróf miniszterelnöktől, hogy tájékoztódjék a pesti Újépületben lévő tüzérségi löveganyagról, és gondoskodjék a honvéd lovasüteg felszereléséről. A felállítandó sereg a terv szerint tíz gyalogzászlóalj mellett egy lovasüteget is magában foglalt. Ezen üteg felállítása az 5. tüzérezred állományának és háttérének felhasználása nélkül aligha történhetett volna meg.

A honvédütegek a császári-királyi hadsereggel ellentétben nem hat, hanem nyolc lövegből álltak, ami a későbbiekben nagyobb tüzérot biztosított. A tüzérek részben az 5. tüzérezredből, részben a műszaki tanulmányokat folytató diákokból kerültek ki. A honvéd tüzérség lövegeinek nagy része hatfontos volt, de szükségből háromfontos ütegeket is létrehoztak. Emellett létezett még hét tizenkét fontos üteg, illetve öt röppentyű üteg is. A tüzérséget sokan a honvédség legjobb fegyvernemének tartották.¹²

Az 5. tüzérezred készletei azonban már 1848-ban sem fedezték az ország igényeit. Az első országrész, ahol 1848-ban felmerült az ágyúöntés igénye, a Délvidék volt. A régió ugyanis tavasztól – a szerb felkelés következtében – hadszíntérré vált. A 13. (oláh-bánsági) határőrezred igazgatása alá tartozó Ruszskabányán és Resicabányán 1848 júliusában kezdtek meg az ágyúöntést. A munkálatokat a bányamérnökök (Maderspach Károly, Zsigmondy Vilmos) irányították. A *Kossuth Hírlapjának* lugosi levelezőjétől származó, augusztus 2-án kelt tudósítás szerint addig 3 ágyút és 900 golyót öntöttek, melyet szekéren indítottak el Fehértemplomra, 72 nemzetőr tüzér kíséretében.¹³ Ezután a lövegeket felszerelték, majd egy újabb 24 fős nemzetőri tüzércsapatot szerveztek, amellyel szintén részt vettek Fehértemplom védelmében. Novemberig, a krassó-szőrényi bányavidék elestéig mintegy 16 ágyút öntöttek és szereltek fel, köztük 3, 6 fontosakat és egy darab 18 fontosat.¹⁴

A resicabányai és ruszskabányai szakemberek tudása nem maradt titokban az Országos Honvédelmi Bizottmány előtt sem, mivel 1848. november 24-én a szerveződé fővárosi ágyúöntő üzemhez innen rendeltek fel munkásokat.¹⁵

¹² Csikány 2000. 25–50. o.; Urbán 2009. 336–359. o.

¹³ *Kossuth Hírlapja*, 1. (1848) 44. sz. 200. o.

¹⁴ Jánosik József álladalmi pénztárist és nemzetőri pattantyús levele. Oravica, 1848. november 14. Magyar Nemzeti Levéltár, Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL) Miniszterelnökség, Országos Honvédelmi Bizottmány és a Kormányzó Elnökség iratai. H 2 1848:6314.

¹⁵ Rendelet a Bányászati Osztályhoz. Budapest, 1848. november 24. KLÖM XIII. 524. o.

Az itt folyó munkálatok felkeltették az erdélyiek figyelmét is. 1848. október közepén Nagyenyed városának küldöttsége jelent meg Ruszskabányán, lövegeket kérve. A nagykaliberű ágyúk szétszerelve történő szállítását Maderspach Károlyné szerint a bányavezetés az ellenséges fenyegetés miatt már nem merte megkockáztatni. Ezzel szemben két kisűrméretű löveget Nagyenyedre szállítottak. A tordai névtelen polgár naplójában az október 4-i dátumnál az alábbi bejegyzés szerepel: „Az enyedik Ruszbergől két kis ágyút hoztak.” Szilágyi Farkas, Alsó-Fehér megye monográfusa szerint az utóbbi két egyfontos löveg volt, melynek parancsnoka először Bodola Károly erdész, majd Szabó Sámuel volt.¹⁶

Az állami felügyelet mellett működő ágyúgyártás 1848 novemberében, a pesti fegyvergyár államosításával jött létre. A lövegeket a Váci úti császári-királyi ágyúöntő telepen készítették, ennek a vezetője Lukács Dénes alezredes volt. Az első hat ágyú 1848. december 16-án készült el. 1849 január elején a teljes állami fegyvergyár a fővárosok feladása után Nagyváradra települt át, ahol Rombauer Tivadar igazgató vezette. Ettől az időszaktól kezdve a gyárkomplexum a honvédhadsereg elsődleges hadianyag ellátó szervezete lett.¹⁷

Szintén a szabadságharc történetének kevéssé ismert fejezetei közé tartozik a szepességi fegyver- és ágyúgyártás. A szepesi szászok (cipszerek) és szlovákok által lakott felvidéki törvényhatóság cipszer polgársága lojális volt a magyar kormányzathoz 1848–49-ben. Pontosan nem tudjuk, hogy a munkálatok mikor kezdődtek, de egy, november közepéről származó sajtótudósítás szerint Prackendorfban – Lőcse város megrendelésére – 6 db hatfontos ágyút öntöttek, melyeket fel is szereltek. A munkálatokat Preisz Eduárd¹⁸ mérnök irányította, aki korábban tüzérként szolgált, és kiképezte a megyei pattantyúscsapatot. A cikkíró szerint Preisz: „tüzéreinket oly ügyesen begyakoroltatta, hogy bárkikkel kiállják a próbát.”¹⁹ Irányi Dániel kormánybiztos november 20-án már arról tájékoztatta Kossuthot, hogy Szepes megye jelentése szerint a prackendorfi és krempachi vasgyárakban ágyúkat lehet önteni, a szuronyos puskák gyártására már felhatalmazta az alispánt. Már Lőcsén és Kassán van egy-egy hatfontos üteg (12 löveg), melyeket Prackendorfban öntöttek. Irányi nyíltan feltette a kérdést, hogy szüksége van e még a kormánynak ágyúkra? A válasz határozott volt: „Azért csak had öntsék azokat a vaságyúkat és ágyúgolyókat mentől nagyobb számmal.”²⁰ A Máriássy József szepesi alispán által megküldött szerződéstervezet Rombauer Tivadar, az Állami Fegyvergyár igazgatója véleményezte. Álláspontja szerint a prackendorfi üzem ágyúöntésre „igen alkalmas”. Utalt arra, hogy hat löveget már megöntöttek és felszereltek, de a lövegtalp elkészítése problematikus volt, mivel nem rendelkeztek megfelelő minőségű száraz fával. Rombauer szerint ezt vagy Pestről kell küldeni, vagy a nedves fát egy helyi szeszfőzdében kiszáritani. A faanyagot az ilyen gyárakban használt hordókban kell gőzölögtetni, azután a levegőn vagy meleg helyiségben kiszáritani. Javasolta, hogy a fegyverkészítő üzem állami megrendeléseket kapjon.²¹ Máriássy alis-

¹⁶ *Maderspach Károlyné*: Emlékirat töredék. Budapest, 2005. 15–18. o.; Tordai névtelen polgár naplója 1848–49-re. 15. o. MNL OL Naplók, feljegyzések. R 31 2. cs. 2030.; *Szilágyi Farkas*: Alsó-Fehér vármegye 1848–49-ben. Nagyenyed, 1898. 108. o.; *Bona* 1998–1999. III. 218. o.

¹⁷ *Bakó* 1943. 30–32. és 48. o.

¹⁸ Preisz Eduárd mérnök, 1848. december 26-tól a Szepességben alakuló nemzetőri, majd honvédűteg szervezője és parancsnoka. Később százados, majd 1849 júliusától a tiszai hadsereg tüzérparancsnoka.

¹⁹ *Kossuth Hírlapja*, I. (1848) 557. o. Lőcse, 1848. november 16.

²⁰ Irányi Dániel levele Kossuth Lajoshoz. Eperjes, 1848. november 20. MNL OL H 2 1848:3555.

²¹ Rombauer Tivadar szakvéleménye. Pest, 1848. december 8. Mellette Máriássy József alispán szerződés tervezete. MNL OL H 2 1848:4986.

pán december végén már azt jelentette az Országos Honvédelmi Bizottmánynak, hogy az ágyúk öntését megkezdték, hetente 5 darabot tudnak önteni, kifúrni és felszerelni, amennyiben megrendelést kapnak. Egy hatfontos löveg 600 forintjába kerül az államnak, a fűrés során keletkező rézhulladékot pedig újrahasznosítják. Közölte, hogy a munkát egy héten belül el tudják kezdeni. Bár a válasz igen volt, sőt Ludwig János kormánybiztost utasították a szükséges pénzösszeg kiutalására, a megyét rövidesen elfoglalták a császári csapatok.²²

A krassó-szörényi ágyúöntés a délvidéki, míg a szepességi az észak-magyarországi hadszíntérre volt befolyással, hozzájárulva ezzel a sikeres ellenállás feltételeihez.

A honvédtüzérség megteremtése Erdélyben 1848-ban

Erdélyben, 1848 júliusában, a honvédszászlóalj szervezésének megkezdődésével döntöttek egy hatfontos gyalogüteget kiállításáról. A honvédtüzérség részére Gyulafehérváron egy hatfontos üteget előkészítettek az átadásra, így a magánszemélyek és törvényhatóságok által felajánlott lovakat és szekereket báró Vay Miklós királyi biztos a várba küldte. A magyar kormányzat és az osztrák kormány közötti egyre hevesebb szembenállás miatt azonban az átadást báró Anton Puchner altábornagy, erdélyi főhadparancsnok szeptember 19-én felfüggesztette, majd teljesen felszerelt üteget a Vay által küldött lovakkal és szekerekkel együtt a szász nemzetőrség részére adta át.

Az Országos Honvédelmi Bizottmány október végén egy háromfontos üteget indított Erdélybe, de a lövegek közül csak egy volt felszerelve. Az elmaradt munkákat a kolozsvári mesteremberek fejezték be. A helyi sajtó ezzel kapcsolatban az alábbiakról adott hírt: „November 3-án. Hat izmos ágyúnk tegnapelőtt délben csakugyan megérkezék a fővárosból. Néhányan ez ágyúknak nem lévén teljesen fölszerelve, gépészünk, Rajka Péter az illető mesterekkel rögtön munka alá vétette s jó rendén készen is van velök.”²³ Egy felszerelt hatfontos üteget október végén utalt ki az Országos Honvédelmi Bizottmány Vay számára. Czetz János őrnagy, Vay mellé kinevezett „táborkari segéd” november 4-én érkezett meg Kolozsvárra a hatfontos üteggel, amelyet Vay királyi biztos a székely tábor megsegítésére akart indítani.²⁴

A három- és hatfontos üteg volt az erdélyi haderő első tüzérsége.

1848 őszén Erdély teljes területe hadszíntérre vált. Október közepétől a Román Nemzeti Comité felhívására az országrész román nemzetiségű lakosai megindították a felkelésüket, amelyet a Nagyszeben körül összevont császári hadtest koncentrált támadása követett.

A Belső-Szolnok megyéből induló lázadás futótűzként terjedt át Kővár-vidékre, Középszolnok, Kraszna, Bihar, Szatmár és Máramaros megyékre. Mivel az ország fegyveres ereje a horvátok és szerbek ellen harcolt, a román mozgalmak megfékezésénél csak a helyi nemzetőrsegekre, a magyar lakosság népfelkelésére és a frissen alakuló honvédszászlóaljakra lehetett támaszkodni.²⁵

²² Máriássy József alispán levele Kossuthoz. Lőcse, 1848. december 21. MNL OL H 2 1848:6528.

²³ *Közlöny*, 1848. 153. sz. 739. o. (Kolozsvár, 1848. november 3.)

²⁴ Erre vonatkozólag lásd: *Süli* 2011. 136–138. o.

²⁵ Az erdélyi román lázadás egyik fészkeként számító Belső-Szolnok megyében a magyar országgyűlés által elrendelt újoncösszeírást még 1848. szeptember elején kezdték el a tisztviselők. Ezt azonban nem kísérte túlzott lelkesedés, mert a román lakosság, amelyet a naszódai ezredkormány is bujtogatott, nyíltan szembe fordult az intézkedéssel. Mindegy 34 helység szegült ellene az összeírásnak. A szeptember 13-án Naszódra érkező Karl

A fenyegetettség miatt az Erdéllyel határos törvényhatóságok is megkezdték az önvédelemre való felkészülést. Hadipari kezdeményezés ismereteink szerint két megyében, Máramarosban és Szatmárban történt. Az itt elért eredmények hatással voltak az erdélyi hadszínterre, így történetüket az alábbiakban felvázoljuk.

Máramaros vármegye az 1848. október 3-án tartott bizottmányi ülésén tárgyalta a román lázadás következtében előállt helyzetet. Mivel az Országos Honvédelmi Bizottmány nem tudott fegyvert küldeni, Hrobonyi Adolf bányaművezető kezdeményezésére elhatározták, hogy a kabolapolyánai üzemben vaságúkat fognak önteni. Október 10-én Drusinszky Sándor öntőmestert Nagybányára küldték, hogy tájékozódjon az ágyúkészítés technikájáról, mivel a városban ekkor már egy löveg volt. Kabolapolyánán október 26-ra már két hatfontos löveg készült el, melyek felszerelését rövidesen megkezdték. Decemberben az üzem 50 000 Ft állami támogatás kapott, így a fegyver- és löveggéártás itt a szabadságharc leveréséig folyamatos volt.²⁶

Szatmár megyében az 1848. augusztus 21-én tartott bizottmányi ülésen döntöttek a helyi tüzérség felállításáról. Felkérték Károlyi György gróf főispánt és Vécsey Miklós bárót, hogy lövegeik közül 5 darabot engedjenek át a törvényhatóság számára. Ezek feltehetőleg a koraujkorban használt egy- vagy kétfontos lövegek lehettek. Egyúttal egy harangot ajánlottak ágyúöntés céljaira.²⁷

A megye sürgetésére Batthyány miniszterelnök szeptember 26-án 2 három- és 1 hatfontos ágyúcsövet utalt ki a számukra a hadügyminisztériumon keresztül.²⁸ A lövegek megérkezéséről tudósított a debreceni *Alföldi Hírlap* is, amely szerint a megye a miniszterelnöktől 3 ágyút és 120 töltést kapott.²⁹

Szatmár megyének 1848. október elején már négy ágyúja volt, amelyeknek a felszerelését megkezdték, illetve két ifjat küldtek Pestre, ahol tüzér kiképzést kaptak.³⁰ A nemzetőri tüzérség szervezésére Mezei József későbbi hadnagy így emlékezett: „Szatmár megye a maga költségén állított ki egy ütég ágyút. Ez már Nagybányán vesztegelt, de még egy fia tüzér sem volt mellette. Csak ezután kezdett tódulni a megye ifjúsága seregestül.” A lövegek száma – Eötvös Mihály alispán jelentése szerint – rövidesen hatra nőtt, így az alispán kért az Országos Honvédelmi Bizottmánytól „néhány jó tüzért” hogy a megyében jelentkezőket kiképezzék.³¹ Az utóbbi két löveg már a helyi hadiipar produktuma volt.

Urban alezredes, a 15. (2. román) határezred megbízott parancsnoka a Bécsből kapott titkos utasítások értelmében megkezdte a román felkelés szervezését. Ezen a napon Urban gyűlést tartott, ahol nyíltan felmondták az engedelmességet a magyar kormánynak, elrendelték az ezred 3. zászlóaljának kiállítását és a magyar nemzetőrségek lefegyverzését. Az eseményeket Weér Farkas főispán szeptember 15-én jelentette a főkormányzásoknak. Ettől az időszaktól kezdve Doboka és Belső-Szolnok megyék román lakossága a nyílt lázadás útjára lépett.

²⁶ *Bözüdi* 2002. 221–226. o.

²⁷ *Kossuth Hírlapja*, 1848. 65. sz. 284. o.

²⁸ Batthyány Lajos gróf levele Szatmár megyéhez. Budapest, 1848. szeptember 26. In: Gr. Batthyány Lajos miniszterelnöki, hadügyi és nemzetőri iratai. A dokumentumokat válogatta, jegyzeteket készíttette, az előszót írta: *Urban Aladár*. Budapest, 1999. II. k. 1623. o.

²⁹ *Alföldi Hírlap*, 45. sz. 1848. október 1. 106. o. Tudósítás Szatmárnémetiből. (1848. szeptember 27.); vö. *Közlöny*. 1848. 122. sz. Tudósítás Szatmárnémetiről. 1848. október 2.

³⁰ Nagykároly, 1848. szeptember 18. MNL OL Országos Nemzetőrségi Haditanács. Közös kezelt általános iratok. H 92 3974/nő. Pontosabban 400 gyalogos, 100 lovas önkéntes nemzetőrt és 7 ágyút. (*Közlöny*, 122. sz. 1848. október 10.) Az Országos Honvédelmi Bizottmány október 9-én 500 db lőfegyvert utalt ki részükre. KLÖM XIII. 141. o.

³¹ Eötvös Mihály alispán levele az Országos Honvédelmi Bizottmányhoz. Nagybánya, 1848. október 12. MNL OL H 2 1848:1116.; *Mezei* 1880. 198–199. o.

A nagybányai bányakerületben az ágyúöntés szeptemberben kezdődött meg. A hónap végén a közigazgatásilag Erdélyhez tartozó Sztrimbulyban már két hatfontos vaságyú volt készen, melyek Nagybányára szállításáról a város tisztsége rendelkezett. Egyben elrendelték a lövegek készítését a városban is, mivel itt nagy mennyiségű anyag állt rendelkezésre.³² A kérésre Szakmáry Sámuel bányászati főfelügyelő válaszolt a következő napon. Kifejtette, hogy a Sztrimbulyban próbaképpen öntött lövegek még nincsenek készen, ráadásul az egyik a fúrás után, a próbálövés alatt elrepedt. Figyelembe kell azonban venni azt, hogy az ágyúöntésre nem minden vasérc alkalmas,³³ így a kísérletezések még folynak. Hajlandóak készleteiket és szakembereiket az ágyúöntéshez biztosítani, de ehhez meg kell szerezniük Mihályi Gábor királyi biztos engedélyét. A levélből az is kiderül, hogy a helyi löporgyár mellett létezett egy „tüzérségi személyzet”, akik részvétele szükséges volt a munkálatok megkezdéséhez.³⁴ A város az engedély megadását október 4-én kezdeményezte Mihályi Gábornál.³⁵

Az utóbbit feltehetőleg megkapta, mivel az 1849 februárjából származó kútfők szerint Böhm János, a kereszthegyi bánya gépésze vette át a sztrimbulyi ágyúöntés irányítását.³⁶ Böhm Jánosról nagyon keveset tudunk. A nagybányai bányatisztség 1849. február 19-én kelt kimutatása szerint, Böhm, mint a kereszthegyi bánya gépésze 1 forint 30 krajcár napi bért húzott, éves fizetése pedig 532 forint 30 krajcár volt.³⁷ A korabeli városi iratok szerint Böhm a városban a 137. házszám alatti házban lakott. 1843-tól már itt tevékenykedett, mert ebben az évben 200 ezüstforint kölcsönt vett fel az árvák pénztárából, melyet 1849-ben fizetett vissza. 1862-ben már csak özvegye élt a városban.³⁸

Böhm Jánosnak elsőként sikerült megoldania az ágyúöntést Erdélyben 1848-ban, Sztrimbulyban, ahol 2 hatfontos ágyút sikeresen megöntött és kifűrt, ezeket a lövegeket felszerelték. A két löveg október közepén már Nagybányán volt. Varga Pál minorita áldozóatyja az alábbiakat jegyezte be a naplójába október 18-án: „A keresztbányánál, a királyi kovácsműhelyben láttunk két nagy ágyút, melyeket Sztrimbulyból most hoztak, készítik, hogy Erdélybe vigyék.”³⁹ Emellett Böhm kétnaponta egy hatfontos ágyúcsőt öntött, egészen a dési vereséig.⁴⁰ Az utóbbi készletek feltehetőleg a Lápos-vidéket elfoglaló Urban kezébe kerültek.

³² A városi közgyűlés határozatai. Nagybánya, 1848. szeptember 27. *Balogh* 2014. 153. o.

³³ Az öntöttvas ridegsége, repedési hajlama miatt a vaságyúkat jóval vastagabb csőfállal kellett megönteni. (*Bán* 2014. 102. o.)

³⁴ Szakmáry Sámuel levele a városhoz. Nagybánya, 1848. szeptember 28. *Balogh* 2014. 156–157. o.

³⁵ Városi közgyűlési határozat. Nagybánya, 1848. október 4. *Balogh* 2014. 166. o.

³⁶ Eötvös Mihály levele Csányhoz. Nagybánya, 1849. február 3. Hadtörténelmi Levéltár, Budapest. Mikrofilmgyűjtemény. A Román Akadémia Kolozsvári Fiókjának Történelmi Levéltára. Csány-levéltár anyagáról készült másolatok. (A továbbiakban: HL Csány-lt.) 1849:68.; Eötvös Mihály levele Kossuth Lajoshoz. Nagybánya, 1849. február 5. MNL OL H 2 1849:1646.

³⁷ *Balogh* 2014. 257. o.

³⁸ Nagybánya város levéltára. Operatív regiszterek. Leltári szám: 283. 155., 592., 611., 635., 745. számú bejegyzések. A nagybányai római katolikus plébánia halottas anyakönyve. V. kötet. 82/1862. tétel. A fenti adatokat Balogh Béla nagybányai levéltáros bocsátotta a rendelkezésemre. Segítségét itt szeretném megköszönni.

³⁹ *Balogh* 2014. 341. o.; Ezt támasztja alá Katona Miklós 1848. november 3-án kelt kimutatása is, amely szerint Nagybányán ekkor két felszeretlen hatfontos löveg volt. MNL OL H 2 1848:2556. Ugyanakkor a szatmári üteg lövegei közül még december elején is több hiányosan volt felszerelve. Kossuth levele Eötvös Mihályhoz. Budapest, 1848. december 2. KLÖM XV. 871–872. o.

⁴⁰ Eötvös Mihály levele Csányhoz. Nagybánya, 1849. február 3. HL Csány-lt. 1849:68.

A sikeres ágyúöntés ténye az egész országban ismertté vált. Egy korabeli sajtótudósítás szerint: „N.bányán a szakértő nemzetőrök egy része golyók és kartácsok öntésével, a másik pedig álgúkhhoz szükséges szerek készítésével foglalkozik.”⁴¹

A kezdeményezés nem maradt visszhang nélkül. *Kossuth Hírlapja* október elsején az alábbiakról tudósított: „Hír szerint a felsőbányai polgárok harangokból készülnek ágyúkat önteni. Ők, törzsökös magyarok valósítják meg a szándékukat. Ha a francia háború idején lehetet a templomok ezüstszereit is felhasználni, miért ne lehetne most, midőn veszélyesb ellenség környez bennünket.”⁴²

A dési vereség után (1848. november 24.) Katona Miklós a serege maradványaival a város védelmére vonult, de Urban közeledtének hírére november 29-én elvonult a városból. Nagybánya ezután meghódolt Urban előtt, az utóbbi azonban nem vonult be a városba.⁴³ Az *Alföldi Hírlap* tudósítása szerint Katona Miklós visszavonulásával „Magyarláros, Sztrimbul és az itten öntetett új ágyúk már az ellenség kezébe [kerültek].”⁴⁴

A szatmári üteg, amely 4 hat- és 4 háromfontos löveggel rendelkezett, 1848 decembertől az erdélyi haderő része lett. Emellett más törvényhatóságok területéről is vezényeltek lövegeket az erdélyi haderőhöz, amelynek a tüzérsége 1849. január közepén az alábbiak szerint alakult:⁴⁵

<i>Alakulat</i>	<i>Parancsnok</i>	<i>Létszám</i>	<i>Löveg</i>	<i>Ló</i>
borsodi üteg	Knoll Károly főhadnagy	89	6 hatfontos ágyú, 2 tarack	86
honvéd hatfontos gyalogsági üteg	Nigreis Alajos főhadnagy	60	4 hatfontos ágyú, 2 tarack	75
szatmári nemzetőr üteg	Keresztesi főhadnagy	63	4 hat-, 4 háromfontos löveg	83
kolozsvári honvéd háromfontos üteg	Péchy Albert főhadnagy	55	6 háromfontos ágyú	56
honvéd fél háromfontos	Müller József hadnagy	34	3 háromfontos ágyú, 1 tarack	50
nagyvárad lovasüteg	–	–	6 hatfontos löveg	–
nagyvárad nemzetőr lövegek	Spinak tüzemester	16	2 hatfontos ágyú	25
debreceni nemzetőr lövegek	Papp tüzemester	23	3 hatfontos ágyú	30
Belényesen marad	Góger Ferenc tüzemester	27	1 háromfontos ágyú, 1 tarack	15
Összesen	–	367	25 hatfontos, 14 háromfontos ágyú, 6 tarack	420

⁴¹ *Pesti Hírlap*, 198. sz. 1848. október 27. 1008. o.

⁴² *Kossuth Hírlapja*, 80. sz. 1848. október 1. 364. o.

⁴³ *Balogh* 2014. 204–205. o.

⁴⁴ *Alföldi Hírlap*, 45. sz. 1848. december 3. 179. o. Tudósítás Nagybanjáról. (1848. november 27.); vö. *Alföldi Hírlap*, 46. sz. 1848. december 6. 182. o. Nagybánya, 1848. december 2.

⁴⁵ Szűjártó Antal főhadnagy létszámkimutatása. Marosvásárhely, 1848. január 14. MNL OL H 2 1849:718.

A táblázatban vastaggal jelöltem azt a hat- és háromfontos üteget, amely már Kolozsvár eleste előtt is az erdélyi haderőhöz tartozott. Ez alapján megállapíthatjuk, hogy az erdélyi tüzérség lövegállománya 21 hat-, 8 háromfontos ágyúval és 4 tarackkal bővült 1849 január közepére. A lövegek egy része a nemzetőri tüzérségtől érkezett (Szatmár, Debrecen, Nagyarád, Borsod), más része központi készletből, illetve a üzemekből. 1848. december 24-én például Kabolapolyánáról indítottak egy löveget Bem hadseregéhez, melyet rövidesen újak követtek.⁴⁶ Ezek egy részét már Erdélyben szerelték fel. Például Marosvásárhely városa a híres ezermesterrel, Bodor Péterrel⁴⁷ kötött szerződést hat löveg felszerelésére 1849. január végén.⁴⁸

Itt kell szólnunk a székelyföldi ágyúgyártásról. A székelyföldi ágyúöntés igénye az agyagfalvi nemzeti gyűlésen merült fel. A gyűlésről készült jegyzőkönyv 18. pontja szerint: „A székely nemzet, ámbár támadó háborút sem kezdeni, sem folytatni férfiasan meghatározta, azonban mivel a védelmi állás nemzetiségünk ismert harciassága mellett is kellő nyomatékkal úgy bírand, ha jelesen néhány ágyúútæg urai leendettünk. Ezeknek beszerzésit a nemzeti gyűlés a harangok e célrai följajánlásával is elősegíteni meghatározta, minek következtében Bölön közönsége harangjait elsőbben föl is ajánlotta.”⁴⁹ A határozatot mind a négy székely szék hatóságának megküldték, így Háromszéknek is, amelynek főbb tisztviselői, Berde Mózes és Demeter József kormánybiztosok, valamint P. Horváth Albert főkirálybíró személyesen is részt vettek a gyűlésen.

Az első kísérletek Udvarhelyszéken történtek. Erre utal Berry Károly mérnök, nemzetőr századosnak egy 1849-ből származó levele: „A székház konyháján pedig megtalálám az ágyúmnak két kis kerekét, meljet valahunnat ide béhoztat, tehát instálom átadni, hogy szerezhessem fel újra azon ágyút, amellyel a hazában legelőbb löttünk volt a reakcióra; és hatvan ezer ember közöt csak é volt, és a legelső erdélyi unió ágyú fatokba béborított rézcsövü volt.” A leírás azt sugallja, mintha a löveg még az agyagfalvi székely tábor számára készült volna. Tekintettel arra, hogy a székely tábor a későbbi tudósítások szerint löveggel nem rendelkezett, az első székely ágyúnak a továbbiakban a Magyarhermányban készített hatfontos lövegeket tekintem. Megjegyzést érdemel, hogy Berry Károly 1849-ben is foglalkozott az ágyúöntés lehetőségével, sőt a korabeli forrásokban „ágyúművésznek” nevezték őt.⁵⁰

Háromszék vezetői október 20. körül hazatértek a székely nemzeti gyűlésről. Mivel külső segítségre nem támaszkodhattak, maguk teremtették meg az önvédelem hátterét. A hónap végén a közigazgatásilag Udvarhelyszék részét képező Magyarhermány vasbá-

⁴⁶ *Bözödi* 2002. 226. o.

⁴⁷ Bodor Péter 1770 és 1780 között született Erdőszentgyörgyön. Bécsben a műszaki egyetemen építészetet tanult (1806). Tanulmányai befejezése után Bécsben és Németországban dolgozott, majd 1818-ban hazatért Marosvásárhelyre. Nevéhez fűződik a híres zenélő kút, a Maros-híd és több szökőkút, valamint orgona építése. Bankjegyhamisítás miatt elítélték, 1820–1827 között Szamosújváron raboskodott. Ekkor festette meg a helyi görög-katolikus templom freskóját. 1849. augusztus 6-án hunyt el Kolozsváron.

⁴⁸ Városi közgyűlés. 1849. január 27. Marosszék és Marosvásárhely az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc idején. Korabeli iratok, jegyzőkönyvek, lajstromok. Közli *Pál-Antal Sándor*. Székelyudvarhely, 2001. 417. o.; *Honvéd*, 78. sz. 1849. március 29. 307. o.

⁴⁹ Az anyagfalvi székely nemzeti gyűlés jegyzőkönyve. Agyagfalva, 1848. október 17. *Kövári* 2014. 311–317. o.

⁵⁰ *Pál-Antal – Zepczaner* 2005. 335. o.; *Kolumbán Zsuzsánna*: Udvarhelyszék 1848–49-ben. In: Areopolisz. Történelmi és társadalomtudományi tanulmányok. III. Székelyudvarhely, 2003. 140–166. o. A hivatkozott rész: 155. o.

nyaüzemétől (Bodvaj) négy hatfontos vaságyút rendeltek meg. Ebben az időszakban a bodvajai kohót és bányát az örmény eredetű Zakariás család bérelte 1843-tól a kincstártól.⁵¹ Zakariás Antal bányászati hivatalát a tulajdonát képező csíkszentdomokosi rézbánya mellett állította fel. Zakariás bányásztje, vagy ahogyan abban a korszakban nevezték, bányaművezetője Bodor Ferenc mérnök volt. Rá hárult a bányákban folyó szakmai tevékenység irányítása és felügyelete.⁵²

November elejétől Bodvajon tartózkodott Gábor Áron, aki – Turóczy Mózes kézdívsárhelyi rézműves visszaemlékezése szerint – az „ágyúformával” dolgozott, de Turóczy szerint a munka „semmiképpen nem nézett célravezetőnek”, így Turóczy és Végh Antal alsócsernátoni mesterember, rövid tanácskozás után úgy döntöttek, hogy hazatérnek Kézdívsárhelyre és otthon próbálnak meg egy „rézágyút”⁵³ önteni. Gábor Áron Bodvajban maradt, ott fából kifaragott egy formát, és öntetett három ágyút. Turóczy szerint az öntőmester német anyanyelvű volt.⁵⁴ Azonban az ágyúcsőn a főlyuk annyira ferdén volt öntve, hogy a Sepsiszentgyörgyön megtartott próbánál a három löveg közül egynek még a próbálövésnél kitört az oldala, a második „félélmesen mutatta magát”,⁵⁵ de a harmadikkal végrehajtott lövéset sikeres volt.⁵⁶

Dacára a konstrukciós hibáknak, a lövegek óriási erkölcsi tartást biztosítottak a székelység számára. Az első székely ágyúk létrejöttében Gábor Áron mellett nagyon fontos szerepet játszott Zakariás Antal tulajdonos, aki a bizonytalan politikai és katonai helyzet mellett is elvállalta a megrendelést. Sőt, ezen túlmenve, lemondott az anyag és munkaköltségről is, az utóbbit saját vagyónából egyenlített ki. Az 1849. március 24-ből származó, Bodor Ferenc által készített elszámolás szerint „adtunk”: „A m[agyar]hermányi vasgyártól 3 hatfontos ágyú s a hozzá való golyók, öszvesen 30 m 73 font”, az ellentételezés vonatkozásában pedig így szól a „Számolat”: „A m[agyar]hermányi vasgyáron öntött 3 hatfontos ágyúk s golyók árát tulajdonos Zachariás Antal úr azon feltétellel, hogy az egyik ágyú Erdővidékéé leend: ingyen odaengedi a Hazának s ezt lehúzáván.” Az ár 215 forint és 62 krajcár volt.⁵⁷

⁵¹ Más forrás szerint tulajdonosok voltak. *Egyed* 2008. 132. o.

⁵² *Süli* 2014. 123–126. o.

⁵³ Valójában bronz.

⁵⁴ Id. Máthé János kutatásaiból ismerjük, hogy a Zakariás család több, szepességi szász családból származó bányászt alkalmazott. *Máthé János: A magyarhermányi vasgyártás története.* In: A bodvajai kohó. Szerk. *Demeter László.* Gaál Mózes Közművelődési Egyesület, Barót, 2006. 22–38. o. A hivatkozott rész: 26. o. Dózsa Dániel szerint, aki 1848 novemberében Háromszéken tartózkodott, „Gábor Áron nevű székely káplár s igen derék tüzér, amint a futásból hazaérkezett, rögtön a hermányi vashámorban önmaga által készített mintára három ágyút öntetett s néhány száz golyót” *Közlöny*, 1849. 22. sz. 78–79. o. (1849. február 8.) A közlés annyiban ellentmondásos, hogy november 4-én Gábor Áron már Bodvajon tartózkodott, ugyanakkor a „nagy futás” november 5., azaz a marosvásárhelyi vereség után volt.

⁵⁵ Turóczy ezen megjegyzésének jelentése feltehetőleg a löveg nem szabályos működésére vonatkozik.

⁵⁶ Turóczy Mózes visszaemlékezése. MNL OL Gábor Áron gyűjtemény. R 275 Közli: *Süli* 2014/a. 336–339. o. Turóczy a visszaemlékezésének 3. oldalán azt állítja, hogy a 3. hatfontos ágyú még a próba alatt eltört, az első oldalon az első ágyúról írja ugyanezt. Semsey Tamás visszaemlékezése alapján úgy véljük, hogy a csőrepedés az első ágyúra vonatkozik. *Süli* 2014/a. 336. o.

⁵⁷ A Székely Hadfőparancsnokság pénztári kimutatása 1849. április 4-től május 7-ig és a hozzá mellékelte nyugták. Gépelt másolat. Lelőhely: Erdélyi Múzeum Egyesület Levéltára, Kolozsvár. Bözödi György hagyatéka. Jegyzetek, adatgyűjtés Gábor Áronról. 4 csomó. Eredeti Lelőhely: Csányi-lt.

Nagyon fontos hangsúlyozni, hogy az első székely ágyúk megszületésében komoly érdemet szerzett a bodvaji vasbánya üzemvezetője, Bodor Ferenc, aki szakmai tapasztalattal segítette az ágyúöntést. Óriási munkát végeztek a magyarhermányi öntőmunkások, akik a nagy hidegben neki kezdtek a munkának és a lövegek felszerelését kivitelező sepsiszentgyörgyi és kézdivásárhelyi asztalos-, lakatos- és kovácsmesterek. Az ő munkájuknak volt a főkoordinátora Gábor Áron, akit a későbbiek folyamán egész Erdélyben az ágyúkészítés első számú szakértőjeként ismertek el.

Turóczi Mózes 1848. november 4-én Bodvajról hazatért Kézdivásárhelyre, és elhatározta, hogy társaival itt próbál meg ágyút készíteni. Szándékáról tájékoztatta Kovács Dániel főbíró, aki teljes támogatásáról biztosította őt. Téglát adott a kemence építéséhez, illetve összegyűjtette a városban és környékén található rezet. Az öntéshez szükséges ágyúformát Dummel Ferdinánd helyi esztergályos készítette el, az öntést maga Turóczi végezte, míg a fúrás nehéz feladata Végh Antalra hárult. Bár a löveg kétfontos volt, azaz kiskaliberű, a munka – a fúrás miatt – így is több hétig tartott. Maga az öntés Turóczi szerint jól sikerült, azonban Dummel a tengelyt rossz helyre illesztette, amit a helyi polgárok közül többen szabotázsnek véltek, így az esztergályost csak nagy nehezen sikerült Turóczinak megmentenie a népharag elől. 1848. december 6-tól került sor a löveg felszerelésére. December 7-én intézkedett Vida Dániel főhadnagy a 15. (2. székely) határőrezred nevében a löveg felszerelésére és ágyúgolyók öntésére. A helyi bizottmány december 9-én kelt válaszában kijelentette, hogy a felszerelést megkezdték, az ágyúgolyók öntésére három napot kértek. A munka gőzerővel folyhatott, mert a szekérre tett löveg december 11-én már Sepsiszentgyörgyön volt, a gigászi munkát Háromszék Kormányzó Bizottmánya a következő napon kelt levelében köszönte meg a városnak. Nagyon fontos hangsúlyozni, hogy Turóczi és társai 1848 novemberében és decemberében az ágyúöntést Gábor Árontól függetlenül, de Berde Mózes kormánybiztos tudtával és teljes körű támogatásával végezték. A löveg rövidesen a hadszínterre került, a korabeli nyugtákból ezt az ágyút nevezték „kézdivásárhelyi ágyúnak” vagy „kézdivásárhelyi kitsi ágyúnak”. Szükség is volt rá, mert az uzoni táborban lévő hatfontos ágyút elvezényelték a Csíkszékbe betörni szándékozó dandárhoz. Turóczi szerint a „rézágyú” annyira megnyerte Gábor Áron tetszését, hogy maga is a „rézágyú” öntését tartotta ettől kezdve célravezetőnek és a háromszéki bizottmánynak felajánlotta, hogy a települések harangjaiból öntet négy háromfontos löveget. Turócziék pedig Kézdivásárhelyen kezdtek neki egy háromfontos ágyú készítésének, amelyet azonban az árapataki szerződés miatt befejezni már nem volt lehetőségük.

Háromszék vezetése a törvényhatóság erőforrásainak kimerülése miatt fegyverszüneti tárgyalásokba kezdett Joseph Gedeon altábornaggyal és August Heydte báró őrnaggyal. A császári fél belegyezett abba, hogy csapatai nem szállják meg a törvényhatóság területét, de a Mátyás-huszárok és honvédek fegyvereinek és felszerelésének átadásához, valamint a lövegek megsemmisítéséhez ragaszkodtak. Ennek értelmében az ágyúkat 1849. január 2-án 10 órakor az aldobolyi hídnál kellett letenniük, ahol azokat össze kellett törni és a maradványokat a szék házához kellett szállítani. Eddigi kutatásaink szerint Aldobolynál a Kálnoky féle egyfontos vaságyú,⁵⁸ Turóczi kétfontos bronzágyúját, illetve a megrepedt csövű, „strofolt” bodvaji hatfontos vaságyút rongálták meg. A Sepsiszentgyörgyön öntött

⁵⁸ Ezt a löveget gróf Kálnoky család ajánlotta fel 1848 novemberében a szék számára.

négy háromfontos bronzágyút, illetve két hatfontos bodvaji vaságyút Kézdivásárhelyen, a református papi lak csúrfjében rejtették el.⁵⁹

Összegzőképpen megállapíthatjuk, hogy az árapataki szerződésnek az ágyúk megsemmisítésére vonatkozó részét lényegében nem hajtották végre, hiszen a megrepedt csövű hatfontos ágyú, illetve a kiskaliberű lövegek használhatatlanná tétele nem befolyásolta a háromszéki haderő harcképességét.

Így 1849. január elején az erdélyi haderő tüzérsége – a székely lövegekkel együtt – mindösszesen 27 hat-, 18 háromfontos lövegből és 6 tarackból állt.

Az erdélyi haderő lövegállománya 1849-ben

Észak-Erdély és a Székelyföld visszafoglalása után Bem a felszabadult területek biztosítására alakulatokat volt kénytelen hátrahagyni, ami a lövegeire is vonatkozott. Ezek a következők voltak:

<i>Terület</i>	<i>Parancsnok</i>	<i>Alakulat</i>	<i>Lövegek száma</i>
Észak-Erdély	Marzsó Imre alezredes	bihari nemzetőrség	4 ágyú
Kővár-vidék, Belső-Szolnok és Doboka megyék	báró Bánffy János alezredes	debreceni nemzetőrség	3 hatfontos ágyú (debreceni nemzetőr)
Beszterce- és Naszód-vidék	Riczko Ignác ezredes	2. (Sándor) sorgyalozezred 3. zászlóaljja, nemzetőrség	6 háromfontos löveg
Torda	Czetz János alezredes	11. honvédszászlóalj, Mátyás huszárok egy osztálya	6 hatfontos löveg ⁶⁰
Összesen:	–	–	19 löveg

Bem 1849. január 17-én magához rendelte Czetz erőit, így az utóbbi rendelkezése alatt álló hatfontos üteg is a harcoló csapatokhoz került. Emellett Nagyváradról útban volt egy hat lövegből álló háromfontos üteg is.⁶¹

Ugyanakkor a tüzérséget veszteségek is érték. Nagyszeben sikertelen ostroma után (1849. január 21.) a visszavonuló Bem 1849. február 4-én Vízaknánál még az eltérő adatok szerint is több mint 15 löveget veszített.⁶² Az esetet Tóth Márton későbbi tüzér hadnagy

⁵⁹ *Süli* 2014. 134–139. o. Ezt támasztja alá egy 1883-ban megjelent, a „Hová lett az első székely ágyú?” címet viselő sajtócikk is. *Nemere*. Politikai, közgazdasági és társadalmi lap. Brassó–Sepsiszentgyörgy, 1883. 26. sz. 101. o.

⁶⁰ Más forrás szerint négy.

⁶¹ Bem tervezte az észak-erdélyi erők elhelyezésére. Beszterce, 1849. január 9. A kimutatások alapja: MNL OL H 2 1849:701.; Bauer Lajos százados kimutatása. 1849. január 17. Magyar Tudományos Akadémia. Kéziratár. Csány László levéltára. Másolatok. Az aradi Csány-levéltár, pontosabban az 1849. évi országos biztosság január–június közötti iratairól készült másolatok. Ms 4925. 45. és 76. iratok között.

⁶² Csány levele Kossuthoz. Kolozsvár, 1849. február 16. Csány-ir. II. 183–184. o.

így írta le: „A harcztéri fejlődés folytán ágyúinkkal teljesen fedetlen, veszélyes helyzetbe jutottunk; rövid néhány perc [alatt] egy egész ütegünket leszerelte az ellenség. Ágyúink személyzete is elhullott, az én ágyúm személyzetéből csak magam és egy ágyúkocsis jelentéktelen sérüléssel maradtunk életben. Összesen csak hat ágyút tudtunk megmenteni.”⁶³ Emellett február elején Észak-Erdélyben Karl Urban ezredes sikeres betörése után Dorna-Vatránál 2 háromfontos löveg lett az ellenség zsákmánya, ráadásul a kezelőszemélyzet is fogságba esett. Ugyanakkor a székely haderő csatlakozása révén 1849. február elején 3 három- és 3 hatfontos löveggel, illetve a Damjanich János vezérőrnagy által január végén Óaradról Erdélybe indított dandár két üteggel bővült az erdélyi tüzérség. (Az utóbbiakat verseci honvéd ütegek is nevezték.)⁶⁴

A fenti erősítések révén a Bem alatt közvetlenül harcoló csapatok február 8. után is mindössze 28 löveggel rendelkeztek.⁶⁵ Ugyanakkor Urban erőinek kiűzése után (február vége) egy hatfontos üteget a Tóth Ágoston alezredes parancsnoksága alatt álló beszercei hadosztály számára hagyott hátra.⁶⁶

1849. március 11-én Bem elfoglalta Nagyszeben, melynek következtében hadizsákmányként visszaszerezte az általa korábban elveszített lövegeket. Emellett 6 hatfontos vaságyú is a birtokába került, melyek közül kettő a Vöröstoronyi szoros őrségéhez, négy pedig a brassói fellegrvárhoz került a későbbiek folyamán.⁶⁷ 1849. május 27-én kapitulált Déva vára, ahonnan hadizsákmányként két bronz- és egy vaságyú került a honvédsereg birtokába.⁶⁸ A bánási hadjárat kezdetén Bem az ellenséget Vaskapunál megverte, és két ágyúját elvette.⁶⁹

Az erdélyi hadsereg löveg és tüzérségi lőszer ellátásában – a nagyváradai állami fegyvergyár mellett – továbbra is nagyon fontos szerepet játszott a kabolapolyánai üzem. Itt az ágyúk kifúrását tökéletesre fejlesztették, így a gyár más üzemek vetélytársává vált. Ráadásul a lövegeket januártól már Máramarosszigeten is fel tudták szerelni. 1849. január 2-án Bem elrendelte, hogy hadereje számára 300 gránátot, 3000 kisebb és 3000 nagyobb kartácsot készítsenek.⁷⁰

⁶³ Tóth 1905. 26. o.

⁶⁴ Kovács 1979. 111. o.; Tóth Ágoston naplója (A továbbiakban: Tóth Ágoston naplója) Magyar Tudományos Akadémia. Kéziratár. Történelem. Ívrét 300. 2. 3.; Böződi 1974. 238. o. A háromfontos ütegre lásd: Timár Károly: A kolozsvári 3 fontos ágyúüteg története 1848-ban. 1848–49 TL 1892. 12. sz. 122–123. o. és 14. sz. 142–144. o. A két verseci honvédüteg csatlakozására: Kossuth levele Csányhoz. Debrecen, 1849. február 5. KLÖM XIV. 332–333. o.; Mezei 1880. 16. sz. 251–254. o. A verseci üteg áprilisban feltehetőleg visszakerült a Bánáságba. Erre utal Ludwig Hauk alezredes 1849. május 26-án kelt kimutatása. MNL OL Gyalókey-család levéltára. P 876 1. cs. 2. tét. No. 13.

⁶⁵ Kovács 1979. 128. o.

⁶⁶ Tóth Ágoston ezredes kimutatása. Beszerce, 1849. május 1. MNL OL Hadügyminisztérium, általános iratok. H 75 (A továbbiakban: MNL OL H 75) 1849:21475.; Tóth Márton szerint ezen üteg a borsodi üteg volt. Tóth 1905. 21. o.

⁶⁷ Tóth 1905. 43. o. Tóth 21 zsákmányolt lövegről tud. Ebből 15 a korábban Vízaknánál elvesztett, 6 pedig a hatfontos vaságyúk voltak. Mezei 1880. 18. sz. 287–288. o.

⁶⁸ Gyalókey Jenő: Adalékok az 1849. évi erdélyi hadjárat történetéhez. Erdélyi Múzeum, 1914. 349–354. o. A hivatkozott rész: 351. o.; Mezei József szerint a két bronzágyú 18 fontos löveg és 10 fontos tarack volt, melyeket később báró Maximilian Stein ezredes, a gyulafehérvári ostromsereg parancsnoka kapott meg. Mezei 1880. 23. sz. 367–370. o.

⁶⁹ Csány László hirdetménye. Kolozsvár, 1849. április 21. Csány-ir. II. 283. o.

⁷⁰ Böződi 2002. 239–232. o.

A sztrimbulyi ágyúöntés újraindítását Eötvös Mihály kormánybiztos 1849. február 3-án kezdeményezte Csánynál. Felhívta a figyelmet arra, hogy a kővár-vidéki községek harangjait 1848-ban leszedték, mivel azokat a félreveréssel hírközlésre használták. Ebből Nagybányán jelenleg 60 darab van.⁷¹ Majd a levelét így folytatja: „Az itteni bányászatnál létező rézből s az említett harangokból Sztrimbulyban lehetne ágyúkat önteni. A múlt táborozás alkalmával próba tétetett, mely a legjobban sikerült. Van itten a kereszthegyi bányánál egy Böhm János nevű igen ügyes gépész, ki is 2-3 darab hatfontos rézágyúkat már készített⁷² s fel is szerelte a legjobban s minden két nap egy-egy ágyúcsövet állított elő. E munka azonban a dési futás által félbeszakadt, mindeddig nem folytatódott. Orsz. kormánybiztos úrnak egy levelére Szakmári bányászati főinspector úrhoz, azonban új-rakezdhető s a legjobb sikerrel folytatható.”⁷³ Két nap múlva Eötvös Kossuth Lajosnak is ugyanezt javasolta. Ezen a napon érkeztek meg ugyanis a Baja városa által felajánlott harangok. (9 db) Raktáron volt néhány mázsa réz, amelyet szintén fel lehetett használni. Eötvös ismételten felhívta arra a figyelmet, hogy a nagybányai kerületben dolgozik Böhm János gépész, „ki az első dési táborozás alkalmával itt, Sztrimbulyban néhány ércágyúkat a legjobb sikerrel öntött, minden két nap egy ágyúcsövet megöntött és ki is fűrt s ezeket fel is szerelte.” A fenti munka a dési vereség után félbeszakadt, de amennyiben intézkedést kap, újakezdik azt.⁷⁴ Az engedélyt Csány február 7-én adta meg, egyben rendelkezett, hogy Radnáról 2300 mázsa ónt szállítsanak ide katonai kísérettel.⁷⁵

A munkát rövidesen megkezdtek. Erről tanúskodik Eötvös kormánybiztos február 15-én, Csányhoz írt levele. Ebben aggódik Urban betörése⁷⁶ miatt, mert ezt szerinte veszélyezteti Nagybányát (lőpormalmok, pénzverde), Felső- és Kapnikbányát, „különösen Sztrimbulyt, hol az ágyúöntés sikerrel már ismét megkezdett”⁷⁷

1849. február 19-én Jeney József százados, nagybányai katonai parancsnok az alábbiakat jelenthette Csánynak: „Örvendetesen jelentem végül, hogy a Baja város által ajándékozott harangoknak⁷⁸ ágyúkká öntése az orsz. honv. bizottmány elnökének rendelete folytán Sztrimbujba sikeresen halad, ahonnan azokból felöntetvén, pár napok alatt ide fog szállítatni felszerelés végett.” A 9 harangból négy hat- és egy háromfontos löveget akartak öntetni az erdélyi haderő számára.⁷⁹

⁷¹ Ezek 1848. november 14-én érkeztek Nagybányára. *Balogh* 2014. 342. o.

⁷² Valójában vas.

⁷³ Eötvös Mihály levele Csányhoz. Nagybánya, 1849. február 3. HL Csány-lt. 1849:68.

⁷⁴ Eötvös Mihály levele Kossuth Lajoshoz. Nagybánya, 1849. február 5. MNL OL H 2 1849:1646.

⁷⁵ Csány rendelete a városhoz. Kolozsvár, 1849. február 7. *Balogh* 2014. 248. o.; Jeney József százados levele Csányhoz. Nagybánya, 1849. február 8. (Tájékoztatja, hogy a sztrimbulyi ágyúöntés megkezdésére Kossuth megadta az engedélyt.) HL Csány-lt. 14. d. 1849:119.

⁷⁶ 1849. február 6-án a Bem tábornok által Bukovinába kiszorított Karl Urban alezredes Marosénynél meglepetésszerű támadást indított a Borgó völgyében állomásozó magyar csapatok ellen. Rövid összecsapás után sikerült elfognia a magyar parancsnokot, Koffler Bódog őrnagyot, és számos hadifoglyot ejtettek. A sikeren felbuzdulva az osztrák csapatok újabb sikeres offenzívát indítottak február 11-én, a Riczkó Ignác ezredes vezette magyar csapatok 17-én Királynémetinél súlyos vereséget szenvedtek.

⁷⁷ Eötvös Mihály levele Csány Lászlóhoz. Nagybánya, 1849. február 15. HL Csány-lt. 18. d. 1849:247.

⁷⁸ Baja városa 1849. január 6-án ajánlotta fel 9 harangját ágyúöntés céljára. Az Országos Honvédelmi Bizottmány január 16-án elrendelte, hogy az ezekből öntött lövegeket „Baja” névvel illessék, illetve a harangokat szállítsák Nagybányára. KLÖM XIV. 148. o.

⁷⁹ A nagybányai katonai parancsnokság jelentése. Nagybánya, 1849. február 13. KLÖM XIV. 543. o.; Jeney százados levele Csány Lászlóhoz. Nagybánya, 1849. február 19. HL Csány-lt. 14. d. 1849:694.

Az Országos Honvédelmi Bizottmány február 24-én elrendelte, hogy a Nagybányán felhalmozott készleteket (harangok, réz, cin) szállítsák át Kabolapolyánára. Az intézkedést azzal indokolták, hogy Sztrimbulyban nincsenek olyan eszközök, amelyekkel a lövegek tökéletes fűrése megoldható lenne.⁸⁰ Ezzel szemben Csány március elején utasította Hosszú László kővár-vidéki helyettes főkapitányt, hogy a Katonai Miklós által 1848-ban beszedett harangokat szállítsák Kolozsvárra. Ezt azonban már nem lehetett végrehajtani, mivel a hadügyminisztérium korábban a Kabolapolyánára való átszállítást rendelte el Jeneynek, aki ezt végrehajtotta.⁸¹

Ugyanakkor a Sztrimbulyban megkezdett munkálatokat nem állították le. 1849. március elején Kovács Ágost százados, szatmári katonai parancsnok egy fúratlan ágyúcsőt, melyet a dési vereség előtt öntöttek Nagybányán, visszaküldött ide.⁸² Az *Alföldi Hírlap* március közepi tudósítása szerint: „a bajai harangok nemcsak imára hívnak, hanem mint tífzontos ágyú készen vannak a magyar szabadság megvédésére, hirdetésére...” A munkálatok sikerét a cikkíró Jeney századosnak tulajdonítja, aki szerinte komoly érdemeket szerzett a lőszergyártás terén is.⁸³ A tudósításra egy „Kereszthegyi” névvel szignált közleményben reagáltak. E szerint: „az ágyú megöntéséért pedig a dicsőség hasonlóul nem őt, hanem Böhm kereszthegyi gépészt illeti.” A szerző utalt arra is, hogy lőszergyártás Jeney kinevezése előtt is folyt már Nagybányán.⁸⁴

1849. március 14-én Nagybányáról egy hat- és egy háromfontos teljesen felszerelt üteget indítottak Nagyszébenbe, az erdélyi hadsereg számára. A lőszer javadalmazás 144 hat- és 192 háromfontos ágyúgolyóból és 24 háromfontos kartácsból állt. E szállítmány a kabolapolyánai és sztrimbulyi ágyúgyártás produktuma volt.⁸⁵

További adattal a nagybányai és sztrimbulyi ágyúöntésre vonatkozólag nem rendelkezünk.

Ebben az időszakban jelentek meg a röppentyűk az erdélyi haderő tüzérségi állományában. A hadiröppentyűt (Congreve-rakéta) könnyű mozgathatósága miatt elsősorban hegyvidéki terepen használták, lövedéke gránát (hat, ritkábban tizenkét fontos) volt. A gránátot egy fémhengerre erősítették, ami különleges lőportöltetet tartalmazott. Ez a begyújtás után a rakétahajtás elvének megfelelően, a hátrafelé nagy sebességgel kiáramló lőporgázok segítségével kilötte, majd előre hajtotta a lövedéket. Legnagyobb hátránya a nagy szórás volt. A császári-királyi hadsereg állományából kezdetben nem került példány a honvédhadsereg birtokába, így a gyártási technológiát teljesen ki kellett dolgozni. A kísérletek 1848 októberében kezdődtek meg, ekkor készítették el a rajzokat. A kezdeményező Mózer Sándor nemzetőr hadnagy volt, aki korábban a császári-királyi röppentyű testületben szolgált. Az első csapatpróbák 1848 novemberében történtek, ezek azonban nem nyerték el a tüzértisztek tetszését, különösen az állvány szorult tökéletesítésre. A tervezésbe bekapcsolódott Skopal József tüzér hadnagy.⁸⁶ 1849 januárjára a kísérletek eredménnyel zárultak,

⁸⁰ Rendelet a nagybányai katonai parancsnoksághoz. Debrecen, 1849. február 24. KLÖM XIV. 543. o.

⁸¹ Jeney József százados levele Csányhoz. Nagybánya, 1849. március 14. HL Csány-lt. 14. d. 1849:678.

⁸² Kovács százados levele Csányhoz. Szatmárnémeti, 1849. március 1. HL Csány-lt. 16. d. 1849:913.

⁸³ *Alföldi Hírlap*, 21. sz. 1849. március 13.

⁸⁴ *Alföldi Hírlap*, 28. sz. 1849. március 29. 100. o.

⁸⁵ Jeney százados levele Csányhoz. Nagybánya, 1849. március 14. HL Csány-lt. 14. d. 1849:678.

⁸⁶ *Mészáros Lázár* emlékiratai. Eredeti kéziratból közrebocsátja Szokoly Viktor. Pest, 1866. I-II. k. A hivatkozott rész: II. 34. o.; *Bakó* 1942. 108. o.; *Hegyesi Márton*: Bihar vármegye 1848–49-ben. Debrecen, 2010. 100. o.; *Ács Tibor*: Rakétavita a Magyar Tudományos Akadémián 1847-ben. In: Haditechnika-történeti és katonaoorvoslás-történeti konferencia. Szerk. *Varga József*. Budapest, 2000. 47–71. o.

így megindult a gyártás.⁸⁷ Az első félüteget 1849. február 11-én indították útnak az erdélyi haderő számára. Májusra az erdélyi haderő már két röppentyű üteggel (16 db) rendelkezett.

Az erdélyi tüzérség számára a legnagyobb lehetőséget a székelyföldi, ezen belül pedig a háromszéki hadiipar jelentette. A szék és az erdélyi főhadparancsnokság között 1849. január 2-án kötött fegyverszüneti szerződést Háromszék 1849. január közepén felmondta. Gábor Áron és Turóczi Mózes 1849. január 22-től közösen dolgozott tovább Kézdivásárhelyen. Az üzem nyersanyaggal való ellátását (réz és vas) a csíkszentdomokosi és magyarhermányi bányák biztosították Zakariás Antal és Bodor Ferenc buzgólkodása révén.⁸⁸ Turóczi Mózes visszaemlékezése szerint Balánbányáról mintegy 400 mázsa rezet szállítottak Kézdivásárhelyre 1849 június végéig. Kizárólag ezek képezték az ágyúöntés alapanyagát és nem az egyes települések által felajánlott harangok.⁸⁹

A kézdivásárhelyi üzem sikereinek függvényében Gál Sándor ezredes terveket dolgozott ki Mikó Mihály és Németh László kormánybiztosok bevonásával a székelyföldi hadiipar kibővítésére.⁹⁰ Egyrészt intézkedtek az August Heydte báró, császári-királyi őrnagy által 1849. január 7-én elpusztított magyarhermányi vasöntőde helyreállítására, és e célból 2000 forintot utalványoztak Bodor Ferenc bányaművezetőnek. Gál ezredes kezdeményezésére a csíkszentdomokosi rézbányán is megkezdtek egy ágyúöntő és lőporkészítő üzem felállítását. A döntésben Gál csíki lokálpatriotizmusán kívül gyakorlati és racionális érvek is szerepet játszottak. Egyrészt a vidék biztonságosabb és jobban védhető volt, másrészt viszont így ki lehetett küszöbölni a nyersanyagszállításból adódó idő- és pénzvesztéséget. Gál az érveit az 1849. február 26-án Csányhoz írt levelében így foglalta össze: „Továbbá az ágyúöntés és lőporkészítés K[ézdi]vásárhelyen szüntelen foly, mely az anyagihiány miatt csak kisszerű. Egyébiránt én rendelkeztem, hogy Csíkszék vidékében, mely a legbarátságosabb hely, a szentdomokosi rézbányán egy-két hét alatt ágyúöntő és lőporgyár állíttassék fel, mire pénzt is előlegeztem és még akképp fogok rendelkezni, hogy ezen gyárak lehető tökéletesek legyenek, hogy több száz álgyúk és több száz mázsa lőpor készülhessen, de mindenek felett büdöskő és cinre van szükségünk, méltóztat sietőleg az átszállítást illő helyről megrendelni.”⁹¹ Az eredeti terven rövidesen módosulások történhettek, mert az ágyúgyár székhelyéül Csíkszeredát, míg a lőporgyárra Csíkmadarast jelölték ki. Az előbbi létrehozásában Gál ezredes komoly szerepet szánt Gábor Áronnak, aki a csíkszeredai várban felépítendő két kemence céljaira 300 forintot vett fel. Noha Gál a terveihez a központi pénzsegélyt nem kapta meg, a munkálatokat a lehetőségei függvényében folytatta. Azonban a csíkszeredai ágyúöntőt nem helyezték üzembe, adataink szerint itt csak a kész lövegek felszerelése folyt.⁹²

Az ágyúk felszereléséhez és az ágyúgolyók gyártásához szükséges vasércet az erdőfülei, magyarhermányi és lövétei vasbányák biztosították. A rendelkezésünkre álló nyug-

⁸⁷ Más adatok szerint a kísérletek eredménytelenek voltak, a gyártást az Iglónál zsákmányolt eszközök „koppintásával” sikerült megindítani. (Csikány Tamás szíves közlése)

⁸⁸ Turóczi Mózes visszaemlékezése szerint a Balánbányáról érkezett 400 mázsa rezet használták fel az ágyúk öntésére Kézdivásárhelyen, a felajánlott harangokra nem volt szükség.

⁸⁹ Süli 2014/a. 338. o. Turóczi szerint a felajánlott harangok közül csak a kolozsvári és décsi szállítottak Kézdivásárhelyre, azonban időhiány miatt ezeket sem használták fel.

⁹⁰ A székelyföldi ágyúöntés és lőszergyártás bővítését Bem is szorgalmazta az Országos Honvédelmi Bizottmányhoz írt levelében. Bem levele Gál Sándorhoz. Medgyes, 1849. február 22. HL Csány-lt. 16. d. 1849:913.

⁹¹ Németh György: Gál Sándor ezredes 1848–1849-es tevékenysége. Csíkszereda, 2008. (Bibliotheca Transylvanica, 58.) 147. o.; Bözödi 1974. 240–241. o.

⁹² Bözödi 1974. 241–242. o.

ták szerint Bodvajról 1849 májusáig 2400 három-, 725 hatfontos ágyúgolyót szállítottak Csíkszeredára.⁹³ Emellett – Bem sikeres temesközi hadjárata után – Ruszkaányán is megkezdtek az ágyúgolyóöntést, a napi teljesítmény 100 darab volt.⁹⁴ A lengyel tábornok kérésére Maderspach Károly bányamérnök egy komplex tervet dolgozott ki a krassó-szörényi bányavidék lőszergyártó bázissá való fejlesztésére. Az elképzelést Bem május 22-én küldte meg Kossuth számára, aki június 2-án intézkedett az ügyben.⁹⁵

A csíkszéki próbálkozásoktól függetlenül Kézdivásárhelyen a termelés folyt tovább. Gál ezredes március 22-én kelt jelentése szerint ebben az időszakban négy újabb löveget szereltek fel. A kimutatás szerint ekkor mintegy 10 löveg volt Háromszéken.⁹⁶ Az utóbbiakat feltehetőleg a Vég Antal-féle eszközzel fűrták ki, erre utal Németh László kormánybiztosnak 1849. január 23-én Csányhoz írt levele. Eszerint: „Az álgúyk öntését, lőpor és gyutacs készítest Kézdivásárhelyt tegnap megkezdetni elrendeltem, melynek következtébe tegnap már egy álgúy formába volt s kifúrása is holnap-holnapután meglesz.”⁹⁷

Ha figyelembe vesszük a korábban Gál ezredes által kimozdított hat löveget, akkor meg kell állapítanunk, hogy Háromszéken március végéig összesen 16 ágyú (három- és hatfontos egyaránt) készült.

Itt kell foglalkoznunk egy nagyon fontos kérdéssel: Az Országos Honvédelmi Bizottmány és a székelyföldi hadiipar kapcsolatával. Fentebb már utaltunk arra, hogy a sztrimbulyi öntéssel szemben a fejlettebb technológia miatt a kabolapolyánai üzemet részesítették előnyben. Eszterházy Mihály gróf, az OHB hadiiparért felelős tagja, február végén az alábbiakat írta Csányinak: „Ami egy ágyúöntést illeti, mely eddig Sztrimbuiiban és Háromszéken is, taliter qualiter⁹⁸ történt, ezek azért szüntettek meg, mivel az ágyúfúrásnak készülétei ottan nem léteznek, és ez olyan dolog, hogy annak nagy pontossággal és felsőbb tűzeri felögyelet alatt kell történi, valamint a felszerelésnek is, hogy a tökéletesség és egyformaság elérhessen.” Eszterházy szerint a technológiai tökély Nagyváradon és Kabolapolyánán már meg van teremtve, így a háromszéki ágyúöntésre, illetve annak fejlesztésére semmi szükség.⁹⁹

A pillanatnyi lehetőség és a szükség azonban felülírták Eszterházyinak – egyébként műszaki szempontból – racionális érveit. Ugyanis március végétől a gyergyói határszélen tartózkodott az időközben Bem által őrnaggyá előléptetett Gábor Áron a lövegek telepítése céljából. Március 25-én érkezett meg Tölgyesre, majd rövidesen Moldvába ment át, hogy információkhoz jusson. Bár letartóztatták, de sikerült megszabadulnia, és 29-én visszatért Gyergyóba, hozva az orosz csapatok betöréséről szóló – egyébként álhírt.¹⁰⁰ Az eseményről,

⁹³ Süli Attila: Források Csíkszék és Háromszék hadiiparának történetéhez (1848–49) Megjelenés alatt a Csíki Székely Nemzeti Évkönyvben.

⁹⁴ Kossuth rendelete Török Gáborhoz. Debrecen, 1849. április 20. KLÖM XV. 71. o. Az intézkedést április 25-én megismételte. KLÖM XV. 122. o.; *Közlöny, 1849.* 118. sz. 443. o. (1849. május 30.)

⁹⁵ KLÖM XV. 466–468. o.

⁹⁶ *Bözödi* 1974. 244. o.

⁹⁷ HL Csány-lt. 1849:42. A szakirodalomban – Turóczi teljesen egyértelmű közlése ellenére – úgy vélték, hogy Kézdivásárhelyen nem tudták a lövegeket kifúrni. *Bözödi* 1974. 247–248. o. Az Egyed Ákos által hivatkozott Gábor Áron levél csak arról szól, hogy Turóczi alkalmazhatja – a megnövekedett igények miatt – a lyukkal öntés technológiáját. Ez azonban nem jelenti azt, hogy löveget fúrni nem tudtak. *Egyed* 2010. 432. o.

⁹⁸ Ugyanolyan minőségben.

⁹⁹ *Bözödi* 1974. 236–237. o.

¹⁰⁰ Kiss Antal őrnagy visszaemlékezése. Lelőhely: Egyetemi Könyvtár, Kolozsvár. Leltári szám: MS 3186. A vonatkozó részt közli: *Süli* 2014/b. 354. o.; Kiss Antal százados jelentése Gál Sándorhoz. Tölgyes, 1849. április 14. HL Csány-lt. 221. d. 1849:2109.

illetve a cári csapatok betörési szándékáról mind Mikó Mihály csíki kormánybiztos, mind Gál ezredes jelentést küldött Csány László teljhatalmú országos biztosnak.¹⁰¹

Gábor Áron moldvai útja hatással volt a Székelyföld és Erdély védelmi rendszerének kiépítésére, valamint a kézdivásárhelyi ágyúkészítésre. Erről legközvetlenebb munkatársa, Turóczi Mózes így emlékezett: „... mindjárt februáriusba¹⁰² bément Moldovába,¹⁰³ ott járt hosszabb ideig, meg a muszkákat mind öszve kémelte paraszt ruhába, innét hazajött volt, de minden járását még tőlem is titkolta, csak annyit mondott volt meg, hogy a muszkák ide ki fognak jönni, én igyekezzem mentől jobban, mert az ágyúra szükség lesz, akármenynyire, ekkor csak a tüzéreit kurtán elrendelte, és ismét elment...¹⁰⁴ Azaz felgyorsították a lövegek gyártását. Erre azonban csak úgy voltak képesek, ha a visszatérnek a korábban alkalmazott kész lyukkal való öntés technológiájához, mivel a Végh Antal féle eszközzel történő fúrás több hétig eltartott. Gábor Áron az április 20-án Csíkszeredából Turóczihoz írt levelében így fogalmazott: „Itt gyűjték, mert sürgettem a rezet és harangot, csak eleget ályút, mert szükség, és ha az alezredes úr¹⁰⁵ lyukakon önteni nem engedné, tehát ezen írásom mutassa meg, hogy én az Ezredes úr¹⁰⁶ engedelme és rendeletéből from ezen sorokat, azaz hogyha 100 készülhet is lyukason, bátran, én vagyok a felelős.”¹⁰⁷

Gál döntése teljes összhangban állt az Országos Honvédelmi Bizottmány elképzelésével, amely az országrész megvédését a szorosok megerősítésével akarta biztosítani. Erről Kossuth az 1849. április elsején Csányhoz Egerből írt levelében így fogalmazott: „Erdély megtartására egy nagy hadsereggel felér az öt passzus járhatatlanná tétele Borgótól Vöröstoronyig. Erre méltóztass fordítani figyelmet. Ha ez meg lesz, Czetz¹⁰⁸ nem fogja Erdélyt elveszteni.”¹⁰⁹

Nagyszében bevétele után rendelet érkezett Nagyváradra, hogy küldjenek néhány tüzéért Csíkszeredára és Kézdivásárhelyre a székely tüzérújoncok kiképzésére. Március közepéig mintegy 32 fő érkezett. 26-án Csíkszeredára vonultak, ahol Gál ezredes mintegy 800 tüzér kiképzésével bízta meg őket. Az első kiképzőcsoport megérkezése után újabb érkezett, 3 háromfontos löveget is hozva magukkal.¹¹⁰ Az utóbbi okát csak találgatni tudjuk, álláspontunk szerint a kézdivásárhelyi ágyúk konstrukciós hibáival a katonai vezetés is tisztában volt, ezért a kiképzést mindenképpen tökéletes lövegekkel akarták végrehajtani. Bár a kiképzők március 31-ig Kézdivásárhelyen voltak, 8 tüzért Gábor Áron azonnal magával vitt Gyimesbe.¹¹¹

¹⁰¹ Mikó Mihály levele Csányhoz. Csíkszereda, 1849. április 9. MNL OL H 2 1849:5684. Közli: *Süli* 2014/b. 352–353. o.; Gál Sándor ezredes jelentése Csányhoz. Csíkszereda, 1849. április 11. Közli: *Egyed* 2008. 353–354. o.

¹⁰² Valójában március végén.

¹⁰³ Gábor Áron.

¹⁰⁴ *Süli* 2014/a. 338. o.

¹⁰⁵ Szilágyi Sámuel alezredes, kézdivásárhelyi katonai parancsnok.

¹⁰⁶ Gál Sándor ezredes.

¹⁰⁷ *Süli* 2014/b. 355. o.

¹⁰⁸ Czetz János vezérőrnagy, az erdélyi haderő megbízott parancsnoka.

¹⁰⁹ KLÖM XIV. 783–785. o.

¹¹⁰ Pontosan 1849. április 2-án. *Ráczi Attila*: A Magyar Állami Fegyvergyár termelése 1848 márciusától 1849 áprilisáig. *Fons*, 2004. 1. sz. 3–38. o. A hivatkozott rész: 29. o.

¹¹¹ *Szabó Sámuel*: A székely tüzérsége első tanítói. In: Nagy Sándor: Háromszék önvédelmi harca 1848–49. Kolozsvár, 1896. 161–165. o. (A továbbiakban: *Szabó* 1896.) A hivatkozott rész: 161–164. o. A szerző szerint az ágyúöntési munkálatok felgyorsulása Gábor Áronnak köszönhető. Ezen megállapítás azért érdekes, mert a tüzér őrnagy ebben az időszakban többnyire távol volt Háromszéktől.

Az erdélyi hadsereg lövegállománya 1849. április és augusztus között

1849 április–májusában a háromszéki hadiipar fénykorát élte. Emellett Csány teljhatalmú országos biztos Kolozsváron egy ágyúöntő gyárat tervezett létrehozni, s e feladat koordinálásával Gábor Áront bízta meg. Csány az 1849. március 7-én, Kossuthoz címzett levelében erről az alábbiakat írta: „Gábor Áront ide rendeltem, megkésértem itt is az ágyúöntést. Harangokat hozatok az oláh falukból. Igyekeztemet oda irányozom, hogy utódom jártabb téren haladhasson nálomnál.”¹¹² Ennek alapján többször sürgette a kézdivásárhelyi katonai parancsnokságot, hogy Gábor Áront indítsák el Kolozsvárra. A levelekre végül Németh László kormánybiztos válaszolt március 23-án, kifejtve, hogy jelen körülmények között nem tudja Gábor Áront útnak indítani, mivel az orosz betörésről szóló – egyébként alaptalan – hírek miatt feltétlenül szüksége van a közreműködésére. A Kolozsvárra indulás így várható magára. Ennek háttéréről Gál ezredesnek, az április 11-én Csányhoz írt leveléből értesülünk. E szerint: „Őrnagy Gábor Áron, kit a határszélén az álgúyk elhelyeztetésére küldöttem volt ki, éppen most érkezik vissza és jelenti, hogy Piatraig Moldovába bejárván egy 6000 főből és 8 álgúyból álló muszka sereg előnyomulását a Tölgyesi-szoros felé látá szemével, mely seregnek feladata a nevezett szoroson Székelyföldre betörni. Bem tábornagy úr rendeli, hogy Kézdivásárhelyen sietőleg 6 álgúyt szereltessek föl és külgyem két tartalék zászlóaljjal együtt Besztercére. Tehát nékem feladatom a betöréssel fenyegetett szoros védelmére kellő erő fordítani és Bem tábornagy úr rendeletének is megfelelni. Minthogy legalább 12 álgúyt kell felszereltetni s ezek mellé a tüzekeket begyakoroltatni, azonkívül pedig a hermányi vashámorban az álgúgolyó öntést megkezdetni, nem marad egyéb hátra, mint őrnagy Gábor Áront legalább 8 napig igénybe venni, azután Kolozsvárra kiküldöm őtet – néhány napokra – őt tehát mintegy 22-én Kolozsvárra megérkezik.”¹¹³

Gábor Áron április 26-án már Kolozsváron volt, innen keltezte ugyanis azt a levelét, amelyet Csányhoz írt a helybéli ágyúgyár létrehozásának feltételeiről. Legelőször felhatalmazást kért arra, hogy felvehesse az üzembe azt, akit szükségesnek tart. Mivel a városban kevés mesterember volt, elsősorban a besorozott szakemberek munkájára kívánt támaszkodni. A költségei fedezésére előzetesen ezer forintot igényelt a teljhatalmú országos biztostól.¹¹⁴ Így Csány az április 27-én Kossuthoz írt jelentésében optimizmussal közölte az alábbiakat: „A napokban Gábor Áron megkezdi az ágyúöntést is. Az ágyú sohasem sok. Az osztrákok nem sokat hagynak kezünk közt, igen tudnak reterálni.”¹¹⁵ Engedje az ég, hogy ennek folytonos gyakorlatában maradjanak.”¹¹⁶

A nagy reményekkel és kormányzati támogatással induló gyár terve azonban füstbe ment. Gábor Áron tárgyalásai a kolozsvári mesteremberekkel ugyanis nem vezettek eredményre. A kudarcért a felek természetesen egymást okolták. A legnagyobb ellentét a munkabér mértéke körül keletkezett, az utóbbi ugyanis Kolozsváron lényegesen nagyobb volt,

¹¹² Csány László levele Kossuth Lajoshoz. Kolozsvár, 1849. március 7. Csány-ir. II. 221. o.

¹¹³ Gál Sándor ezredes levele Csány Lászlóhoz. Csíkszereda, 1849. április 11. Közli: *Egyed* 2008. 303. o.

¹¹⁴ Gábor Áron jelentése Csány Lászlóhoz. Kolozsvár, 1849. április 26. Közli: Aradi Ereklyemúzeum. Okmánytár az Aradi Ereklyemúzeum iratanyagából. (1836–1892) Szerk. *Hermann Róbert*. 2014. 230. o.

¹¹⁵ Visszavonulni.

¹¹⁶ Csány levele Kossuthoz. Kolozsvár, 1849. április 27. Csány-ir. II. 291–292. o.

mint a Székelyföldön. A vita a helyi sajtóban, az erdélyi magyar kormányzat orgánáinak tekinthető *Honvéd* hasábjain folyt.¹¹⁷

Csány elfogadta Gábor Áron érveit, és a május 2-án Kossuthhoz írt levelében így fogalmazott: „A salétromkészítés megy, de az ágyúöntést itt meg nem kezdhetem, mert minden elővigyázat, alkudozás dacára is hatszor, mondom, hatszor annyiba kerülne az álladalomnak, mint Kézdivásárhelyt. Azért oda szállítom az anyagokat. Gábor Áront, a csuda székely művészt kiküldöm körültekintés végett Nagyváradra.”¹¹⁸

Az ágyúöntés tökéletesítése érdekében Gábor Áron tehát kezdeményezte Csánynál, hogy Nagyváradra utazhasson, tanulmányozva az ottani gyártási technológiát. Az erre vonatkozó rendeletet a teljhatalmú országos biztos május 4-én állította ki.¹¹⁹ Ezzel egyidejűleg Gál ezredes felhatalmazást kért Csánytól arra, hogy Gábor Áron Nagyváradra utazhasson „a Congrev-röppentyűk készítési módjának betanulására”.¹²⁰ Ezt követően a székely ágyúöntő 1849. május 9-én Debrecenbe ment. A debreceni térparancsnokság naplója szerint ezen a napon, délelőtt kilenc órakor érkezett ide Gábor Áron tüzér őrnagy, hogy Csány megbízásából Mészáros Lázár vezérőrnagy, ideiglenes hadügyminiszternél ügyeket intézzon. A bejegyzés szerint legfeljebb 4 napot tartózkodik a városban és indul vissza a Székelyföldre.¹²¹ Itt fogadta őt Kossuth is, aki megerősítette a Bem által március 15-én tett őrnagyi előléptetését, és megadta – a hadügyminiszterium útján – a felhatalmazást a nagyváradai üzemlátogatásra. A kézdivásárhelyi üzemek fejlesztésére 60 000 forintot biztosított, melyből tízezret azonnal kiutalt. Egyben kérte, hogy készítsenek olyan két löveget, melyeknek csöveit megfűrják. Gábor Áront a kormányzó kinevezte az „önálló székely tüzérség” vezetőjévé, elrendelte a háromszéki üzemek állami kezelésbe vételét. Ezután Gábor Áron továbbutazott Nagyváradra, ahová az útlevelének láttamozása szerint május 12-én érkezett meg.¹²² Itt azonban elég bizalmatlanul fogadták, Mózer Károly százados a május 15-én Láhner György vezérőrnagyhoz írt levelében nem javasolta Gábor Áron beavatását a hadiröppentyűk gyártásának technológiájába. Az elutasítás után a tüzér őrnagy kénytelen volt visszatérni Debrecenbe, ahol Kossuth segítségét kérte. Kossuth a május 19-én írt válaszlevelében felülbírált Láhner, és felszólította Gábor Áron betanítására. Lukács Dénes alezredes, tüzérségi igazgató május 24-én már arról tájékoztatta a kormányzót, hogy beavatják Gábor Áront a röppentyűkészítés rejtelmibe. A döntésről Gábor Áron rövidesen értesült, mert május 26-án visszaérkezett Nagyváradra, ahonnan a következő napon indult tovább.¹²³

¹¹⁷ *Honvéd*, 107. sz. 1849. május 2. 423–424. o.; *Uo.* 108. sz. 1849. május 3. 427–428. o.; *Uo.* 110. sz. 1849. május 5. 435–436. o.; *Bözödi* 1974. 250., 253–256. o.

¹¹⁸ Csány levele Kossuthhoz. Kolozsvár, 1849. május 2. Csány-ir. II. 302–303. o.

¹¹⁹ Nyílt rendelet. Kolozsvár, 1849. május 4. MNL OL R 275 szn.

¹²⁰ Gál Sándor ezredes levele Csány Lászlóhoz. Csíkszereda, 1849. május 8. Közli: *Süli* 2014/b. 360. o.

¹²¹ A debreceni térparancsnokság naplója. Hadtörténelmi Levéltár. Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc iratai. (A továbbiakban: HL 1848–49) 28/409. 1383. o. *Hermann Róbert* szíves közlése.

¹²² Gábor Áron útlevele. MNL OL R 275.

¹²³ Gábor Áron levele Turóczy Mózeshez. Debrecen, 1849. május 12. Közli: *Süli* 2014/b. 361–363. o.; Gábor Áron útlevele. MNL OL R 275; Mózer százados nyilatkozata Láhner tábornoknak. Nagyvárad, 1849. május 15., MNL OL 75. Iktatókönyv, 15463/7109/k. C. Kossuth válasza. Debrecen, 1849. május 19., uo. 16.644/1167. C. Lukács Dénes alezredes Kossuthnak. Nagyvárad, 1849. május 24. 15.463/559/k. C. (Sajnos az iratok hiányoznak); *Bözödi* 2002. 230–231. o.

Az elutasítás okát csak találgatni tudjuk. Böződi György szerint Mózer nem tudta legyőzni az egyéni versengésből eredő féltékenységet.¹²⁴ Nagyváradon a hadiüzemben több tényleges tüzértiszt szolgált, akik – erre utal Gábor Áron idézett levele – lenézték a honvéd-őrnagyot, akinek a császári-királyi tüzérségnél a legmagasabb rendfokozata káplár volt.

A források alapján nem egyértelmű, hogy Kézdivásárhelyen a későbbiek folyamán készítették e röppentyűket. Fennmaradt egy június 10-én, Cseh Ignáchoz írt Gábor Áron levél, amelyben a tüzér őrnagy kéri a kézdiszéki közigazgatási vezetőt, hogy délután 7 órakor jelenjen meg a három- és hatfontos röppentyűk csapatpróbáján.¹²⁵ Arról, hogy a röppentyűk hol készültek, illetve a lövészet megtartásáról és eredményéről adattal nem rendelkezünk.¹²⁶ A székelyföldi hadosztály hadrendjében július 19–20-án szerepelt 4 rakétavető, ezek azonban más hadosztályoktól is odakerülhettek.¹²⁷

A székelyföldi hadiipar termelésének fokozása mellett az erdélyi hadsereg lövegállománya jelentősen csökkent áprilisban a bánsági hadműveleti miatt. Bem Erdély visszafoglalása után szánta rá magát erre a hadjáratra. Ezzel ugyanis Kossuth korábbi kérésének tett eleget. E hadjáratra 37 löveget vitt magával, igaz ebből 6 ágyút kénytelen volt hátrahagyni a Dévát körülzáró dandár számára. Ez kb. 25-30 löveg kivonását jelentette az erdélyi hadszíntérről, ezek gyártási helye nem ismert, de a későbbi kimutatások alapján valószínűsíthetjük, hogy a két verseci honvédüteg köztük volt.¹²⁸ A Bánságba kiküldött erdélyi hadosztály 1849. június 23-án 23 löveggel rendelkezett. 11 ágyút májusban ugyanis visszarendelt Bem Erdélybe.¹²⁹

Áprilisban folytatódott a székely tüzerek kiképzése. 11-én újoncok érkeztek Kézdivásárhelyre, az oktatást gyorsítani kellett, mivel a városban – Szabó Sámuel visszaemlékezése szerint – hetente 3-4 ágyút öntöttek. Április 26-án és május 11-én Gál ezredes megsemmisítette a kiképzést, a tüzerek sikeres bemutatót tartottak. A kiképzett tüzerek száma június 20-ra, az orosz intervenció kezdetére elérte a 170 főt. Szabó Sámuel szerint a székelyföldi hadosztály ágyúinak száma magas volt a létszámához képest, ennek következtében az ütközetekben legtöbb esetben a tüzérségi párbaj dominált.¹³⁰

Gyulafehérvár ostromának megindításával szükség volt ostromlövegekre. Ezek küldését még Csány kezdeményezte Kossuthnál 1849. április 13-án.¹³¹ Ennek szellemében Kossuth intézkedett, hogy Komáromból 3 huszonnégy fontos ágyút küldjenek Erdélybe, melyek lőszerrel való ellátását Nagybányán kellett megoldani. Egyben megkezdtek a huszonnégy fontos ágyúgolyók gyártását Ruszkabányán.¹³²

¹²⁴ Böződi 2002. 230. o.

¹²⁵ Gábor Áron levele Cseh Ignáchoz. Kézdivásárhely, 1849. június 10. Süli 2014/b. 368. o.

¹²⁶ A júniusban megjelenő kézdivásárhelyi *Székely Hírmondó*, amelynek öt száma ismert, nem tudósított az eseményről. A röppentyűk gyártásáról Turóczy Mózes sem írt a visszaemlékezésében.

¹²⁷ Csíkszereda, 1849. július 19–20. MNL OL P 876 2. tétel. 42–49.

¹²⁸ *Hermann Róbert*: Goromba tábornokok, goromba költő. A Bem–Vécsey és a Klapka–Petőfi-affér. In: *Szilágyi Márton* (szerk.): *Ki vagyok én? Nem mondom meg... Tanulmányok Petőfiről*. Budapest, 2014. 122–187. o.

¹²⁹ *Rosonczy* 1999. 5. táblázat.; *Csehi Szigeti Miklós*: Adatok a XI. honvédszázlalj történetéhez. Egy honvéd magánjegyzetei. Kolozsvár, 1868. 95. o.

¹³⁰ *Szabó* 1895. 163–168. o.; A téma kiváló összefoglalása: *Albert Ernő*: Adatok Gábor Áron ágyúiról. In: *Határvidék* 2. 1762–1918. Szerk. *Demeter Lajos*. Sepsiszentgyörgy, 2006. 15–9-183. o. A hivatkozott rész: 159–161. o.

¹³¹ Csány-ir. II. 260. o.

¹³² Kossuth intézkedése. Debrecen, 1849. április 29. KLÖM XV. 168. és 172. o.

Az erdélyi hadsereg tüzérségének júniusi szervezetét átfogóan először Gyalóky Jenő ismertette. Igaz, megállapításai az orosz betörés előtti időszakra, azaz 1849. június 20. körüli időpontra vonatkoznak. Eszerint a hadosztályoknál beosztott tüzérparancsnokok voltak. Ütegek ugyan léteztek, ezeket azonban gyakran tagolták fél-, illetve negyed ütegre. Az ideális honvédüteg (6 ágyú és 2 tarack) ritka volt. Ugyanakkor az is előfordult, hogy az ad hoc módon összeállított ütegnél többféle löveg is volt. A lovas- és gyalogütegek egyaránt megtalálhatók voltak a hadosztályoknál, viszont nehézüteg (12 fontos) egyáltalán nem létezett. Ezzel szemben a háromfontos lövegek száma magas volt (1849. június 20-án 40 db). Emellett létezett 16 hadiröppentyű is, amely két üteget (8-8) alkotott. Az utóbbiak a gyulafehérvári ostromseregnél és a dévai hadosztálynál voltak rendszeresítve.¹³³ Az erdélyi hadsereg állományában 1849. június 20-án 79 ágyú volt, amelynek a kezelőszemélyzete 1409 fő volt. A lövegek megoszlását az alábbi táblázat mutatja:¹³⁴

<i>Típus</i>	<i>Darab</i>
Tábori (egy-, három- és hatfontos ágyúk)	65
Hétfontos tarack	4
Ostromlövegek (18 fontos ágyú, 10 fontos tarack, 30 és 60 fontos mozsár)	8

A továbbiakban a lövegek megoszlását mutatjuk be a hadosztályok szerint:¹³⁵

Besztercei hadosztály¹³⁶

<i>Szervezet</i>	<i>Megoszlása típus szerint</i>	<i>Állomáshely</i>
–	7 hatfontos ágyú	–
–	4 hétfontos tarack	–
–	1 egyfontos ágyú	–
Összesen	7 hatfontos ágyú, 4 hétfontos tarack, 1 egyfontos ágyú	–

Kolozsvári hadosztály

<i>Szervezet</i>	<i>Megoszlása típus szerint</i>	<i>Állomáshely</i>
–	4 háromfontos ágyú	–
Összesen	4 háromfontos ágyú	–

¹³³ Ezeket elsősorban a havasok elleni hadjáratban használták. *Mezei* 1880. 23. sz. 367–370. o.

¹³⁴ *Gyalóky* 1915. 71–114. o. A hivatkozott rész: 80–82. o. Gyalóky a táblázatban csak 77 löveget szerepeltet.

¹³⁵ A kimutatások alapját az egyes hadosztályoknak az orosz betörés előtti kimutatásai képezik. Természetesen a lövegek száma – a hadi helyzet változása függvényében – módosult. Az egyes kimutatások többségét a kolozsvári ereklyemúzeum sajtóorgánuma, az *1848–49 Történelmi Lapok* közölte. Ezzel kapcsolatban vita alakult ki, mivel az okmányokat tanulmányozó Thoroczky Sándor több ellentmondást fedezett fel, ennek alapján a Szabó Sámuel által gyűjtött iratok eredetiségét is megkérdőjelezte. A felvetésre Hegyesi Márton történész válaszolt, aki kijelentette, hogy a kútfők eredetiek, sajnos a hadi helyzet nem mindig tette lehetővé az utókor kutatóinak mindenben megfelelő kimutatások készítését. *Thoroczky Sándor: Az erdélyi hadsereg létszáma. 1848–49 TL 1895. 1. és 9–12. o.; Uő: Az erdélyi hadsereg létszámának kérdéséhez. 1848–49 TL 1895. 122–123. és 130–133. o.* Emellett *Szabó Sámuel és Hegyesi Márton* hozzászólásai a *1848–49 Történelmi Lapok* 1895. évfolyamában. Az ellenmondások ellenére ezek a kimutatások képezik az erdélyi haderő tüzérségének legfontosabb forrásait.

¹³⁶ 1849. június 11-én. *Gyalóky* 1937.

Gyulafehérvári ostromsereg¹³⁷

<i>Szervezet</i>	<i>Megoszlása típus szerint</i>	<i>Állomáshely</i>
3 fontos gyalogüteg	3 háromfontos ágyú	–
Röppentyűüteg	5 hadiröppentyű	Marosportuson
Ostromtelep	8 löveg	Marosportuson
Hat- és háromfontos üteg	3 löveg	–
Lengyel csapat tüzérsége	1 háromfontos ágyú	Magyarigen
Összesen	4 háromfontos ágyú, 3 hat- és háromfontos, 5 hadiröppentyű, ostromtelep 8 lövege	–

Dévai hadosztály¹³⁸

<i>Szervezet</i>	<i>Megoszlása típus szerint</i>	<i>Állomáshely</i>
7. hatfontos lovas üteg.	2 hétfontos tarack, 4 hatfontos ágyú	–
2. hatfontos gyalogüteg	5 hatfontos ágyú	–
9. hatfontos gyalogüteg	2 hétfontos tarack, 1 tizenhétfontos ágyú, 3 hatfontos ágyú, 2 háromfontos ágyú	–
röppentyű üteg	3 hadiröppentyű	–
Összesen	12 hat-, 2 háromfontos ágyú, 4 hétfontos tarack, 3 hadiröppentyű, 1 18 fontos löveg	–

Nagyszombati hadosztály¹³⁹

<i>Szervezet</i>	<i>Megoszlása típus szerint</i>	<i>Állomáshely</i>
–	2 hat ¹⁴⁰ - és 4 háromfontos	Vöröstoronyi-szoros
–	2 hatfontos	Nagyszombati
Összesen	4 hat- és 4 háromfontos	–

Brassói hadosztály¹⁴¹

<i>Szervezet</i>	<i>Megoszlása típus szerint</i>	<i>Állomáshely</i>
–	1 hat- és 7 háromfontos ágyú	Tömös
–	4 háromfontos ágyú	Töröcsvár
–	1 háromfontos ágyú	–
–	6 ágyú ¹⁴²	Bodza
–	4 hatfontos várágyú	Brassói fellegvár ¹⁴³
Összesen	1 hat-, 12 háromfontos, 4 hatfontos várágyú, 6 különféle ágyú	–

¹³⁷ Stein ezredes kimutatása. Gyulafehérvár, 1849. június 8. MNL OL P 876 1. cs. 2. tét. No. 13.

¹³⁸ A dévai hadosztály létszámkimutatása. Forró Elek ezredes. Déva, 1849. június 2. 1848–49 TL 1895. augusztus 15. 128. o.

¹³⁹ Az erdélyi hadsereg 1849. június. MNL OL P 876 1. cs. 2. tét. 1848–49. No. 93.

¹⁴⁰ Nagy Sándor szerint ezek az 1848 november végén Bodvajon öntött (*Nagy* 1896. 175. o.), míg Bodola Lajos szerint a Nagyszombati bevétele után zsákmányolt vaságyúk voltak. (*Bodola Lajos: A székely ágyúk története.* 1848–49 TL 1895. 136–138. o.)

¹⁴¹ Eredeti tiszttáza. ÖNB HSS Series nova 358. Bd. II. 365–366. f. (Hermann Róbert szíves közlése.)

¹⁴² Timár Ferdinánd periratai. 408. f. Vallomás, 49. okt. 4. Hadtörténelmi Levéltár. Abszolútizmuskori iratok. Aradi haditörvényszék. 113/4. cs. 2/300. (Hermann Róbert szíves közlése.)

¹⁴³ *Herendi Vilmos: Adatok és helyreigazítások a brassói fellegvár 1849. évi ostromának leírásához.* In: Barcaság 1848/49-ben. Szerk. *Hochbauer Gyula.* Szecseleváros, 1998. 32–39. o. A hivatkozott rész: 35. o.

Székelyföldi hadosztály¹⁴⁴

<i>Szervezet</i>	<i>Megoszlása típus szerint</i>	<i>Állomáshely</i>
Székely tüzér csapat 1. század	1 hat-, 4 háromfontos ágyú	Csíkszereda
Székely tüzér csapat 2. század	9 háromfontos ágyú	Kézdivásárhely
3. határvédzászlóalj	3 háromfontos ágyú	Békás-Tölgyes
4. határvédzászlóalj	2 háromfontos ágyú	Gyimes
5. határvédzászlóalj	4 háromfontos ágyú	Ojtoz
Összesen	1 hat- és 18 háromfontos ágyú = 22 löveg	–

A fentiek alapján a lövegek teljes száma 110 volt, a tábori ágyúk száma pedig 83 darab.¹⁴⁵ Ez nagyjából megegyezik Gyalókyak adataival, a minimális eltérés az időpontok eltéréseiből adódik. A tábori ágyúk közül egy 18 fontos, 23 hat-, 48 háromfontos, 1 egyfontos volt, 9 darabnak pedig az adatait nem ismerjük. Azaz a háromfontos lövegek száma magas volt. Felmerülhet a jogos kérdés, hogy ebből mennyi volt a székely hadiipar által készített ágyú? A kézdivásárhelyi üzemből – Orbán Balázs szerint – 60-nál több ágyút öntöttek. Turóczy Mózes 64 ágyúról ír. Bodola Lajos a háromszéki hadiipar összteljesítményét 70 lövegben határozta meg. Szabó Sámuel szerint május közepéig mintegy 50 ágyút öntöttek Kézdivásárhelyen a felajánlott harangokból. Ezzel szemben Kossuth Lajos kormányzó az 1849. június 21-én Görgei Artúr hadügyminiszterhez írt levelében az alábbiakat írta: „Bemnek Erdélyben 36 000 gyalogsága van, de e közt mintegy 10 000 nem rendes erő – haszontalan szabadcsapatok. – Van ehhez 90 ágyúja, de közte 12 rakett¹⁴⁶ – mit ő nem szeret és 30 kézdivásárhelyi – mi csak ott helyben használható – különben igen tökéletlen...” A fentiek alapján Kossuth közölte a hadügyminiszterrel, hogy a kézdivásárhelyi ágyúöntés javítására már intézkedett. Itt feltehetőleg a Gábor Áron részére biztosított pénzkeretre gondolt. Ehhez az adathoz áll közelebb Gábor Áron adata is, aki a Szent-Iványi Károly teljhatalmú országos biztoshoz 1849. június 14-én írt levelében az alábbi számokat adta meg: „mert mind amellet, hogy a széljeink 26 három és 10 hatfontos ágyúkkal, elegendő töltésekkel ellátvák, munkán áll még tíz ágyú.”¹⁴⁷ Az utóbbi 10 ágyú feltehetőleg elkészült, felszerelésükre azonban az orosz betörés miatt már nem volt idő. Egy részüket Csíkszeredába menekítették, más részüket a hadiüzemek feldúlása előtt elásták (1849. június 25.). Ezek egyik példányát találták meg 1906-ban, a Rudolf Kórház udvarának ásása alatt.¹⁴⁸ A korabeli számadások hiányában, csak az utólagos visszaemlékezésekre hagyatkozva, a Háromszéken öntött lövegek pontos számát megállapítani sajnos nem lehet, mi azonban Kossuth és Gábor Áron közlései alapján úgy véljük, hogy a 35-36 darab volt az a

¹⁴⁴ A székelyföldi hadosztály létszámkimutatása. Csíkszereda, 1849. június 8. Gál Sándor ezredes. MNL OL P 876 szn. Közli: 1848–49. TL 1895. 129. o.

¹⁴⁵ A kimutatásokban az erdélyi hadsereg részeként szerepeltetik a Bánffy-hadosztályt is, az utóbbi azonban a Bánságban állomásozott, így befolyása az erdélyi hadműveletekre nem volt. Az utóbbi egyébként 23 löveggel rendelkezett. *Rosonczy* 1999. 161. o.

¹⁴⁶ Hadiröppentyű.

¹⁴⁷ Gábor Áron őrnagy levele Szent-Iványi Károlyhoz. Kézdivásárhely, 1849. június 14. Közli: *Süli* 2014/b. 369. o.

¹⁴⁸ Erről bővebben: Gábor Áron utolsó ágyúja. Szerkesztette: *Váry O. Péter*. Sepsiszentgyörgy, 2014.

reális mennyiség, amely az alakulatokhoz került.¹⁴⁹ Elsősorban a székelyföldi, brassói és nagyszebeni hadosztályokhoz. Természetesen nem lehet kizárni a 64 darab löveg megőntését sem, mivel erre vonatkozólag egykorú kútfővel is rendelkezünk, de ebben az esetben viszont nem szerelték fel az összes megőntött ágyút. Igaz azt maga Turóczi sem állítja, hogy az összes kézdivásárhelyi löveget felszerelték, és hogy ezek a csapatokhoz kerültek volna.

Bem természetesen kevesellte a lövegek számát, és 7 hatfontos üteget igényelt, így Kossuth intézkedett arra, hogy a június végén készülő 2 üteget Erdélybe küldjék.¹⁵⁰

A kézdivásárhelyi hadiüzemekben véghezvitt orosz pusztítás után Turóczi a gyárat – amennyire lehetett – helyreállította. Július 3-án az Uzon környéki harcokban megrongálódott négy ágyút például itt állították helyre. Visszaszállították az anyagokat Csíkszeredáról, illetve kiásták a korábban elrejtett ágyúcsöveket.¹⁵¹ A gyárban folyó munkálatokat Háromszék végleges eleste után, 1849 július végén fejezték be.

A nyári hadjárat folyamán az intenzív harcok következtében felszínre jöttek a kézdivásárhelyi lövegek szerkezeti hibái. A székely ágyúk ugyanis a gyors tüzelés után hajlamosak voltak a repedésre. Kinizsi István Mátyás huszárszázados visszaemlékezése szerint a nagyszebeni hadosztály alárendeltségébe tartozó, a Vöröstoronyi-szoros őrségéhez tartozó háromfontos lövegekkel is problémák voltak. Az itteni harcok folyamán elhasadt két háromfontos székely ágyút a tüzerek az Oltba lökték.¹⁵² A segesvári ütközetben Gyalóky Jenő adatai szerint négy löveg hasadt meg.¹⁵³

Összegzés

Tanulmányunkban az erdélyi hadsereg tüzérségének állományát kívántuk bemutatni. Felvázoltuk, hogy 1848 őszétől kezdve hogyan fejlődött a fegyvernem, milyen nehézségekkel kellett megküzdeni a katonai vezetésnek. A tüzérség a kor „csapásmérő” tényezője volt a hadviselésnek, ráadásul a honvédhadseregé kiválóan teljesített a hadműveletekben. Így nem véletlen, hogy a katonai és politikai vezetés mindvégig azt a nézetet vallotta, hogy ágyúból sosincs elég. Az 1848. december közepén induló erdélyi ellentámadáshoz már sikerült biztosítania az Országos Honvédelmi Bizottmánynak a tüzérségi hátteret, azaz a megfelelő lövegszámot. 1848. november elejétől az anyaországból folyamatosan érkeztek a lövegek, illetve Nagybányáról a lőszerutánpótlás. Emellett e téren kihatott az erdélyi hadszíntérre – az Állami Fegyvergyár termelésén kívül – a máramarosi, nagybányai és a ruszabányai löveg és tüzérségi lőszergyártás. Ezt tanulmányunkban kellő adattal is alátámasztottuk.

A fenti bányavidékek ugyanis az Erdéllyel határos törvényhatóságokban feküdtek. A krassó-szörényi bányavidék a délvidéki szerb felkelés óta már hadszíntér volt, ugyanakkor az erdélyi román lázadás áterjedt a Partiumra is. Központi támogatás híján az

¹⁴⁹ Szabó 1896. 172. o. Az ágyúk számáról való álláspontokat összefoglalja: Egyed 2008. 212–213. o.; Kossuth Lajos levele Görgei Artúrhoz. Budapest, 1849. június 21. KLÖM XV. 564. o. Ugyanakkor Domahidy Ferenc alszázados 64 ágyúról tud az édesapjához, Domahidy Menyhérthez Maksáról 1849. július 2-án írt levelében. Közli: V. Waldapfel Eszter: A forradalom és szabadságharc levelestára. IV. Budapest, 1962. 157–159. o.

¹⁵⁰ Kossuth Görgeihez. Budapest, 1849. június 22. KLÖM XV. 563–566. o.

¹⁵¹ Szabó 1896. 172. o.

¹⁵² Kinizsi 1999. 7. o.; Nagy 1896. 157. o.

¹⁵³ Gyalóky 1923.; Kinizsi 1999. 7. o. Mind a Vöröstoronyi-szorosban, mind a segesvári ütközetben a megasadt ágyúk számáról a visszaemlékezésekben eltérő adatok jelennek meg. Bán 2014. 115. o.

önvédelem feltételeit helyben kellett megteremteni. A szatmári ütegben már ott volt a Sztrimbulyban öntött két hatfontos löveg, a kabolapolyánai üzem pedig 1848 decemberétől küldött ágyúkat és tüzérségi lőszer Erdélybe. Ruzska- és Resicabánya pedig 1849 áprilisától állt készen az erdélyi haderő igényeinek teljesítésére. Ezekre pedig az erdélyi magyar haderőnek feltétlenül szüksége volt.

Az ágyúk számának tekintetében a székelyföldi hadiipar 1849 áprilisáig messze elmaradt a magyarországi üzemek által biztosított mennyiségtől. Természetesen az utóbbit ettől függetlenül sem szabad lebecsülnünk. Háromszék sikeres ellenállása 1848 decemberében hozzájárult az észak-erdélyi hadszíntéren a magyar fölényhez, mivel a császári hadvezetés kénytelen volt egy dandárt Brassóba vezényelni. 1849. február elején Gál Sándor ezredes egy vegyes üteggel (3 hat- és 3 háromfontos ágyúval) indult Bem támogatására, akinek a vízaknai harcokban elszenvedett veszteségei miatt feltétlenül szüksége volt a lövegekre.¹⁵⁴ Március végéig Kézdivásárhelyen 10 ágyú készült. Ez azért fontos, mert a rövidesen kezdődő temeskői hadjáratra Bem lövegeket vitt el Erdélyből. Nincs okunk kétségbe vonni Turóczy Mózes azon közlését, hogy Kézdivásárhelyen 1849-ben 64 löveget öntöttek, hiszen ezt korabeli adat is alátámasztja. Ebben az esetben viszont vagy nem szerelték fel az összes ágyút, vagy nem minden öntés sikerült. Ugyanis az egykorú adatok szerint ennyi székely ágyú nem volt a szorosokban. Ezek száma még az orosz invázió előtt sem haladta meg a negyvenet. Ez természetesen még így is magas szám, a tábori tüzérség löveganyagának mintegy fele. A háromszéki hadiipar bővítése és termelésének fokozása ugyanis összhangban állt a politikai és katonai vezetés –egyébként téves – elképzelésével, hogy az országrész védelme egyenlő a szorosok védelmével. Ez a koncepció a június–júliusi harcok során csődöt mondott, hiszen a többnyire gyengén felszerelt, többségében újonc zászlóaljok, a konstrukciós hibás lövegekkel – komoly tartalék hiányában – legfeljebb lassítani, de megakadályozni nem tudták az ellenséges térnyerést. Mindezekről függetlenül a háromszéki hadiipar teljesítménye emberfeletti volt, ráadásul a székelyföldi hadosztály sikeres ellenállása elsősorban a nagyszámú löveggel rendelkező, jól működő tüzérségének volt köszönhető.

Ettől függetlenül egyet kell értenünk Böződi Györggyel abban, hogy szakítani kell a Háromszék és Gábor Áron centrikus felfogással. 1848–49-ben Erdély hadiiparát nem csak a háromszéki üzemek jelentették, míg Bem hadseregének tüzérségét sem lehet csak Gábor Áron tevékenységéhez kötni. Erdély felszabadításához és sikeres védelméhez a fenti régiók és az Állami Fegyvergyár produktumai ugyanúgy hozzájárultak, mint a kézdivásárhelyi gyárak termelése.

¹⁵⁴ Gál Sándor levele Csányhoz. Sepsiszentgyörgy, 1849. február 2. HL Csány-lt. 13. d. 1849:64.

BIBLIOGRÁFIA

- Alföldi Hírlap* 1848–49. *Alföldi Hírlap*. Debrecen, 1848–49.
- Bakó* 1943. *Bakó Imre*: A magyar állami „Országos Fegyvergyár” működése 1848–49-ben Budapest, 1943.
- Balogh* 2014. *Balogh Béla*: 1848–1849 Nagybányán. Okmányok a forradalom és szabadságharc nagybányai vonatkozásaihoz. Nagybánya, 2014.
- Bán* 2014. *Bán Attila*: Az ágyúöntés technikája Székelyföldön 1848–1849-ben. In: Ágyúba öntött harangok. Szerk. *Hermann Róbert – Benkő Levente*. Tanulmányok Gábor Áron születésének 200. évfordulójára. Barót–Sepsiszentgyörgy, 2014. 100–117. o.
- Bona* 1998–1999. *Bona Gábor*: Hadnagyok és főhadnagyok az 1848–49. évi szabadságharcban. I–III. k. Budapest, 1998–1999.
- Bözödi* 1974. *Bözödi György*: Gábor Áron 1848–49-ben. In: Arcok, eszmék, tettek. (Tanulmányok.) Bukarest, 1974.
- Bözödi* 2002. *Bözödi György*: A máramarosi fegyvergyártás 1848–49-ben. In: *Bözödi György*: Székely századok. Történelmi tanulmányok. Egybegyűjtötte és a jegyzeteket összeállította: *Nagy Pál*. Csíkszereda, 2002. (Bibliotheca Transsylvanica) 221–234. o.
- Csány-ir. *Hermann Róbert*: Csány László kormánybiztosi iratai. I–II. k. Zalaegerszeg, 1998. (Zalai gyűjtemény. 44.)
- Csikány* 2000. *Csikány Tamás*: Honvédtüzérség az 1848–49-es szabadságharcban. Budapest, 2000.
- Csikány* 2014. *Csikány Tamás*: A tábori tüzérség Gábor Áron korában. In: Ágyúba öntött harangok. Tanulmányok Gábor Áron születésének 200. évfordulójára. Szerk. *Hermann Róbert és Benkő Levente*. Barót–Sepsiszentgyörgy, 2014. 71–95. o.
- Egyed* 2008. *Egyed Ákos*: Háromszék, 1848–49. Harmadik, bővített kiadás. Sepsiszentgyörgy, 2008.
- Egyed* 2010. *Egyed Ákos*: Erdély 1848–49. Második, bővített kiadás. Csíkszereda, 2010.
- 1848–49 TL *1848–49. Történelmi Lapok*. Szerk. *Kuszkó István*. Kolozsvár, 1892–1902.
- Gyalókey* 1915. *Gyalókey Jenő*: Az erdélyi hadsereg az oroszok betörése idején. *Történelmi Szemle*, IV. (1915) 1. sz. 71–114. o.
- Gyalókey* 1923. *Gyalókey Jenő*: A segesvári ütközet. (1849. július 31.) *Hadtörténelmi Közlemények*, 1923. 187–234. o.
- Gyalókey* 1937. *Gyalókey Jenő*: A beszercei hadosztály lövegállománya 1849. május 22. és július 20. között. In: *Gyalókey Jenő*: A beszercei hadosztály harcai 1849 nyarán. Különlenyomat a *Hadtörténelmi Közlemények* 1937-évi füzetéből. Budapest, 1937. Melléklet.
- Hermann* 2001. *Hermann Róbert*: 1848–1849. A szabadságharc hadtörténete. Budapest, 2001.
- Honvéd* *Honvéd*. Kolozsvár. 1848–49. Szerk. *Ocsvai Ferenc*.

- Imreh* 2014. *Imreh István*: Gábor Áron útban a forradalom felé. In: Ágyúba öntött harangok. Tanulmányok Gábor Áron születésének 200. évfordulójára. Szerk. *Hermann Róbert* és *Benkő Levente*. Barót–Sepsiszentgyörgy, 2014. 11–29. o.
- Jakab* 1881. *Jakab Elek*: Szabadságharcunk történetéhez. Visszaemlékezések 1848–1849-re. Budapest, 1881.
- Kinizsi* 1999. *Kinizsi István*: A „Sánta huszár” naplója. S. a. r., előszót és a jegyzeteket írta *Sebestyén Mihály*. Marosvásárhely, 1999. 7. o.
- KLÖM XIII. Kossuth Lajos Összes munkái. Kossuth Lajos az Országos Honvédelmi Bizottmány élén. I. Szerk. *Barta István*. XIII. Budapest, 1952.
- KLÖM XIV. Kossuth Lajos Összes Munkái. XIV. Kossuth Lajos Országos Honvédelmi Bizottmány élén. II. rész. S. a. r. *Barta István*. Budapest, 1953.
- KLÖM XV. Kossuth Lajos Összes Munkái. XV. Kossuth Lajos kormányzóelnöki iratai. S. a. r. *Barta István*. Budapest, 1955.
- Kossuth Hírlapja* *Kossuth Hírlapja*. Pest. Szerk. *Bajza József*.
- Kovács* 1979. *Kovács Endre*: Bem a magyar szabadságharcban. Budapest, 1979.
- Kovács* 2014. *Kovács István*: Bem tábornok. Az örök remények hőse. Budapest, 2014.
- Kővári* 2014. *Kővári László*: Erdély 1848–1849-ben. Szerk. *Hermann Róbert* – *Somogyi Gréta*. Budapest, 2014.
- Közlöny* *Közlöny. 1848–49*. Szerk. *Gyurmán Adolf*. Pest–Debrecen–Szeged.
- Mezei* 1880. Visszaemlékezések a szabadságharczra. *Mezei József* jegyzeteiből összeállította *Bodon J. Vasárnapi Újság*, 27. (1880) 218–222., 34–238., 251–254., 267., 287–288., 298–299., 318–19., 350–351., 369–370.
- Nagy* 1896. *Nagy Sándor*: Háromszék önvédelmi harca 1848–49. Kolozsvár, 1896.
- Pál-Antal – Zepezsaner* 2005. *Pál-Antal Sándor – Zepezsaner Jenő*: Az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc Udvarhelyszéken. Korabeli iratok, jegyzőkönyvek, lajstromok. Székelyudvarhely, 2005.
- Pesti Hírlap* *Pesti Hírlap*. Szerk. *Bajza József*. Pest.
- Rosonczy* 1999. *A. A. Nyepokojcsickij*: Az erdélyi hadjárat orosz szemmel. 1849. Ford., s. a. r. és bev. *Rosonczy Ildikó*. Budapest, 1999.
- Süli* 2011. *Süli Attila*: A nemzetőrség, a honvédség és a Kossuth-szabadsapat szervezése Erdélyben 1848-ban. Sepsiszentgyörgy, 2011.
- Süli* 2014. *Süli Attila*: Erdély hadiipara 1848–49-ben. In: Ágyúba öntött harangok. Tanulmányok Gábor Áron születésének 200. évfordulójára. Szerk. *Hermann Róbert* és *Benkő Levente*. Barót–Sepsiszentgyörgy, 2014. 122–191. o.
- Süli* 2014. *Süli Attila*: Erdély hadiipara 1848–49-ben. In: Ágyúba öntött harangok. Tanulmányok Gábor Áron születésének 200. évfordulójára. Barót–Sepsiszentgyörgy, 2014. 122–191. o.
- Süli* 2014/a. *Süli Attila*: Források Háromszék hadiiparának történetéhez. (1848–1849) In: Ágyúba öntött harangok. Szerk. *Hermann Róbert* – *Benkő Levente*. Tanulmányok Gábor Áron születésének 200. évfordulójára. Barót–Sepsiszentgyörgy, 2014. 308–339. o.
- Süli* 2014/b. *Süli Attila*: Források Gábor Áron életének, működésének és kultuszának történetéhez. In: Ágyúba öntött harangok. Szerk. *Hermann Róbert* – *Benkő Levente*. Tanulmányok Gábor Áron születésének 200. évfordulójára. Barót–Sepsiszentgyörgy, 2014. 340–405. o.

- Szabó* 1896. *Szabó Sámuel*: A székely tüzérsége első tanítói. In: *Nagy Sándor*: Háromszék önvédelmi harca 1848–49. Kolozsvár, 1896. 161–165. o.
- Tóth* 1905. Szabadság-harcéri emlékeim. Írta: *Tóth Márton* nyug. 1848–49-es honvéd tüzér hadnagy. Nagybánya, 1905.
- Urbán* 2009. *Urbán Aladár*: A Nemzetőrségi Haditanács és a honvéd tüzérség megszervezése 1848-ban. In: *Uő*: Batthyánytól Kossuthig. Hadsereg és politika 1848 nyarán és őszén. Budapest, 2009. (A Hadtörténeti Intézet és Múzeum Könyvtára)
- Váry* 2014. *Váry O. Péter*: Kőbe vésve, bronzba öntve. In: Ágyúba öntött harangok. Tanulmányok Gábor Áron születésének 200. évfordulójára. Szerk. *Hermann Róbert* és *Benkő Levente*. Barót–Sepsiszentgyörgy, 2014. 284–303. o.

KARLOVICS ÉS PETROVICS

Leszámolás a barguzini Petőfi-fantommal

Karlovics and Petrovics. Getting Rid of the Petőfi Phantom of Barguzin

Poet Sándor Petőfi died in the Battle of Fehéregyház on 31 July 1849, thus he did not get to Siberia, and there are no traces of his alleged deportation. The really deported people, like M. K. Kjuhelbeker in Barguzin, have plenty of survived documents (see. Pictures No. 1–2). The presumption is based exclusively on Ferenc Svigel's completely refuted forgery, which was arbitrarily reinterpreted to the vague figure of a certain Petrovics who actually lived in Barguzin. The excavation to identify the person ended in a failure in 1989: instead of revealing Petrovics's remnants, the metric anthropological- and DNA-tests both proved that a female skeleton was found in grave no. 7. The skeleton was seen for the last time in István Kiszely's apartment on 23 May 2008 (Picture No. 3), but some of the bones were ordered to bury as Petőfi's bones in Fiumei út Cemetery, Budapest, by Ferenc Morvai on 17 July 2015 (picture No. 4). The 26-year-long disagreement thus ended in an international scandal.

Keywords: Barguzin; M. K. Kjuhelbeker, Petrovics, No 7., skeleton, female, not Petőfi

A diplomácia- és hadtörténeti kutatások jelen állása szerint 1849-ben a hazatérő orosz csapatok nem vittek magukkal Oroszországba magyar hadifoglyokat, amint azt a *Hadtörténelmi Közlemények* legutóbbi számában Hermann Róbert célzatosan megírt tanulmánya sokadszorra bemutatta. Így nem került Szibériába Petőfi Sándor sem a történelemnek az általánostól az egyediig terjedő vizsgálata alapján.¹ A megállapítását természetesen elfogadó, de egy szibériai Petőfi-sír lehetőségét mégis taglalató, a konkrétumokra jobban rászoruló régész azonban eljátszhat a lehetőséggel: mi lett volna, ha a barguzini expedíciót előkészíteni vélő amatőrök a kutatókat megelőzve rábukkantak volna a foglyoszállítás hiteles dokumentumaira? Természetesen egyetlen egyre sem bukkantak, ráadásul ha találtak volna, abból sem következett volna Petőfi szibériai sírjára nézvést semmi. De még abból sem, ha valamelyik hiteles iraton rajta lett volna az elhurcolt költő nagyjából Sandor Petefi/Petjofi alakú neve. Oroszország s benne Szibéria is elég nagy ahhoz, hogy a kiszállítás után tűnjön el a költő nyomtalanul. Azaz sírhelyének kijelöléséhez további, egyre konkrétabb hiteles dokumentumokra lett volna szükség, amelyek elvezettek volna száműzetésének helyéig, megadták volna az ottani élete adatait, zárultak volna halála dátumával és a valószínű sírhelyével. Hogy nem túlzás ilyet állítani, következzenek egy korabeli hiteles barguzini példa.

¹ Hermann 2015. 324. o. Vö.: Hermann 2012.; Hermann 2015a.; Hermann 2015b.; Rosonczy 2013.; Rosonczy 2015.

Mihail Karlovics Kjuhelbeker

Mihail Karlovics Kjuhelbeker az Észt kormányzóságban 1798-ban született.² 1811-ben belépett a flotta hadapródiskolájába, ahol 1815-ben végzett, és június 7-től tengerészkadét lett. 1814. február 2-től a tengerészgyalogságba sorozták be, 1815. július 21-től pedig fedélzetmester lett. 1819-ben a Novaja Zemlja briggen (kétárbócos vitorlás) részt vett az északi Jeges-tengeren a Novaja Zemlja partjára vezetett hadjáratban. 1820. február 2-től volt hadnagy, s 1821–1824 között az Apollon nevű hadihajón vett részt a kamcsatkai hadi eseményekben.

Nem volt tagja titkos társaságnak, de aktívan részt vett az 1825. december 14-i Szenátus téri felkelésben, majd feladta magát Mihail Pavlovics nagyhercegnél, ezért a Szemjonov ezred kancelláriájában őrizték, míg december 15-től a Péter-Pál erődbe zárták. Innét 1826. január 7-én a viborgi várba szállították át, majd június 2-től visszakерült a Péter-Pál erődbe. Július 10-én kilencévi kényszermunkára ítélték és 22-én Keksgolmba/Priozerszkbe vitték át. Itt büntetését augusztus 22-én öt évre csökkentették, majd 1827. február 5-én a Péter-Pál erődből Szibériába szállították, és március 22-én ért a csitai börtönbe. Innét 1830 szeptemberében a 413 km-re délnyugatra fekvő, vasgyáráról elnevezett Petrovskij Zavodba/Petrovsk-Zabajkalszkba került, s az itteni „kényszermunka akadémián” történelmet, földrajzot és gazdaságtant tanult, énekleckét vett, konyhakertészettel és földműveléssel is foglalkozott, miközben szabóként dolgozott.

A kényszermunka leteltével rendeletileg száműzetésre ítélték az irkutszki kormányzóságbeli Barguzinba, ahová 1831-ben érkezett meg. 1834-ben feleségül vette Anna Sztjepanovna Tokarjeva polgárleányt, de a már egygyermekes házasságukat az ortodox szinódus felbontotta.³ A pár azonban együtt maradt, és hat leányuk született: Jusztina (1836–?), Julianna (1840–1905), a többiek fiatalon meghaltak: Alekszandra (1845), Jekatyerina (1846), Anna (1852) és Anasztázia (1857–1860). Mihail ugyancsak száműzetésre ítélt dekabrista bátyja, Vilhelm Karlovics Kjuhelbeker (Szent Pétervár, 1797. június 10. – Tobolszk 1846. augusztus 11.) romantikus író és költő, 1836. január 20. és 1840. januárja között szintén Barguzinba került, s ott vette feleségül 1837. január 15-én a helyi postamester leányát, Droszida Ivanovna Artyonovát.⁴

A Kjuhelbeker testvérek nagy gazdaságot létesítettek. A helybeliek számára Mihail a házában ingyenes kórházat és gyógyszerterát nyitott, ingyenes orvosi ellátást is biztosít

² Védőszentjének napja szeptember 29., tehát az ezen a napon történt keresztelése előtt. (Eduard Viktorovics Gyomin szíves magyarázata.)

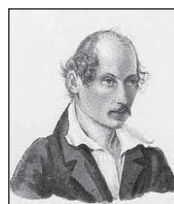
³ Mihail későbbi anyósa házába szállásolták, ahová nemsokára hazatért a távolban szolgáló leány, Anna, terhesen. Az anyja el akarta úzni, de mivel Mihail elvállalta a megszületett kisfiú keresztapását, ezzel kibékítette a lányt az anyjával. Ezután Mihail és Anna összeházasodott, viszont az egyházi szinódus szétválasztotta őket, mert a keresztapa Mihail és a kényszerűségből a törvénytelen gyermeke keresztanyjává lett Anna így rokonságba került, és az egyházi törvény szerint nem köthettek volna házasságot. Vilhelm az öccse ügyéről Alekszandr Hrisztoforovics Benkendorf grófhoz (Szankt-Peterburg, 1782. június 23.– 1844. szeptember 23.) 1836. június 28-án írott levelében számolt be részletesen. Vö.: http://www.hrono.ru/biograf/bio_k/kyuhel_mk.html Mivel Benkendorf főhadsegédi (general-adjutant) rangú főtiszt volt, nem pedig száműzött (a Németországból Oroszországba tartó Herkules nevű hajón halt meg), a levél annak is jó példája, hogy a száműzöttek a saját társaik körén kívül is levelezhettek. Egyébként pedig a dekabristákkal rokonszenvező és Kjuhelbergéket megeskető pópát, Fjodor Mironovot úgy meghurcolták az egyházi hatóságok, hogy a megpróbáltatásokba egy esztendővel később behalt. *Lengyel* 1989.

⁴ https://ru.wikipedia.org/wiki/Кюхельбекер,_Вильгельм,_Карлович.

tott, és a szükséges gyógyszereket saját pénzéből vásárolta meg. Iskolát is berendezett a házában, s életkorra való tekintet nélkül oktatta a helybélieket írásra, olvasásra, számtanra. A tankönyveket és tanszereket ugyancsak maga vásárolta meg. A szintén dekabrista száműzött pedagógustól, Ivan Dmitrijevics Jakuskintól (Zsukovka, 1793. december 29. – Moszkva, 1857. augusztus 11.) kért oktatási tanácsokat, s a többi dekabristától pedig kézi- és tankönyveket. Az iskola, ahol a bátyja is tanított, az 1840-es évek közepéig, az egyházközségi iskola megnyitásáig működött. Mindemellett tudományos munkát is végzett. *A Bajkálontúli terület rövid vázlatja (Краткий очерк Забайкальского края)* című művében a földrajzi viszonyokat, a gazdaság fő ágazatait és a népességi jellemzőket ismertette, s egy szépirodalmi feldolgozást Vilhelm mellékelte hozzá. Ilyen ismeretek birtokában válhatott aranybányászati vállalatok ügynökévé, aki 1858-ban a pénzügyminisztertől kért engedélyt a kelet-szibériai aranylelőhelyek fejlesztésére.

Az 1856. augusztus 26-i amnesztiával visszakarta az örökletes nemességi jogát. A felügyelet alól 1858. december 12-én szabadult, de az anyagiak hiánya miatt nem tudott hazautazni az európai Oroszországba, hanem Barguzinban maradt, és 1859. szeptember 29-én meghalt.⁵ Egy november 1-jén Barguzinból Szentpétervárra, onnan pedig Londonba küldött levél nyomán halálhíre Alekszandr Ivanovics Gerzen/Herzen lapjában, a *Kolokol (The Bell, azaz Harang)* 1860. január 15-i számában már megjelent.⁶

Bár életében nagy köztisztületnek örvendett, s 1889-ben még lefényképezhették a sírját,⁷ amelyet másokéval együtt az 1920-as években politikai hevületből megsemmisítettek, amikor összetemették a forradalmi elődök maradványait és egy téglapiramist emeltek föléjük, a hajdani öntöttvas sírtáblákat pedig csak mellé támasztották. Amikor a falusiak mindezt széthordták, valamikor egy új, immár csak Kjuhelbekerre utaló emlékművet állítottak a helyére, amely az 1960-as években még állt, de nemsokára ez is tönkrement; 1975-ben készült ma is létező emlékműve.⁸ Mindebből megállapítható, hogy egy-egy barguzini dekabrista, így Kjuhelbeker maradványait sem lehet többé egyedi sírban keresni, de megtalálni sem.⁹ No és a MEGAMORV Petőfi-Bizottságnak (MPB) a Petrovics-azonosítás melletti másik nagy expedíciós sikere? Az is kudarc volt, mert az 1989. július 16-i sebtében végzett azonosítási komédiát követően hiába temették el a fellelkesült laikus barguzinaiak egyházi közreműködéssel már 25-én az igazinak hitt Kjuhelbeker-maradványokat, Valerij Pavlovics Alekszejev antropológus akadémikus magától értetődően utasította el a meghatározást.¹⁰

Mihail Karlovics
Kjuhelbeker

Vilhelm
Karlovics
Kjuhelbeker

⁵ https://ru.wikipedia.org/wiki/Кюхельбекер,_Михаил,_Карлович.

⁶ Vö.: Kovács 2003. 164. o.

⁷ Vö.: Kovács 2003. 156–157. o., 23. kép.

⁸ Vö.: Kovács 2003. 158. o., 25–26. kép. A volt tanácselnök mesélte, hogy „az ő tanácselnöksége idején üzent le a pártközpont, hogy 1975-re Kjuhelbeker-emlékművet kell felállítani a temetőben. De fogalmunk sem volt, hogy merre lehetett a sír.” Kéri 1990. o.

⁹ Kovács 2003. 158–159. o.

¹⁰ Lesújtó véleményét kifejtve a feltárási dokumentációról megállapította, hogy Mihail Kjuhelbeker „sírjának azonosítása – bármilyen fontos is kulturális és történelmi örökségünk tekintetében – számomra lehetetlennek látszik, s az e kérdést érintő fejtegetések pedig spekulatívnak tűnnek.” Alekszejev 1992. 208. o.

Petőfi Sándor elhurcolásának rekonstrukciója

A Kjuhelbekeréhez részben hasonló dokumentumokat egy elhurcolt őrnaggyal, Petőfi Sándorral kapcsolatban is elvárhatnánk, ezért hangsúlyoznom kell, hogy sem általában reá vonatkozathatóan, sem konkrétan vele kapcsolatosan semmiféle forrásadat nem létezik. Fantáziadús kísérletek születtek a hiány magyarázatára, a legjobban felépített álmkép Mikolás Miklós (Celldömölk, 1923. április 5. – Budapest, 2001. február 2.) matematikus, egyetemi tanár tollából származott. Az események általa felállított „rekonstrukciója” szerint a július 31-i fehéregyházi ütközet végén báró August von Heydte őrnagy feltűnő érdeklődést mutatott a héjjasfalvi országút melletti szökőkútnál látott leszúrt test és a körülötte szétszórott dokumentumok iránt. Ebből az öt kísérő kozákok rájöttek, hogy az illető bizonyára fontos személy lehetett, ezért megmentették, mert még élt.¹¹ Az eset hírére Alekszandr Nyikolajevics Lüdersz/Ligyersz gyalogsági tábornok, az erdélyi orosz sereg főparancsnoka azonnal védett helyre vitette és gondos kezelésben részesíttette a sebesültet,¹² akinek első kihallgatására a vélhetően néhány hetes ápolás után, csak a már Erdélyből hazafelé vonuló oroszok táborában kerülhetett sor. Amikor itt Petőfi ráébredt helyzetére, s tudván, hogy otthon körozés alatt állt, s kiadatása esetén halálos ítélet és kivégzés várja, „nem maradt más választása, mint hogy származását, nevét, költői hivatását vállalva, s arra hivatkozva, hogy a harcokban nem vett részt – az orosz birodalomtól menedékjogot kérni... Ami a továbbiakat illeti, I. Miklós cár nyilván [!] pozitív választ adott Petőfi kérelmére,¹³ hiszen különben a Petőfi csontok nem juthattak volna el Barguzinba [sic!]. Akkor pedig a költőnek alá kellett volna vetnie magát mindazoknak a kemény feltételeknek, amelyek 1825-től kezdve a dekabrista száműzötteket, köztük pl. a Küchelbecher fivéreket sújtották. Ezen felül bizonyosra vehető [!], hogy a cár Petőfit személyre szóló tiltó intézkedésekkel gyakorlatilag izolálta a külvilágtól, hiszen a Ferenc Józseffel Varsóban 1849. 5. 22-én [21-én] kötött fogolykiadási egyezménynek egy ilyen prominens forradalmárt érintő megsértése az ügy kipattanása esetén komoly diplomáciai bonyodalmakat okozott volna. Tehát szó sem lehetett arról, hogy Petőfi Barguzin közvetlen környezetén kívül bármilyen formában életjelt adhasson magáról; teljesen eltiltották az írásbeli kommunikációtól [!], sőt feltehetőleg kötelezték régi szlovák nevének állandó használatára is [!].” Kifejtett koncepcióját Mikolás a következő fantáziálásokkal igyekezett megtámogatni:

1. Petőfi Szibériába kerülésének ügyét olyan „teljesen egyedi esetnek kell tekintenünk, amelyet az orosz hadsereg illetékesei a többi – az osztrákoknak átadott vagy egyszerűen

¹¹ Rontotta volna a rekonstrukció elfogadhatóságát, hogy Heydte augusztus 2-án egy frissen hantolt sírt látott a holttest helyén, ezért ezt nem említette meg. Vö.: *Kerényi* 2008. 465. o.; *Kovács* 2011. o.

¹² Ezt az ötletet az indokolta, hogy az oroszok az ütközet sebesültjeit Nagyszebenbe irányították, de mivel Bem odaérkezésük előtt visszafoglalta a várost, az oroszok (Nagy)talmácsra, majd Segesvárra kísérték a csoportjukat. „Segesváron a polgári lakosság által ápolatták, s csak hetek múlva adták át őket az osztrákoknak vagy bocsátották szabadon. Erre két tanúnk is van... Mütter Ferenc, illetve Bartha János... A Nagyszebenből kivont, illetve Segesvárról érkezett hadifogoly-szállítmányt [az oroszok] alaposan átvizsgálták, s a tiszteket különválasztották a legénységtől. A foglyul ejtett tisztek között volt az a Bisztray Károly hadnagy, aki részt vett a segesvár-fehéregyházi ütközetben, személyesen ismerte Petőfit, tehát ha valakinek feltűnt volna a költő otléte, neki kétségtelenül. Bisztray emlékirata azonban nem említi, hogy Petőfivel találkozott, vagy Petőfiről hallott volna, ahogy a később szintén Nagyszebenbe szállított... Mütter Ferenc sem.” *Hermann* 2012. 459–460. o.

¹³ Ennek az lehetett az oka, hogy a cár gyűlölte a lengyeleket és Bemet is, s lehetséges, hogy a későbbiekben akár túszként is felhasználhatta volna. *Mikolás* 1991.

elengedett – magyar hadifogoly sorsától teljesen elkülönítve kezeltek..., az országból való kiszállítása is feltehetőleg izoláltan történt. Tehát nevét az ún. Lüders-jelentés készítésénél vagy egyszerűen figyelmen kívül hagyták, vagy formálisan Alekszandr Petrovicst írtak helyette.”¹⁴

2. Mivel Heydte nem látta a foglyok között, csak a fenti koncepció alapján kerülhetett az osztrák hatóságok tudta nélkül Szibériába.

3. „Petőfi speciális helyzete miatt a cár bizonyára úgy rendelkezett, hogy a titkosság érdekében »Petrovicstról« csak minimális dokumentáció készüljön, halálakor pedig még azt a keveset is semmisítsék meg... [a XX. századi párhuzamok alapján ezért] elképzelhető, hogy a mi Petőfink barguzini életének is a megtalált csontváz lesz az egyedüli közvetlen bizonyítéka.

4. A száműzött társai azért nem hagytak róla feljegyzést, mert a cár tiltó rendelkezését követték, valójában összekötetésben is lehetek, sőt „segíthettek neki egyes, kényszerűségből orosz nyelven írt verseinek nyelvi csiszolásában.”¹⁵

Mikolás szinte már-már elismerést érdemlő, igen sok részletre is kiterjedő, bár egyetlen adat nélküli légvárának azonban volt egy alapvető hibája: csaknem két évvel a barguzini ásatást követően, az ottani eredmény utólagos igazolására törekedve építette fel! A történelmi dokumentumokat nélkülöző ásatók egyetlen lehetőségként ezért Svigel Ferenc hamisítványára voltak kénytelenek támaszkodni.

Svigel Ferenc hamisítványa Petőfi Sándor szibériai sorsáról és sírjáról

A továbblépéshez tehát azt kell megvizsgálni, hogy miként született és mit tartalmazott a Svigel-legenda, pontosabban a Svigel-féle hamisítvány.¹⁶ A kérdésekre maga Svigel Ferenc (? , 1888 – ?, 1958) adott kimerítő választ egy riportorozatban, amelyet Abonyi Ernő újságíróval készített, de bemutatni a megítélésének alakulása miatt csak fordított sorrendben érdemes.

Svigel azzal emelkedett ki a konkurensei – Barátosi Lénárth Lajos (Máriaradna, 1892. március 3. – Komádi, 1968. április 18.) és Sándor József (Jászberény, 1892. szeptember 27. – Budapest, 1970. február 5.) – közül, hogy állításainak bőséges dokumentációjával jelentkezett.¹⁷ A bizonyítékok felkeltették Szendy Károly budapesti polgármester érdeklődését, aki nem zárkózott el a sír jövőbeni felkutatásától, mindenestre kérte a dokumentáció átadását gróf Lázár Imre főjegyzőnek, amire 1940. október 19-én sor is került.¹⁸ A bizo-

¹⁴ Megjegyzendő, hogy semmilyen jelentésben vagy emlékezésben nem szerepel az Alekszander Petrovics név, ezt az MPB történészei csak szeretnék volna megtalálni.

¹⁵ Mikolás 1991. Vö.: Kovács 2003. 23. o., 19. jegyzet, 167. o., 854. jegyzet, 402. o.

¹⁶ A kérdést a kellő részletességgel tárgyaltam: Kovács 2003. 87–122. o. Vö.: Kovács 2012. 56–58 o.; Kovács 2015. Barátosi Lénárth Lajos és Sándor József hamisítványának kapcsolata Svigelével: Kovács 2003. 57–65. o., illetve 80–87. o.

¹⁷ Egyelőre nem részletezem, hogy Barátosi Lénárth addig alakította a maga történetét, míg Svigel hírnévre vergődött beszámolójával látta hasznosabbnak azonosulni, és jöllehet Szibériában sohasem járt, azt hazudta, hogy ő Svignél már négy évvel korábban, 1912. november 9-én talált rá a költő sírjára. Vö.: Kovács 2003. 57–60. o. Sándor viszont mindössze annyit állított, hogy 1918-ban a novonyikolajevszki (ma: novoszibirszki) lágerbe telepítve felnyúlt a príccse feletti fekhelyre, ott Svigel iliszunszki Petőfi sírjának kopott, vásott fényképére bukkant, ami az Amurszkaja Zsiznynek a Svigel-féle felfedezést ismertető gyűrött újságpapírosába volt csomagolva. Sándor é. n., 118–119. o. Vagyis ő nem volt a sírnál. Kovács 2003. 81. o.

¹⁸ Abonyi 1940. október 9.; Abonyi 1940. október 20.

nyítékok egy részét az átadáshoz írt nyilatkozatában maga Svigel sorolta fel: „Én alulírott hajlandó vagyok bizonyítani, ha kell esküvel is, hogy Petőfi Sándor iliszunszki sírját az ott lakó Varga-család segítségével 1916-ban megtaláltam és berezovkai fogolytársaim jelenlétében az ottani fényképésszel lefényképeztettem. Ezt a két felvételt tulajdonjogom fenntartása mellett tisztelettel mellékelem. Mellékelem a svéd vöröskereszt által használt szibériai térképet, melyen megtalálhatók az 1849-ben odahurcolt honvédek által alapított magyar községek. A Magyarországon 1940. augusztus 4.-én és szeptember 4.-én megjelent Petőfi-cikkben közölt nyilatkozataim fedik a valóságot, melyekkel Petőfi sírjának felkutatását hazafiúi érzéstől vezettetve akartam elősegíteni és akarom most is. Pestszenterzsébet, 1940. október 16. Svigel Ferenc nyomdász.”¹⁹

*A Svigel-féle hamisítványnak
a Petőfi Társaság kiküldött bizottsága általi vizsgálata*

A polgármester november 19-én átküldte az anyagot a vizsgálatra legilletékesebbnek tartott Petőfi Társasághoz, ahol a december 15-i rendkívüli közgyűlésen az alábbi háromtagú bizottság kiküldését határozták el: elnök: Kornis Gyula (Vác, 1885. december 22. – Budapest, 1958. április 17.) filozófus, egyetemi tanár, a Petőfi Társaság elnöke (1940–1948), két tagja: Voinovich Géza (Debrecen, 1877. március 14. – Budapest, 1952. szeptember 20.) irodalomtörténész, Petőfi-szakértő, az MTA elnöke (1935–1949) és Gáspár Jenő (Szentlélek, 1894. november 16. – Budapest, 1964. december 17.) író, szerkesztő, a Petőfi Társaság titkára. A bizottság 1941. március 5-én ült össze, jelentését az MTA április felolvasó ülésén kivonatossan ismertette, majd a teljes szöveget megküldte a polgármesternek, illetőleg publikálta.²⁰ A bizottság maradandót akart alkotni, mert a szöveg felében a korábbi idők „Petőfi-mondakörét” tárgyalta, időben legközelebb a Hermann Bönisch (Wien, 1896. november 11. – St. Pölten, 1978. május 21.) elbeszélését²¹ és az állítólagos (!) Ázsia-kutató Barátosi Lénárth jegyzeteit ismertette,²² s csak ezután tért rá a Svigel-anyagra, korrekt módon ismertette beszámolóját a fogolytársaival tett iliszunszki útjáról, valamint Petőfi Sándor szibériai sorsának ott kapott információiról, végül pedig a magával hozott bizonyítékokról.²³

Elbeszélése szerint az 1914-ben bevonult Svigel már augusztus 30-án orosz fogságba esett, és a Verhnyeugyinszkhoz (ma: Ulan-Ude) tartozó berjozovkai lágerbe került. Itt négy magyar tiszt küldönceként bejárhatott a városba, ahol egy 1849-es magyar honvéd öreg fiával találkozott, aki megemlítette neki, hogy a városban és környékén sok magyar család él, s innen nem messze egy híres magyar költő nyugszik. Másodszori találkozásukkor az öreg a városbeli Varga családnak irányította, ahol elmondták, hogy a 320 versztára²⁴ lévő Iliszunszkban van a nevezetes költő, Alexander Petrovics sírja. „Ha felkeresem, egy ottani másik Varga-család majd mindenről részletesebben be tud számolni” – mesélte Svigel.

¹⁹ Abonyi 1940. október 20.

²⁰ Kornis – Voinovich – Gáspár 1941–42. 2. o.

²¹ Részletesen: Kovács 2003. 28–30. o.

²² Kornis – Voinovich – Gáspár 1941–42. 8., 10–13. o.

²³ Kornis – Voinovich – Gáspár 1941–42. 13–16. o.

A táborban rájöttek, hogy a költő csak Petőfi lehetett, ezért néhány hónap múlva többedmagával „elutazott” Iliszenszk városba, ahol tényleg sok magyar leszármazottra talált. Ekkor fényképezte le a település temetőjében a városból egy társa által kihozott fényképésszel a nevezetes sírt. A táborba visszatérve annyira elfogta a honvágy, hogy megszökött, de elfogták, s több helyre, így az omszki börtönbe is bezárták. Hosszú hónapok után mégis sikerült egyedül újra elutaznia Iliszenszkba, és ekkor ismerte meg alaposabban az őrnagy-költő Szibériába kerülésének történetét. Két további dokumentumára: egy újságkivágásra és egy térképre lejjebb térek ki.

Svigel szerint a költő sorsát tehát az iliszenszki Varga családban mesélték el neki.²⁵ A mesélő, Petőfi sorstársának, Varga Józsefnek a fia volt, akinek öt gyermekéből két fia az orosz seregben szolgált, három férjezett leánya pedig ugyancsak Iliszenszkban lakott. A mesélő megmutatta Svigelnek apja és Petőfi hányódásának közös feljegyzéseit, amelyeket Svigel le is másolt, s bár a hazatérése után kétszer is járt velük a Petőfi Társaságnál, ott nem mutattak érdeklődést irántuk. Ezért maga szeretett volna könyvet írni a felfedezéséről, de nehéz sorsa ezt megakadályozta. 1940-ben azt remélte, hogy a nyilvánosságot tájékoztatva „talán most mód nyílhat arra, esetleg az én személyemnek a bevonásával is, hogy egy bizottság utazhasson ki, de úgy, hogy Petőfi hamvait hazaszállítsa, mert az a sírkereszt Petőfi valódi sírját jelzi.”²⁶

Az Abonyi Ernőnek elmondott Svigel-féle fordulatossá történet vázlatát a következő: Petőfit, Varga Józsefet és még vagy 1800 fogoly honvédet a Gyimesi-szoroson keresztül Kissenev/Kisinyov érintésével Kijevbe szállították, ahol listába vették őket. Egy részük Szamarába, a többiek – köztük Petőfi és Varga – az omszki várba kerültek,²⁷ ahová 1849. november 21-én érkeztek meg. December 4-én ketten elhatározták, hogy megszöknének – a dühöngő hóvihar ellenére hiába igyekeztek a társaik visszatartani őket. December 20-án a nem azonosítható Travniknál azonban félig megfagyottan mégis üldözőik kezére jutottak, s visszavitték őket Omszkba, ahol 21 napra várbörtönt kaptak. 1850. január 19-én kijutottak a börtönből, és a bíróság többekkel együtt száműzetésre ítélte őket. Hóban-fagyban öt szánon szállították a megnevezett 15 magyart²⁸ a csaknem teljesen azonosítható útvonalon

²⁴ 1 verszta 1066,8 m, azaz a távolság mintegy 340 km volt.

²⁵ A történet a riport két részletéből állt össze: *Abonyi* 1940. augusztus 4; *Abonyi* 1940. szeptember 4.

²⁶ *Abonyi* 1940. augusztus 4.

²⁷ Vagy 1600 honvédet, akik közül 800-800 került Szamarába, illetőleg Omszkba. *Abonyi* 1940. augusztus 4. Azzal kapcsolatban, hogy Petőfi 1850-ben volt az omszki fellegvár börtönében társaival együtt bezárva, a bizottság utalt arra, hogy ekkor volt itt fogoly Fjodor Mihajlovics Dosztojevskij író, „akit 1849-ben ítéltek halálra, de kegyelemből várbörtönre változtatták az ítéletet. A világhírű orosz író börtönében naplót is írt »Emlékiratok a holtak házá«-ból címmel, s nem valószínű, hogy ha Omszkban Petőfivel, aki már 1848-ban külföldön is ismert szabadságköltő volt, találkozik, vagy legalább is tudottlétéről, erről nem emlékezett volna meg. És itt legyen szabad megjegyezni, hogy Petőfi legszeniálisabb illusztrátora, Zichy Mihály, az orosz cár udvari festője és barátja, aki először 1848-tól 1875-ig volt Szentpétervár délelgetett vendége, ne hallott volna valamit Petőfi szibériai rabságáról, és ha hallott volna, ne tett volna meg mindent, hogy bálványát egy szavával kiszabadítsa. S az is különös, hogy az egykorú orosz irodalomban semmi nyomát sem találjuk Petőfi szibériai fogságának.” *Kornis – Voinovich – Gáspár* 1941–42. 20. o.

²⁸ 1. szán: Petőfi, Varga, Nemes, 2. szán: Kovács, Tóth, Farkas, 3. szán: Mikes, Domorot, 4. szán: Eötvényi, Tormás, Bobor, 5. szán: Zombori, Kalmár, Pintér, Csizmadia. *Abonyi* 1940. szeptember 4. Muravjov sírkertvázlatán (lásd alább) – szerepel Varga József mellett Farkas Károly és Domorot István, az előbbi Svigel szerint Iliszenszkban 1869-ben, az utóbbit Barguzinban 1864-ben temették el. Uo.

Chotorszkijba.²⁹ Itt Petőfi bányafelügyelői megbízást kapott, a többiek a bányába kerültek. Petőfi hamarosan köhögni kezdett, fáj a melle, majd kétnapi rosszulét után kórházba szállították, ahol kilenc hétig ápolták. S bár 15 napig még otthon gyengélkedett, utána munkába állt, de nemsokára többekkel együtt megszökött. Útközben Varga a kocsisnak egy ötforintos Kossuth-bankóval akart fizetni, de a lebukás elkerülésére végül ezüstpénzt is tudott adni. Utolsó előtti állomásukról, Korlakovból 1851. június 11-én indultak Verhnyeugyinszkba. „Itt ismét várakozniok kellett. Ezalatt Varga bement az ottani bazárba, ahol megtudta, hogy egy Tunguria nevű karaván indul Bargusinba. Csatlakoztak a karavánhoz, mely tizenöt nap alatt tette meg az utat. Bargusinba megérkezve Varga körülnézett a városban. Egy lavka [bolt] ablakában álláshirdető cédulát látott. Jelentette Petőfinek, aki ennek alapján egy Ohipszk nevű kereskedőhöz szegődött, Varga pedig egy birári³⁰ gazdához került. Petőfi hamarosan megnyerte gazdája bizalmát, majd rövidesen önállóította magát és kereskedést nyitott. De hogy mivel kereskedett, erről nem maradt semmiféle feljegyzés. Arról maradtak feljegyzések, hogy Petőfi egy alkalommal fegyveres cigányokkal vívott harcot, egy másik alkalommal egy gyermeket mentett ki az egyik környékbeli folyóból. Feljegyzés volt arról is, hogy Petőfi valamilyen okból tárgyalást folytatott egy Gábor nevű volt fogolytársával, aki egy malomban dolgozott. Varga pontos feljegyzést hagyott hátra arról is, hogy Petőfi megismerkedett egy 19 éves Tatyja nevű lánnyal, akiről Petőfi nagy szeretettel beszélt. Később Petőfi megkérte a lány kezét, akit 1854-ben feleségül is vett.³¹ Petőfi ezután Iliszunszkba költözött, ahol Varga már korábban telepedett le.³² Petőfi itt kisebb birtokot bérelt és azon gazdálkodott. Petőfi boldog életet élt a feleségével. 1855 októberében azonban megbetegedett és kórházba szállították. Pár heti kezelés után hazarendték. Úgy látszott meggyógyult, mert a karácsonyt jó kedvvel töltötte felesége mellett. Petőfi 1856. januárban meghűlt és ágyának dőlt. Felesége bármilyen szeretettel ápolta, mégis kórházba kellett szállítani, ahol májusban tüdővérzést kapott és pár napra rá feleségétől és fogolytársaitól körülvevett kórházi ágyán halt meg. Temetésén magyarok részéről a Varga-család, Nemes, Pintér és Gábor nevű negyvennyolcas honvédek vettek részt. Petőfit Iliszunszkban a Donszkaja ulica végén lévő temetőben temették el, a temető bal sarkában, az ároktól nem messzire az erdő mellett. Keresztfája, amit én fényképeztettem le, körülbelül 120 centiméter magas és 10 centiméter széles. Petőfi sírját Herbst kisasszony, a svéd

²⁹ Svigel a transzszibériai vasútvonalat követve mozgatta Petőfiéket az Omszk–Mikolajevszk–Acinszk–Krasnojarszk–Tulunszk–Polovina–Verhnyeugyinszk–Csita–Potroszk (=Pokrovszk?)–Alekszandroszk/Alekszandroszk (=Alekszandroszk?) útvonalon. Itt talán letértítette őket Moszkoritino/Moszkvitino (= Moszkvitino) felé, de az ezutáni Chotorszkij nevű végállomást nem sikerült megtalálnom, mindenesetre az út valahol Blagoveszenszk táján ért volna véget. Vö.: *Abonyi* 1940. szeptember 4. Térképként az alább ismertetett osztrák térképet használtam, a Csitát követő útvonalat pedig a jelenlegi térképen nem tudtam követni. Vö.: Atlasz 2004. Sibirkij Federal'nyj Okrug, 21–22. térkép, Dal'nevostočnyj Federal'nyj Okrug, 19. térkép.

³⁰ Talán az alább ismertetett osztrák térképen az Ust-Bargusintól keletre jelölt Bidlaz hibás olvasata.

³¹ „Egy Miker [helyesebben talán: Mikes, lásd a 28. jegyzetet] nevű fogoly, aki ottlétemkor Bargusinban még élt [!], világosan emlékezett arra, mikor Petőfi egy Tatyána nevű ottani orosz lányt vett feleségül. A házasságukból egy fiú született.” *Abonyi* 1940. augusztus 4.

³² Svigel Iliszunszk, Sándor Iljiszunszkaja városnévről: *Kovács* 2003. 81–84., 88–92., 98–102. o. Sándor, „hogy ellenőrizze az iliszunszki monda adatait, levelet írt a Svigel Ferenc említette barguzini Ohibszk-családnak és az iliszunszki Varga-családnak, de a szovjet posta mindkét levelet mint kézbesíthetlent visszaküldte.” *Kornis – Voinovich – Gáspár* 1941–42. 20. o. A levelek említését Sándor könyvében nem találtam, helyette a Barátosi Lénárt által említett szibériai Kerezs községbe, az ottani Petőfi-sírt gondozó Dragomanov családnak küldött levele szerepel, amelyet az orosz posta visszaküldött, mert „Kerezs nevű magyar község nincs.”: *Sándor* é. n. 129. o., V. sz. műmelléklet.

vöröskereszt megbízottja is megtekintette 1916-ban. Ez a nővér egyébként Bargusinba is elment, ahol beszélt azzal az Ohipszk nevű kereskedővel is, akinek az édesatyjánál Petőfi dolgozott.”³³ Svigel bemutatta Petőfi iliszunszki sírjának fényképét is: A negyvennyolcas foglyok leszármazottjai „vezettek el bennünket a városka temetőjébe, ahol „egy tatár keresztelődő sírja mellett egy következő felírású sír előtt álltunk meg:

АЛЕКСАНДРЪ СТЕПАНОВИЧЪ
ПЕТРОВИЧЪ

Венгерскій маіоръ и поэтъ
Умеръ въ Илисунскъ (Азія)
въ 1856 году въ маѣ мѣсяцъ

ALEXANDER PETROVICS

vengerski major i pvét
umer v Iliszunszk (Azia)
v 1856 godu máj meszjác

(Magyarul: Alekszander Sztjeperanovics Petrovics magyar őrnagy és költő, meghalt Iliszunszkban [Ázsia] 1856. évben, május hónapban). Egyik fogolytársam beszaladt a városba és kihozott egy fényképész, hogy lefényképeztessük a sírt. – És megvan a fénykép? – kérdeztük. Tessék! – mondja, és elénk tesz egy öreg fényképet, melyen két sír látható. Az egyikben egy tábla, s rajta a nekünk előbb elmondottak írásban. – A biztonság kedvéért – folytatta Svigel – két fényképet rendeltem, az egyiket ráragasztottam egy levelezőlapra és hazaküldtem szüleimhez. Ez is megvan, de a másikat is magammal hoztam.”³⁴

Mindehhez a Kornis-vezette bizottság a következőket fűzte: A sírkereszt az I. világháborús hadifoglyok által állított sírjelekhez hasonló, s lévén bizonyára fából, annyira jó állapotúnak látszik, hogy nem származhat 1856-ból, hanem később, akár már világháborús foglyok állíthatták. „A fényképnek tehát nincsen bizonyító ereje. A legteljesebb kétellyel kell fogadnunk a sírfelirat tábláját. Svigel szerint deszka. A fénykép azonban inkább kartonlapra utal, amelyen a betűk festve vannak. A tábla anyaga teljesen elüt a sírkereszt anyagától, fehér színű, ha tehát deszka, akkor későbbben került az amúgy is elég új sírkeresztre. Az orosz szöveg ortográfiája hibátlan, de a szövegben van egy olyan jelzés, mely kétségtelenül elárulja az európai szövegezőt. A szövegben a község neve mellett zárójelben magyarázatképpen ott olvasható az ázsiai világrész megjelölése. Ezt orosz ember nem mondja, szibériai lakos le nem írhatja. Mert az orosz nyelvhasználatban az ázsiai Oroszországot soha nem »Azia« szóval, hanem mindig »Szibirj« névvel jelölik, sőt akkor is a helynév melletti határozókként: »na Szibiri«. Az »Ázsia« szó odaírása a fejfára éppen olyan lélektani képtelenség, mint hogyha mondjuk, egy balmazújvárosi polgár sírjára azt írják a helybeliek: Meghalt Balmazújvárosban (Európa). Kétségtelen tehát, hogy nemcsak a sírkeresztet állították hadifoglyok, hanem a szöveget is ők fogalmazták, így akarván ríktóan és igen naivan legitimálni a Petőfi-mondát. Mindenesetre meggyőzőbb volna a fénykép, ha nemcsak egy sírkeresztet és kétes értékű feliratot látnák rajta, hanem annak a bizonyos sírt megmutató Varga-családnak tagjait is.”³⁵ Ezután vette sorra bizottság Svigel következő bizonyítékát, amelyről ő így számolt be: „Mikor közismertté vált, hogy Petőfi sírját megtaláltuk, erről Armuszkaja Zsizin³⁶ nevű orosz lap 1915. augusztus 27-i számában

³³ Abonyi 1940. szeptember 4.

³⁴ A fordításban a SZTYEPANOVICS kifejejtve: Abonyi 1940. augusztus 4; a fordításban a SZTYEPÁNOVICS pótolva: Svigel 1943. 3., 7. o.

³⁵ Kornis – Voinovich – Gáspár 1941–42. 16–17. o.

³⁶ A bizottsági jelentésben helyesen: Amurszkaja Zsizinj. Kornis – Voinovich – Gáspár 1941–42. 17. o.

is beszámolt. A beszámoló kis cikket is ráragasztottam egy levelezőlapra és hazaküldtem szüleimnek, akik hazaérkezésemig megőrizték, visszaadták nekem és igazolásul most bemutatom.”³⁷ Az újságkivágás képe nem jelent meg Abonyi egyik riportjában sem, de bekerült a bizottsági jelentésbe, Svigel „fordításában”:

– ВЕНГЕРСКІЕ военнопльнніе установили мѣсто въ городѣ Илисунскѣ (Сибирь), гдѣ был похороненъ въ 1856 году въ маѣ мѣсяцѣ Александръ Степановичъ Петровичъ Венгерскій маіоръ и поэтъ.	– MAGYAR hadifogylok megállapították a helyet Iliszunszk (Szibéria) városában, ahol eltemették az 1856. évben május hónapban Alekszandr Sztyeapanovics Petrovics Magyar őrnagyot és költőt. ³⁸
--	--

Ugyan a bizottság Svigel pozitív „bizonyítékának” tekintette ezt a lapkivágást, azonban a bizottság filológiai segítője, a hadifogyolyként oroszul jól megtanult Darvas János szerkesztő hungarizmusokat és négy kirívó sajtóhibát talált a szövegben, ezért feltételezte, hogy maga Svigel vagy nyomdász ismerőse juttatta el a kishírt a laphoz, bár Svigel azt állította, hogy Verhnyeugyinszkban maga vágta ki a *blagovescsenszki Amurszkaja Zsizny*ből. Fontosabb volt viszont Darvasnak az a megfigyelése, hogy a lapkivágás hátoldalán éppen egy barguzini csemegekereskedés hirdetése olvasható:

БАКАЛЕЙНЫЙ МАГАЗИНЪ ИВАНА НИКОЛАЕВИЧА ТИМОФЕЕВА Г. Б А Р Г У С И Н Ъ ДОСТОЕВСКАЯ УЛИЦА Н. А. 31.	IVAN NYIKOLAEVICS TYIMOFEJEV CSEMEGE-ÜZLETHÁZA B A R G U Z I N V Á R O S DOSZTOJEVSZKIJ UTCA 31. ³⁹
---	---

Mivel az *Amurszkaja Zsizny* (*Amuri Élet*) megjelenési helye az Amur tartományban, Szibéria legkeletibb részében a Verhnyeugyinszktól mintegy másfél ezer kilométerre fekvő Blagovescsenszk volt, Darvas rámutatott arra, mennyire valószínűtlen, hogy egy „barguzini kis járási székhelyi kereskedő, akármilyen nagy üzlete is legyen, egy tőle 1500 kilométerre fekvő városban hirdesse a boltját, s így meg kell elégednünk azzal a föltevés-sel, hogy a magyar hadifogylok a kis barguzini helyi lapocskában és nem az »Amurszkaja Zsizny«-ben helyezhették el a Petőfi sírjáról szóló hírt. S ezt annál is inkább föltelezhet-jük, mert Barguzin Iliszunszk tőszomszédságában van.” Darvas jóindulatát jelzi, hogy csupán Svigel tévedését helyesbítette, de szavahihetőségét nem vonta kétségbe.⁴⁰

Végül az a bizottság, amelyik miután Barátosi Lénárth Lajos munkásságát végigkö-vetve, hazudozásait és állításait változtatásait részletesen bemutatva az elutasító véleményét csupán oly finomsággal fogalmazta meg, hogy „ezekből kétségtelenül megállapítható, hogy

³⁷ Abonyi 1940. augusztus 4.

³⁸ Kissé eltérő fordításban: Kornis – Voinovich – Gáspár 1941–42. 17. o.; Svigel 1943. 7. o.

³⁹ Kornis – Voinovich – Gáspár 1941–42. 18–20. o.; Svigel 1943. 9. o.

⁴⁰ Kornis – Voinovich – Gáspár 1941–42. 16–17., 18–20. o.

Barátosi Lénárth Lajosnak élénk fantáziája van”,⁴¹ Svigellel szemben valamivel keményebb volt: „mindezeket összevetve kimondhatjuk, hogy Svigel adatai sem meggyőzőek”.⁴²

Tehát 1941-től számítva Svigel „bizonyítékai” közül Petőfi szibériai továbbélése elbeszélésének, az iliszunszki Petőfi-sír fényképének és az *Amurszkaja Zsizny* újságkivágásának rendült meg a hitele még a barguzini ásatás előtt! Ezt a Petőfi-kutatók természetesen ismerték. Így metsző gúnyval írt róla Dienes András: „bámulunk a Petőfi Társaságon, mely a saját elnökéből és főtítkárából, valamint a Magyar Tudományos Akadémia főtítkárából álló külön bizottsággal 1941-ben hosszadalmasan kivizsgál és megcáfol egy olyan feltevést, ahol a bizonyíték egy sír fényképe, rajta egy olyan helységnév, amely egyáltalán nincs is a világon.” Dienesnek közvetve volt igaza, mert az Iliszunszk/Iljiszunszkája helységnév ugyan szerepelt térképen, de Petőfi-sír egyik helyen sem volt, amint arra Gyomin vizsgálatait illetően térek majd ki.⁴³ Dienesnél Fekete Sándor sem volt finomabb, igaz, ő Svigellel csak röviddel a barguzini ásatás után nyilatkozott, de előtte sem lehetett más a véleménye.⁴⁴ Kiss József pedig fordítva: röviddel az ásatás előtt elvi okokból utasította el a Svigelle/Sándorra/Barátosi Lénárthra visszavezethető Petrovics=Petőfi azonosítást, s szerette volna megakadályozni, „hogy dilettánsokból álló csoportok Petőfi nevével visszaélve »vállalkozzanak« bármire, s eközben a magyar tudomány tekintélyén is csorbát ejtsenek. Ismétlem: a sírfeltárási tervet abszolút értelmetlennek tartom.”⁴⁵ Egyébként kettejük összehangolt állásfoglalásának is van nyoma: 2014. március 12-én a Magyarok Világszövetsége székházában tartott előadásában „Alekszej Vasziljevics Tyivanyenko elmondta, hogy Vaszilj Vasziljevics Pagirja társaságában 1987-ben már járt Budapesten, és megpróbált magyar társakat keresni a szibériai Petőfi-kutatáshoz. A Petőfi Irodalmi Múzeumban az MTA legjelesebb Petőfi-kutatóival tárgyaltak, Dr. Kiss Józseffel és Fekete Sándorral, aki mellesleg az *Új Tükör* főszerkesztője volt. Amikor átadták a Petőfi Sándor szibériai életét bizonyító iratcsomagot, Dr. Kiss József azokat olvasatlanul félretolta, legendáknak nevezte és kijelentette, hogy nekik már vannak ilyen dokumentumaik. Ezek a dokumentumok nem bizonyítják, hogy Petőfi Sándor Szibériába került volna, ami különben is abszurd feltételezés. Ezzel Dr. Kiss József és következőképp az MTA is, a maga részéről lezártak tekintette

⁴¹ Kornis – Voinovich – Gáspár 1941–42. 13. o.

⁴² Kornis – Voinovich – Gáspár 1941–42. 20. o.

⁴³ Dienes 1958. 387. o. A továbbiakra nézvést is érdemes idézni: „A felfedezők ködből, képzeletből, nagy munkával építettek egy Petőfi-sírt, a bizottság ezt nagy munkával lerombolta; a két felfedező [Svigel és Sándor, Barátosi Lénárthról való különvéleményét lásd alább] ezután külön perre ment, ahol a budapesti törvényszék döntött. *Szegedi Napló*, 1942. június 27. A végén mindenki kimerült, a társaság, a bizottság, győztesek és vesztesek – de gondoljuk meg, hogy a sírkereszten szereplő helység nincs is a földgolyón. – Ha az a név, amelyet a keresztre tettek, nem volna előttünk szent, hálás szatíra-téma is lehetne. Így csak ennyit: miért Petőfi-kutatás ez?” *Uo.* 554. o., 237. jegyzet. Bár Dienes nem vonta kétségbe Barátosi Lénárth Ázsia-kutató mivoltát – ennek teljes cáfolata: Kovács 2003. 47–66., 84–86. és 125. o. 22. kép –, megjegyezte, hogy „a Petőfi-kérdésben való tájékozatlanságánál valóban csak a hiszékenysége nagyobb.” Dienes 1958. 385. o. A Dienes által összevetett Iliszunszk/Iljiszunszkája/Barkája sírhelynevekre vö.: *uo.* 387. o.; Kovács 2003. 82., 128. o., 14–16., 22. kép.

⁴⁴ „Félreértés ne essék – számomra Svigel nem forrás. De azok, akik esküdtek rá, s nevében fogtak neki az egész vállalkozásnak, most, amikor egészen más helységben vélik feltalálni »Petőfi sírját«, ne akarják a boldogját járítani senkivel, s ne állítsák azt, hogy Svigelt »igazolták az ásatások«, hanem ismerjék be végre, hogy a Svigel-féle sír meséje és a barguzini csontváz petőfisisítése kizárja egymást.” Fekete 1989. október 15.

⁴⁵ Kiss 1989. 76., 78. o. Jóval korábban Petőfi-idézeteket is felhasználó szatirikus elbeszélést is írt témában: Kiss 1985.

az ügyet.” Megjegyzendő, hogy az MTA-nak, Tyivanyenko elbeszélésével szemben, az ügyben semmiféle szerepe sem volt.⁴⁶

Tehát minden tudományos ellenvetést félrelökve indult meg a barguzini ásatás, hiszen a magát amatőr történésznek aposztrofáló, s a tervezett vállalkozáshoz Morvai Ferenc személyében szponzort találó Kéri Edit szellemesen maga utalt arra, hogy hogy Petőfi szibériai sírjának a helyszínelésekor „a mi Iliászunk a Svigel-legenda volt egy fotóval”.⁴⁷ Az indulásért Kéri és a témában laikus társai, Balajthy András, Borzák Tibor, Csank Csaba, Kardos Lajos, Nehéz Mihály, Pécsi István, Straub Imre, Szabó Géza, Szirti László, Varga Béla, Varjas Károly, Záhemszky László stb. a felelősek,⁴⁸ de későbbi sűrű publikációs tevékenységük ellenére a tudományos felelősséget jószerint Kiszely István antropológusnak kellett viselnie.

További vizsgálatok 1989 után a Svigel-féle hamisítvány adataira vonatkozóan

A főpolgármesternek átadott dokumentumokhoz Svigel mellékelte „a svéd vöröskereszt által használt szibériai térképet, amelyen megtalálhatók az 1849-ben odahurcolt honvédek által alapított magyar községek.”⁴⁹ Erről Abonyi a következőket írta: „Lehet – folytatja Svigel Ferenc [az elbeszélését], – hogy mindazok, amiket elmondottam, valószínűtlennek hatnak, éppen ezért szíveskedjenek nekem megengedni, hogy a svéd vöröskereszt oroszországi térképén megmutassam azokat a magyar elnevezésű falvakat, melyeket a Szibériába hurcolt negyvennyolcas magyar hadifoglyok alapítottak. Svigel ekkor kiterítette elének a térképet és úgy a Bajkál-tó környékén, mint Szibéria más vidékein megmutatta németesen írt, de magyar hangzású magyar községeket. Ezek a következők: Alakul, Kalács, Ivanovbor, Cszima, Mura, Medvesi, Movabalta, Vargasi, Csik, Balta, Béalalova, Baja.”⁵⁰

⁴⁶ Kidólt 2015. A találkozózt nevek említése nélkül, a szokásos csúsztatással említette Kiszely István: „1987. Vaszil Vasziljevics Pagirja és Alekszej Vasziljevics Tyivanyenko személyesen keresik meg az MTA illetékeit, kérve egy szovjet–magyar bizottság fölállítását a szibériai Petőfi-ügyben, eredménytelenül.” *Kiszely* 1993. 260. o.; *Kiszely* 2000. 28. o. – Kiss József (Budapest, 1923. augusztus 17. – Budapest, 1992. május 13.) az irodalomtudományok kandidátusa, az MTA Irodalomtudományi Intézetének munkatársa volt, s a saját szakmai meggyőződését, s nem az MTA akkor e témában még nem is létezett hivatalos álláspontját képviselte. „Amikor élete vége felé a Petőfi-kutatás eredményeit semmibe vette a nagypenzú dilettantizmus, mely egy Szibériából hazahozott női csontvázat akart a költő földi maradványaként hitelesíttetni, mégpedig a Petőfi-család sírboltjának feldúlása árán, megintcsak ő volt az, aki legbátrabban szembeszállt a vállalkozás demagóg vezérével, magára zúdítván annak haragját, de megmentve a magyar tudomány méltóságát.” *Dávidházi* 1992. Fekete Sándor (Miskolc, 1927. február 11. – Budapest, 2001. június 11.) író, újságíró, irodalomtörténész csak 1957–58-ban és 1963–75-ben volt az MTA Irodalomtudományi Intézetben, később (fő)szerkesztőként tevékenykedett és a barguzini ügyben semmiféle MTA-álláspontot nem képviselt. Folyamatosan követte viszont a szibériai ügyletek eseményeit, majd a gunyoros-elmés cikkeket egy vitriolos kötetben egyesítette. *Fekete* 1990. Berend T. Iván, az MTA elnöke mindkettejüket felkérte az MTA első szakértői bizottságába. Vö.: Nem Petőfi! 1992.

⁴⁷ *Kéri* 1990. 125. o.; *Kovács* 2003. 137–139. o. Köztudomású, hogy Heinrich Schliemann (Neubukow, 1822. január 6. – Nápoly, 1890. december 26.) német kereskedő, amatőr régész, „az ásó világhírű dilettánsa”, 1870-ben a Homérosz Iliászból kiolvasható adatokat próbálta meg a hissarliki domb és környéke „terepbejárásakor” azonosítani, s valóban így bukkant Trója nyomára.

⁴⁸ Vö.: *Kéri* 1990. 79–85. o.

⁴⁹ *Abonyi* 1940. október 20.

⁵⁰ *Abonyi* 1940. augusztus 4.

A Petőfi Társaság bizottsága nem foglalkozott ezzel a dokumentummal, és Svigel sem közölte képét Abonyi riportsorozatában. Amikor azonban a Svigel kontra Sándor perben nem ítélte meg neki a bíróság jogbitorlást a sírfotó Sándor általi felhasználásáért,⁵¹ ez a feldühödött Svigelt további „bizonyítékok” készítésére sarkallta. 1942 augusztusában egy korábban nem közölt sírfotót is bemutatott (1), továbbá közreadta Petőfi Szibériában 1853-ban írt költeménye elroncsolódott újságkivágatának fényképét és fordítását (2) egy további újságkivágással együtt, amely Gyóni Géza versei és Petőfi iliszunszki költeményei közös könyvben tervezett kiadásáról adott hírt (3), végezetül 1943-ban pedig bemutatta a nevezetes térkép Bajkál-vidéki részletét (4).⁵² A „bizonyítékokat” a fenti sorrendben ismertetem:

1. Magyar Csik József újságíró bizonyára Svigeltől kapta, de nem említette azt a tájékoztatást, hogy „hazatérése után [Svigel] fénykép-bizonyosságot is szolgáltatott: az egyik képen közvetlen közelről látni »Petőfi sírját« s jól olvasható az orosz felírás, amely magyarul így hangzik: ALEXANDER PETROVICS / magyar őrnagy és költő / meghalt Iliszunszkban (Ázsia) 1856. év május havában.⁵³ A másik képen ugyanezt a sírt látjuk távolabbról felvéve, a háttérben más sír is látható, jellegzetes orosz kettőskereszt fejjával.”⁵⁴ Az lett volna a logikus, hogy Svigel ezúttal a második képet adja közre, de a felismerhetetlen háttér bizonyos feltételek megelégedésére alapján egyértelmű, hogy minden közlésében ugyanaz a természetellenes, inkább műtermi háttér látható,⁵⁵ ahelyett, hogy a keresztet a sírt megmutató Vargáké, vagy Svigel és fogolytársai vagy mindannyiuk állnának körül, vagy legalább a sírhantot a kereszt tövével és a közvetlen környezetével, például a tatár kereskedő sírjával együtt láthatnánk. Gyanús kell legyen, hogy ennyire rossz képet hogyan készíthetett az Iliszunszk városkából kihívott fényképész.

2. Ismét Magyar Csiknak azt állította Svigel, hogy a *Russzkoje Szlovo (Orosz Szó)* című moszkvai lap egyik háborús számából⁵⁶ vágta ki és a cipőjébe rejtve hozta haza a költőről szóló „nagy cikk” lapkivágását, amely eközben tönkrement. Az orosz nyelvű cikkben közölt egyetlen versszakos magyar nyelvű költemény ily módon csak töredékesen maradt meg, Petőfi sajátkezű aláírásával, 1853-as keltezésével és a költő orosz formátumú nevével. Kiss József kimutatta, hogy az 1853. évi kézjegy csupán nyomdai trükk, az 1850 óta először, majd több későbbi publikációban is közölt aláírás másolata és Svigel feltehetőleg a *Pallas Lexikon* 2. kötetének „Autográf” címszavát illusztráló mellékletét fotózta át a hamisított lapkivágatra. A szóban forgó Petőfi-cikket pedig Jevgenyij Jevgenyevics Beresztovszkij munkácsai ügyvéd és Petőfi-kutató hiába kereste a jelzett helyen vagy mást.⁵⁷ Az átírt újságzsöveg és Svigel „fordítása”:

⁵¹ Kovács 2003. 100–101. o.

⁵² Az „új” sírfotón kívül az összes többi „új dokumentum” együtt jelent meg. *Svigel* 1943.

⁵³ Mégis rosszul olvasta az orosz szöveget, kihagyva mind abból, mind a fordításból a SZTYEPANOVICS szót: *Magyar-Csik* 1942.

⁵⁴ *Magyar-Csik* 1942.

⁵⁵ Vö.: *Abonyi* 1940. augusztus 4.; *Magyar-Csik* 1942.; *Svigel* 1943. 3. o. Magyar-Csik újságikként rossz minőségű illusztrációjából az OSzK fényképész munkatársai sem tudtak értelmezhető háttérre rekonstruálni; szívességüket ezúton is köszönöm.

⁵⁶ Az újságkivágás alján lévő reklám: Krestnyj K[a]lendar’ na 1916 g. (Kereszt Naptár az 1916. évre) alapján talán még 1915-ben, de lehet, hogy 1916-ban.

⁵⁷ *Kiss* 1992. 50. o.

4. Sikerült megtalálnom Plihál Katalin segítségével az OSzK térképtárában azt a térképet, amelyhez állítása szerint Svigel a Svéd Vöröskereszthez beosztva jutott hozzá:⁶³ ez valójában egy Bécsben 1918 táján megjelent 75×51 cm-es színes osztrák papírtérkép⁶⁴ lefényképezésével készült. A fekete-fehér fényképen Svigel beavatkozásokat végzett: egyes elhalványult betűket tollal megerősített, és nem a térkép betűtípusával befírta a nem létező, szerencsétlenül kiválasztott „Vengerka” helynevet,⁶⁵ a színelhagyás miatt alig észrevehetővé vált Bajkál-tó felületét a felismerhetőség miatt bepótytyozta, a tóparti Ilyssunsk és Bargusinsk falvak elé egy kis félszigetet kanyarított, ezért a két település a tóparttól távolabb került keletre, de a Barguzin folyótól távolabb maradt nyugatra. A német helyesírású Ilyssunsk (Svigel hibás átírásában elfogadott: Iliszunszk), Bargusin, Vengerka és Tschita helyneveket Svigel alá is húzta. Az ő térképétől a Sándor-hasznalta térkép azonban nemcsak az orosz Iljiszunszkájá alakkal tért el, hanem azzal is, hogy a települést nem a Bajkál-tó partjára, hanem a tóparttól és a svigeli Iliszunszkától egyaránt keletebbre jelölt futású Barguzin folyó jobb partjára lokalizálta.⁶⁶ A svigeli térképhez nem kellett a svéd vöröskereszt szolgálatában állni, hiszen más is hozzájuthatott,⁶⁷ s a bibliográfiai azonosításának is csak Svigel forrásainak tisztázásában volt jelentősége.

Nagyobb jelentősége volt Svigel azon állításai ellenőrzésének, amely az erről a térképről leolvasott 12 magyar alapítású és magyar hangzású nevű településre vonatkozott. A megnevezett helységek neve szerepel a térképhez tartozó hadifogolytábor-jegyzékben,

⁶³ *Svigel* 1943. 9. o. Azt nem tudtam eldönteni, hogy valóban volt-e Svigel svéd alkalmazásban, mert ez Jevgenyij Beresztovszkij szerint nem is volt igaz, Kéri Edit viszont az igazsága mellett érvelt. *Beresztovszkij* 1987. október 18.; *Kéri* 1990. 91. o.

⁶⁴ *Boubela – Stodola* 1918.; *Kovács* 1992. 63., 64–65. o., 1–2. kép; *Kovács* 2003. 108. o. 14–15. kép. Plihál Katalin szívességét ezúton is köszönöm.

⁶⁵ Ami a szó hagyományos jelentésén – 1. jelentés: ’magyar tánc, csárdás; magyar tánzene; zsinóros huszármerte; rövid bőrkabát, bekecs’, tájszóval ’ugorka’, illetve 2. jelentés: ’magyar nő’. *Hadrovics–Gáldi* 1971. I. k. 137. o. – kivül prostituáltat is jelentett. Az utóbbira: „Az a két leány nem volt amolyan mindennapi vengerka, amilyent valaha nagyobb tételekben szállítottak az artista ügynökök Oroszország felé, hogy ott keservessé, keserűvé, sőt sokszor élvezhetetlenné tegyék a magyar nevet.” *Krúdy* 1989. „Szomorú nevezetesség: a magyar prostituáltak a XIX. század második felére világhírűek lettek, s a maihoz hasonló arányú leánykereskedelem »jóvoltából« egészen Argentínáig jutottak. A pesti lokáltáncosnők gyakran Oroszországba szerződtek, ahol a vengerka (magyar nő) rövidesen a szajha szinonimája lett. Európában és Dél-Amerikában sokáig hungaráknak (magyaráknak) nevezték a prostituáltakat.” *Balavány* 2003. Feleslegesnek tartottam összegyűjteni a mániákusan emlegetett „Vengerka”, „Vengerszkaja” helyneveket. Vö.: *Kovács* 2012. 112. o., 259. jegyzet. Barátosi Lénárth sajátos fantáziáját jelzi, hogy Svigel térképéről nemcsak a 48-as hónapok által alapított „Vengerka”, hanem a „Tanya” falu létere is utalt, és a nevet alá is húzta. *Barátosi Lénárth* é. n., 52. o. A helynév valójában „Tanga”, Tschita/Csita városától délnyugatra.

⁶⁶ Sándor azt állította, hogy 1919-ben egy novonyikolajevszki öreg magyar, majd egy orosz felcser is Iliszunszk helyett csak Iljiszunszkájáról tudott, s az utóbbi nevet Sándor fel is fedezte egy ottani iskola falitérképén, majd hazatérve megrátalta egy orosz nyelvű enciklopédia térképén is, vagyis a Petőfi-sír táblájának nem orosz rajzolója hibásan írt helyette Iliszunszkot. *Sándor* é. n., 120–122., 131–132. o. Az idézett lexikonhely: *Brokgauz – Efron* 1894. 80–81. o. között.

⁶⁷ A térképnek több változata létezhet, de ezek összegyűjtését nem tekinthetem feladatomnak. A *Kovács* 1992. Kéziratának lezárása után kaptam meg Bóna István régészprofesszortól (Heves, 1930. február 10. – Dunaujváros, 2001. június 4.) a térkép egy korábbi változatát, amelyet édesapja, Bóna Aladár hozott magával a hadifogságból. A térkép – *Boubela* 1915? – az európai és ázsiai oroszországi, valamint japáni tagolású hadifogolytáborok 1915. július végén lezárt jegyzékébe volt beragasztva. Vö.: *Verzeichnis* 1915.; *Kovács* 1992. 63–67., 83., 63. o., 11. jegyzet. 2002-ben Bóna Istvánné a térképről színes fénymásolatot készíttetett számomra, a térkép hiányzó borítólapjának fénymásolatát pedig a bécsi Österreichische Nationalbibliothek Kartensammlung und Globenmuseumból Irene Javorsky küldte meg. Mindannyiuk szívességét ezúton is köszönöm. Vö.: *Kovács* 2003. 108., 112. o., 538. jegyzet.

s többjük közös jellemzője, hogy a Bajkál–Amur vasútvonalon vagy a környékén feküdt. Az alábbi felsorolás az eredeti német névváltozatot adja a Bajkál-tó keleti partjától számított hozzávetőleges távolsággal a magyar ábécé sorrendjében, először hét, a Bajkáltól nyugatra: Alakul – 2700 km, Belalowa – 3200 km, Iwanow Bor – 3800 km, Kalatschinskaja – 2100 km, Medweschi – 2300 km (nincs a jegyzékben), Nova Balta – 1450 km (nincs a jegyzékben), Tschik – 1650 km, Tschisma – 1600 km, és egy a Bajkáltól keletre: Baja(n?) – 450 km. Mivel pedig Balta több is van a régi Oroszország területén, így Ukrajnában vagy a Kaukázus-vidéken, közülük nem választottam. Végezetül a Mura-t nem leltem meg, s nem akartam például a Murommal helyettesíteni. Mindebből következik, hogy a legnagyobb jóindulattal is, s a kétes azonosítást elfogadva, legfeljebb a Bajant lehetne Bajkál-környéknek tekinteni, a többiek egyikéről sem lehet ezt állítani. Az a megállapítás azonban mindőjükre érvényes, hogy magyar alapításuk felvetése csupán légből kapott ötlet volt.⁶⁸ Ellenőrizhetetlennek bizonyult a Svigel szerint Petőfi iliszunszki sírját 1916-ban meglátogató Herbst kisasszonynak, a svéd vöröskereszt megbízottjának a működése is, mert ennek semmi nyoma nem maradt.⁶⁹

Végezetül egy lélektani megfigyelés is ide kívánczok. Elmondása szerint Svigel abban a berjovozkai táborban volt hadifogoly, amelyet a mai olvasó valamilyen GULAG-létesítményként képzel el. Pedig ez a maga idejében inkább egy jól felszerelt katonai telep volt, vasút- és gőzhajóállomással, villanyvilágítással, fűtött kútházak kutakkal. A megszámtal gerendabarakon kívül működtek benne irodák, műhelyek, raktárak, konyhák, sütődék, fürdők, mosdók, fertőtlenítők, kórház, gyengélkedők, gyógyszerár, istentiszteleti helyek, színház, boltok, istállók, s a különböző adatok szerint 1916-ban a más nemzetiségűeken kívül 833–1307 magyar tisztet és 8500–21 544 legénységi állományú foglyot őriztek itt. Rendszeres katolikus és református istentiszteletet tartottak 50-60 tagú tanítói kórusal, 68 tagú zenekarral. Működött a színházi és sportélet. Tábori újságjuk *Berezovka*,⁷⁰ majd *Magyar Újság*,⁷¹ illetve *Hírmondó* néven jelent meg, de maradt szórványos adat a *Hajnal*,⁷² *Fogolyélet*,⁷³ *Jövő*⁷⁴ és a *Szibériai Színházi Élet*⁷⁵ című lapról is. Hiába említette tehát 1940-ben Svigel Ferenc, valamint több, csupán az ő beszámolóit követően jelentkezett újságolvasó hadifogoly társa, így Darab Lajos, Hagymási István, Horváth István, Pálffy Károly, valamint a magát meg nem nevező kerekegyházi levélíró,⁷⁶ hogy az iliszunszki

⁶⁸ Kovács 1992. 83. o.; Kovács 2003. 111–112. o.

⁶⁹ Fennmaradt viszont Elsa Brändström dán (?), F. E. Cenker (Zänker?) svéd és Kinky Nóra fogolytábori, de nem iliszunszki látogatásának emléke. Kovács 2003. 112. o.

⁷⁰ 1917-ben. Szerk. Móra István. *Botka* 1985. 11., 31., 35., 263. o., 17. jegyzet, 267. o., 31. jegyzet, 5. kép.

⁷¹ *Botka* 1985. 272. o. 76. jegyzet.

⁷² 1918 tavaszán. *Botka* 1985. 35., 271. o., 73. jegyzet.

⁷³ *Botka* 1985. 272. o., 76. jegyzet.

⁷⁴ *Botka* 1985. 12., 263. o., 22. jegyzet.

⁷⁵ *Botka* 1985. 11–12., 263. o., 21. jegyzet, 7. kép.

⁷⁶ Vö.: Kovács 2003. 59–65., 94–96. o. Bár a feltűnően kései, és csak a Svigelét követő jelentkezés azt valószínűsítette, hogy az olvasói leveleket akár a Svigel–Abonyi páros gyártotta, ezt bizonyítanom nem sikerült. Más a helyzet a kerekegyházi levélíróval, azaz az immár mértéket vesztett Barátosi Lénárth Lajossal, aki mint állította, nem csak hogy maga is járt a társaival négy évvel Svigel előtt az iliszunszki sírnál, hanem hihetetlen dokumentumokat is őrzött: Petőfi halotti levelét, Sándor nevű fiának kereszt- és halotti levelét, Petőfi unokájának születési bizonyítványát, a költőnek a Kunszentmiklóson és Szabadszálláson élt Bakó családdhoz írott leveleit, végezetül a fedelén a „Petőfi Sándor őrnagy tulajdona 1849.”-es feliratú térképet, amelyen a költő beszámolta az Orelig való vándorlásuk állomáshelyeit: *Abonyi* 1940. augusztus 11. Hogy Barátosi Lénárth miért éppen Orelt/Orjolt, a Moszkvától délnyugatra 368 kilométerre fekvő várost választotta, rejtély maradt.

Petőfi/Petrovics-sír 1916-beli felfedezése a táborban közbeszéd tárgyává vált,⁷⁷ több évtizedes hallgatásukra nincsen más magyarázat, mint a nevezett esemény meg sem történte! A berezovkai tábor több száz tanult, művelt lakója⁷⁸ közül bárkitől elvárható lett volna, hogy azonnal⁷⁹ vagy hazatérve közreadja a szenzációt. Rádadásul akadt köztük több, a szibériai Petőfi-kérdéssel foglalkozó, arról író, de a nevezett eseményt mégsem említő fogolytárs is: Horváth Endre, Strém István, és Tarczali dell'Adami Géza.⁸⁰ A költő halálának legendaival foglalkozó Ferenczi Zoltán 1923-ban megjelent cikkében aligha feledkezett volna meg a szibériai Petőfi/Petrovics-sírok ismertetéséről, ha ilyen Kárpát-medencei híradás a tudomására jutott volna, bár Barátosi Lénárth szemtelen utalások egész sorával hivatkozott korai és későbbi, általam ellenőrzöttlen koholtak talált, s nem véletlenül bibliográfiai adatok nélküli munkáinak címére.⁸¹

A régebbi és az újabb vizsgálatok adatait áttekintve tehát Kiss József határozott kijelentésével kell egyetértetni, miszerint „a Petőfi-életrajzi kutatás Svigel közléseit és dokumentumait mindenestül elveti, s csak mint legendás képződményekről vesz rólok tudomást; tehát semmiféle, Svigelre mint biográfiai forrásra való hivatkozást nem fogadhat el”.⁸² És ez nem volt minden! A döntő csapás csak ezután következett.

Eduard Viktorovics Gyomin vizsgálatai 1989 után a Svigel-féle hamisítvány adataira vonatkozóan

A svigeli Iliszunzk, illetve a sándori Iljiszunzkája azonosítása nem volt könnyű feladat. Ezt Eduard Viktorovics Gyomin ulan-udei helytörténész korabeli térképek⁸³ alapján végezte el. Az ő kutatásai szerint a XIX. század második felében Barguzin falutól északra fekvő lakott helyek közül az Ulsuz Uljun, a Sztjepnaja Duma és a Barguzinszkaja

⁷⁷ Kiszely István Botka Ferenc könyvére felületesen hivatkozva, de tudatosan hamisítva megemlíttette, hogy „e kötetben konkrétan szó esik a Bajkál-környéki hadifoglyokról is; a tótól délkeletre fekvő berezovkai táborban 1917-ben pl. tábori lapot is adtak ki [!], és ott gyakran esett szó a »szibériai Petőfiről«.” *Kiszely* 2000. 179. o. A könyv mutatójában idézett helyeket sorra véve azonban kiderült, hogy ott csupán a költőről vagy a verseiről esett szó, a „szibériai Petőfiről” azonban nem. Vö.: *Botka* 1985. 342. o., 26., 37., 54., 56., 59., jegyzet, 131., 268–269. o.

⁷⁸ Magyar foglyok egész sorának a nevét említette: *Gyomin* 1993. 1. k. 144–147. o.

⁷⁹ Az orosz posta rendszerben működött, így jelenhetett meg Gyóni Gézának a krasznojarszki hadifogolytáborban 1917. június 25-én bekövetkezett halálhíre már július 18-án a magyar sajtóban. *Kovács* 2009. 113. o. De a posta nemcsak leveleket, hanem pénzküldeményeket is tisztességesen továbbított. Így történhetett, hogy mivel az orosz kormány csak 1930-tól engedélyezte a hozzátartozók költségén az egyedi sírban nyugvó maradványok hazaszállítását – vö.: *Kovács* 2008. 114–115. o. –, a rokonok pénz küldhettek arra a célra, hogy az elhunytak a hadifogoly temetőben sírt állítsanak. Ezért találhattuk meg 2004-ben Gyomin kalauzolásával a megsemmisült berjovzkai hadifogoly temetőben még Wilhelm Jaklin 1919-ben állított, s véletlenül épen hagyott síremlékét. *Lakatos* 2005. 22:05-től.

⁸⁰ Az adatok részletezését lásd: *Kovács* 2003. 108., 113–114. o.

⁸¹ Állítása szerint Barátosi Lénárth 1913. október 14-én érkezett haza az ázsiai expedícióból. Megrohanták az újságírók, s bár a Petőfi Társasággal tervezett találkozása előtt nem akart nyilatkozni, ügyesen kicsaltak belőle adatokat. Első cikke a *Székely Ellenzék* rendkívüli kiadása volt 1914-ben, amelyet az *Aradi Függelenség* 1916., a *Békésmegyei Közlöny* 1919., a *Békes* 1923., a *Temesvári Hírlap* 1928., a *Kőrösvidék* 1930., az *Üzenet* (Kunszentmárton) 1932., a *Vajdahunyad* 1935. és a *Radna-Lippa* 1937. évi lapokban írott cikke követett, de ez mind-mind fiktív adatnak bizonyult. Ezután folytatta a sort a valóságos cikkeivel 1937-től. Vö.: *Kovács* 2003. 41. o.; *Barátosi Lénárth é. n.* 54–55. o.; *Kovács* 2003. 84. o., 372. jegyzet.

⁸² *Kiss* 1992. 50. o.

⁸³ Nyikolaj Vasziljevics Kirilov (1860–1921) orvos és helytörténész a maga 1885. évi, N. M. Dobromiszlov (1850 k.–1910 k.) helytörténész pedig a maga 1895. évi utazási megfigyeléseinek közreadásához térképet is mellékel, további térképet pedig A. K. Sztarickij mérnök készített a XX. század elején. *Gyomin* 1993. 1. k. 148. o.

Duma vonatkozott ugyanarra a Barguzin folyó jobb partján lévő településre, míg a tőle is északabbra kimutatott bal parti Eliszun, Elaszun, Iliszunszkaja és az Eliszunszkij átkelőhelynél lévő Jurti ugyancsak azonos lakott helyet jelzett, amely a nevét a homokos környezettől kapta.⁸⁴ Tehát a XIX. század második felében Eliszun/Iliszunszk/Iliszunszkaja még település sem volt, hanem mindössze a Barguzin folyó egyik átkelőhelyének bal partján néhány burját jurtból álló lóváltó állomás (*pritraktovaja sztancija*),⁸⁵ míg az 1890-es évekbeli (?) Iliszunszkaja a jobb parton, 1910-táján pedig mindkettőn létezett.⁸⁶ Amint pedig arról fentebb már volt szó, a Sándor-használta 1894-es kiadású térképen Iliszunszkaja szintén jobb parti településként szerepelt, míg Svigel 1918-as kibocsátású osztrák térképén az Ilyssunsk névalakú település a folyótól távolabb, a Bajkál partján van jelölve. Manapság ilyen nevű település nem létezik, ezért Gyomin kezdetben a Barguzintól északra, a Barguzin folyó jobb partjára települt Uljunjann és Elaszunnal egyaránt számolt. Miután a közlekedési út a Bajkál-tó hegyes-erdős keleti vidékének partján, majd a Barguzin folyó mentén vezetett, a jelenlegi autóbusz-menetrend adatai az egykori távolságok megítélésére alkalmasak lehetnek. E szerint az Ulan-Ude (=Verhnyeugyinszk)–Barguzin távolság 324 km/9 óra, –Uljun 350 km/11 óra, –Elaszun pedig 398 km/12 óra. Svigel a Berjozovka/Verhnyeugyinszk–Iliszunszk útvonalat 320 versztáyninak mondotta, ami 1,0668 km átszámítási egységgel számolva egyik településnek sem felel meg, hiszen így Barguzin kb. 346, Uljun kb. 373, Elaszun kb. 425 versztáynira lett volna.⁸⁷ 1916-ban a tábor vezetősége hadifoglyoknak ilyen hosszúságú utat természetesen nem engedélyezhetett, oda- és visszazökní pedig fegyelmi következmények nélkül elképzelhetetlen lett volna.⁸⁸ Az a nyolcnapos adat pedig, amelyet az akár Svigellel magával azonosítható Hagymási István a verhnyeugyinszk–iliszunszki oda-vissza megjárt útra megadott,⁸⁹ szerfölött kevés. Bár Svigel nem említette, hogy lovagoltak volna (honnan is szereztek volna lovakat?!), Gyomin korabeli adatokkal összevetett számítása szerint lóháton csupán a Verhnyeugyinszk–Barguzin közötti oda-vissza út két hét körüli lehetett, ráadásul csak akkor, ha az uszty-barguzini átkelésnél nem kellett volna várakozniuk.⁹⁰

Gyomin tehát a XX. század eleji Iliszunszk/Iliszunszkaja azonosításakor végül is a mai Elaszun mellett döntött. Miután azonban a Kiriljov orvos-utazó 1885. évi beszámolójában leírt Eliszun egyetlen jurtaból és annak az udvarán néhány kétkerekű kocsiból (*tarantajka*) állt, Gyomin teljes joggal sorolhatta fel mindazon negatívumokat, amelyek ebből Svigel Ferenc hamisítványára vonatkoztak, s amelyekből a hamisítvány feltétel nélküli elutasítása

⁸⁴ A burját *elzen* 'homok, homokos, homok-', az *il'hiszon* 'homokos kiszáradt tófenék' jelentésű. *Gyomin* 1993. 1. k. 149. o.

⁸⁵ *Gyomin* 1989. 82., 87. o.

⁸⁶ *Gyomin* 1989. 81–82. o.

⁸⁷ Tévesen jegyezte meg tehát Szabó Géza, hogy Svigel távolságadata nagyjából megfelel a mai Ulan-Ude–Elaszun távolságnak. *Szabó* 1990. 154. o.

⁸⁸ Erre utalt Sándor is: *Nagy* 1940. Ehhez az általam kutatott életű Dús Ferenc (Szeged, 1888. január 12. – Budapest, 1945. december 15.) természetrajz–földrajz szakos tanár példáját említhetem, aki 1915 márciusában esett fogságba és a krasznnojarszki táborba került. 1920-ban, amikor a helyi múzeumban antropológusi állást kapott, s már nem is lakott a táborban, mégsem akarta elengedni a tábor vezetősége a múzeum komplex expedíciójára. Amikor a múzeum igazgatóhelyettese engedélyével mégis elutazott, s visszahívni pedig már nem tudták, hivatalos vizsgálatra került sor, és a visszatérését követően újra be kellett települnie a hadifogolytáborba. *Kovács – Rejsz* 2009. 84–89. o.

⁸⁹ Vö.: 76. jegyzet.

⁹⁰ *Gyomin* 1989. 61–66. o. Az egész értékelés: *Gyomin* 1993. 2. k. 109–113. o.

következett:⁹¹ Nem lakott Iliszunsk/Eliszunban egyetlen magyar sem,⁹² s a svigeli magyarok egyikének sem lehet manapság az elvárható utódait vagy azok (születési, házassági, halálzási stb.) nyomát, dokumentumát kimutatni.⁹³ Természetesen sem általában a XIX. század második felében oda települt magyarokról, sem Petőfi/Petrovicsról, sem az ő ottani vagy környékbeli sírjáról nem maradt feljegyzés, pedig az I. világháború alatt és után a vidéken valóban jártak magyarok, akik bizonyára érdeklődtek és megismerkedhettek volna ezekkel az emlékekkel, ha azok léteztek volna.⁹⁴ Másrészt Iliszunsk még nem-burját lakójára sem maradt adat, s természetesen nem álltak benne (fa)házak, hát még kórház!⁹⁵ Nem voltak benne utcák, s így nem volt Donszkaja ulica sem, amelynek a végén nem létezett, de nem is létezhetett volna temető.⁹⁶ A nem létező temetőben semmilyen síremlék nem állt, egy valóságos sírjelről amúgy is nehezen lehetett volna ennyire semleges hátterű, semmitmondó fényképet készíttetni egy fényképész-mesterrel.⁹⁷ Svigelnek azonban éppen ezért, a jellegtelen fényképen legalább egy eleve rajta szereplő bizonyosságra szüksége volt, amelyet még az „Ázsia” szóval, a kontinensre történt további utalással vélt pontosítani és megerősíteni. Így tehát bizonyossággá vált, hogy Svigel soha nem járt Iliszunskban, nem látta, ezért nem is fényképezhette le az ott nem lévő Petőfi/Petrovics-sírt. Érdekes, hogy Svigel állítása mellett csupán a saját verzióját ezzel hitelesítő Barátosi Lénárth Lajos tartott ki,⁹⁸ míg Sándor tagadta, s tagadta Kéri Edit is.⁹⁹

⁹¹ *Gyomin* 1993. 1. k. 151. o. Ezeket megismertette az MPB tagjaival is. Vö.: *Kéri* 1990. 52. o.

⁹² Ezt a lehetőséget a barguzini völgy egészére kiterjesztve, előttem ismeretlen források alapján tekintette át Gyomin, megállapítva, hogy sem a svigeli Petőfi/Petrovicsnak, sem a vele együtt a környékre települt nagyszámú magyar 49-es honvédek nincsen semmi nyoma. *Gyomin* 1993. 1. k. 149–151. o.

⁹³ Svigel Ferenc maga is megemlítette a száműzött Petőfi bajtársait, illetőleg leszármazottaikat. Vö.: *Abonyi* 1940. augusztus 4.; *Abonyi* 1940. szeptember 4. Gyomin szerint e férfiak egyikének sincsen adminisztratív nyoma. Nem lett volna a gyermekeik számára iskola, anyanyelvükre apjuktól vagy a magyar nyelvet sebtében elsajátított helybéli anyjuktól tanulhattak volna, jóllehet a nyelvi nehézségek akkortájt még jelentősebbek voltak. *Gyomin* 1993. 1. k. 152–153. o. Ráadásul a helybéli nők mindenképpen házasságkötésre törekedtek volna, különösen, ha már gyermeket is vártak, s ennek is maradt volna okiratos nyoma, sőt a nem-pravoszláv férfiak és pravoszláv nők házassága egyházi engedélyezésének is csak úgy, hogy a leendő férjnek át kellett volna térnie. Forrásközlések ismertettek is ilyen áttéréseket, köztük sok lengyelét, akik egyébként saját katolikus templomokat is építettek. Iliszunski vagy egyéb lakhelyű magyarokról azonban ilyesfajta híradás nincsen. Uo. 155–159. o. A lengyel száműzöttek adminisztratív követhetőségéről. *Gyomin* 1993. 2. k. 101–102. o.

⁹⁴ 1920. április 4-én a vörösök elleni forradalmi felkelés tört ki Barguzinban, s a leverésére Tos (Tas?) elvtárs vezetésével 60 főnyi magyar lovas egység érkezett. Semmi nyoma annak, hogy Petőfi vagy a többi svigeli magyar környékbeli sírjáról, vagy az egykori honvéd száműzöttek utódairól tudomást szereztek volna. *Gyomin* 1993. 2. k. 102–103. o.

⁹⁵ A korabeli betegellátás nem-európai viszonyairól az említett Kiriljov orvos-utazó írt. *Gyomin* 1993. 1. k. 150–151. o.

⁹⁶ A burjátok a steppén a földre fektették ki halottaikat, mert a lámáik szerint így hamarabb elérhették az újjászületést. Mégis mivel gyakran támadt járvány a települések közelében bomló hulláktól, a hatóság igyekezett rávenni a hozzátartozókat halottjuk földbe temetésére. Ezt azután kezdetben a halál helyszínén végezték el, Eliszunban is csupán a 20. században létesült a mi fogalmaink szerinti temető. *Gyomin* 1993. 1. k. 154. o.; *Szabó* 1990. 155–156. o.

⁹⁷ *Gyomin* 1989. 65–67. o.; *Gyomin* 1993.1. k. 154. o.

⁹⁸ Vö.: *Kovács* 2003. 57–65. o.

⁹⁹ Sándor József özvegye szerint a svigeli fotót „pénzért árulta kint valaki, és másoknak is volt, nemcsak Svigelnek”: *Kéri* 1990. 98–99. o. Az esetet az eleven fantáziájú s a tényektől nem befolyásolt Kéri Edit még „rekonstruálta” is. Uo. 123. o.

Összefoglalóan a svigeli hamisítványról

Míg tehát Mihail Karlovics Kjuhelbeker kényszermunkában, illetőleg száműzetésben töltött éveiről hivatalos dokumentumok, sőt magánlevelek maradtak fenn egészen a haláláig, Petőfi Sándor szibériai, pontosabban a Bajkál-vidéki, iliszunszki továbbélésének feltételezését egyetlen dokumentum sem bizonyítja, maga a feltevés pedig kizárólag Svigel Ferenc csábítóan alátámasztottnak látszó „dokumentumaira” épült, amelyek azonban minden egyes adata a fentiek során teljes elutasításra került. Nem csupán az a lényeges tehát, hogy Petőfi nem került Szibériába, hanem az is, hogy illet még feltételezni sem lehet. Ebből pedig az a korábban kevésbé hangsúlyozott állítás is következik, hogy ily módon megszünt az elutasított feltételezés kitüntetett földrajzi iránya is, azaz semmiféle kutatásnak nem volt oka a Bajkál-vidék felé fordulni. Petőfi sohasem járt Szibériában, ezért a Bajkál-mentén sem, de sehol máshol sem lehetett lakhelye vagy sírja.

Karlovics és Petrovics

Nem volt több tehát a sors vak tréfájánál, hogy amikor a svigeli történetet 1984-ben felelevenítő munkácsi újságíró, Vaszil Vaszilovics Pahirja az általa olvasott kishírrre vonatkozó többletinformációért a burjátiai fővárosban, Ulan-Udéban megjelenő *Bajkál* című laphoz fordult, a lap két munkatársa, a már többször említett helytörténész Gyomin és a régész Tyivanyenko meglepő felfedezésre jutott. Lazar' Jefimovics Eliaszov néprajzi gyűjtőnek (Bolsoje Uro, 1914. június 7. – Kamcsatka, 1976. május 7.) a Bajkál-vidék legendáit és hagyományait bemutató kötete két matuzsálemi korú visszaemlékezőjénél ugyanis egy Barguzinban élt Petrovics nevű személlyel találkozott,¹⁰⁰ akit a svigeli „dokumentumok” nyomán a legkisebb aggályoskodás nélkül a száműzött Petőfivel azonosítottak. Ezzel Tyivanyenko és magyarországi követői három súlyos hibát követtek el, amire Gyomin hamarosan rájött és az azonosítás máig legharcosabb ellenfelévé vált. Nem tudták vagy nem akarták felismerni a svigeli emlékezés felhasználhatatlanságát, nem vizsgálták a Morokov testvérek szavahihetőségét,¹⁰¹ illetőleg körmönfont bizonygatásokkal igyekeztek az összeegyeztethetetlen iliszunszki és a barguzini történetet összeegyeztetni. Ennek illusztrálására elegendő bemutatni azt a könnyed nagyvonalúságot, ahogy Petőfi és Petrovics

¹⁰⁰ Egy Barguzin mellett, Tolsztyihinóban élő testvérpár, Pavel Innokentyjevics Morokov (1836–1939) és húga, Marija Innokentyjevna Morokova (1841–1940) 1937-ben mondta el emlékeit Eliaszovnak, magyarra mindkettőt Nehéz Mihály fordította. Morokov elbeszélése: Titokzatos száműzött/Tajnij cselovek. *Eliaszov* 1984. 197–200. o.; *Tyivanyenko* 1989. 8–10. o.; *Nehéz* 1991. Morokova *A feltámadott/Voszkreszij* című elbeszélése nem került be Eliaszov kötetébe, hanem a Burját könyvkiadó archívumából közölte. *Tyivanyenko* 1989. 10–15. o.; vö.: *Szabó* 1990. 81–87. o.

¹⁰¹ Gyomin rámutatott, hogy amikor Alekszandr Veniaminovics Gurevics folklorista (Gorjacsinzk, 1905. február 7. – Krasnojarszk, 1953. október 7.) 1926-ban, tehát 11 évvel Eliaszov előtt gyűjtött, Morokov apó gyakorlatilag semmire sem emlékezett Karlovicsról, akit gyermekkorában még látott. Ezért vélekedett Gyomin úgy, hogy Eliaszov jócskán feljavíthatta az általa hallottakat. Lásd: Tanúk-e a Morokovok?/Свидетели ли Морокovy. In: *Gyomin* 1993. 1. k. 119–123., 126. o.; vö.: *Kovács* 2003. 153. o. Érdekes, hogy Eliaszov fia, B. L. Eliaszov 1986-ban elmondta Gyominnak, hogy az apja 1953-ban vagy 1954-ben minden bizonnyal Magyarországról kapott levelet, amelyet sokáig senki sem tudott neki lefordítani. Aztán Ulan-Udéban talált valakit, aki ezt megtette, s többször járt is Eliaszovéknál. Gyomin úgy vélte, hogy ez a férfi az akkor Ulan-Udéban élő, az első világháborús berjozovkai hadifogolytábor egykori lakója, Horvát Árpád volt, aki később a forradalmi átalakulásért harcolt és katonai kitüntetést is kapott. *Gyomin* 1993. 1. k. 123. o.

között összefüggéseket kerestek. Alapvetőnek a névazonosságát tekintették, jóllehet Petőfi büszke volt a maga alkotta nevére,¹⁰² az ismeretlen jövevény¹⁰³ Petrovics pedig sohasem árulta el a teljes háromtagú – keresztnév/imja, apai név/otcseszto, családnév/familija – nevét.¹⁰⁴ A remélt azonosság hitelét nem érezték csorbítva a városi értelmiségi Petőfi és az ezermester Petrovics életmódbeli különbségeitől sem, jóllehet Morokova anyó szerint Petrovics „mesterien tudott varsát fenni. Olyan varsákat készített, hogy az itteni parasztek közül senki sem tudta utánacsínálni. A Barguzin folyóban kerítőhálóval is halászgatott. A jégen körmös vasakon járt. Cobolyra nem vadászott. A távoli havasok csúcsai után nem vágott. Petrovics inkább lakatoskodott, Karloviccsal¹⁰⁵ huzamos ideig záarakat és kulcsokat gyártottak, de bámulatosan értettek az ikonok újrifestéséhez. Olyan festékük volt, hogy mihelyt rákenik, már ragyog is. Istent nemigen hitte, de soha nem szidta, nem káromolta, nem gyalázta... Petrovics itten sok emberen segített. Ő maga orvosságokat csinált, és azután ingyen szétosztogatta. Mindenféle nyavalya gyógyításához értett, és a betegek mindahányan úgy jártak Karlicshoz meg őhozzá, akár egy doktorhoz.”¹⁰⁶ Morokov apó mindezt megerősítette: Petrovicsot Annuskához kvártélyozták be.¹⁰⁷ Hamarosan „elterjedt a hír, hogy „Annuskánál egy lakatos lakik. Egy aranykezü mester, aki edényt foltoz, forraszt, teáskannát javít és új lábast is tud csinálni. Nosza, járni kezdtek hozzá az emberek... Később aztán azt is megtudtuk, hogy igen-igen ért az emberek gyógyításához is. Aki csak kérte, akármint a Karlics, ő is kikúrálta mindenkit a legkülönbözőbb nyavalyából. A parasztek tanácsokat kértek tőle. Ő mindenkit meghallgatott és aztán megmondta mit, hogyan kell kinek-kinek cselekednie. A lakatosság mellett jól értett az ácsmunkához is. Igen jól forgatta a faragóbaltát. Ezt akkor mutatta meg, amikor Barguzinban felépítette azt a gerendaházat, amelyikben manapság a posta van.”¹⁰⁸ Ezt az aranykezü mesterembert még akkor sem lehetett volna szabad egyeztetni a nem létezett svigeli Petőfi/Petroviccsal, ha őt

¹⁰² 1847-ben azt írta Szendrey Júliának: „....akit te szeretsz,/Annak nevéen szégyenfolt nem lehet./Sőt ösztönözni fogsz, hogy úgy haladjak,/Amint megkezdém pályázásomat./S én úgy halok meg, amint születém,/Meg nem fordulva, hajthatatlanul./E névnek, melyet én magam teremték,/Elpusztítója nem leszek magam./A név, amelyet örököl utódom,/Ha nem nagy is, de szép és tiszta név lesz...”: Válasz kedvesem levelére. Szatmár, 1847. július 14–27. között. *Petőfi* 1960. 2. k. 128. o.

¹⁰³ Vö.: *Kovács* 2003. 154–159. o. Gyomin véleménye szerint Petrovics olyan lengyel lehetett, akit az oroszországi 1861–63-as lengyel felkelésben részvétele miatt száműztek. A lengyelekkel együtt száműztek velük együtt harcoló magyarokat is, többek között Francesco Nullo garibaldistái közül is: *Gyomin* 1993. 1. k. 122. o.

¹⁰⁴ A Petrovics nevet apai névnek/ otcsesztovának gondolták, és firtatták is a teljes nevét: „Sajnálatos, hogy ennek az embernek, bár sokáig élt közöttünk, mégsem tudja senki rendesen sem a keresztnévét, sem a családi nevét” – emlékezett Morokova. *Szabó* 1990. 86–87. o. Ugyanezt mesélte Morokov is: „....elterjedt, hogy a titokzatos embert Petrovicsnak hívják. Apám ezt nem hitte el, mert szerinte, így csupán az apai nevéen szólíthatják, és nem létezik, hogy ez lenne az igazi neve. Amikor aztán találkozott vele, meg is kérdezte rögtön tőle, mi lenne hát az igazi családneve. A titokzatos ember ezt hallván csak fejét csóválta és azt mondta: hívja őt csak egyszerűen Petrovicsnak, mert tán nem mindegy-e, hogy kinek mi a neve? Közülünk senki sem tudta, ugyan mi a nemzetisége, orosz-e vagy pedig lengyel, de érződött, hogy másképpen beszél, mint az oroszok.” *Nehéz* 1991. 19. o.; *Kovács* 2003. 159–162. o.

¹⁰⁵ Korábban mindannyian, akik a Morokov testvérpár Eliaszov-féle visszaemlékezéseit idéztük, Kjuhelbeker apai nevének Karlics alakú változatát használtuk a teljes Karlovics helyett. Gurevics nyomán Gyomin a Karlovics használatát javasolta. Vö.: *Gyomin* 1993. 1. k. 120. o.

¹⁰⁶ *Szabó* 1990. 86–87. o.

¹⁰⁷ Anna Kuznyecova Karlovics feleségének az unokatestvére volt, s Petrovicstól egy Alekszander nevű fia született. *Nehéz* 1991. 20. o.; *Szabó* 1990. 81. o., 2. jegyzet. Így még inkább lett volna oka Karlovicsnak, hogy megemlékezék róla.

¹⁰⁸ *Tyivanyenko* 1989. 9–10. o.; *Nehéz* 1991. 17–19. o.

kitalálója nem Iliszunszkba, hanem Barguzinba vizionálta volna. Az pedig végleg eltávolította az Iliszunszkban 1856 májusában elhunytak állított Petőfi/Petrovicsot a barguzini Petrovicstól, hogy utóbbi csak néhány évvel Karlovics 1859. szeptember 29-i halálát követően halt meg, s akit Karlovics mellé temettek.¹⁰⁹

1851-ben és valószínűleg 1852-ben is meglátogatta Barguzint az irkutszki evangélikus-luteránus egyház Buck (Butzk?) nevű lelkésze, és a megemlékezése szerint a barguzini völgyben Karlovicson kívül nem élt több hittársa, azaz Petrovics nem volt evangélikus, mint Petőfi. A lelkész egyébként beszámolt Karlovics vallási közömbösségéről is, de rendkívül nagyra értékelte a humanitárius tevékenységét, Petrovics azonban szóba sem került.¹¹⁰

Petrovics sírhelyére mindössze két zsidó mérnök vélt emlékezni: Pantyelejmon Lazarevics Muravjov és Jurij Davidovics Vinokur (Barguzin, 1905 – Izrael, ?). A prokopszki Muravjov Uszty-Barguzinban tanult, s 1952-ben onnan látogatta először meg két osztálytársával a barguzini sírt, s a sírjeleket 1960-ban, 1967-ben is még látta, de 1977-ben már nem, s 1987-ben sem, amikor Gyominnal járt ott. Az ő állítását egyértelműen el lehetett utasítani, mert a költő sírjára egy olyan vaskerítéses kertecskében emlékezett, amelybe rajta kívül Karlovics feleségét, valamint a kizárólag Svigel hamisítványában megnevezett Varga Józsefet, Farkas Károlyt és Domorot Istvánt temették volna!¹¹¹ A barguzini születésű, majd Moszkvába költözött Vinokur azért emlékezett Petőfi sírjára, mert 8-10 éves kislúként gyakran járt a temetőben nagyapjával, az 1860-ban ide száműzött Meer Davidovics Vinokurral (1840 – Barguzin, 1926), aki két személy sírját tisztelt a legjobban: Karlovicsét és 3-4 méterre tőle Petőfiét, illetve ahogy hívták, a Petrovics-magyarét (Петрович-мадьяр). A sírok látogatását Jurij a hozzátartozóival 1932-ig folytatta, majd amikor az irkutszki tanulmányai közben 1938-ban hazalátogatott, Karlovics sírjáról már eltűnt a síremlék, de a Petőfién még állt.¹¹² Azonban midőn 1946-ban visszatelepült Barguzinba, a kidőlt kereszt a táblával együtt már csak a sír mellett feküdt. Vinokur emlékei 1989 elején akkor támadtak fel, amikor egy moszkvai lap¹¹³ beszámolt a tervezett barguzini ásatásról, s ő fel is ajánlotta a sír helyszínelését. Az április 2-án Zahemszky László vezetésével indult szibériai szer-

¹⁰⁹ „Karlics sem mondott Petrovicsról semmit. Karlics halála után már ő sem élt sokáig. Tán őt esztendőtt, ha megért. Meghalt és a Karlics mellé temették” – mesélte Morokova anyó. Szabó 1990. 86. o. Morokov apó elbeszélésének utolsó bekezdését Nehéz félrefordította: „Petrovics itt megélt még jónéhány évet, aztán megbetegedett a tüdeje és meghalt... Petrovicsot Karlics... sírja mellett temették el.” Nehéz 1991. 20. o. Az orosz eredetiben az áll, hogy „Петрович прожил здесь двадцать, потом захворал чахоткой и умер от неё... Могила Петровича была рядом с могилой Карлыча.” Eliasov 1984. 199. o. A sírra utaló mondatot kihagyta. Tyivanyenko 1989. 10. o. Azaz a magyar fordítás: „Petrovics megélt vagy húsz évet, aztán tüdőbajban megbetegedett és belehalt... Petrovics sírja közvetlenül Karlics sírja mellett volt.” Gyomin kiszámolta, hogy Petrovics Morokov apó emlékezete szerint 1876–1886 között, Morokova anyó szerint 1864-ben halt meg, azaz mindenképpen 1864-ben vagy ez után. Gyomin 1993. 1. k. 120. o.

¹¹⁰ „A vallást illetően főként a teljes közömbösségével tűnt ki, mivel jóllehet nem részesült a szent titokban 1838 óta, amikor Barguzint utoljára Frjuof (Фрюоф?) lelkész látogatta meg..., meglepetésemre nem mutatott különösebb örömet, hogy lehetőséget kaphat az úrvacsorához.” Viszont szuperlatívuszokat érdemel a közhasznú tevékenysége elsősorban a betegellátásban, mindenekelőtt a lakosság orvosi kezelésében, továbbá a jólelkűsége és az önzetlensége. Ezért „az evangélikus egyház, amelyhez tartozik, büszke lehet rá.” Gyomin 1993. 1. k. 124. o.

¹¹¹ Gyomin 1993. 2. k. 136–140. o.; Kovács 2003. 181–184. o.

¹¹² A keresztgerendájának végeit ökölhöz hasonlóra formázták, s a fémtábláján a Sandor Petevi (hangsúlyozottan nem ф, hanem в betűvel) felirat volt. Gyomin 1993. 2. k. 140–144. o. Vö. Muravjov rajzával: Kovács 2003. 29–30. kép.

¹¹³ A Trud 1989. február 5-i számában jelent meg A. Komrakov írása. Kéri 1989. cikkének átvétele. Vö.: Kéri 1990. 107–109. o.

vezési célú utazásra magukkal is vitték őt, és 8-án megmutatta a vélt sírhelyet.¹¹⁴ Ennek táján július 17-én az MPB Morvai Ferenc és Kiszely István által vezetett expedíciói fel is tárták azt a sírgödöröt, amelynek a felső, európai jellegű, a helyszínen sebtében Petőfiként azonosított csontváza a 7. (1. táblázat, 1),¹¹⁵ az alatta fakoporsóban fekvő mongolid/burját férficsontváz pedig a későbbi, csak július 22-i feltárás következtében a 28. számot kapta. Az azonosítással a barguzini expedíciók sikeresnek tekintették a küldetésüket,¹¹⁶ Kiszely egy közművelődési folyóiratban a csontváz tudományos jellegű értékelését is közreadta (1. táblázat, 2),¹¹⁷ Alekszej Ivanovics Burajev pedig később egy rövidebb jelentést készített (1. táblázat, 3).¹¹⁸

Tehát a barguzini Mihail Karlovics Kjuhelbeker dokumentumaival szemben a barguzini Petrovicsról egyetlen hivatalos adat sem létezett/létezik, az Iliszunszkba száműzöttként hamisított Petőfivel való azonosítása pedig nem volt több egy megalapozatlan ötletnél. Ráadásul teljesen elhibázott volt az a törekvés is, hogy legalább Petrovicsot magát azonosítani lehessen, ugyanis e rejtélyes férfinak olyan testi leírása nem maradt, amelyet a csontvázán fel lehetett volna ismerni.¹¹⁹ Az alább ismertetett antropológiai és DNS-vizsgálatok pedig bebizonyították, hogy még Petrovicsot sem sikerült megtalálniuk, hiszen a 7. sírbéli csontváz női mivolta kizárta, hogy azt Petrovics maradványainak lehessen tekinteni.

¹¹⁴ Kéri 1990. 120–123. o.

¹¹⁵ Az azonosításban szó sincsen valószínűségről: „Mivel a koponyán és a vázcsontokon egyetlen olyan jelleg sincsen, amely ellentmondana Petőfi Sándor testi adottságaival, viszont az irodalomból ismert összes jegyek (»farkasfog«, homlok, fogak, áll, testi sérülések) megtalálhatók a csontvázon, ezért felelősségünk tudatában kijelentjük, hogy az 1989. július 17-én a barguzini 7-es számú sírban talált csontváz azonos Petőfi Sándoréval.” (Kiemelés tőlem: K. L.). *Latimer – Simpson – Kiszely – Burajev* 1989.

¹¹⁶ A régészeti jelentés tökéletes zagyválással végződött: „Az ásatáson tett megfigyelések V. D. Vinokar, A. I. Treszkin, P. L. Muravjov és Svigel Ferenc adatait igazolták.” *Szabó* 1989.; vö.: Dokumentum 2015. 41–45. o.

¹¹⁷ Itt sorolta fel azt a 25 ismérvet, amelyet még manapság is előszeretettel idéznek, vö. a teljesen laikus Varga Béla tollából: *Varga* 2015., holott munkatársaival Farkas Gyula már 1992-ben mindőjüket részletesen megcáfolta. *Farkas – Dezső – Oláh* 1992. 131–133. o. Kiszely összefoglalásában: „Bár az említett ismérvek külön-külön való előfordulása sok embernél megeshet, e kombinációsorozat ez ezeknek a Petőfi Sándorról ismert jegyek egybeesése már olyan nagy valószínűséggel bír, hogy már csak az eddigi vizsgálatok alapján is megállapítható, hogy mivel a csontvázon egyetlen olyan jelleg sincsen, amely ellentmondana a Petőfi Sándorról kialakított és ismert jegyekkel, nyugodtan elmondhatjuk, hogy a megtalált csontváz szinte bizonyossággal azonos Petőfi Sándoréval. Az amerikai kollégák ezt úgy fejezték ki: »egyetlen ismérv sincsen, amely ellentmondana annak, hogy az általunk megtalált csontváz nem Petőfi Sándoré« (there is nothing that would disqualify this skeleton from being that of Sándor Petőfi).” *Kiszely* 1989. dec. 73. o.

¹¹⁸ „Végrehajtott vizsgálatok előzetes jellegűek tehát jelenleg végleges következtetés nem lehetséges. Mégiscsak dr. Kiszely István által rendelkezésre bocsátott Petőfi Sándor élete alatt megfigyelt antropológiai különlegességeivel kapcsolatos információját figyelembe véve, mondható, hogy nincsenek antropológiai adatok, mely szerint, a 7-es számú sírből származó csontváz nem Petőfi Sándoré. Ugyanakkor jelen van néhány azonosító jel, melyből legnagyobb figyelmet érdekel felső bal szemfog, figyelmet érdekel felső bal szemfog [sic!]. Tehát a további aprólékos, lelkiismeretes vizsgálatáig Petőfi Sándor szibériai verziójának jogában áll létezni.” *Burajev* 2015. 51. o. A dátumozatlan jelentés és igénytelen fordítása csak 2015-ben került kiadásra.

¹¹⁹ Morokov apó szerint „Petrovics középtermetű ember volt, néha bajuszkát viselt, kinézetre feketehajú volt. *Eliasov* 1984. 248. o.; *Tyivanyenko* 1989. 10. o. Nehéz a bajuszkára utalást kifejejtette: *Nehéz* 1991. 20. o.

A barguzini 7. sír csontvázának nemmeghatározásai

Már az 1990. januári háromoldalú¹²⁰ moszkvai konferencián felmerült annak a lehetősége, hogy az MPB expedícióisai a 7. sírban felül egy női csontvázat tártak fel, azaz az azonosítása nemhogy Petőfivel, hanem még Petroviccsal sem reális. Mata Jánosnak a helyszínen készített TV-filmjéből kiderül, hogy a felszólalók sorrendjében az antropológus Farkas Gyula, Ilja Joszifovics Gohman, Galina Vjacseszlavovna Lebegyinszkaja, majd maga Alekszejev és az igazságügyi orvosszakértő Harsányi is a női meghatározás mellett foglalt állást. Ezt erősítette meg Nyikolaj Andrejevics Makarov régész is, arra figyelmeztetve, hogy közös sírgödörbe mindig összetartozó személyeket szoktak temetni, akik a 7. és 28. számú csontváz eltérő embertani alkata következtében sem szülő és gyermek, sem testvérpár nem lehettek, ezért a 28-as férfihoz a 7-es személy nőként illett. A sarokba szorított Kiszely elismerte, hogy első híradásuk abban a formájában, ahogyan mondták, elhamarkodottnak tűnik, de kérte: engedtessek meg neki, hogy ne kelljen mindig mindenkiel egyetértenie, hadd higgye, hogy nagy valószínűséggel – s ezt később még egyszer hangsúlyozta – Petőfi Sándor volt, akit megtaláltak, és csak a kutatások végén mondjanak végleges döntést.¹²¹

Mivel a konferencián Farkas és Kiszely közösen meghatározta a csontváz összes csontjának méretadatait, azokról a továbbiakban nem volt érdemes vitatkozni, illetőleg megindulhatott a teljes csontváz hagyományos/metrikus antropológiai, valamint a kiosztott csontmintákon a csontkémiai vizsgálat, amely 1990. március 27-én már előzetes jelentéssel zárult. Ezt a jelentést az MTA Antropológiai Bizottsága április 11-én elfogadta, a végleges szövegét pedig az MTA Elnöksége a június 26-i ülésén tudomásul vette. A 25/1990. számú elnökségi határozat szükségesnek tartotta „a természettudományi vizsgálat történetének, módszereinek, eredményeinek tudományos színvonalú, de közérthető formában történő közzétételét, a társadalomtudományok oldaláról kiegészítve a Petőfi-legenda rövid történetével, ill. a történészek véleményével is”.¹²² Ennek értelmében a kérdés magyar és szovjet/ orosz tudományos értékelése – kiegészítve irodalomtörténész, történész és régész kutatóknak a Petőfivel vagy Petroviccsal való személyazonosítást elutasító tanulmányaival¹²³ – az 1992-ben megjelent *Nem Petőfi!* című kötetben került összegyűjtésre. Ezzel megkezdődött az elhamarkodott férfi nemmeghatározásnak a moszkvai konferencián még csak előzetesen jelzett, a későbbiekben viszont kizárólagossá vált női vizsgálati eredménnyel való felváltása, melynek elismerése ellen az MPB Kiszely vezetésével hazugságokkal és akadémikussal körömszakadtáig védekezett.

A hagyományos vagy metrikus antropológiai eljárás Farkas és munkatársai által követett módszerét és menetét részletesen végigkövethető legnagyobb tanulmány végkövet-

¹²⁰ A szovjet delegációt Valerij Pavlovics Alekszejev akadémikus antropológus (Moszkva, 1929. augusztus 22. – Moszkva, 1991. november 7.), a házigazda SZUTA Régészeti Intézetének igazgatója, az MTA küldöttségét Harsányi László professzor (Budapest, 1926. október 21. – Budapest, 1992. március 15.), a POTE Igazságügyi Orvosszakértő Intézete igazgatója, az MPB társaságát pedig Morvai Ferenc és Kiszely István antropológus (Budapest, 1932. június 14. – Budapest, 2012. augusztus 28.) vezette.

¹²¹ Mata 1990. Ugyanez Karáth Imre filmjében is megörökítésre került: Petőfi 2015. I. k. 64. o.

¹²² MTA 1990.

¹²³ Fekete 1992.; Kiss 1992.; Kovács 1992. A kötet függelékében Hermann Róbert az MPB által 1990 januárjától Petőfi szibériai száműzetésére vonatkozóan benyújtott újabb „bizonyítékait” cáfolta meg: Hermann 1992.

keztetése 23-35 évnél nem fiatalabb női meghatározás volt (1. táblázat, 4),¹²⁴ s a csontváz női mivoltát erősítette meg Alekszejev (1. táblázat, 7),¹²⁵ valamint Alekszandr Petrovics Gromov és Viktor Nyikolajevics Zvjagin munkája is, utóbbi egy 23–27 év közötti életkorú női meghatározással zárult (1. táblázat, 6).¹²⁶ Két csontkémiai vizsgálatra is sor került: Lengyel Imre a kapott szivacsos szerkezetű csontminta citrártartalmának mértéke alapján jutott ugyancsak női eredményre (1. táblázat, 5),¹²⁷ Harsányi László pedig több vizsgálat összevetésével állapította meg, hogy az elhunyt csak 40–100 évvel korábban, tehát 1890 és 1950 között került a sírba, kizárva ezzel is a svigeli 1856-os eltemetésével való kapcsolatát (1. táblázat, 15).¹²⁸ Mivel tehát a két akadémiai bizottság szakértői egyetértettek az azonosítás elutasításában, megegyeztek abban, hogy a csontvázat vissza kell temetni a barguzini sírjába, azonban az 1991 februárjáig Moszkvában őrzött maradványokat Morvainak az utolsó pillanatban sikerült Clevelandbe kicsempésznie. Az Egyesült Államokban pedig új szakasza kezdődött a nemmeghatározásnak, ugyanis akkor ott már DNS-vizsgálatokat is tudtak végezni.

Clevelandben Morvai a csontváz őrzését James T. McMahon anatómusra és a magyar származású Steven I. Reger biomedikus mérnökre, a The Cleveland Clinic Foundation munkatársaira bízta, akik a DNS-vizsgálatokhoz a mintákat adták. Ezek megtörténte Kiszelynek egy hazug elszólását követően véletlenül derült ki,¹²⁹ és a menetéről némi levelezést követően Brion C. Smith ezredes, az AFDIL vezetője 2001. március 19-én nekem küldött e-mailjében tájékoztatott. Leírása szerint már 1991-ben kaptak McMahonéktól mintát, de ez nem volt értékelhető, ezért egy újabb, 1993-ban átvett combsonti mintát 1994-re már nőiként sikerült meghatározni (1. táblázat, 8). Az eredményük megerősítésére küldtek a mintából Mark Stoneking professzornak, aki szintén női meghatározást kapott (1. táblázat, 9). 1996-ban egy-egy bal lábszár- és combsonti, valamint egy-egy jobb és bal felkarcsonti mintából ugyanerre az eredményre jutottak (1. táblázat, 10). Az eredményről 1994-ben valószínűleg, de 1996-ban biztosan tájékoztatta McMahon Kiszelyt és Morvait azzal a megjegyzéssel, hogy tehát a maradványok Petőfivel nem azonosíthatók.¹³⁰ Kiszely azonban akadémiai blöffnek nevezte a kiszivárgó amerikai jelentéseket, letagadta a cleve-

¹²⁴ Farkas – Dezső – Oláh 1992. A meghatározás: 133. o.

¹²⁵ Alekszejev 1992.

¹²⁶ Gromov – Zvjagin 1992.

¹²⁷ Lengyel 1992.

¹²⁸ Harsányi 1992.

¹²⁹ 2001 elején Kiszely úgy nyilatkozott Hanthy Kinga újságírónak, hogy „1996-ban ismét felmelegedett a Petőfi-ügy. Meglehet, azért, mert egy holland származású tudós megállapította, hogy a barguzini csontváz a vizsgálatok során női csontváznak bizonyult. Kiszely szerint a holland azért nyilatkozott így, mert külső tagságot kapott az MTA-tól.” Hanthy 2001. 27. o. Utánjárásomra az MTA orvosi vagy biológiai osztályán, illetőleg a levéltárában kiderült az állítás valótlanága, véletlenül azonban rábukkantam a hír eredetére: 1997-ben Morvai és Kiszely Clevelandben tárgyalt McMahon és Reger mellett Mitchell Hollandel, a Washingtoni AFIP [Armed Forces Institute of Pathology] laboratórium [AFDIL=Armed Forces DNA Identification Laboratory] vezetőjével, „ahol a barguzini 7-es számú sír [!] DNS-printjét elvégezték. Mitchell Holland az MTA-tól kitüntetést kap, mire közli, hogy »DNS-Print módszerrel megállapította, a barguzini 7-es számú csontváz női.« Természetesen a DNS-módszerrel nem lehet a nemet megállapítani. Ő ezt az MTA megbízásából mondta, hogy magyar kérésre a további vizsgálatoknak elejét vegyék.” Kiszely 2000. 59. o.

¹³⁰ Minderről részletesen, a vizsgálati jelentések fénymásolatával: Kovács 2003. 318–333. o., 44–49. kép. McMahon egy későbbi, 2000. december 2-i levelében újra kifejtette Morvainak és Kiszelynek: „véleményünk az, hogy a barguzini csontváz nem Petőfi Sándoré, hogy további vizsgálat lefolytatására már nincs szükség, és hogy az egész vitát le kell végre zárni.” Kovács 2003. 332. o.

landi leveleket, végül pedig a minták rosszindulatú cseréjével vádolta meg a csontvázat őrző amerikai kutatókat,¹³¹ így a hírhedt csontváz peniszcsontjának említéséről¹³² elhíresült Borzák Tibornak is ezt nyilatkozta.¹³³ McMahon és Reger sértődötten utasította vissza Kiszely arcátlanságát, s egy 2002-ben nekem írott e-mailben jelezte állításai valóságát, s hogy megelégedte a további szereplést.¹³⁴

Clevelandből 2001-ben szállították Magyarországra a csontvázat, de útközben Kiszely csontmintát adott Mark Thomasnak, a londoni University College professzorának. Mivel ez a vizsgálat is női eredménnyel zárult, Kiszely erről is hamisan nyilatkozott Borzák Tibornak, Thomas két férfi nemmeghatározási eredményét említve.¹³⁵ A legújabbban viszont Kéri Edit állította azt, hogy a professzor először férfi, majd női eredményt kapott.¹³⁶ Az ellentmondást magam tisztáztam, mert kérésemre Thomas professzor megismételte a női meghatározását (*1. táblázat, 11*),¹³⁷ továbbá megküldte a Morvaival ezt a meghatáro-

¹³¹ Kovács 2003. 344–345. o. Az AFDIL a vizsgálatokat ingyen végezte – Kovács 2003. 322. o. –, és a jelentéseiben értelem szerűen NO NAME, ill. UNKNOWN fejléc szerepel. Az 1996. évi jelentés azonban egyértelműen utal a vizsgálat tárgyára: „1. A jelentés összefoglalása: a. Ez a Fegyveres Erők DNS-azonosító Laboratóriuma (AFDIL) által elvégzett második DNS-elemzési jelentés arról a vizsgálatról, amelynek célja Petőfi Sándor, magyar hazafi csontvázának maradványai alapján történő nem-meghatározás volt. b. Az első, 1994. május 6-án készült jelentés a femur egy darabjának amelogenin-profilját tartalmazta...” Kovács 2003. 327. o.

¹³² „A külföldi kutatók is igazolják, hogy a csontváz férfit, hiszen ezt a péniszcsont vitathatatlanul bizonyítja.” Borzák 1993.

¹³³ „Kiszely professzor lapunk olvasóival is megosztja a sokat emlegetett, a lelet női mivoltát feltételező amerikai szakértői jelentéssel kapcsolatos aggályait. A Magyar Tudományos Akadémia megkeresésére az Amerikai Fegyveres Erők Washingtoni Patológiai Intézetéhez vizsgálatra küldött csontmintának ugyanis nincs neve (»No Name«, »Origin Unknown«) – a Morvai-féle csoport egyébként sem adott át újabb kontrollanyagot –, tehát valójában ismeretlen anyag DNS-tesztje alapján mondták ki a megkérdőjelezhetetlen eredményeket, amelyek »a csontváz női eredetét látszottak igazolni.«” Borzák 2004.

¹³⁴ „Tisztelt Dr. Kovács. Úgy hisszük, hogy képességeink szerint kivettük a részünket a barguzini 7-es sír tanulmányozásából. Időt és erőfeszítést nem kímélve ismételtünk tanúsítottuk igyekezetünket, hogy a Barguzinban feltárt csontvázmaradványok azonosítását elvégezzük. Teljesen meg vagyunk győződve, hogy segítettünk a magyar történelem és kultúra egyik fontos kérdésének tisztázásában... Meggyőződésünk, hogy eljött az ideje annak, hogy a vizsgálat nyugvópontra jusson, ezért befejezésül kijelentjük, hogy a barguzini 7. sírból exhumált egyén maradványai nőiek voltak. A megállapításokat a lelkiismeretes DNS-vizsgálatok támasztották alá, amelyeket két különböző időben, először 1994-ben, majd 1996-ban Washington D.C.-ben, az Egyesült Államok Fegyveres Erői DNS Azonosító Laboratóriumában végezték. E vizsgálatok mindegyike a csontváz nemét nőinek határozta meg. Sok magyar emberhez hasonlóan mi is azt reméltük, hogy a vizsgálat eredményeként azonosítani tudjuk a nagy magyar hazafi becses maradványait, de tudományos kutatóként arra az eredményre kellett jutnunk, hogy a Barguzinban feltárt csontok egy nő maradványai [kiemelés tőlem: K. L.]. Mindezek alapján a vizsgálatban való részvételünket befejeztünk nyilvánítjuk. Szívvelyes üdvözléssel Steven I. Reger PhD, James T. McMahon PhD.” Kovács 2003. 361–362. o., 1808. jegyzet (a magyar szöveg után az angol eredeti).

¹³⁵ „Kiszely István antropológustól, a Petőfi-expedíció szakmai vezetőjétől tudjuk, hogy Londonban, a világ egyik legjelentősebb és leghitelesebb egyetemének genetikai laboratóriumában Mark G. Thomas elvégezte a barguzini sírből előkerült csontváz nemének meghatározását. A csontanyagból kivett mitokondriális DNS arról árulkodik, hogy az egyértelműen férfitől származik. Az angol professzor ezt követően egy másik genetikai módszerrel is vizsgálódott, és hasonló eredményre jutott.” Borzák 2004.

¹³⁶ Kéri szerint „Mark G. Thomas professzor elvégezte a nemi meghatározását, az első eredmény: férfi, egy másik módszerrel: nő. Kéri Edit meg van győződve, hogy a véleményét a kutató külső hatásra változtatta meg, mivel a barguzini csontváz körül mindvégig ott ólálkodott a KGB, és minden módon akadályozta, hogy kiderüljön az igazság, ami sok embernek komoly kellemetlenségeket okozna, tudományos életműveket semmisítené meg.” Hanthy 2015. 1. o.

¹³⁷ I did this work 14 years ago and my results suggested that the remains were female.” Mark Thomas e-mailjének részlete, 2015. augusztus 17. Thomas professzor szíves segítségét ezúton is köszönöm.

zást közlő, 2001. október 8-án kelt levelét,¹³⁸ és kifejezte örömét, hogy az elvégzett többi vizsgálat is összhangban volt az ő eredményével.¹³⁹

Nehezebb a helyzet a budapesti Hospinvest Diagnosztika Egészségügyi Szolgáltató Kft. Fodor Flóra és Csókay Béla által elvégzett, 2007. szeptember 7-én kelt vizsgálatának jelentésével, mert az ugyancsak női eredményt hozó, férfiágon történő rokonsági vizsgálat megbízóját az ő engedélye nélkül a személyiségi jogait tiszteletben tartva sajnos nem ismertethetem, bár igencsak pikáns lenne. Erről a vizsgálatról tudomásom szerint eddig semmiféle közlemény nem jelent meg (*1. táblázat, 12*).¹⁴⁰

2008. május 23-án maga Kiszely adott csontmintát dr. Berendy Beatrix ügyvédnek, Morvai akkori jogi képviselőjének, aki egyébként maga is Petófi apja, Petrovics István

¹³⁸ To: Ferenc Morvai - President of the Megamorv Petófi Society

Fax Number: [nem adom közre: K. L.]

Date: 8-10-2001

No. of pages: 1

Dear Dr Morvai

I have now received and tested the new primers for sexing the remains. These primers seem to be more reliable and are better suited to ancient DNA and use a far more sensitive DNA detection system. Using these I have managed to get consistent results from the bone samples.

I am sorry to say that all indications using this system are that the remains are female in origin. I obtained this result with two separate DNA extractions and over 5 separate PCR reactions. I have also tested the primers against serial dilutions of male DNA and found no systematic tendency to falsely indicate female origins.

I realise this will be disappointing. As I explained in my previous emails, I am less confident of the utility of sex testing on ancient remains than I am of looking at mitochondrial DNA. However, my results appear to be as convincing as any sexing results I have seen published.

I am also prepared to re-test the samples again. However, to do this I would require a financial contribution to my lab.

Again I am sorry for this disappointing news. I look forward to hearing from you.

Very best wishes

Mark Thomas"

A levél magyar szövege Mende Balázs fordításában, akinek a szívességét ezúton is megköszönöm:

Morvai Ferenc Úrnak – A Megamorv Petófi Társaság Elnöke

Kelt: 2001. október 8.

1. oldal

Tisztelt Dr. Morvai

Megkaptam és teszteltem az új primereket a maradványok nemmeghatározására. Ezek a primerek sokkal megbízhatóbbnak tűnnek, és jobban megfelelnek az archaikus DNS-nek és egy sokkal érzékenyebb DNS detektálási módszert alkalmaznak. Ezeknek a felhasználásával már sikerült következetes eredményekre jutnom a csontmintákból.

Sajnálattal közlöm, hogy ez a detektálási rendszer mindenben azt bizonyítja, hogy a maradványok egy nőtől származnak. Ezeket az eredményeket két független DNS extrakcióból és 5 független PCR reakcióból kaptam. Kipróbáltam a primert férfi DNS oldatok kapcsán is és nem találtam szisztematikus tendenciát, ami hamis női eredményeket jelzett volna.

Tisztában vagyok vele, hogy ez az eredmény kiábrándító. Ahogyan az előző levemben is írtam, nem érzem magamat túl járatosnak az archaikus minták nemmeghatározása területén. Én elsősorban mitokondriális DNS-el foglalkozom. Mindazonáltal az eredményeim ugyanolyan meggyőzőnek tűnnek, mint bármelyik eredmény, amit publikálva láttam.

Kész vagyok a minták újratesztelésére. Azonban ehhez anyagi hozzájárulást szeretnék a laboratóriumom számára.

Ismételten elnézést a kiábrándító hírek miatt. Válaszára várva, a legjobb kívánságokkal

Mark Thomas"

¹³⁹ „I am pleased and relieved to hear that all other tests are consistent with my findings.”

¹⁴⁰ A vizsgálati jelentés két aláírója hozzájárult a nevének közléséhez, amit ezúton is köszönök. A vizsgálat megrendelőjével kapcsolatban azonban a legrosszabbak a tapasztalataim, ezért nem is kíséreltem meg tőle is az engedélykérését.

öccsének, Jánosnak (1794–1861) a leszármazottja, s egyben a család képviselője. A vizsgálatot a Virginia állambeli Lortonban, a Bode Technology laboratóriumában végezték el, s a 2012-ben kiadott jelentés eredménye ezúttal is nő volt (*11. táblázat, 13*).¹⁴¹

*A barguzini csontváz jó része Kiszely István budapesti lakásának asztalán 2008. május 23-án
(Fotó: Berendy Beatrix)*

Az eddig bemutatott folyamatnak ellentmondani látszik az a 2015-ben kiadott kínai DNS-vizsgálati jelentés (*11. táblázat, 14*), amelyben Hrúz Mária húga két leszármazottjának vérmintáját és egy barguzini csontmintát hasonlítottak össze, s az eredményt Morvai úgy interpretálta, hogy ezúttal sikerült igazolni Petőfi és a barguzini maradványok azonosságát.¹⁴² Az MTA BTK Régészeti Intézet Archeogenetikai laboratóriumának szakértői azonban rámutattak, hogy az eredmények egyrészt önmagukban nem alkalmasak és nem is lehetnek alkalmasak a vizsgált minták (személyek) közötti rokoni viszonyok egyértelmű

¹⁴¹ A jelentést Berendy Beatrixtól kaptam meg; a segítségét ezúton is megköszönöm. A vizsgálatot említette: *Hanthy* 2015. 2. o. Utólag felismerhető, hogy Kiszely maga is nyilatkozott erről a lépésről: „most már nemcsak az anyai ági leszármazást vizsgáljuk, hanem az apai ágon öröklődő Y-kromoszómát is. Vettünk mintát több egyéntől, akik Petőfi Sándor édesapja testvérének leszármazottjai. Élő emberből ezt a vizsgálatot Magyarországon is lehet végezni, de csontból nem. Erre pillanatnyilag több külföldi laboratórium áll rendelkezésre. A csontanyagot kiküldtem a partnereknek, de pillanatnyilag nincsen, aki a vizsgálatokat kifizesse. [Borzák: Hát Morvai nem fizeti ki?] Nem ismerem Morvai Ferenc anyagi helyzetét. Amúgy azt hiszem, hogy Morvainak is [? – K. L.] elment a kedve a Petőfi ügytől.” *Borzák* 2009. Egyébként a Bode Technology vizsgálatát végül a Berendy-képviselte Petrovits-rokonság fizette ki. A képsorozat, amelynek kompromittálabb felvételei nem közölhetők, bizonyítja azt, hogy 2008-ban a csontváz koponyája, hosszúcsontjai és több további csontja nem valahol Európában, hanem Kiszely lakásában volt.

¹⁴² Kínaiak 2015.

igazolására, ugyanis a kapott anyai ági genetikai mintázat olyan általános típust mutat, hogy ugyan a kínai szakértői jelentésből kinyerhető adatok tekintetében azok valóban lehetnek egymás rokonai, ez a rokonság azonban olyan széles körű, hogy több tízezer fő adatát tartalmazó adatbázisban ezres nagyságrendben észlelhető. Másrészt a csontminta közölt vizsgálati eredménye – lévén több vizsgálati pontban vélhetően szennyezettséget, vagy más magyarázatra szoruló problémát jelez – a szakma szabályai szerint nem alkalmas a vérmintákból nyert genetikai típussal való érdemleges összehasonlításra, így az egyértelműen azonos anyai ági típusba sorolásra sem. Mindezeket túl szinte elképzelhetetlen, hogy az előzmények (a nem meghatározása kapcsán végzett genetikai vizsgálatok) ismeretében egy szakmai értelemben kompetens laboratórium ne végeztet volna egy rutin genetikai vizsgálatot az átadott csontminta nemének tekintetében. Mivel a kínai szakértők szakmai kompetenciáját nem kérdőjelezzük meg, nem marad más konklúzió, mint arra utalni, hogy a vizsgálatokkal őket megkereső Morvainak nem állt érdekében ennek a genetikai nem meghatározására irányuló vizsgálatnak az elvégzése. Mivel Morvainak a csontmaradványok birtoklása kapcsán szinte végtelen számú DNS-vizsgálatra lenne lehetősége, mégis csak az a kérdés adódik, hogy miért nem a csontváz genetikai nemére vonatkozóan végeztetnek/tek el vizsgálatokat bármely erre kompetens laboratóriumban? Mivel tehát a kínai vizsgálatok a nem meghatározására vonatkozó kutatást nem végeztek, eredményük azzal az abszurditással összegezhető, hogy bár a csontváz női, attól még lehetett Petrovicse is,¹⁴³ vagyis ez a jelentés a téma szempontjából teljesen elhanyagolható.

Összefoglalásként megállapítható, hogy a magyar és szovjet kutatók 1992-ben publikált metrikus antropológiai és csontkémiai vizsgálatainak női meghatározásait, amelyek kizárták a barguzini 7. sírból kiemelt csontmaradványoknak a barguzini Petrovicssal való azonosítását, 1994 és 2012 között további hat feleslegesen elvégzett, de természetesen a korábbiakat megerősítő DNS-vizsgálatok követték ugyancsak női eredménnyel. Bebizonyosodott, hogy elsősorban Kiszely nem tudta elviselni munkája csődjét, mert a saját könyve utószavában megdöbbentő korlátoltság tettetése mögé rejtett göggel így véleményezte saját munkáját: „E kötetben megjelent írások nem tartalmaznak természettudományos bizonyítékokat, ezeket majd akkor adom az olvasók kezébe, ha eljön annak az ideje. Mert természettudományos ember – biológus – vagyok és nekem teljesen mindegy, hogy a történészek, az irodalomtörténészek vagy az irodalmárok találnak-e erre vonatkozó adatokat – különösen, ha nem is keresnek –, vagy sem. És ez a kettőnk közötti gondolkodásbeli különbség. Ezért soha nem is szóltam bele az irodalmárok és a történészek vitáiba, hiszen ehhez nem értek. Egy alapvetően szibériai problémát Szibériában és nem a Roosevelttéren lehet csak megoldani, egy természettudományos problémát pedig csakis természettudományos módszerekkel lehet bebizonyítani. Márpedig egy azonosítás a természettudományok és nem az irodalmárok feladata. Lehet, hogy tévedtem – a tudomány mindig magában hordja a tévedhetőséget. Ekkor egész szakmai munkásságom semmit sem ért. »A Magyar Tuományos [sic!] Akadémia« – Arany János, Kisfaludy Károly és Sándor, valamint Széchenyi István akadémiaja – mégoly tekintélyesnek tűnő »szakemberei« eddig még egyetlen állításomat sem tudták megcáfolni. Amíg ezt meggyőzően meg nem teszik,

¹⁴³ Mende Balázsnak, az MTA BTK Régészeti Intézet Archeogenetikai laboratóriuma vezetőjének véleményét ezúton is köszönöm. Vö.: *Mende* 2015. 45. o.; *Mende* 2015a. 358. o. Mende itt mindkét helyen azonos értelemben Petőfit és nem Petrovicset írt, de Petőfi természetesen eleve ki volt zárva.

addig hiszem is, tudom is, hogy Petőfi Sándort találtam meg.”¹⁴⁴ – Nos, nem Petőfit találta meg, de még a barguzini Petrovicsot sem, a tévedésnek pedig etikai határai vannak. Ezek közé nem tartozik a valótlanosságok, hazugságok állítása, a félrevezetés, az elhallgatás, az érvelést helyettesítő politikai mocskolódás.¹⁴⁵ Mindezzel azonban nem csupán a saját szakmai hitelét rombolta le, de ártott vele az antropológia tudományának is, továbbá megtevesztett nagyszámú lelkes és izgalmasan új történeti fikcióra vágyó laikust, végezetül pedig semmibe vette azt a nemzetközi, magyar–burját szerződést, amely a 1991-et követően a csontváz sorsát szabályozta volna.

1991. évi magyar–burját szerződés és a csontváz azonosításának elhúzódnása

Az MTA Elnöksége javaslatával egyetértve Alekszejev 1990. október 30-án javasolta a burját minisztertanácsnak a csontváz barguzini visszatemetését. A burjátok időt hagyva a további vizsgálatokra, 1991. február 6-án Moszkvában olyan átadási–átvételi jegyzőkönyvet készítettek az MPB-vel, amely a csontváz további sorsáról is rendelkezett:

„ÁTADÁS ÁTVÉTELI JEGYZŐKÖNYV

Moszkva

1991. február 6.

A Burját SzSzK Minisztertanács 1991.01.21-én 102-38 számú, a Magyar Petőfi Bizottsághoz küldött, levelének megfelelően, a Burját SzSzK Minisztertanácsa Állandó Képviselőtársaságának moszkvai hivatali helyiségében megtörtént a Burját Köztársaság-beli Barguzin nevű település temetőjében 1989. július 17-én végzett ásatások menetében megtalált és Petőfi Sándor földi maradványaként feltételezeten számon tartott csontváz átadása a további azonosítási vizsgálatok elvégzése céljából.

A Magyar Petőfi Bizottság kötelezi magát, hogy negatív kutatási eredmények esetén a földi maradványokat visszaadja és azokat a Burját SzSz Köztársaságban lévő barguzini temetőben eltemeti.

Petőfi Sándor csontváza a szakértői vizsgálatok pozitív eredménye esetén [is] visszakerül a Szovjetunióba, ahol az átadása a törvényes előírások szerint történik meg.” A jegyzőkönyvet burját részről Nyikolaj Ivanovics Krjucskov miniszterelnök-helyettes és V[alerij] D[asi Cirenovics] Rincsinó a Burját Köztársaság Népi Hurálja moszkvai képviselőtársaság vezetője, az MPB részéről Morvai, Kiszely és Nehéz Mihály (tolmács, fordító) írta alá.¹⁴⁶

A jegyzőkönyv burját aláírói arra számítottak, hogy az MPB Magyarországon fogja befejezni az azonosítást, erre kérte Krjucskov 1991. január 30-án írott levelében Nyikolaj Alekszejevics Lutov pénzügyőr parancsnokot.¹⁴⁷ Az engedélyt megkapták, erre utal,

¹⁴⁴ Kiszely 2000. 621. o.

¹⁴⁵ A „Kiszely-jelenségről”: Kovács 2003. 369–394. o.

¹⁴⁶ MEGAMORV 1991. [86. o.; az orosz eredeti: 87. o.]; Kovács 2003. 265. o., 1326. jegyzet és 267–268. o.

¹⁴⁷ „Tárgy: Petőfi Sándor magyar költő földi maradványainak Budapestre történő elszállításáról. Tisztelt Nyikolaj Alekszejevics! A Burját SzSzK Minisztertanácsának állandó képviselőtársasága kéri Önt, hogy engedélyezze Petőfi Sándor földi maradványainak ismételt törvényszéki szakértői nemzetközi azonosítási vizsgálatok elvégzése céljából történő kiszállítását. Az egészségügyi szervek erre vonatkozó engedélye természetesen már rendelkezésünkre áll.” Krjucskov 1991. Alekszandr Boriszovics Bolosinov, a Burját SzSzK Járványügyi Állomása tisztiorvosa 1991. január 31-i feljegyzésében tanúsította, hogy a sírból felvett nyolc mintán és a temetkezés más anyagain kórokozó tenyésztet nem észlelt. Bolosinov 2015.

hogy Krjucskov átvéve a maradványokat Alekszejvtől, február 7-én átengedte azokat Morvainak és Kiszelynek.¹⁴⁸ Eztán Kiszely és Nehéz a csontvázat mindaddig tartalmazó filmes fémláddával lebukott ugyan a ferihegyi repülőtéren, mert kiderült, hogy a láda üres, viszont eközben Morvai és felesége – kézitáskájában a csontvázal – háborítatlanul kijutott az Egyesült Államokba,¹⁴⁹ pontosabban – nem véletlenül – Clevelandbe.¹⁵⁰

Az idő múlásával azonban a burjátok gyanakodni kezdtek az azonosítás elhúzóódása miatt, s Ivan Vlaszovics Gorgijenko, a Burját Tudományos Központ elnöke és Vaszilij Cirenovics Najdakov, a Társadalomkutatási Központ igazgatója már 1996 januárjában Horn Gyulának címezve sürgette az azonosítás befejezését és az ügylet megállapodás szerinti lezárását.¹⁵¹ 1998 augusztusában a türelmetlen Anatolij Szevasztjanovics Piszkunov kulturális miniszterhelyettes és Natalija Apollonovna Antonova, a műemléki központ vezetője az azonosítás befejezését sürgetve újította fel Morvaival Ulan-Udéban a korábbi szerződést.¹⁵² Ezután hosszabb kivárást követően a 2004. május 25-én kelt levelében a barguzini járási önkormányzat vezetője, Sztanyiszlav Revomirovics Telin már az azonosítási kudarc bizonyosságában fordult Leonyid Vasziljevics Potapov burját köztársasági elnökhöz, hogy segítsen a maradványok visszaszállítása ügyében.¹⁵³ Potapov a kérést a ma-

¹⁴⁸ *Krjucskov – Petrunyin* 2015.

¹⁴⁹ Morvai így mesélt a betyáros akcióról: „Krjucskovot jól berúgattuk – nagyon szerette a magyar pálinkát –, s kivettük a ládából Petőfit, majd a ládát visszapacselteltük [Krjucskovval]. Kiszely és Nehéz vitte így üresen, mi meg Petőfit beleraktuk a feleségem kézitáskájába. [Varga: Nem lett baja?] Csak a csontokat, amik be voltak szépen csomagolva. Krjucskov adott hozzá kiviteli engedélyt [a Szovjetunióból való kiviteli engedélyt nem adhatott, ahhoz nem volt joga – K. L.], szállítási levelet, mindenféle dokumentumokat. Nehéz Mihályék gépe fél kettőkor indult Budapestre, a miénk pedig fél háromkor New Yorkba. Pesten félreállították őket, Kiszely hátát jól megcsapkodták gumibottal, miért cipelgeti azt az üres ládát, és hol van Petőfi? Morvai mindjárt leszáll vele New Yorkban, mondta. Úgy csempészük ki a Petőfinek vélt csontokat az Egyesült Államokba.” *Varga* 1996. 39–40. o.; részletesen: *Kovács* 2003. 267–269. o.

¹⁵⁰ Steven I. Reger és James T. McMahon (vö.: *1. táblázat 8, 10*: mintaadó) már 1990. július végén faxolta Morvainak, hogy tárgyalat az AFDIL-nál végezhető DNS-vizsgálatról: *Kovács* 2003. 263. o., 1320. jegyzet. 1991. november 27-i levelében a két clevelandi kutató, kiegészítve Victor W. Weednell (vö.: *1. táblázat, 8, 10*: vizsgáló), elfogadni vélte a csontváz és Petőfi azonosságát és Hruz Mária sírjának felnyitását szerette volna elérni. Ugyancsak támogatólag léptek fel a december 9-i budapesti konferencián, ahol hármójukon kívül Mark Stoneking és Deborah L. Fisher is megjelent. *Kovács* 2003. 277–280. o. Később mindannyian cselekvő résztvevői voltak a női eredménnyel zárult DNS-vizsgálatoknak (*1. táblázat, 8–10*), ami megerősítette a részvételük tisztességét, szemben Kiszely, Borzák és a többiek csalást feltételező hazugságaival. Vö.: 130., 132. jegyzet.

¹⁵¹ A levél szövege: *Kovács* 2003. 295–296. o., 1470. jegyzet.

¹⁵² „1998. augusztus 4. Jegyzőkönyv Ulan-Udéban. Jelen van A. Sz. Piszkunov kultuszminiszter helyettes, N. A. Petunova a műemlékvédelmi központ vezetője és Morvai Ferenc. A jegyzőkönyv arról szól, hogy amennyiben nem sikerült Petőfi Sándor földi maradványait azonosítani, a barguzini 7-es sírban eltemetett egyén csontváz-maradványát vissza kell szállítani a barguzini temetőbe. Együttal a Burját Köztársaság kívánja a Petőfi-kutatás befejezését, erről értesíti a magyar kormányt is.” *Kiszely* 2000. 61. o.

¹⁵³ „Tisztelt Leonid Vasziljevics! Barguzinban alakult egy önszerveződő civil csoport arra vonatkozóan, hogy a barguzini temetőben feltárt és Magyarországra szállított földi maradványokat visszaszállítsák. Mint ismert, tudományosan nem bizonyított, hogy a barguzini lelet a nagy magyar költő és forradalmár, Petőfi Sándor földi maradványai. Azonban 1989-ben ez a verzió támogatásra lelt a Burját Kormányánál, pontosabban a Burját Miniszterek Tanácsa Elnök-helyettese személyében Krjucskov N. I. Úrnál, aki abban az időben vezette az Oroszországi Műemlékvédelmi Társaság Burját Tagozatát is. Pravoszlav és buddhista papokból, a zsidó és evenki közösség képviselőiről, a falusi és járási tanács tagjaiból, [a] veteránszövetség tagjaiból, újságírókból álló kezdeményezési csoport nyílt levéllel fordult a Magyar Nemzeti Kegyeleti Bizottsághoz és Morvai Ferenc Úrhoz azzal a követeléssel, hogy szállítsák vissza a feltárt maradványokat, temessék vissza eredeti helyére, és kártalanítsák a barguzini lakosokat. Kérjük Önt, hogy segítsen a maradványok visszaszállítási folyamatában, helyreállítva ezzel a történelmi igazságot. Telin Sz. R. [a] Barguzini Járási Önkormányzati Vezetője.” *Telin* 2004.

gyarországi orosz nagykövetségen keresztül juttatta el a magyar külügyminisztériumhoz. A külügyminisztérium 8. Területi Főosztálya Pusztai János igazgatónak címezve az MTA Nemzetközi Együtműködési Irodájától, ő pedig Bálint Csanád akadémikustól, az MTA Régészeti Intézete igazgatójától kért információt. Bálint válaszelevele a helyzet ismertetését követően azzal zárult, hogy „ezek után nyilvánvaló, hogy az ügyben egyetlen lépés van hátra: a csontváz hivatalos átadása a burját hatóságoknak és annak a barguzini sírba való visszatemetése”.¹⁵⁴ Még ugyanebben az évben úgy hozta a véletlen, hogy *A szibériai halott* című tudományos ismeretterjesztő film¹⁵⁵ burjátiai forgatása során 2004. október 7-én Lakatos Iván forgatókönyvíró és rendező, magam mint a film szakértője, valamint E. V. Gyomin helytörténész társaságában sajtókonferenciát tartottunk a barguzini községségi önkormányzat dísztermében, amelyet követően átvettük a sajtókonferenciáról beszámoló tájékoztatót, valamint kilenc járási és helyi tisztségviselő aláírásával hitelesített, s a Nemzeti Emlékhely és Kegyeleti Bizottság (NEKB), illetve Morvai Ferenc számára címzett „Nyílt Levelet (*Otkritoe Pismo*)”, amelyben a barguzini 7. sírból elvitt csontváz visszaszolgáltatását kérik. A Morvainak címzett példányt Gyomin és én az ulan-udei főpostáról ajánlott küldeményként október 8-án adtuk fel. Hazatérésünket követően átadtam a levelet Radnainé dr. Fogarasi Katalinnak, az NEKB titkárának, aki az OFFI-ban október 25-ére elkészítette az anyag hivatalos fordítását, de a tárgyalására többszöri érdeklődésem ellenére csak 2006-ban tudott sort keríteni. Ezt követően a titkár visszaadta az anyagot azzal a 2006. december 7-én kelt kísérőlevéllel, amelyben leszögezte: „A Bizottságunkra vonatkozó jogi szabályozás szerint nincsen kompetenciánk arra, hogy kötelezzük Morvai urat az eredeti állapotok helyreállítására.”¹⁵⁶ Egy hét múlva a teljes dokumentációt ajánlva elküldtem Göncz Kinga külügyminiszter titkárságára. 2007. február 14-én Horváthné dr. Feksz Márta államtitkár azt közölte, hogy a levélben foglaltaknak megfelelően tájékoztatta Morvait a barguziniak kívánságáról, s a szándéka jelzését kérte; a visszaszolgáltatáshoz pedig felajánlotta a Külügyminisztérium segítségét,¹⁵⁷ Morvai azonban mindezt elhárította, és erről számomra csak a barguzini ügy egyik legártalmasabb figurájának,¹⁵⁸ Borzák Tibornak a tényeket a hazugságokkal meggyőzően keverő kommentárja ismeretes.¹⁵⁹ 2007-ben már Vlagyimir Boriszovics Prokopjev burját kulturális miniszter küldött felszólítást, de sem ezt, sem a választ az MPB nem publikálta; az eset csupán Kardos Lajosnak, az MPB akkor még elnökének Sólyom Lászlóhoz, a Magyar Köztársaság elnökéhez írott leveléből

¹⁵⁴ *Bálint* 2004. A levelezés további menete előttem ismeretlen. Vö.: *Kovács* 2012. 67. o., 38. jegyzet.

¹⁵⁵ *Lakatos* 2005. Az eseménysorról részletesen: *Kovács* 2012. 67–68. o.

¹⁵⁶ Radnainé dr. Fogarasi Katalin levele Kovács László igazgatóhelyettes címére, i. sz.: 788-06/2006.

¹⁵⁷ Horváthné dr. Feksz Márta államtitkár levele dr. Kovács László címére, i. sz.: 3578/Adm/KÜM/2007.

¹⁵⁸ Vö.: *Kovács* 2012. 66–67. o.

¹⁵⁹ „A Külügyminisztériumnak küldött válaszában a [MEGAMORV] Petőfi Bizottság megjegyezte: sem az MTA, sem a barguzini önkormányzat felhatalmazásáról nincs tudomásuk a csontok visszaszállítása ügyében. Az eredeti megállapodás szerint akár Petőfi csontjai, akár nem, a végső azonosítás után mindkét esetben vissza kell vinniük a leletet – bár határidőt nem szabtak. Mivel az MTA korábban szükségesnek tartotta a DNS-vizsgálatot, az ásatást végző szakemberek állnak elébe, de ezt éppen az MTA akadályozza meg, ezért húzódik az ügy. Miközben ragaszkodnak ahhoz, hogy a lelet »nő«, érthetetlen módon kutatást szerveznek Segesvárra és tájékoztatót tartanak Barguzinban. Miért érdekli őket ennyire egy »női« csontváz, amilyenekkel amúgy is tele vannak a múzeumi raktárak. A visszatemetés nem más, mint újabb megsemmisítési kísérlet.” *Borzák* 2007.

ismeretes.¹⁶⁰ Kiszely 2012. augusztus 26-i halálát követően 2013-ban magam tájékoztattam az azonosítás magyarországi helyzetéről Timur Gombozsapovics Cibikov burját kulturális minisztert, az immáron MPB-szakértő nélkülivé vált csontváz visszakövetelését javasolva. A miniszter a barguzini járási önkormányzat közigazgatási hivatalának vezetőjével való kapcsolatfelvételt ajánlotta, Ivan Vlagyiszlavovics Melnyikov azonban a kérdésben hihetetlenül tájékoztatlannak és csodálatraméltóan felületesnek bizonyult. Az első levelemre ugyanis azzal válaszolt, hogy 2010-ben a burját minisztérium közvetítésével eljutott hozzánk egy Magyarországról postán küldött csontváz, amelyet a 7. sírba vissza is temettek, ezért egy másodikra már nem tartanak igényt. Később kiderült, hogy a postacsomagban csak a barguzini koponya „0,4 mm pontosságú” fehér 3D-s műanyag másolata érkezett.¹⁶¹ Mivel a feladó, Kardos Lajos a csomag átvételről nem kapott hírt, 2012-ben Keszei Csaba balatonfüredi utazóval elküldött egy második példányt is. Miután pedig 2014 márciusában Budapesten Kardos rákérdezett a küldeményekre,¹⁶² a hazatért Tyivanyenko többek jelenlétében kiásta a 2010-es csomagot,¹⁶³ ami a tönkrement műkoponyán kívül írásos dokumentumokat is tartalmazott.¹⁶⁴ A koponyaküldés oka ismeretlen maradt.

A burjátok egyre növekvő gyanakvása nem volt alaptalan, hiszen egy jól előkészített feltárást követő azonosítás pozitív vagy negatív eredményének néhány hét vagy hónap alatt meg kellett volna születnie. A személyazonosításnak ugyanis megvannak a protokolláris követelményei. Amit Kiszely csinált, az nem volt tudományos tevékenység, hiszen az 1990. évi MTA-jelentést követő lépéseivel a szakmai közneveltség tárgya lett, s később kizárólag a bulvárszintre süllyedt. Az, hogy az 1989-es ásatás és a 2012-ben bekövetkezett halála között eltelt 23 év nem volt számára elég az azonosításhoz, annak a jele, hogy életében tudatosan halogatta a megfelelően dokumentált kiállást, mert – mint Szentágothai János találó diagnózisa szerint Morvaival együtt „érvénysóvár pszichopata”¹⁶⁵ – nem tudta elviselni a kudarcot.¹⁶⁶

¹⁶⁰ Kardos Lajos, a Petőfi Bizottság elnökének 2007. december 7-én írott levele Sólyom Lászlóhoz: „Tisztelt Államelnök Úr! Tisztelettel tájékoztatom, hogy 2007. 08. 20-án levelet kaptam V. B. Prokopjev úrtól, Burjátia kultuszminiszterétől, melyben felszólítja bizottságunkat az 1989-ben Barguzinban feltárt, és Petőfi Sándoréknak azonosított csontváz visszaszállítására. Kultuszminiszter Úr levelében arra hivatkozik, hogy a SZTA és a MTA vizsgálatai alapján a lelet nő, tehát nem lehet azonos Petőfi Sándorral...” Ezt követően a levél számalmas adatgyűjteményében eyebekek között a NEKB-nek írott 2004. október 7-i barguzini levélre és az MPB által a külügyminisztériumnak írott válaszára is utalt, s különféle csatolt mellékleteket is említett: <http://aranylaci.freeweb.hu/petofi/a064.htm> (Letöltve: 2013. április 16.)

¹⁶¹ Kovács 2014.

¹⁶² Tyivanyenko 2015.

¹⁶³ Borzák 2015.

¹⁶⁴ A kiásás alkalmával, 2014. április 28-án felvett jegyzőkönyv: „2014. 04. 28-án a Petőfi sírjára történő sírkő felállításának során, felfedeztünk egy félig rothadt postai csomagot, melynek belsejében lakatra zárt dobozt találtunk 25 nyomdai lappal a tetején. 2014. 04. 28-án mi bontattunk fel a dobozt. Belsejében találtuk Petőfi koponya polimer másolatának töredékeit. Mellékelt borítékban találtunk 2 levelet (magyarul és oroszul) Cibikov T.G. Kultusz Miniszter Úr részére címezve. A 2010. 07. 20-i keltezésű Budapesti levelet Szírti László, Szabó Géza és Borzák Tibor nevében Kardos Lajos írta alá. E levél lényege- köszönet az expedícióban való részvételért. Más lapok tartalmazzak RKT adatait, de azok nedvesek voltak, azért elolvasása a szárításuk után történik.” A régi 2014. Az RKT a koponya CT felvételének adatait jelenti magyarul, amint az a két levél szövegének összevetéséből kiderült. A levelek fénymásolatát E. V. Gyominnak köszönhetem.

¹⁶⁵ Szentágothai 1992. 6. o.

¹⁶⁶ Magam nemcsak a barguzini téma beható megismerése révén, hanem a gyakorlatban is kellő jártasságot szereztem, ugyanis 1992 óta tagja vagyok egy két antropológus, igazságügyi orvosszakértő mellett dolgozó két régész egyikeként az „1945–62 között bizonytalan körülmények között elhaltakkal és jeltelen sírban eltemetettekkel kapcsolatos kutatást” végző szakértői együttesnek. Megbizonyosodhattam arról, hogy a kellően

Közben az MPB is szétesett, 2008-ban „erkölcsi okból” (?) heten kiléptek belőle, köztük a barguzini expedíciós, 18 évig MPB titkár és 2 évig elnök Kardos Lajos, a Horn-kormány hírközlési (?) helyettes államtitkára,¹⁶⁷ Szabó Géza régész,¹⁶⁸ Borzák Tibor újságíró¹⁶⁹ és talán Szirti László¹⁷⁰ is, de az ellenségek listája később tovább bővült.¹⁷¹ A kiléptettek közül különösen Kardos maradt aktív, aki Kiszely állításainak szakjósásával bombázta az ország politikai és tudományos vezetőit, sőt a barguzini koponya másolatát is kéretlenül ajánlgatta, továbbá a mindenbe belekotnyeleskedő Borzák. Új szereplőként 2010-től viszont a Magyarok Világszövetségének elnöke és helyettese, a témában bántóan járatlan Patrubány Miklós és Fuksz Sándor törekedett politikai hasznot húzni a jelesebb évfordulókhoz időzített felhívásaival és rendezvényeivel.¹⁷² Morvainak azonban sikerült minden szembenálláson felülkerekednie, és 2015-ben a maga szempontjából eredményesen és véglegesen befejeznie a barguzini Petőfi-ügyet.

---

előkészített, minden elérhető hivatalos és családi dokumentációval rendelkező feltárás sem jár mindig pozitív eredménnyel. Amikor a helyszínen reális kizáró ok mutatkozik, a feltárt csontváz helyben marad. Ha esélye van a pozitív végkifejletnek, akkor pedig minden esetben laboratóriumi vizsgálat és a dokumentumokkal való szigorú egyeztetés előzi meg a bejelentést, sőt legújabbán DNS-vizsgálatra is sor kerülhet, mint például Hóman Bálint és mások sikeresen azonosított maradványai esetében – s mindez néhány hónap alatt. A szakértői munkáról: *Susa – Éry – Kovács – Szőke – Molnos* 2015.

¹⁶⁷ Időközben néhány volt MPB-tagról alaposan megváltozott Morvai véleménye: „árulók és képek voltak közöttünk!” – mondotta a 2015. április 15-i konferencián: MEGAMORV 2015. április 15., 4:30-tól, 11:30-tól. Morvai gatlás nélkül csoportosított „adatokat”: Kardost, az expedíció rádiósát a barguzini munkálatok kifejezett akadályozásával, a női meghatározás elhamarkodott közlésével vádolta meg, jelezve, hogy ő ezért államtitkári pozíciót nyert. Továbbá azt állította, hogy „az MTA megbízásából [nem: Lakatos Iván filmjének költségvetéséből] Kovács László régészprofesszor és Kardos Lajos [nem: Lakatos és Gyomin], akkor az egyesület titkára, erre vonatkozó felhatalmazás nélkül, 2007-ben [nem: 2004-ben] Barguzinban halálgyűlésen bejelentették, hogy a Megamorv-Petőfi Bizottság egyesület befejezte a kutatást, Morvai Ferenc már nem foglalkozik ezzel az ügyvel és arra biztatták a barguzini lakosokat, hogy követeljék a maradványok visszaszolgáltatását Morvai Ferenc től [vö. fentebb a 2004. október 7-i eseményeket]. Ettől az időponttól két évvel később [2010-ben] Kardos Lajos szervezésében, visszaélve Morvai Ferenc nevével, ismeretlen eredetű csontokat és egy koponyát [csontot nem, s csak egy műkoponyát], egyéb dokumentumokkal visszatettek a 7-es számú sírba, mintha a bizottság ténylegesen befejezte volna a kutatást.” *Morvai* 2015. [4]: III. 3–4.

¹⁶⁸ Szabórol egyenesen azt állította, hogy az MPB-ben az MTA barguzini beépített embere volt. elutalajdonította „Petőfi” hajtincsét, hogy megnehezítse a DNS-vizsgálatot, s ezért kisdoktori címet kapott. Nem lehetetlen, hogy Borzákot és Karáth Imre filmrendezőt bírálta akkor, amikor azt nyilatkozta, hogy „vannak, akik már üzletet csináltak, mint B. T. és K. I., miközben a Petőfi-kutatást Morvai Ferenc finanszírozta és finanszírozza egyedül”. *Morvai* 2015. [3]: III. 1.

¹⁶⁹ „Ugyanezen időben Borzák Tibor, a *Petőfi Népe* újságírója P. S. Titkok a barguzini csontváz körül című könyve utolsó bekezdésében valótlannal közzétette, hogy szétszédelt a Megamorv Petőfi Bizottság Egyesület, Morvai Ferenc tönkrement. Borzák Tibor innenől kezdve valamilyen anyagi megfontolásból lejártnál próbálta a Megamorv-Petőfi Bizottság Egyesületet.” *Morvai* 2015. [4]: III. 5.

¹⁷⁰ Kardos az ő nevében is írta alá a műkoponya-küldeményt.

¹⁷¹ „III.10. Illetékesek beszervezték és megfelelően jutalmazták a Petőfi Bizottságba irányított informátorait. Mint például: a/ Kardos Lajos, aki hírközlési államtitkári rangot kapott a munkájáért, b/ Dr. Szabó Géza régész, a hajtincs elutalajdonítója kisdoktori címet kapott az MTA-nál,

III.11. A magyar hatóságok befolyásolták: a/ Dr. Berendy Beatrix, távoli rokon, b/ Kéri Edit, volt Petőfi Bizottsági tag, c/ Kiszely Istvánné, a volt ügynök özvegyét.” *Morvai* 2015a. 4. o.

¹⁷² Az MVSZ szakértelméről annyit, hogy a legújabbban éppen Barátosi Lénárth kéziratának részleteit tartották érdemesnek kiadni. In: *Fuksz – Kiss* 2015. 9–26. o. A kéziratot 1946-ra keltezték, amikor maguk is közöltek belőle 1948. augusztusi utalást. Uo. 26. o.

A végjáték?

Morvai meggyőzte a barguzini tárgyalópartnereit, hogy a kínai DNS-vizsgálatok 99,9%-osan eldöntötték a barguzini csontváz és Petőfi Sándor földi maradványainak azonoságát, s ezt egy vizsgálatörténeti keretbe foglalva a Burját Tudományos Akadémia félretájékoztatót elnöke, Borisz Vandanovics Bazarov, az Orosz Tudományos Akadémia levelező tagja, buddhológus-tibetológus is elfogadta, ezzel 2015. április 7-én hivatalosan lemondva a csontok burjátiai eltemetésének igényéről.¹⁷³ Petőfi halotti anyakönyvi kivonatának helyettesítésére Alekszej Leonyidovics Balujev, a barguzini falusi önkormányzat vezetője adott ki egy április 6-án keltezett értéktelenül naiv igazolást.¹⁷⁴ Ezt követően május 22-én a nagyrédei temető ravatalozójában dr. Nyilas Margit közjegyző és további 12 jelenlévő előtt Varga Béla és Csank István Csaba háromszor két kontrollmintát vett, Varga pedig átnézte a csontmaradványokat, tájékoztatót a hiányokról, majd a darabszámukat jegyzőkönyvben adta meg,¹⁷⁵ s mindezt együttesen egy ládába zárták és Morvai leplom-bálta. Mivel a csontjegyzék közöletlen maradt, ezért hitelesen nem állapítható meg, hogy hány és milyen csontot tartalmazott a láda, mindenesetre Morvai 162 darabról beszélt.¹⁷⁶ A ládát két bolygatásjelző elektronikus jeladóval egy 4,5 tonnás vasbeton szarkofággá öntötték körül, és amennyiben Morvai igazat állított, hamarosan¹⁷⁷ – bár jogszerűtlenül¹⁷⁸

¹⁷³ A Morvai Ferencnek írott levele szerint „köszönettel megkaptam és áttanulmányoztam a részünkre átadott svájci, amerikai, orosz és kínai DNS-vizsgálati anyagát. A Burját Tudományos Akadémia [Бурятский Научный Центр Сибирского отделения Русской Академии Наук] elfogadja a jelentésem eredményeit, miszerint a barguzini 7 sz. sírban megtalálták a magyar költő Petőfi Sándor földi maradványait. Különös tekintettel a kínai jelentésben leírtakra, a Barguzini 7 sz. sír feltárásánál résztvevő Burajev A. I. antropológus munkatársunk [vö.: *I. táblázat, 3*] és Tyivanyenko A. V. történész professzor véleményére. Gratulálunk az Önök kutatási eredményekhez, felkérésünkre mi örömmel képviseltetjük magunkat 2015. július 17-én a költő budapesti temetésén. 2015. április 7. Ulan-Ude, Bazarov B. V.” Dokumentum 2015. 18. o. (az orosz eredeti: 17. o.).

¹⁷⁴ „Igazolás. Ezzel dokumentummal igazolom, hogy 1939-ben leégett a Barguzini irattár. Ezen dokumentum helyettesíti a Petőfi Sándor halotti anyakönyvkivonat hiányát. Ezen dokumentum a Megamorv-Petőfi Bizottság részére adtam ki a temetési procedúra elindításához. »Barguzinckoje« település Vezetője, Ballujev A.L.” Dokumentum 2015. 8. o. (az orosz eredeti: 7. o.). Az igazolásról annyit, hogy a Barguzinban valóban élt Kjuhelbeker dokumentumai Szentpéterváron mind megmaradtak!

¹⁷⁵ „A megjelentek megtekintették az 1990. január 9-én kézzel írt »Petőfi csontjainak leltára« megnevezésű dokumentumot. Varga Béla részés a dokumentum alapján a jelenlévőkhöz a szakma szabályai [?] és a kegyeleti jogok szerint átnézte a csontmaradványokat az 1990. jan. 9-én Moszkvában készített, kézzel írott, Petőfi csontmintájának leltára [?] és jegyzék alapján, mely dokumentum a jelen jegyzőkönyv mellékletét képezi. Tájékoztatója a jelenlévőket arról, hogy a csontváz hiányos – a többszöri tudományos vizsgálatokhoz felhasznált mintavételezés miatt –, valamint arról, hogy a csontleltár 30. tételeként felvett koponya, melyet Dr. Kiszely István és Morvai Ferenc megállapodása alapján Dr. Kiszely István őrzött, jelenleg ismeretlen helyen van, mivel annak hollétét Kiszely István tudta csak és halálát megelőzően sem nevezte meg az őrzés helyét... Ezt követően Varga Béla részés a csontokat az erre a célra rendelkezésre bocsátott zárható ládában a szakmai szabályoknak megfelelően elrendezte. Jelen jegyzőkönyv mellékletét képezi a ládában elhelyezett csontok darabszámát tartalmazó jegyzőkönyv.”: Jegyzőkönyv 2015.; Tanusítvány. In Dokumentum 2015. 29–31. o.

¹⁷⁶ <https://www.youtube.com/watch?v=N-C5Mxo3g3A&feature=youtu.be> 7:48-tól.

¹⁷⁷ Morvai barátja, Orosházi Ferenc szerint már hat héttel ezelőtt (azaz június 1–6. táján) eltemették a csontokat: <http://www.origo.hu/kultura/percerolpercre/20150717-petofi-sandor-ujratemetes-csontok-morvai-ferenc.html> - 12:42.

¹⁷⁸ A temetést követő héten, július 24-én „a Budapesti Temetkezési Intézet Zrt. (BTI) »bejelentéssel élt« a rendőrség és az Állami Népegészségügyi és Tisztiorvosi Szolgálat felé, vizsgálatot kérve arról: tartalmazhat-e jogszerűtlenül betemetett emberi maradványokat, csontokat a Fiumei úti Sírkert 58. parcellájában található úgynevezett »Petőfi-sírhely« – olvasható az MTI-hez eljuttatott közleményben. Mint írták, a sírhelybe a BTI betemetési engedélyt nem adott, erre irányuló megrendelést nem teljesített. A BTI emlékeztetett, hogy az utóbbi napokban ellentmondásos nyilatkozatok jelentek meg a sajtóban a Fiumei úti Sírkertben emberi maradványok

– behelyezték az 58. parcella K/VI/B1 sírhelyen felállítandó sírkő alatti gödörbe.¹⁷⁹ A július 17-i temetés három ütemben történt. 11 órakor Krizsbai Imre baróti és Kéri Tamás csepeli református lelkész búcsúztatta a költőt, majd Morvai egy tubusban összegyűjtött dokumentumokat engedett le a sírba. A tubus elhelyezését követően befedett nyílást egy olyan márványtáblával takarták le a fedlapon, amelyen az „Akik még nem tudtátok, most megtanulhatjátok...” felirat áll. A sírkő felirata:

Petőfi Sándor költő, forradalmár
Született Magyarországon 1823-ban
Mehalt Szibériában, 1856-ban
Eltemette 2015. július 17-én a Megamorv-Petőfi Bizottság Egyesület

*Az ál-Petőfi sírja a Fiumei úti temetőben
(Fotó: Zagyai Tibor)*

– feltételezett Petőfi Sándor csontjai – engedély nélküli eltemetése kapcsán. A BTI ezen sajtóhírek alapján kérte a hatóságok vizsgálatát.” http://hvg.hu/itthon/20150724_A_temetkezési_intezet_feljelentest_tett_a?s=hk. A sírhelyet dr. Alberti Péter, az MPB tagja vette meg, s ő ruházta át a sírhely feletti rendelkezés jogát Morvaira, aki temetési kérelmet be is adott: Dokumentum 2015. 5–6. o. – de a szükséges dokumentumok hiányára hivatkozva elutasítást nyert. „A vizsgálatot... a VIII. kerületi rendőrkapitányság lefolytatta, jog- és szabálysértést nem állapított meg, exhumálást sem kezdeményezett. A BTI a vizsgálat eredményét tudomásul vette. Mindezek alapján nyilvánvaló, hogy senki nem temetett el semmit a Petőfi Sándor feliratú sírkő alá. Így az nem több, mint a negyedszázada kezdődött és komédiába torkollott áltudományos szappanopera emlékműve. Kár, hogy ehhez Petőfi nevét használták.” H. K. 2015.

¹⁷⁹ Ha így történt, akkor ez a temető beléptető kapuellenőrzésének kudarcát jelezte, mert nem vették észre a beszállító autódarut. Egy nem azonosítható helyszínű képen a szarkofág a sírgödör felett, a daru horgán lóg: Dokumentum 2015. 33. o., balra lenn.

Ezalatt kultúrműsor folyt a Papp László Sportaréna előtt. Ebben tartotta meg Morvai 14:30-tól az ünnepi beszédét mintegy 1500-2000 főnyi közönség jelenlétében,¹⁸⁰ s a beszédet követően a hallgatóság elvonult a Fiumei úti sírhoz, ahol 17 órától tehetette a kegyeletes tiszteletét.¹⁸¹

Morvai tehát formálisan eleget tett az 1991. február 6-i megállapodásnak, érthető, hogy meg akart szabadulni a 26 éves tehertől, ezért az augusztus 6-i sajtókonferencián bejelentette, hogy egészségi okból lemond az MPB elnökségéről, amelyet követően az MPB is megszűntette a létezését.¹⁸² Az persze alig remélhető, hogy Morvai többé nem jelentkezik a barguzini ügyben, hiszen a csontok megoszlása és holléte vitatott maradt.

Még 2001. augusztus 18-án Kiszely úgy nyilatkozott, hogy Clevelandből nem Magyarországra szállították a csontvázat, hanem „Európába hoztuk, egy tisztas egyházi helyen őrzik”.¹⁸³ Jellemző, hogy a csontok sorsáról tudományos igényű közleményt ezután egyik fél sem adott ki, ezért az egymásnak ellentmondó adatokat a médiából kellett kibogarásznom. 2015-ben a temetés körüli vitában Morvai először azt állította, hogy nála van a költő koponyája,¹⁸⁴ majd úgy visszakozott, hogy amikor 2001-ben Clevelandből Magyarországra hozták a maradványokat, biztonsági okokból Kiszely tartotta magánál a koponyát és kisebb csontdarabokat, ő pedig a csontokat: itt 167 darabot mondott.¹⁸⁵ Kiszely özvegye, Hankó Ildikó 2015. május 4-én adott nyilatkozatában viszont kijelentette, hogy Morvainál „nincsen sem Petőfi Sándor koponyája, sem a csontváz többi része”, ezért a július 17-re tervezett temetés csak színjáték,¹⁸⁶ ezzel azonos volt a bennfentes Kéri Edit kirohása is.¹⁸⁷ Hankó később részletezte álláspontját: a csontváz „a birtokunkban van, a helyéről nem beszélek, mert azzal is mindenféle cirkusz volt, meg találgatás, mindenesetre el kellett menekíteni Magyarországról, mert üldözték, meg akarták semmisíteni. Már rég nem lenne meg, ha nem külföldön lenne. [Ön tudja hol van? – kérdezte a riporter.] Pontosan hely szerint nem, de tudom a kódot, amikor kell, rögtön meg tudom szerezni.”¹⁸⁸ Mivel a csontok 2001 utáni utaztatására, osztogatására nincsen adat, bizonyító erejűnek csak az a képsorozat tekinthető, amely 2008. május 23-án készült, amikor Kiszely a lakásán csontmintákat adott Berendy Beatrix számára DNS-vizsgálatra (vö. *1. táblázat, 13*). Ekkor Kiszelyék vörös posztóval letakart asztalán látható a koponya az állkapoccsal (28 db), a két-két kulcsont, lapockacsont, felkarcsont, orsócsont, singsont, combcsont, sípcsont és szárcsapoccsont (16 db), valamint a felkarcsontok között egy csomóban bordák, csigolyák, ujjpercek (? db). Szemlélatomást hiányzik a két medencelapát és a keresztcsont, valamint

¹⁸⁰ Morvai korábban száz-, majd ötvenezer résztvevővel számolt, s a sportaréna üléseire tízezer példányban helyezte ki a Dokumentum 2015. kötetet, Petőfi-arc képes papírzászlóval, de osztogattak textilizászlót, kokárdát, virágot is.

¹⁸¹ <https://www.youtube.com/watch?v=kaFJ-Mj1xPc>.

¹⁸² <https://www.youtube.com/watch?v=N-C5Mxo3g3A&feature=youtu.be>

¹⁸³ Kossuth 2001.

¹⁸⁴ Morvai 2015. márc. 13.

¹⁸⁵ G. J. 2015. jún. 4.; Petőfi rejtély 2015. júl. 16.: 3:25–.

¹⁸⁶ Hompoth 2015.

¹⁸⁷ Az április 15-i konferencián a barguzini ügyből kihagyhatatlan Kéri Edit így nyilatkozott: „Én ennek a bizottságnak [MPB] alapító tagja vagyok, az én levelemre vállaltuk el az expedíciót... De ezen a temetésen én nem veszek részt, ehhez a nevetem nem adom, mert a csontváz nincs Morvai Ferencnél, hanem 2002. április óta Kiszely István egy kolostorban rejtette el. »Mit fogsz eltemetni? Csirkecsontot?«...”: MEGAMORV 2015. április 15. 49:58–.

¹⁸⁸ Petőfi rejtély 2015. július 16.: 3:47–.

a bordák és a csigolyák bizonyos része, esetleg a szegycsont, végezetül a kéz- és lábfejek csontjai. Ismerve Hankó „rugalmasságát” a Petőfi-ügyben,¹⁸⁹ nem lennék meglepve, ha végül kiderülne, hogy a nevezetes maradványok Kiszelyék kamrájában vagy pincéjében laptak. Mindenesetre a szembenálló vélemények között megmagyarázhatatlan ellentét van, mert a teljes csontváz 206 darabjából a 28 koponyacsontot leszámítva kapott 178 csontból maradó 11–16-ot az antropológus végzettségű Hankó aligha nevezte volna csontváznak, másrészt lakásuk asztalán ennél amúgy is lényegesen több darab volt látható.

Mindezek ismeretében viszont bizarr Hankónak az a kijelentése, hogy „jómagam is végzett antropológus vagyok, az expedíció szakmai irányítójának – az azóta elhunyt Kiszely István docens emeritusnak – felesége, folytatom a szakmai vizsgálatot, az azonosítást. A költő egész csontváza (koponya és vázcsontok) a birtokomban voltak és vannak, senki nem tüntette el, nem dugdossa joggatlanul (a mellékelt fotó is bizonyítja) (1. kép).”¹⁹⁰ A további vizsgálódáshoz azonban neki semmi köze, erre őt senki nem kérte fel, özvegyi jogon nem örökölhette férje csödbement munkáját. Ráadásul a szakmáját alig gyakorolta, ezért semmi esélye sincs a kvalifikált szakértői vélemények (1. táblázat, 4–7, 15) megváltoztatására, a DNS-vizsgálatokhoz (1. táblázat, 8–13) pedig sem szakértelme, sem technikai háttere nincs.

Zárszó

Jelenleg tehát az a furcsa helyzet állt elő, hogy Morvai Ferenc formálisan teljesítette az 1991. február 6-i magyar–burját megállapodás feltételeit oly módon, ahogy az a burját félnek is megfelelt. Az érintettek nagy része megkönnyebbült, közömbössé vált, hogy nem Petőfi Sándor, nem is Petrovics, hanem egy örökre ismeretlenül maradó nő maradványait tárták fel, és csak egy részét temették el. A még megnyugvás nélküliek is előbb-utóbb megbékélhetnek a helyzettel, csak Hankó Ildikó került légüres térbe, hiszen az általa birtokolt csontváza (a koponyára és a nagyobb csontokra?) már senki sem tart igényt, s valójában ő sem tud vele kezdeni semmit, mert sem a történészek véleményét, sem az antropológiai és a DNS-vizsgálatok eredményét nem tudja megváltoztatni. Az időhúzás helyett egyetlen tisztességes lépése maradt, ami a tudomány legkorábbi, 1990. június 26-i állásfoglalásával lehetne egyeztethető: a csontváz olyan magyar állami szervnek való átadása, amely képes annak a hivatalos barguzini visszaszállítására. Ha ez megtörténne, egyben diszkvalifikálná Morvai eljárását is.

Ez lehetne a 26 éve várt befejezés! És ezzel elcsitulhatna a parttalan vita Petőfi Sándor rejtélyesnek vizionált halála körül!

¹⁸⁹ A Petőfi család sírjának ügye; a Gyóni ügy stb. Vö.: Kovács 2012. 69–70. o.

¹⁹⁰ *Hankó* 2015.

A jelentés dátuma és aláírói		A vizsgálók munkahelye		A vizsgálat tárgya		A vizsgálat célja		A vizsgálat nem-meghatározási eredménye	
HELYSZÍNYI NYILATKOZAT									
1.	1989. VII. 23.	dr. Kiszely István antropológus Bruce Latimer PhD antropológusprofesszor Clyde Simpson PhD matematikus, csillagász Alekszej Ivanovics Burajev antropológus aspiráns	Barguzini temető 7. sír	a feltárt csontváz	a csontváz helyszíni vizsgálata alapján a szexmélyazonosság megállapítása	férfi (Petőfi Sándor)			
HAGYOMÁNYOS ANTROPOLÓGIAI ÉS CSONTKÉMIAI VIZSGÁLATOK									
2.		dr. Kiszely István antropológus	MTA Régészeti Intézete	a feltárt csontváz	a csontváz metrikus és morfológiai vizsgálata, a morfológiai nem és elhalálozási életkor meghatározása és a szexmélyazonosság megállapítása	férfi (Petőfi Sándor)			
3.	1989. VII. 17-23.	Alekszej Ivanovics Burajev antropológus aspiráns	SZUTA Néprajzi Intézete Leningrádi Részlegének Etnikai Antropológiai Osztálya	a feltárt csontváz	a csontváz metrikus és morfológiai vizsgálata, a morfológiai nem és elhalálozási életkor meghatározása és a szexmélyazonosság megállapítása	férfi (Petőfi Sándor)			
4.	1990. VI. 26.	dr. Farkas Gyula DSc antropológusprofesszor	SZTE Embertani Tanszék, Szeged	a dr. Farkas Gyula és dr. Kiszely István által Moszkvában 1990-ben egyeztetett méretadatok	a csontváz metrikus és morfológiai vizsgálata: a morfológiai nem és elhalálozási életkor meghatározása	nő			
5.		dr. Lengyel Imre DSc orvosprofesszor, biogenetikus	SOTE Szív- és Érsébeszeti Klinika, Budapest	a dr. Harsányi László és dr. Kiszely István által Moszkvában 1990-ben kiosztott csontminta	a nem meghatározása a csont citrátartalmá alapján	nő			

	A jelentés dátuma és aláírói		A vizsgálók munkahelye	A vizsgálat tárgya	A vizsgálat célja	A vizsgálat nem-meghatározási eredménye
6.	1990. III. 18.	Valerij Pavlovics Alekszejev akadémikus, antropológus, igazgató	SZUTA Régészeti Intézet, Moszkva	a SZUTA Régészeti Intézetben őrzött csontváz	a csontváz metrikus és morfológiai vizsgálata: a morfológiai nem és elhalálzási életkor meghatározása	nő
7.	1990. X. 30.	Alekszandr Petrovics Gromov akadémikus, fő igazságügyi orvosszakértő, igazgató; Viktor Nyikolajevics Zvjagin DSc igazságügyi orvosszakértő, igazgatóhelyettes	SZU Egészségügyi Minisztérium, Igazságügyi Orvosszakértői Kutatóintézet, Moszkva			nő
DNS-VIZSGÁLATOK						
8.	1994. V. 06.	Deborah L. Fisher Chief Nuclear DNA Analyst; Michael M. Holland Branch Chief; Victor W. Weedn Program Manager	Armed Forces DNA Identification Laboratory, Washington DC (AFDIL)	a James D. McMahon PhD, és Steven I. Reger PhD, által küldött csontminta		nő
9.	1994	Mark Stoneking PhD Professor of Anthropology	Pennsylvania State University	az AFDIL által továbbküldött csontminta		nő
10.	1996. X. 18.	Jeanne M. Willard DNA Analyst; Jacqueline S. Raskin DNA Analyst; Michael M. Holland Branch Chief; Victor W. Weedn Program Director	Armed Forces DNA Identification Laboratory, Washington DC (AFDIL)	a James D. McMahon PhD; Steven I. Reger PhD, által küldött csontminta	a genetikai (kromoszomális) nem	nő
11.	2001. X. 8.	Mark Thomas PhD Professor of Evolutionary Genetics	Research Department of Genetics, Evolution and Environment, University College, London	a dr. Kiszely István által adott csontminta	meghatározása molekuláris genetikai módszerekkel	nő
12.	2007. IX. 6.	dr. Fodor Ilona igazságügyi DNS- szakértő; dr. Csókay Béla laboratóriumvezető	Hospinvest Egészségügyi Szolgáltató Kft., Budapest	n. n.*		nő
13.	2012. VIII. 7.	Adrienne Borges MFS DNA Analyst III (mtDNA analysis); Ronald Lai MFS DNA Analyst II (STR & Y-STR analysis)	Bode Technology Lorton/Virginia	a dr. Kiszely Istvántól dr. Berendy Beatrix ügyvédnek adott csontminta		nő

	A jelentés dátuma és aláírói	A vizsgálok munkahelye	A vizsgálat tárgya	A vizsgálat célja	A vizsgálat nem-meghatározási eredménye
14.	<p>VIZSGÁLÓK: Li Chengtao igazságügyi vezető orvos, igazságügyi examiner; Zhang Suhua igazságügyi főorvos, igazságügyi examiner; Que Thimngzi igazságügyi vezetőhelyettes orvos, igazságügyi examiner; Lin Yuan igazságügyi vezető orvos, igazságügyi examiner; Zhao Zenmin igazságügyi főorvos, igazságügyi examiner; FELHATÁLMAZOTT ALÁÍRÓ: Li Li igazságügyi vezető orvos, igazságügyi examiner</p>	<p>Igazságügyi Azonosító Tudomány és Technológia Központ Igazságügyi Azonosító Központja, Sanghaj</p>	<p>a Morvai Ferenc által adott csontminta</p>	<p>az anyai ági DNS-típus meghatározása és összevetés két családfakutatással hitelesített anyai ági rokon mintájával**</p>	<p>A genetikai (kromoszomális) nem meghatározására nem végeztek vizsgálatokat!</p>
EGYÉB VIZSGÁLAT					
15.	<p>Harsányi László CSc igazgató-professzor, igazságügyi orvosszakértő</p>	<p>POTE Igazságügyi Orvostani Intézet, Pécs</p>	<p>a dr. Harsányi László és dr. Kiszely István által Moszkvában 1990-ben kiosztott csontminta</p>	<p>a maradványok elemetési korának meghatározása**</p>	<p>-</p>

BIBLIOGRÁFIA

- A régi... 2014. A régi barguzini temetőben lévő Petőfi sírban eltemetett csomag vizsgálati jegyzőkönyve. Barguzin, 2014. április 28. Tatjana Szergejevna Filippova barguzini helytörténeti múzeumigazgató, Alekszej Leonidovics Balujev a barguzini önkormányzat vezetője, Viktor Ivanovics Kolminyin a burjátiai protestás egyházak püspöke, A. V. Podimvalov az Orosz Újságírószövetség tagja, A. V. Tivanyenko szibériai Petőfi-kutató, író. In: Született 2015. [25. o., az orosz eredeti 27. o.]
- Abonyi*
1940. augusztus 4. *Abonyi Ernő*: Petőfi – egy Oroszországból hazatért magyar hadifogoly szerint – Iliszsunzkban nyugszik. Petőfi sírját egy régi fényképpel is igazolja – A Szibériába került negyvennyolcas foglyok sok magyar községet alapítottak és emléköket ottani sírjaik őrzik. *Magyarság*, 21:170. (1940. augusztus 4.) 4. o.
- Abonyi*
1940. augusztus 11. *Abonyi Ernő*: Szendrey Júlia a bécsi kamarilla és az akkori hercegprímás parancsára nyilvánította halottá Petőfit. Bécs tudta hol raboskodik Petőfi – a magyarok nem mertek róla beszélni – Petőfinek a Baky-családdhoz Szibériából írt leveleit most is őrzik. *Magyarság*, 21:176. (1940. augusztus 11.) 9. o.
- Abonyi*
1940. szeptember 4. *Abonyi Ernő*: Petőfi utja Segesvártól az iliszsunzki sírig. Petőfinek és barátjának Varga Józsefnek feljegyzéseit Iliszsunzkban őrzik – Segesvár alól elhurcolt honvédek mindegyike megpróbálkozott a szökéssel. *Magyarság*, 21:194. (1940. szeptember 4.) 7. o.
- Abonyi* 1940. október 9. *Abonyi Ernő*: Szendy Károly polgármester: Ha Petőfi iliszsunzki sírjáról az adatok elfogadhatók, a sír felkutatásának ügyét magamé-
vá teszem. *Magyarság*, 21:224. (1940. október 9.) 7. o.
- Abonyi* 1940. október 20. *Abonyi Ernő*: Petőfi iliszsunzki sírjára vonatkozó bizonyítékokat átadtuk a városházán Lázár Imre gróf főjegyzőnek. *Magyarság*, 21:224. (1940. október 20.) 5. o.
- Alekszejev* 1992. *Valerij Pavlovics Alekszejev*: A barguzini temetőből származó, s Petőfi Sándorénak tulajdonított csontváz azonosításának eredményeihez. In: Nem Petőfi! 1992. 207–209. o.
- Atlasz 2004. Атлас автодорог России. Москва, 2004.
- Balavány* 2003. *Balavány György*: A kéjszelep. Kedves a bűnözésnek a bordélyházak engedélyezése. *Magyar Nemzet*, 66. (2003. augusztus 30.) 24–25. o.
- Bálint* 2004. *Bálint Csanád* akadémikus levele Mészáros Sándor, a Külügyminisztérium 8. Területi Főosztálya főosztályvezetője részére, 2004. március 10., ikt. sz.: MTA Régészeti Intézete 210/2004.
- Barátosi Lénárth* é. n. *Barátosi Lénárth Lajos*: Tagadom Petőfi fehéregyházai elestét. Vitairat Petőfi Sándor 1849. évi eltűnése, halálának körülményei és sírjának holléte körül: a Petőfi Társaság, Sándor József nyomdász, Svigel Ferenc nyomdász és e tanulmány írója között. Kézírási tanulmány. Komádi, é. n. [1948?] A Debreceni Déri Múzeum Adattára, lt. sz.: 1136.
- Beresztovszkij* 1987. *Jevgenyij Beresztovszkij*: Új adatok a szibériai Petőfi legendájához. *Új Tükör*, 24:42. (1988. október 18.) 9. o.
- Bolosinov* 2015. *A[lekszandr] B[oriszovics] Bolosinov*: [Jelentés]. In: Született 2015. [85. o.; az orosz eredeti: 86. o.]
- Borzák* 1993. *Borzák Tibor*: Mi újság? Dr. Kiszely István. *Mai Nap*, 5:169. (1993. június 24.) 5. o.

- Borzák* 2004. *Borzák Tibor*: Hol temetik el a barguzini csontokat? *Szabad Föld*, 60:29. (2004. július 16.) 22. o.
- Borzák* 2007. *Borzák Tibor*: Holt lelkek kísértének Barguzinban. *Szabad Föld*, 63:14. (2007. április 6.) 10. o.
- Borzák* 2009. *Borzák Tibor*: Mi történik Petőfi Sándor csontjaival? *Szabad Föld*, 65:11. (2009. március 13.) 6. o.
- Borzák* 2015. *Borzák Tibor*: Áskálódás egy műkoponya körül. *Szabad Föld*, 71:11. (2015. március 13.) 6–7. o.
- Botka* 1985. *Botka Ferenc*: Üzenetek Szibériából. Hadifogság és irodalom 1914–1921. Budapest 1985.
- Boubela* 1915? *Milan Boubela*: G[ustav] Freytags Karten der Kriegsgefangenenlager und Durchzugstationen im Europäischen u. Asiatischen Rußland. Zwei Karten 1:7.500.000, beziehungsweise 1:10.000.000 Mill. u. ein Ortsverzeichnis [lásd Verzeichnis 1915]. Hrsg. unter Mitwirkung der Zensur-Abteilung der „Österreichischen Gesellschaft vom Roten Kreuze“, welcher ein Teil des Ertragnisses zufließt. Kartogr. Anstalt G. Freytag & Berndt, Ges. m. b. H., Wien, 7. Bez., Schottenfeldgasse 62.
- Boubela–Stodola* 1918? *Milan Boubela–Cornelius Stodola*: G[ustav] Freytags Karte vom Asiatischen Rußland mit Angabe der Internierungsorte und Durchzugstationen der Kriegsgefangenen. Maßstab: 1:10.000.000. Wien, 1918?. OSzK Térképtár, lt. sz.: T. 8984.
- Brokgaуз–Efron* 1894. Ф[ридрих]А[рнольд]. Брокгаузъ (Лейпцигъ)–И[лья]А[брамович] Ефронъ (С.-Петербургъ): Энциклопедическій словарь, Томъ XII. (Жилы – Земпахъ). С.-Петербургъ, 1894.
- Burajev* 2015. *Alekszej Ivanovics Burajev* – aspiráns SzSzSzR Tudományos Akadémia Etnográfiai Egyeteme Etnikai antropológiai Tanszék: Antropológiai jelentés. In: Dokumentum 2015. 48–51. o., az orosz eredeti: 52–55. o.
- Dávidházi* 1992. *Dávidházi Péter*: Kiss József (1923–1992). *Irodalomtörténeti Közlemények*, 96. (1992) 517–518. o.
- Dienes* 1958. *Dienes András*: Petőfi a szabadságharcban. (Irodalomtörténeti Könyvtár 3.) Budapest 1958.
- Dokumentum 2015. Dokumentum gyűjtemény. Született 1823-ban Magyarországon. Meghalt 1856-ban Szibériában. Eltemetve 2015. július 17-én Budapesten. „Akik még nem tudtátok, most megtanulhatjátok...” Budapest, 2015. [Oroszból hevenyészett fordításokkal.]
- Eliaszon* 1984. Байкалские легенды и предания. Фольклорные записки. Л[азарья] Е[фимовича] Элиасова. Улан-Удэ, 1984.
- Farkas–Dezső–Oláh* 1992. *Farkas Gyula–Dezső Gyula–Oláh Sándor*: Miért nem azonosítható a barguzini lelet Petőfi Sándor csontvázával? In: Nem Petőfi! 1992. 106–134. o.
- Fekete* 1989. október 15. *Fekete Sándor*: Pesti mesék. *Új Tükör*, 26:42. (1989. október 15.) 23. o.
- Fekete* 1992. *Fekete Sándor*: Egy történeti vita tényei. In: Nem Petőfi! 1992. 17–37. o.
- Fekete* 1990. *Fekete Sándor*: A szibériai mételey. Egy Petőfi-legenda feltámadása és újbóli elhantolása. Budapest, 1990.
- Ferenczi* 1923. *Ferenczi Zoltán*: Legendák a költő haláláról. In: Petőfi almanach. Szerk. *Varga Béla*. Budapest, 1923. 98–110. o.

- Fuksz–Kiss* 2015. Az idő igaz, s eldönti, ami nem az... Petőfi Sándor szibériai életszakasza. Elhallgatott, bizonyító dokumentumok. Vál. *Fuksz Sándor–Kiss Endre József*. (Magyarságtudományi Füzetek: Kisenciklopédia 25.) Budapest, 2015.
- G. J.* 2015. június 4. *G. J.*: Fej nélkül temetik el Petőfit. <http://www.borsonline.hu/cikk.php?id=110926>
- Gromov–Zvjagin* 1992. *Alekszandr Petrovics Gromov – Viktor Nykolajevics Zvjagin*: Petőfi Sándor barguzini „azonosítása”. In: *Nem Petőfi!* 1992. 135–144. o.
- Gyomin* 1989. *Эдуард Викторович Демин*: Баргузин – 89: Эксгумация или погребение. Улан-Уде, 1982. Кézirat, 1–92. o. [A szerző ajándéka.]
- Gyomin* 1993.1–3. *Эдуард Викторович Демин*: До и после баргузинской „сенсации”. *Байкал*, 1993. (январь–февраль) 1. sz. 105–159. o.; 1993. (март–апрель) 2. sz. 97–145. o.; 1993. (май–июнь) 3. sz. 79–119. o.
- H. K.* 2015. *H. K. [Hanthy Kinga]*: Üres sír. *Magyar Idők*, 1:35. (2015. október 10.) *Lugas*: 33. o.
- Hadrovics–Gáldi* 1971. Orosz–magyar szótár. Szerk. *Hadrovics László–Gáldi László*. I–II. k. Budapest, 1971.⁴
- Hankó* 2015. *Hankó Ildikó*: Továbbra sem került pont a Petőfi-vita végére. *Napi Gazdaság Online*, 2015. augusztus 05. szerda, 11:23. <http://www.napigazdasag.hu/cikk/52344/>
- Hanthy* 2001. *Hanthy Kinga*: Hazatérhet-e a barguzini csontváz? Tizenegy éve temetetlenül. *Magyar Nemzet*, 64:23. (2001. január 27.) 21., 27. o.
- Hanthy* 2015. *Hanthy Kinga*: Hol domborulnak sírjaink. 1. *Napi Gazdaság* (2015. július 15.): <http://www.napigazdasag.hu/cikk/49801/>, 2. *Uo.* (2015. július 16.): <http://www.napigazdasag.hu/cikk/49921/>, 3. *Uo.* (2015. július 17.): <http://www.napigazdasag.hu/cikk/50046/>.
- Harangozó* 2001. [Harangozó István riportja Kiszely Istvánnal, Woller Jánossal és Kovács Lászlóval]. *Kossuth Rádió*, 16 óra, 2001. augusztus 18. 16:27. (A GY & K Stúdió anyaga, 1–11 o.)
- Harsányi* 1992. *Harsányi László*: A barguzini 7. számú csontvázlelet származási idejének becslése. In: *Nem Petőfi!* 1992. 178–206. o.
- Hermann* 1992. *Hermann Róbert*: Jelentés a Magyar Tudományos Akadémia Petőfi Bizottságának munkájáról. A bizottság állásfoglalása a Morvai Ferenc által benyújtott újabb „bizonyítékokról”. In: *Nem Petőfi!* 1992. 245–259. o.
- Hermann* 2012. *Hermann Róbert*: A fehéregyházi (segesvári) ütközet és Petőfi halála – a kutatás kérdőjelei. *Hadtörténelmi Közlemények*, 125. (2012) 2. sz. 437–462. o.
- Hermann* 2015. *Hermann Róbert*: Vittek vagy nem vittek? Az 1849. évi erdélyi hadjárat hadifoglyainak sorsa. *Hadtörténelmi Közlemények*, 128. (2015) 2. sz. 323–336. o.
- Hermann* 2015a. *Hermann Róbert*: Segesvár. Petőfi eleste. *Rubicon*, 26:284. (2015/7) 20–29. o.
- Hermann* 2015b. *Vittek vagy nem vittek?* Az 1848. évi erdélyi hadjárat hadifoglyainak sorsa. *Rubicon*, 26:284. (2015/7) 31–35. o.
- Hompoth* 2015. *Hompoth Zoltán*: Petőfiért! – Morvainál nincsenek Petőfi csontjai! – állítja Kiszely özvegye. <http://www.egipatrona.hu/mvsz/index.php/2217-petofiert-morvainal-nincsenek-petofi-csontjai-allitja-kiszely-ozvegye>

- Ilkei* é. n. *Ilkei Csaba*: Adalékok Kiszely István besúgó portréjához. Családja rokonságáról is jelentett! <http://tdyweb.wbteam.com/KiszelySug.htm>
- Jegyzőkönyv 2015. Jegyzőkönyv mely készült 2015. május 22-én 13.00 órakor Nagyrédén, a Patai úti Temető ravatalozó teremben. Hitelesítő: Morvai Ferenc–Dr. Alberti Péter–Deák Éva. In: Dokumentum 2015. 32–33. o.
- Kerényi* 2008. *Kerényi Ferenc*: Petőfi Sándor élete és költészete. Kritikai életrajz. (Osiris Monográfiák.) Budapest, 2008.
- Kéri* 1989. *Kéri Edit*: „Megváltás Szibériából”?... A Petőfi-legenda nyomában. *Népszava*, 117:12. (1989. január 14.) 9. o.
- Kéri* 1990. *Kéri Edit*: Petőfi Szibériában?! Budapest, 1990.
- Kidőlt 2015. Kidőlt MTA-pillér a Petőfi-kutatásban. In: *Fuksz–Kiss* 2015. 74. o.
- Kínaiak 2015. Kínaiak DNS-tesztje szerint Petőfit találták meg Barguzinban. mixonline – 2015. 03. 14. 8:31: <http://www.mixonline.hu/Cikk.aspx?id=110360>
- Kiss* 1985. *Kiss József*: Az igazi legenda szebb. *Négy Évszak*, 9:12. (1985. december) 34–37. o.
- Kiss* 1989. *Kiss József*: Véleményem a „szibériai Petőfi-sír” kérdéséről. Budapest, 1989. április 15. Részlet az 1989 áprilisában készült tanulmányból. In: *Szabó* 1990. 75–79. o.
- Kiss* 1989a. *Kiss József*: „Rabság, szabadság...” „Petőfi utolsó verse” 1853-ból? *Kritika*, 18:11. (1989. november) 11–12. o.
- Kiss* 1992. *Kiss József*: Petőfi csatateri halála és szibériai sírjának legendája. In: *Nem Petőfi!* 1992. 38–60. o.
- Kiszely* 1989. *Kiszely István*: Barguzinban temették el Petőfit. *Hevesi Szemle*, 17:5. (1989. október) 64–69. o. és *Uo.*, 17:6. (1989. december) 66–73. o.
- Kiszely* 1993. *Kiszely István*: Mégis Petőfi? A szibériai Petőfi-kutatás irodalma időrendi sorrendben. Budapest, 1993.
- Kiszely* 2000. *Kiszely István*: Meghalt Szibériában. Egy szomorú magyar szellemi kórkép. A szibériai Petőfi-kutatás eseményei és irodalma időrendi sorrendben. Budapest, 2000.
- Kornis – Voinovich – Gáspár* 1941–42. *Kornis Gyula – Voinovich Géza – Gáspár Jenő*: Petőfi állítólagos szibériai fogsága és halála. *Koszorú*, 8. (1941–42) 1–12. o. [1942].
- Kovács* 1992. *Kovács László*: A barguzini ásatás előzményei és eredményei. In: *Nem Petőfi!* 1992. 61–105. o.
- Kovács* 2003. *Kovács László*: Csalóka lidércfény nyomában. A szibériai Petőfi-kutatás csődje. (Irodalomtörténeti Könyvtár, új folyam, 1.) Budapest, 2003.
- Kovács* 2008. *Kovács László*: Gyóni Géza földi maradványainak sorsa. Egy újabb megvalósíthatatlan, provokatív exhumálási ötlet háttére. *Hadtörténelmi Közlemények*, 121. (2008) 1. sz. 107–142. o.
- Kovács* 2011. *Kovács László*: Petőfi Sándor fehéregyházi sírhelyének legújabb meghatározásáról. *Hadtörténelmi Közlemények*, 124. (2011) 4. sz. 1118–1128. o.
- Kovács* 2012. *Kovács László*: A szibériai ál-Petőfiről és a fehéregyházi hitelesről. *Folia Anthropologica*, 11. (2012) 55–122. o.
- Kovács* 2014. *Kovács László*: Visszatemetett műkoponya. Huszonöt évvel a barguzini ál-Petőfi feltárása után. *Magyar Nemzet*, 77:343. (2014. december 27.) 26–27. o.

- Kovács* 2015. *Kovács László*: Barguzin fantomja. *Rubicon*, 26:284. (2015/7) 38–43. o.
- Kovács* 2015a. *Kovács László*: Bezárt a bazár. PETŐFI – Negyedszázad után megérdemelne a barguzini csontváz, hogy visszatérjen Szibériába. *Magyar Idők*, 1:35. (2015. október 10.) Lugas: 33. o.
- Kovács – Rejsz* 2009. *Kovács László – Tatyjana Mihajlovna Rejsz*: Egy hadifogoly-antropológus tanár: Dús Ferenc (1888–1945). *Anthropológiai Közlemények*, 50. (2009) 81–99. o.
- Krjucskov* 1991. *N. I. Krucskov* levele a Szovjetunió Minisztertanácsa Pénzügyőrsége Parancsnokának N. A. Lutov elvtársnak. In: Született 2015. [83. o.; az orosz eredeti: 84. o.]
- Krjucskov – Petrunyin* 1991. Átadás-átvételi jegyzőkönyv, mely az 1989. júl. 17.-én a Burját Köztársaság Barbuzin [!] temetőjében a 7. számú sírban feltárt PETŐFI-nek vélt földi maradványok átadásáról ill. átvételéről szól. Átvevők: Morvai Ferenc az MPB vezetője – dr. Kiszely István antropológus, illetőleg [Nyikolaj Ivanovics] Krucskov nagykövet – A[lekszandr] A[lekszandrovics] Petrunyin kult. min. In: Született 2015. [91–95. o.; az orosz eredeti: 97–98 o.]
- Krúdy* 1989. *Krúdy Gyula*: Aki Petőfit kereste Szibériában. *Új Tükör*, 26:43. (1989. október 22.) 20. o. [A tegnapok ködlovagjai c. kötetből, Budapest, 1927.]
- Lakatos* 2005. A szibériai halott. Közreműködött: Végvári Tamás. Munkatársak: Farkas Gyula, Eduard Viktorovics Gyomin, Hermann Róbert, Kerényi Ferenc, Kovács László, Mende Balázs, Woller János. Konzultáns: Kovács László. Rendező: *Lakatos Iván*. http://videotorium.hu/hu/recordings/details/7892,A_sziberiai_halott...
- Latimer – Simpson – Kiszely – Burajev* 1989. *Bruce Latimer – Clyde Simpson – Kiszely István – Alekszij [Ivanovics] Burajev*: Szakértői nyilatkozat Petőfi Sándor csontvázának azonosításáról / *Брус Латимер – Клайд Симпсон – Кисели Иштван – Алексей Буряев*: Акт идентификации останков Шандора Петефи. In: MEGAMORV Petőfi expedíció jelentése. Nagyréde, é. n. 47–48., 44–46. o.
- Lengyel* 1989. *Lengyel András György*: Gyanús sietség. Nincsenek bizonyítékok a Petőfi-ügyben. *Magyar Hírlap*, 22:188. (1989. augusztus 12.) Melléklet: 1. o.
- Lengyel* 1992. *Lengyel Imre*: A barguzini temető 7. sz. sírjából származó csontmaradványok laboratóriumi vizsgálatának eredményei. In: Nem Petőfi! 1992. 146–177. o.
- Magyar-Csík* 1942. *Magyar-Csík József*: Tovább folytatódik Petőfi szibériai fogságának regénye. Ismeretlen oroszországi verstörödédek került elő. *Kis Újság*, 56:174. (1942. augusztus 2.) 5. o.
- Mata* 1990. A Petőfi kaland. Rendező-szerkesztő: *Mata János*. Budapest, 1990.
- MEGAMORV 1991. MEGAMORV Petőfi Bizottság jelentése 1991. február hó 20. Nagyréde, 1991. (L. n.)
- MEGAMORV 2015. ápr. 15. A MEGAMORV Petőfi Bizottság sajtótájékoztatója, teljes film. Pilvax, 2015. április 15. Hungária Tv. <https://www.youtube.com/watch?v=2qa mT0aa3DI&feature=youtu.be>
- Mende* 2015. *Mende Balázs*: A barguzini Alexander Petrovics. *Rubicon*, 26:284. (2015/7) 44–45. o.

- Mende* 2015a. *Mende Balázs*: Kritikai megjegyzések a szibériai „Petőfi-csontváz” azonosításának kísérletéhez. *Hadtörténelmi Közlemények*, 128. (2015) 2. sz. 350–361. o.
- Mikolás* 1991. *Mikolás Miklós*: Segesvártól Barguzinig. Újabb szempontok és eredmények Petőfi-ügyben. *Pesti Hírlap*, 2:30. (1991. február 4.) 8. o.
- Morvai* 2015. *Morvai Ferenc*: Összefoglaló. In: Született 2015. [1–5. o.]
- Morvai* 2015a. *Morvai Ferenc*: Tartalomjegyzék. In: Dokumentum 2015. 2–4. o.
- Morvai* 2015. márc. 13. *Morvai Ferenc*: Nálam van Petőfi Sándor koponyája. http://www.borsonline.hu/20150313_nalam_van_petofi_sandor_koponyaja
- MTA 1990. A Magyar Tudományos Akadémia Elnökségének határozatai az 1990. június 26-án tartott üléséről (25–38. számú határozatok). *Magyar Tudomány*, 97:9. (1990. szept.) 1100. o.
- Nagy* 1940. *Nagy Andor*: Ki találta meg Petőfi sírját Szibériában? Sándor József genealógus-történész már kérte a minisztériumot, hogy a hamvakat hazaszállíthassa. *Esti Kurír*, 18:262. (1940. november 15.) 9. o.
- Nehéz* 1991. A titokzatos számúzott. Ford. *Nehéz Mihály*. In: MEGAMORV 1991. [10–20. o.]
- Nem Petőfi! 1992. Nem Petőfi! Tanulmányok az MTA Természettudományi szakértői bizottsága tagjai és felkért szakértők tollából. Szerk. *Kovács László*. Budapest, 1992.
- Petőfi 1960. Petőfi Sándor összes költeményei. (Magyar Parnasszus.) 1–2. k. Budapest 1960.
- Petőfi 2015. Petőfi – Egy legenda nyomában. Válogatás Karáth Imre filmjének szövegéből. In: *Fuksz – Kiss* 2015. I. k. 60–64. o., II. k. 65–67. o.
- Petőfi rejtély 2015. július 16. Petőfi rejtély. Ki lehetett a koporsóban? RTL Klub, Fókusz, 2015. július 16. mp4.
- Rosonczy* 2013. *Rosonczy Ildikó*: Egy honvédtiszt oroszországi fogságának története 1849-ből. *Hadtörténelmi Közlemények*, 126. (2013) 1. sz. 149–166. o.
- Rosonczy* 2015. *Rosonczy Ildikó*: Egy honvédtiszt oroszországi fogsága. *Rubicon*, 26:284. (2015/7) 35–37. o.
- Sándor* é. n. *Sándor József*: Nemes Petőfi Sándor költőnk Szabadszálláson született és Szibériában halt. el. Budapest é. n. [1941].
- Susa – Éry – Kovács–Szőke–Molnos* 2015. *Éva Susa – Kinga Éry – László Kovács – Mátyás Szőke – Mária Molnos*: Forensic archaeology and anthropology in Hungary: current trends and future perspectives. In: *Forensic Archaeology. A Global Perspective*. Ed. by *W. J. Mike Groen–Nicholas Márquez-Grant–Rob C. Janaway*. New York, 2015. 83–90. o.
- Svigel* 1943. Petőfi emlékek Szibériából. Illusztrációk Svigel Ferencnek a Pestszenterzsébeti Iparos Kör, Kossuth Lajos-utca 49. sz. 1943. október 24-én, vasárnap d. e. fél 11 órakor tartandó *Hogyan jutottam Petőfi iliszunszki sírjához?* című felolvasásához. Pestszenterzsébet, 1943.
- Szabó* 1989. *Szabó Géza*: Fordítás / *Геўза Сабо – Бела Варга*: Акт о раскопках могилы Ш. Петефи и заключения археологов. In: MEGAMORV Petőfi expedíció jelentése, Nagyréde, é. n. 51–52. o., 49–50. o. [1989].
- Szabó* 1990. *Szabó Géza*: Ásatás Barguzinban. A régész egy legenda nyomában. Budapest, 1990.
- Szentágothai* 1992. *Szentágothai János*: Előszó. In: Nem Petőfi! 1992. 5–8. o.

- Született 2015. Született 1823-ban Magyarországon. Meghalt 1856-ban Szibériában. „Akik még nem tudták, most megtanulhatják...” [Mátrafüred, 2015. április 12. Oldalszámítás nélkül, hevenyészett magyar fordításokkal. Utólagos beszámózzással.]
- Tabajdi – Ungváry* 2008. *Tabajdi Gábor – Ungváry Krisztián*: Elhallgatott múlt. A pártállam és a belügy. A politikai rendőrség működése Magyarországon 1956–1990. Budapest, 2008.
- Telin* 2004. [A] Barguzini Járás Önkormányzati Vezetősége [levele a] Burját Köztársaság Elnökének, Potapov L[eonyid] Vasziljevics Úr részére. 2004. május 5. Aláíró: *Sz[tanyiszlav] R[evomirovics] Telin* a Barguzini Járás Önkormányzati vez. In: Született 2015. [21 o.; az orosz eredeti: 23 o.]
- Tyivanyenko* 1989. *Алексей Владимирович Тиваненко*. Шандор Петефи в Баргузине. Улан-Удэ, 1989.
- Tyivanyenko* 2015. [*Alekszej Vasziljevics*] *Tyivanyenko*: Petőfi koponya másolatának és a dokumentumok temetése a 7. sz. Barguzini sírba. In: Született 2015. [31–32 o.; az orosz eredeti: 33–35 o.].
- Varga* 1996. *Varga Domokos György*: Harminchét akadémikus Petőfi ellenében. *Magyar Demokrata*, 3:42. (1996. október 17.) 38–41. o.
- Varga* 2015. *Varga Béla*: Miért Petőfi? In: Született 2015. [51–53 o.].
- Verzeichnis 1915. Verzeichnis der Kriegsgefangenenlager. Mit Angaben des Feldes, in welchem dieselben in der Karte zu finden sind. Nach authentischen Material zusammengestellt. Abgeschlossen Ende Juli 1915. [További adatok nélkül, Wien, 1915?]

KÖZLEMÉNYEK

OLIVIER CHALINE

A CSATA MINT TÖRTÉNETI TÁRGY*

The Battle as Historical Object

In the biggest part of the last century even the title of this paper would have been impossible to think of, or at least it would have been a provocation for historians, for a battle could not be a real historical object. Fact is that the notion itself reached a double crisis in the 20th century. The expansion of time and space dimensions meant the ‘death’ of the battle from the military aspect, with battles not lasting 1-2 days, but weeks or even months, and not taking place in a clearly definable space but in a whole region.

The debate of history writing appeared some time before World War I and the great massacres, too, the time of historical tableaux was over, and condemning the previously prestigious topics of ‘peace treaties and battles’ started before the publication of the first issue of the journal *Annales*.

This is why the question arises: how can battles be historical objects again? Violence in war can be a guiding line in the complex reconstruction of battle events, where interrelations are not determined by the criteria of the structure of the narration. By presenting the different forms and changing intensity of violence the battle as a peak point can be inserted into the events of the whole war. By using this guiding line we can avoid grabbing the battle out of its context artificially.

A battle can be regarded in the first place as a point where the violence levels of increasing intensity are overstepped. This approach has the advantage of including the preparations and the deployment of the armies, the two phases when the attitude of the soldiers is characterised both by the desire to fight and confrontate, and by the fear from defeat and death. We can cast light on the numbers of the deployed soldiers, on their experience of the conflict and on their reactions (fear, indiscipline, perseverance).

The dynamics of violence is shaped by day-to-day war. We cannot speak exclusively of the ascending then descending curve of violence on the day of the great clash. One must take it into consideration that a battle is not a well-defined and linear course of events as one might imagine upon the descriptions of historians. The consecutive order of events does not have a uniform rhythm. The variety of violence experiences within a given battle can also serve as a guiding line on which an analysis can be based. We have to explore who took actually part of the battle and who did not. A person who hears the noises only from the distance has a different experience of the events than the person who sooner or later finds himself amidst the happenings. A battle is like a kaleidoscope where individual experiences cannot be replaced by one another.

Battles thus can reveal a lot of things, if we are willing to look at their cruel and harsh essence without any confusion and lenience. In the time of the First Gulf War somebody wrote a thought, attributed to Molotov, on a wall near my home, ‘War is the apocalypse of the state...’. I have been thinking a lot about this sentence since then. The original meaning of apocalypse is manifestation and revelation, thus the battle, a peak of violence, is *par excellence* an apocalyptic event.

Keywords: battle, violence in war, apocalypse, debate of history

* Első megjelenési helye: *Olivier Chaline: La bataille comme objet d'histoire. Francia. Forschungen zur westeuropäischen Geschichte* (Jan Thorbecke Verlag, Ostfildern), 32/2 (2005) 1–14. o.

A múlt század nagy részében ezen írásnak még a címe is elképzelhetetlen lett volna, de legalábbis történetírói provokációnak minősült volna, hiszen a csata nem lehetett érdemi történeti tárgy. Tény, hogy maga a fogalom kettős válságba került a XX. században. Katonailag a csata „halálát” jelentette az időbeli és térbeli határok kitágulása, amikor már nem egy-két napig, hanem hetekig, sőt hónapokig tartott, és nem egy jól körülhatárolható térben, hanem egy egész térségben zajlott.¹ Verdun városáért 1916. februártól egészen őszig folytak harcok, ugyanakkor a hadszíntér nem maga a város, hanem a Meuse folyó menti dombvidék (Hauts-de Meuse) volt. Az 1916 nyarán kezdődött somme-i csata a hajdani ütközetek színteréhez képest még nagyobb területen zajlott, amit jól mutat az is, hogy nevét egy folyóról és nem Albert vagy Péronne városáról kapta. Bármennyire is szeretnék, a véres álló- és anyagháborúba bonyolódott seregek képtelenek döntésre vinni a dolgot. Csakúgy, mint a klasszicista tragédiára, a csatára is hagyományosan jellemző volt a tér és idő egysége, ám ez az egység most felbomlott. 1916-ban a cselekmény egysége is megszűnt a jütlandi tengeri ütközetben, ami több, különálló szakaszban zajlott. A csata többé nem volt a sors vagy Isten ítéletével azonosítható, mindent eldöntő esemény.

A történetírással kapcsolatos vita már valamivel az első világháború és a nagy mézszárlások előtt is megjelent, többek között François Simiand-nál, aki már 1903-ban rámutatott arra, hogy „történészek népes csoportja bálványként tekint” bizonyos dolgokra, köztük a politikai eseménytörténetre és a nagy emberekre.² A Hérodotoszal és Thuküdidésszel kezdődött – a bibliai elbeszélésekre is jellemző – történeti elbeszélési mód immár alkalmatlan eszköznek tűnt. A történelmi tablóik ideje lejárt, és a „békeszerződések és csaták” addig oly rangos műfajának kárhóztatása már az *Annales* folyóirat első számának megjelenése előtt elkezdődött.³

Ezért merül fel a kérdés, hogyan lehet még, pontosabban újra történeti tárgy a csatából? A tárgy meghatározása nem magától értetődő, mivel körülhatárolása nehezebb, mint amilyennek elsőre látszik. A tárgy megragadásához számos, eddig kevésbé feltárt forrást kell feldolgozni, a megértéséhez pedig szükség van egy vezérfonalra, ami nem más, mint a háborús erőszak tanulmányozása.⁴

¹ Lásd *Stéphane Audoin-Rouzeau* megjegyzéseit a „csaták haláláról” *Annette Becker*rel közösen írt könyvében: 1914–1918, retrouver la guerre. (1914–1918, az újraírt háború) Paris, 2000. 38–40. o.

² *François Simiand*: Méthode historique et science sociale. (Történeti és társadalomtudományi módszerek) *Revue de synthèse*, VI. k., 1903. január–június, 1–22. és 129–157. o. A szerző itt a háborúkat meghatározó politikai bálványt, valamint az egyén és az időrend bálványát bírálja.

³ Ezt kiválóan illusztrálja Lucien Febvre 1919. decemberi első előadása a Strasbourgi Egyetemen, ahol számos tehetséges és kiváló francia egyetemi oktató dolgozott azért, hogy „feledtesse” a német császári oktatói kar korábbi ténykedését: L’histoire dans un monde en ruines. (Történelem az összeomlott világban) *Revue de synthèse historique*, XXX. k. 1920. 1–15. o. „A miniatűrök és csataképek ideje lejárt”, a világot immár a tudomány módszeres térhódítása uralja.

⁴ Modernistaként kettős módszertani adósságom is van az angolszász történetírással, különösen John Keegannel és csataelemzési módjával, valamint az első világháborús ismereteinket új megvilágításba helyező Péronne-i Historial kutatóközpont és múzeum szakembereivel szemben. Ezúton is szeretném hálás és baráti köszönetem kifejezni Stéphane Audoin-Rouzeau-nak beszélgetéseinkért és azért az ösztönző élményért, amit az École Normale Supérieure-ben három éven át közösen tartott szeminárium jelentett. Ezekre az órákra többek között fegyverládát vittünk be, hogy szemléltesük az elmondottakat, meghívtunk orvosokat és pszichiátereket, valamint katonák is beszéltek háborús élményeikről, ami előbb volt minden dokumentumnál.

A csata mint tárgy téves nyilvánvalósága

Induljunk ki a tér, az idő és a cselekmény már említett hármas egységéből. Jóllehet a szárazföldön a XIX. századig valóban létezett hármas egység, azt máris leszögezhetjük, hogy a tengeren már a XVI. századtól jóval kevésbé érvényesült. A La Manche-csatorna és az Északi-tenger viszonylag szűk területén a spanyol Armada és az angol hadihajók 1588. évi összecsapása több napig tartott, még ha nem is ugyanolyan intenzitással. Az angol és a holland flotta 1666. évi összecsapását nem véletlenül nevezik „négy napos csatának”. Június 1. és 4. között több tucat hajó küzdött egymással akkora térben, ami a kor bármelyik szárazföldi csatájának területét meghaladta. A XVII. századtól kezdve a tengeri harc technikai szempontból is a legmodernebb harci forma volt. Ugyanakkor a történetírás számára a csata fogalma sokáig arra az ütközetre korlátozódott, ami egy nap alatt zajlott le, jól behatárolható és belátható térben azzal a szándékkal, hogy döntésre vigyék a dolgot. Az időben elhúzódó ostrom már nem illett bele ebbe a felfogásba. Márpedig az első világ-háború állóháborúja mi más, ha nem a központi hatalmak véget nem érő ostroma? A csatát a róla szóló elbeszélés módja határozza meg, ami az első puskalövéstől az utolsóig írja le az eseményeket, vagy a színházi metaforához visszatérve úgy is fogalmazhatunk, hogy a függöny felemelkedését megelőző hármas gongtól a függöny utolsó leereszkedéséig tart. Az irodalmi elbeszélés tárgyaként megjelenő csata jól körülhatárolt, vezérfonala pedig a fenti hármas egység szabályának megfelelő drámai cselekmény, amibe azért beleférnek váratlan események és fordulatok is. A csatáról szóló elbeszéléseknek megvannak a kötelező tartalmi elemei is, mint például a seregek létszámának, elhelyezkedésének vagy a terepnek a leírása. Ugyanakkor az elbeszélésnek mindig meg kell felelnie az érthetőség és a következetesség követelményének.

A csata már az ókori görögök óta a történeti elbeszélés legrangosabb műfajának számított, ahogyan a történelmi festészet is az volt a festőművészetben belül. A csata leírása sajátos, a témához illő stílust követelt, ami lehetővé tette a történész számára, hogy megmutassa mesterségbeli tudását és kifejezze meggyőződését. A csataleírás olyan, mint a XIX. századi történelmi operákban a nagyária. Amikor Winston Churchill a höchstädti csatát írja le híres ősenek, Marlborough grófjának nagyszabású életrajzában, nem ugyanúgy ír, ahogy az előző oldalakon. Így vezeti el az olvasót a mű csúcspontjára, oda, ahol eldőlt Európa sorsa.⁵ Az ilyen elbeszélések azonban átírják az eseményt olyanná, amilyennek senki sem látta vagy tapasztalta. A helyszín egy körképszerűen lefestett harctér, amelyet vagy a főhős, illetve főgenerális szemszögéből láttat a szerző (nézőpont egysége) vagy Isten szemszögéből, aki az égből egyszerre lát minden történést. Az éppen zajló eseménynek mindkét esetben tökéletesen érthetőnek kell lennie. Hogyan is ne lenne érthető az elbeszélő számára, aki egyrészt ismeri az ütközet kimenetelét, másrészt többféle forrás is a rendelkezésére áll?

A szereplők bemutatására az elbeszélő különös gondot fordít: hadvezetés, seregek létszáma, csapatok elhelyezkedése, esetleges megjegyzések a szemben álló felek harci szelleméről. Mindezek felvonultatása még csak előjáték a fő cselekmény előtt, de a *morituri te salutant* nem a tribünön ülő Cézárnak, hanem a történelemrajongó olvasónak szól, őt

⁵ Sir Winston Churchill: Marlborough, his Life and Times. (Marlborough élete és kora) London, 1933–1938. 4 kötet.

köszönti ezzel a szerző. Ezután át is térhetünk a következő fejezetre. A drámai cselekmény ábrázolásából kiderül majd, hogy a történész mennyi forrást gyűjtött, és mennyire mesztere az írásnak. A szerző annyi felvonást, illetve képet vonultat fel, ahány szakasza van a csatának. Azokra a jelentős, egyedi vagy kollektív epizódokra helyezi a hangsúlyt, amelyeket a csata lefestése – és általában véve a csatáról alkotott képek – beégetnek a közös emlékezetbe. Igazi példákat ad tovább az utókornak hősiességről vagy gyávaságról, hűségéről vagy árulásról, tragédiáról vagy diadalról. Az 1758. évi zornborfi csatában az oroszok elől hátráló egyik ezred zászlaját magasba emelő II. Frigyeszt ábrázoló, az eseményt talán megszépítő kép megfelelője a 1759. évi veszített csata után haldokló Montcalm márki igen hamis ábrázolása, aki annak örül, hogy már nem éri meg, hogy az angolok, akik ellen a végsőkig harcolt, Québecbe érjenek. Az olvasók által annyira várt epizódok mindig tartalmaznak erkölcsi és hazafias eszmefuttatásokat is, és úgy szövődnek a cselekménybe, hogy az érthetőség és követhetőség követelménye ne sérüljön. Az elbeszélést úgy szerkesztik, hogy az a lehető legdidaktikusabb maradjon.

Az ilyen stílusú elbeszélésben magától értetődő alapkövetelmény, hogy a csatát két egyéni, ritkábban két kollektív akarat összeütközéseként ábrázolják. Két hadvezér csap össze, és míg az egyik tisztánlátóbb és bátrabb vagy nagyobb mestere a hadművészetnek, nagyobb tekintéllyel bír, és kiváló csapatait erősebben hevítik a hazafias vagy vallási érzelmek, addig a vesztes fél kevésbé tehetséges vagy kevésbé acélos jellemű, kevesebb katonája van, esetleg a körülmények sem segítik. A nagy emberek kultusza mindig felsejlik ezekben az elbeszélésekben. Az igazi hadvezér az, aki folyamatosan az irányítása alatt tartja az eseményeket, és érvényesíti akarát az esemény formáját és végkimenetelét illetően. Az ilyen csataleírás eredménye egy kodifikált, koherens és steril elbeszélés, amelynek sablonjai a valóság illúzióját keltik. Az *Annales* folyóirat lesújtó véleményét semmibe vevő csatatörténeti leírások számos kedvelője számára az ilyen szöveg szép, hatásos és lelkesítő lehet, a katonai iskolák hallgatóinak pedig tanulságokkal is szolgálhat. A probléma csak az, hogy a történeten átsejlt igazság gyorsan romba dönti a megnyugtató konvenciókat. A csata sokkal több annál a kőzetburokból kiszabadított drágakőnél, amit a közönség megcsodálhat. Itt visszautalnék a tárgy körvonalainak téves nyilvánvalóságára.

Mikor is kezdődik pontosan a csata? Egészen biztosan nem az első puskaelővételkor. Tekintetbe kell vennünk a hosszú és összetett csapatmozgásokból álló lassú felvonulást, ami az ütközetet megelőzi, sőt néha ütközet sincs, mert a szemben álló felek egyike inkább elkerüli az összecsapást. A bevezető szakasz tengeren napokig eltarthat, akár valódi üldözésbe is torkollhat a szélviszonyoktól, az áramlatoktól és az árapálytól függően. Az előkészületek gyakran jóval hosszabb ideig tartanak, mint maga a csata. Az ilyenkor megszerzett előnyök jelentősen kihatnak az ütközetre tengeren és szárazföldön egyaránt, ugyanakkor a helyzet hirtelen meg is változhat, például, ha a tengeren váratlanul megfordul a szél, vagy ha egy szárazföldi átkelőhely megsemmisül vagy akadály miatt használhatatlan lesz, vagy ha egy megfigyelőhely elesik, vagy elfoglalják. A szemben álló felek helyzete nem hasonlítható össze azzal, amikor két csapat mérkőzik egymással egy szabályos sportpályán.

Mikor ér véget a csata? Az utolsó puskaelővést végpontnak megjelölni nincs sok értelme. Egyedül az ostromról mondhatjuk azt, hogy a – jellemző formások szerint zajló – megadás a drámai cselekmény utolsó aktusa. A csata átalakulhat üldözéssé, a harc pedig kisebb csoportokban folytatódhat. Amikor közvetlenül az ütközet után kifosztják a várost, ahogyan ez 1620 novemberében Prágában történt, a két esemény összekapcsolása elkerül-

hetetlen.⁶ Ennélfogva felvetődik a csata utáni időszak és az erőszak csökkenésének kényes kérdése. Ezek alapján megállapíthatjuk, hogy a tér, idő és cselekmény hármassága együttesen félrevezető.

Az állománybecslés szintén csalóka, mivel rendkívül nehéz megmondani, hogy hány katona, haszonállat vagy gépjármű állt valójában a hadvezér rendelkezésére. Különösen igaz ez a hadjárat vége felé, amikor a dezertálások, betegségek, veszteségek és elszakadások következtében már számottevően csökkenhet az ezredek és századok létszáma. A csatában részt vevők létszáma tehát bizonytalan, ami rendkívül megnehezíti az elesettek számának megállapítását.

A szárazföldi és a tengeri csatákra egyaránt igaz, hogy nem minden jelen lévő harcol. Bizonyos egységek tartalékot képeznek, és csak kívülről látják a harci cselekményeket. Következésképpen a lényeges kérdések ugyanazok, mint amiket John Keegan feltett Waterlooval kapcsolatban: Ki hogyan cselekedett, és ki mit láthatott?⁷

A csata menetének átláthatósága gyakran megtévesztő. Az esemény körképszerű megértése nem létezik, sem a hadvezér, sem a magas rangú tisztek nem képesek mindent látni egyszerre, még ha az előbbi elvileg átfogóbb képpel is rendelkezik a dolgokról. A parancsok és a visszajelzések továbbítása nem volt olyan egyszerű és nyilvánvaló, mint ahogy ezt olykor a történészek feltételezik. A harccselekmények még a magas rangú szereplők számára is nehezen és csak részben érthetőek. Az események átláthatatlansága fontos és állandó eleme a csatának. Figyelembe kell venni, hogy mi az, ami egy adott pillanatban a terep miatt nem látható. Így például máris jobban érthető az a hiba, amit II. Frigyes a domborzati viszonyok rossz megítélése miatt követett el az oroszok ellen az 1759. évi kunersdorfi csatában. Tengeren a távolság és a füst együttes hatása az, ami a jeleket időnként érthetlenné téve megnehezíti a tengernagy számára a helyzetfelismerést. A több kilométer hosszú vonalban felálló ezred több száz ágyújának sűrűn gomolygó füstjéről a csaták festői érthető módon megfélemlenek. Ugyanakkor ezeknek a józan ésszel is felfogható adalékoknak a felidézése lehetővé teszi annak megértését, hogyan hibázhattak mégoly tapasztalt férfiak is, és hogyan hozhattak megkésett vagy helytelen döntéseket. A szemben álló felek létszámát és felszereltségét, továbbá a csata kimenetelét ismerő történész részéről – aki ráadásul nem kockáztatja sem az életét, sem a hírnevét – komolytalan dolog lenne a tábornokok vagy admirálisok hibáztatása. Éppen ellenkezőleg, csodálattal tartozunk a hadvezéreknek azért, hogy sikert és eredményt tudtak kovácsolni a zűrzavarból. Annál is inkább, mert még a XVIII. századról is elmondható, hogy az ütközet irányítása igen gyorsan kicsúszott a hadvezérek kezéből, bár néhányan közülük képesek voltak a veszítettnek látszó helyzetek megfordítására, illetve a kínálkozó alkalmak gyors kihasználására is.

A jövőt nem láthatjuk előre. A csata megélése kétségkívül jelen időben és egyes szám első személyben történik – ez egyaránt igaz a hadvezérré és a sorkatonára is –, és ebből sok minden következik. A csata leírásához nyilvánvalóan olyan formát kell találnunk, ami a harcolók élményeire épül. Nem is képzelnénk, milyen sokféle forrás áll a rendelkezésünkre ehhez.

⁶ Lásd *Olivier Chaline*: La bataille de la Montagne Blanche (8 novembre 1620). Un mystique chez les guerriers. (A fehérhegyi csata, 1620. november 8. Egy harcra buzdító karmelita a katonák között) Paris, 1999.

⁷ *John Keegan*: Anatomie de la bataille. Azincourt 1415. Waterloo 1815. La Somme 1916. (A csata arca. Agincourt 1415, Waterloo 1815 és Somme 1916) Paris, 1993.

Milyen forrásokra támaszkodhatunk a csata leírásához?

Egyfelől a csata létrehozza a saját forrásait, amelyek túlmutatnak az adott háború eseménytörténetének megírásához szükséges forrásokon. A kutatónak ezek alapján kell mások élményeiről beszámolnia, amelyek ráadásul gyakran még azok számára is szinte elmondhatatlanok, akik átélték azokat.

Az írott források skálája a hagyományostól a jóval kevésbé megszokottig terjed. Hagyományosnak mondhatóak a résztvevők több-kevésbé értékes és pontos elbeszélései, akiket időnként az a szándék vezérel, hogy saját érdemüknek tulajdonítsák a győzelmet, vagy tisztázzák magukat a vereség után. Természetesen a halottak vagy a hadifoglyok már nem tudják megvédeni igazukat. Az eseményről szóló, katonai intézményektől származó kortárs dokumentumok – kiadott és kapott parancsok, hadműveleti ezrednaplók, illetve tengeren a hajónaplók – lehetővé teszik a határozatok láncolatának, sőt időnként a hadmozdulatoknak és a veszteségeknek többé-kevésbé pontos rekonstrukcióját is. Ugyanakkor léteznek olyan újszerűbb, orvosoktól és pszichiáterektől származó katonai források is, amelyek felhasználása néha kényes kérdéseket vet fel. Ambroise Paré sebész írásai értékes információkat tartalmaznak a vallásháborúk korában vívott csatákban előforduló erőszak formáiról. A későbbi időkben az orvosok gyakrabban írtak le harcok során átélt élmények okozta lelki sérüléseket, de az így született számos forrást a témában nem jártas történészek nehezen tudták feldolgozni.⁸

A csatának vannak ikonográfiai forrásai is, ezek azonban amennyire tetszetősek, annyira megtévesztők is lehetnek, ha nem kellő körültekintéssel kezeljük őket. A XIX. századig a csatákat ábrázoló metszetek és festmények az ábrázolási konvencióknak megfelelően készülnek. Vannak sablonok és nem megmutatható dolgok, ugyanakkor léteznek olyanok is, amiket lehetetlen megmutatni, különben a kép nem létezne, ilyen például a mindent beborító füst. A művészeknek figyelembe kell venniük a megrendelők igényeit is, akik elvárják, hogy jól mutassanak a dicsőségükre készített alkotáson. Hogyan lehet egyetlen képbe belesűríteni egy egész napot? Ahhoz igazi képregényre lenne szükség. Matthäus Meriannak azonban ötletes megoldással sikerült a 1634. évi nördlingeni csata minden pillanatát ábrázolni egyetlen metszeten. A kép közepén sötét téglalapok és négyzetek rendszere jelzi a csapatok felállítását az ütközet kezdetén, míg a helyrajz elforgatásával feltűnnek a horizonton a svéd katonák. Bár úgy tűnik, hogy csataképet látunk, valójában egy olyan térképről van szó, amelyen a gyalogezredet négyzet alakban felálló pikásokat és muskétásokat ábrázoló jel jelöli. Ez éppen olyan konvencionális és valósággtól elrugaskodott, mint a közúti térkép templomot vagy várat ábrázoló szimbólumai... Időben hozzánk közelebbi példát említve, bár a fényképek és a filmek sokkal hitelesebbnek tűnhetnek, itt sem árt az óvatosság. Szemben Robert Capával – aki sokakhoz hasonlóan később az életével fizetett Vietnámban a szakmai tisztességéért –, a két világháború számos fotográfusa nem a tűzvonalban dolgozott a harcoló csapatok között.⁹ Az első világháborúról készült híres fotók némelyike csak látványos és hatásos utánzat, ezek a képek azonban továbbra is szerepelnek illusztrációként a történelemlétkönyvekben. A leghitelesebb felvételek és filmek, például a

⁸ Későbbi időszakra vonatkozóan nagyon hasznos információkat találunk *Louis Crocq* professzor következő művében: *Les traumatismes psychiques de guerre*. (Háború okozta lelki traumák) Paris, 1999.

⁹ Itt hivatkozhatunk *Horst Faas* és *Tim Pages* hatásos albumára: *Requiem par les photographes morts au Vietnam et en Indochine*. (Vietnámban és Indokínában életüket vesztett fotósok rekviemje) Paris, 1998.

vadászgépek szárnyaiban elhelyezett tekercekről származók, gyakran a legpontatlanabbak és a legnehezebben értelmezhetőek. Ugyanakkor a képek akkor is kifejezőek lehetnek, ha csata utáni helyzetet mutatnak be. Önmagáért beszél például a krími háború – a halottak és sebesültek elszállítását követően is ágyúgolyókkal borított – csatamezejének látványa csakúgy, mint az a verduni csata után készült filmfelvétel, amelyen a kamera némán pásztázza a teljesen kopárrá és földművelésre alkalmatlanná vált, lepusztult dombvidéket. A fényképek sok olyan értékes részlettel is szolgálnak, amiket a fotós nem szándékosan örökített meg, és az így felsejlő valóság nem is mindig azonos azzal, amit meg akart mutatni nekünk.

Azonban a történésznek nem áll mindig elegendő képanyag a rendelkezésére, és ilyenkor a harccselekmény bemutatásához más, sokkal ritkábban használt forrásokhoz kell folyamodnia. Mivel olyan forrásokról van szó, amelyeknek a józan ész alapján elsődlegesnek kellene lenniük, felmerül a kérdés, hogy miért mellőzik őket? A csata nem közönséges történeti tárgy. A történészt könnyen elragadhatja a téma, és mivel szenvedést, félelmet, kegyetlenséget, öldöklést és halált mutat be, az írása akár nagyon kellemetlen is lehet az olvasó számára.

Az első ilyen mellőzött forrás maga a terep. A csatamező forrásértéke annyira nyilvánvaló, hogy könnyen megfeledkeznek róla. A terep sokkal több, mint pusztai táj vagy díszlet, ezért a történész nem elégedhet meg azzal, hogy csak térképek segítségével tanulmányozza, bár tény, hogy a szintvonalak fontos információkkal szolgálnak. A terepet be kell járni, hogy megismerjük a tájképet, a szintemelkedéseket és egyenetlenségeket is. Fontos az is, hogy amennyire lehetséges, rekonstruáljuk a csata időpontjában fennálló viszonyokat is, azaz az építmények helyét, a növényzetet, a megművelt földeket és a parlagon hagyott területeket is. Az évszak sem mellékes. Vajon a csapatoknak még lábön álló gabonán keresztül kellett felvonulniuk vagy felszántott földön át? Mit láthattak az adott körülmények között? Milyen védelmet találhattak? Az időjárás is számít mind a gyalogsági, mind a lovassági erők tekintetében. Száraz vagy felázott és sáros volt-e a talaj? A napszak és a nap pályája is fontos tényezők. Önmagában a „csatamező” is elsősorban szárazföldi fogalom. A tengeri csata színhelyének megismerése azonban még nagyobb erőfeszítést kíván. A hely bejárása olyan szakértelmet és eszközöket igényel, amiknek a történész általában nincsen birtokában. A „terep” mozgásban van, az érintett terület nagysága nő vagy éppen csökken a széljárástól és az áramlatoktól függően. A szemben álló feleket – még ha készen állnak is az összecsapásra – elválaszthatja vagy elvághatja egymástól, ha megfordul a szél vagy az ár. Akárcsak a sivatagban, a tér önmagában nem ér semmit, mert senki sem uralhatja tartósan. Kizárólag a mozgásszabadság számít és az, hogy megakadályozzuk az ellenséget abban, hogy kifusson a kikötőből. A szárazföldi és tengeri ütközetekre egyaránt érvényes, hogy a csatamezőt, mint forrást két gyakorlati szempont, a mozgás és a védelem alapján kell vizsgálni. A helyszín figyelembe vétele azonban ezzel még nem ér véget, hiszen az időnként még a csata után sok-sok esztendővel is őriz régészeti feldolgozásra váró emlékeket vagy maradványokat, például fegyvereket, fegyverrendszereket vagy erőszakos cselekmények nyomait viselő holttesteket.

A fegyverek nélkülözhetetlen, ám nagyon gyakran mellőzött forrást alkotnak, amiket egyéni fegyverzetként (muskéta, kard, puska...) és fegyverrendszerként (hadihajó) egyaránt értékelni kell, ami már a régészet és a technikatörténet határterülete. Azonban a fegyver vagy a hajó megismerése önmagában nem cél a történész számára, akit elsősorban nem a tárgy múzeumi megóvása érdekel, hanem katonai alkalmazásának megértése. Kétségtelen,

hogy nekünk, történészeknek sok tanulnivalónk van ebben a témában. A gyűjtőkkel és fegyverforgatókkal, így például a feketelóporos muskétareplikát használó lövészekkel mindenképpen párbeszédet kell folytatnunk, bár ez soha nem egyszerű, és mindkét fél meggyőződését megingathatja. Meglepő, hogy azok a történészek, akiknek többsége még kötelező sorkatonai szolgálatot teljesített, tehát fegyvert viselt és forgatott, még a legkézenfekvőbb kérdéseket sem teszik fel maguknak. Milyen nehéz a fegyver? Mekkora? Hol a súlypontja? Hogyan viszonyul a katona testfelépítéséhez? Tűzfegyver esetén mekkora az elméleti lőtávolsága és a tűzgyorsasága? Hány lövést lehet leadni a rendelkezésre álló tartaléklopportal és -lőszerral? Ezután rekonstruálni kell a fegyver alkalmazását. Ez az egyetlen fegyvere a harcoló katonának? Felmerül a kézitusa kérdése is. Egy vagy több ember kell a fegyver használatához? Melyek a közvetlen következmények? Visszalökés, füst kibocsátás, a fegyverhasználat esetleges sérülése, süketség... A fegyver után áttérünk a taktikai egységre és az ehhez kapcsolódó számos kérdésre (amelyekre gyakran nincs válasz). A harmincéves háború négyzet alakban felálló pikásaival kapcsolatban felmerül a kérdés, hogy miként lehet rekonstruálni ennek a taktikai elemnek a valós működését Jacob de Gheyn a pikások, puskások és muskétások hadmozdulatait ábrázoló híres metszeteinek alapján. A hadihajót illetően kérdés, hogyan zajlik az ágyú, az üteg és a tüzérség bevetése a hajó fedélzetén. A szabályzatokból és műszaki dokumentációkból nem derül ki minden. Nagyon gyakran előfordul, hogy az írott források csak tervekről, spekulációkról és különlegességekről szólnak, miközben nem számolnak be az eszközök szokásos működésének nyilvánvaló jellemzőiről. Ezért nem vagyunk ma ezekkel tisztában, kivéve ha egy előrelátó külső megfigyelő vette magának a fáradságot arra, hogy rácsodálkozzon és meséljen róluk.¹⁰ Azonban néha egy tárgy szavak nélkül is sokatmondó lehet. Néhány évvel ezelőtt, a Péronne-i Historial kutatóközpont és múzeum raktárában Stéphane Audoin-Rouzeau a kezembe adott egy első világháborús árokkést, ami egyáltalán nem volt előírásos, de ez más fegyverekről is elmondható. Rögtön feltűnt, hogy a kézművesipari módszerekkel készült, markolatból és szuronyhegyből álló fegyver mennyire könnyen kezelhető. Ez a gyilkolásra szolgáló fegyver hirtelen megvilágította számomra azt a valóságot, ami az egykori katonák megannyi elbeszéléséből kimaradt.

Az erőszakos cselekmények nyomait viselő holttestek szintén forrást jelentenek a történész számára, mert megmutatják a fegyverek sebokozó képességét csakúgy, mint a többé-kevésbé sikeres védekezési kísérleteket is. A történész itt is tudásának határait fejezheti, hiszen a ballisztikai és orvosi adatok összevetése nem könnyű feladat. Márpedig a lövedékek formáját és sebességét is számításba kell venni, ha meg akarjuk érteni, milyen erővel hatolnak be az emberi testbe, a fába vagy vasba. A sebesülésekre vonatkozó orvosi források lehetővé teszik a lövedékek testre gyakorolt hatásának megítélését, nemcsak a sebek kinézetét, hanem a legsebezhetőbb és legérzékenyebb testtájékokat illetően is. A katonák testi épségét azonban a lövedékeken kívül a tűzharcnak kitett környezetük is veszélyezteti, például amikor az ágyúgolyók becsapódása következtében a hajóburkolatból leváló hatalmas fadarabok eltalálják őket. A talajt vagy bajtársat érő lövedékek, amik

¹⁰ A történeti rekonstrukciók akár hasznosak is lehetnek. Itt utalunk Hanson diákjaival együtt végrehajtott, a hopliták harcait rekonstruáló gyakorlataiból levont következtetéseire. A rekonstrukció elősegítheti annak jobb megértését, hogy miként néztek ki valójában a négyzet alakban felálló pikások és muskétások. *V. D. Hanson: Le modèle occidental de la guerre. La bataille d'infanterie dans la Grèce classique.* (A hadviselés nyugati modellje. Gyalogsági ütközet az ókori Görögországban) Paris, 1990.

földet, emberi maradványokat vagy fegyverdarabokat fröccsentenek szét, megsebesíthetik, megfertőzhetik, sőt akár meg is ölhetik a katonákat. A testek által elszenvedett erőszak felméréséhez több szempontból is meg kell vizsgálni a sebesülés súlyosságát. Tekintetbe kell venni a sebesülést elszenvedő személy korábbi fizikai állapotát, az egészségügyi ellátás szervezettségét és az orvosi ismeretek fejlettségi fokát is. Figyelembe kell venni, ha az illető személy már beteg volt vagy legyengült a szervezete, ha nem voltak orvosok és sebészek a közelben, vagy ha az adott korban bizonyos sérülések gyógyíthatatlanok voltak. Ugyanakkor az adott csata tanulmányozásánál az orvosi forrásokból származó adatokat nem lehet elválasztani más összegyűjtött információktól sem. Így például meg kell vizsgálni, hogy mennyire volt összetartó az alakulat, azaz készek voltak-e a katonák sebesült társaikat menteni, esetleg az életük kockáztatása árán is. Továbbá a harc kegyetlenségének mértékére is következtethetünk abból, hogy végeztek-e az ellenséges sebesültekkel vagy tüzeltek-e a sebesültszállítókra.

A történész támaszkodhat továbbá a sebészek által készített forrásokra, illetve a sebesültek beszámolóira is, bár ezekből a forrásokból nagyon kevés az újkori, illetve ami van, gyakran az sem túl bőbeszédű. Megfelelő szövegek hiányában azonban az emberi maradványok is számos hasznos információval szolgálhatnak. A csontváz megőrzi a halált okozó ütések és sebesülések nyomát, sőt néha a korábbi nélkülözéseket és betegségeket is. A csatamezők talaja és egyes roncsok lehetőséget kínálnak a hadisír-kutatás és a hadirégészet számára,¹¹ amely nemcsak a temetési módokról és a holttest mellé helyezett tárgyakról szolgáltat adatokat, hanem a tisztek és katonák, illetve az emberek és állatok esetleges elkülönítéséről is.

Bár nem minden katona sebesül vagy hal meg, mindannyian agresszív, testet-lelket próbára tévő környezetben mozognak. Az érzékszervi észlelések kiegészítő információkkal szolgálnak a háborús erőszakról. Felmerül azonban a kérdés, hogy vajon hogyan rekonstruálhatók? Van, amit a beszámolók egyértelműen kimondanak, van, amit csak sugallnak, és van, amire az ismert adatok alapján (terep, fegyverek stb.) következtetni lehet, de nem feledkezhetünk meg arról, hogy a nyilvánvaló dolgokról soha nem esik szó. A hallással kapcsolatban felmerül, hogy mikor jeleznek a források sajátos zajokat. Amikor már nem említik a hangokat, az nem jelenti azt, hogy a zaj megszűnt, éppen ellenkezőleg, elképzelhető, hogy fülsüketítővé vált, vagy azért nem esik szó róla, mert a figyelmet más, aggasztóbb dolgok kötik le, például az akció vagy a túlélésért folytatott küzdelem. Ami a látást illeti, először azt érdemes azonosítani, amit látottként feljegyeztek, majd törekedjünk annak megértésére, hogy mi csökkentette a látómező nagyságát (füst, sisak, terep egyenetlensége stb.). A szaglásról ritkábban esik szó, jóllehet még a sokat tapasztalt katonák is úgy érezhették időnként, hogy rendkívül erős és tartós szaghatást kell elszenvedniük. Az érintést sem hanyagolhatjuk el, és itt elsősorban a rezgésekre, a talaj instabilitására és a fröccsenő anyagokra gondolunk. Elmondható, hogy még az újkori csaták esetében sem vagyunk híján olyan forrásoknak, amelyekkel megkísérrelhetjük visszaadni az élményt, amelynek meghatározó tényezője a háborús erőszak.

¹¹ Ezekkel a kérdésekkel kapcsolatban hivatkozhatunk a 14–18. *Aujourd'hui. Today. Heute* folyóirat 2. számára, amely az első világháborús hadirégészettel foglalkozik, különösen a Saint-Rémy-la-Calonne-i közös sírok feltárásáról szóló cikkekre: *Frédéric Adam*: 1914, Alain Fournier disparaît. (1914, Alain Fournier halála) 28–35. o. *Frédérique Boura*: Une tombe de soldats à Saint-Rémy-la-Calonne. (Katonasír Saint-Rémy-la-Calonne-ban) 70–83. o. és *Gerd Krumeich*: L'archéologie des sources allemandes. (Német régészeti források) 84–93. o.

Ariadné fonala a csata labirintusában: a háborús erőszak

A háborús erőszak, mint vezérfonal lehetővé teszi a csata eseményének komplex rekonstrukcióját, amelyben az összefüggéseket nem az elbeszélés felépítésének követelményei határozzák meg. Az erőszak különböző formáinak és változó intenzitásának megjelenésével a csata, mint tetőpont beilleszthető lesz a háború teljes időszakába. E vezérfonal használatával elkerülhető, hogy a csatát mesterségesen kiragadjuk a környezetéből. Ha ennek alapján értelmezzük a forrásokat, lehetővé válik, hogy kiemeljük a csatának, mint rendkívüli pillanatnak azon sajátosságát, hogy a felvonultatott erők nagysága és az összecsapás tétjének tudata megváltoztatják a felek magatartását. Jóllehet a nyugat-európai történelem „sorsdöntő csatáiról” szóló számos művet olvasva könnyen megfélemedkezhetünk róla, fontos felidézni, hogy a csata ritka és éppen ezért rettegett esemény volt. A harmincéves háborúnak nem is minden évére jut igazi csata. Ez a tény mindenképpen elgondolkodtató. Hosszú ideig nagyon nehéz feladat volt a kínkeservesen összeszedett felszerelést a kívánt helyen és a megfelelő időben összpontosítani. A hadműveleteket rengeteg késelelem, továbbá pénzügyi, egészségügyi vagy logisztikai természetű váratlan esemény hátráltatta. Egy jelentősebb hadsereg a saját súlyának terhe alatt is összeroppanhatott. Amennyiben a létszáma nagyobb volt annál, mint amit el tudott látni élelemmel, sokkal jobban ki volt téve a járványoknak, és gyorsan kimeríthette fenntartójának kincstárát is. Számos újkori hadjárat meghaladta az államok tényleges anyagi lehetőségeit. Ilyen körülmények között nincs túl sok értelme annak a sorsdöntő csatának, amelyről Napóleon és Clausewitz óta álmodoznak a katonai iskolákban. Az ilyen típusú összeütközés kivétlése a XVI–XVIII. század háborúira még megtévesztő is lehet. Abban az időben ritkán teremtődött olyan alkalom, amikor két hadvezér vállalta annak kockázatát, hogy mindent elveszítsen egyetlen nap alatt. Így már jobban érthető, miért tekintették az eseményt istenítéletnek, két fejedelem közötti ordáliának. A háború csak kivételesen dőlt el olyan időben és térben rendkívül szűk keretek között, amit a csata jelent, a szemben álló felek sokkal inkább arra törekedtek, hogy nagyobb ütközet nélkül megtörjék egymás ellenállását. Ezért a hadmozdulatok elsősorban arra irányultak, hogy az ellenséget kifárasztják, továbbá hogy megfosszák az élelmezéshez és a téli elszállásoláshoz létfontosságú területektől. Végső soron a cél az ellenség pénzügyi ellehetetlenítése volt, nagyobb kockázatvállalás nélkül. Ebben a tekintetben az ostrom sokkal kevésbé volt veszélyes és nyugtalanító, mert nem állt fenn a pánik kockázata, ami pillanatok alatt a veszébe sodorhatott egy hadsereget. Ostrom esetén a célok elérésének eszköze a technika. Ez a támadó számára biztosítja az áhított helyet, és eredményesen támogatja a későbbi hadműveleteket, vagy biztosítékot nyújt béketárgyalások során, míg a védők arra töreksenek, hogy a hely lehető leghosszabb ideig való tartásával jelentős ellenséges erőket kössenek le, amelyek így pénzügyi forrásaik kimerítésére kényszerülnek. Ezzel szemben a csata egyszerre lehet teremtő és romboló erők visszafordíthatatlan, súlyos megnyilvánulása. Jóllehet Európa történetében több az ellenség előrenyomulását megállító csata, mint a vesztes összeomlását vagy rangjának elvesztését eredményező nagy győzelem, ez utóbbiak azonban amennyire ritkák, annyira nyilvánvalóak. Waterloo, valamint az 1870. és 1940. évi sedani csata az európai történelem meghatározó eseményei. Ugyanakkor a legsúlyosabb következményekkel járó ütközetek nem feltétlenül tartoznak a legismertebbek közé: a spanyol örökösödési háborúból leginkább a höchstädti és ramilliesi nagy francia vereségeket tartjuk számon – amelyek kiűzik XIV. Lajost és szövetségeseit

Bajorországból és Németalföldről –, azonban az angol vezetés az 1710. évi brihuegai és villaviciosai kettős francia–spanyol győzelem hatására ismerte fel, hogy V. Fülöpöt már nem tudják elűzni, és bele kell törődni, hogy Madridnak Bourbon-házi uralkodója lesz.

Jellemző példa, hogy amikor az *Annales*-iskola két történészét, Fernand Braudelt és Georges Dubyt felkérték, hogy tanulmányban dolgozzanak fel egy csatát, az előbbi a lepantói (1571), az utóbbi pedig a bouvines-i (1214) csatát választotta. Mindkét ütközet az ellenség feltartóztatását eredményezte, de nem vezetett a vesztes összeomlásához.¹² IV. Ottó német-római császársága túlélte a bouvines-i csatát, az Oszmán Birodalom pedig már 1572-ben újjáépítette gályaflottáját. Ugyanakkor, különösen a második esetben, a legyőzött nem kísérelte meg újra a kudarcba fulladt vállalkozást. Ezért nem vonhatjuk le azt a következtetést, hogy a csata, mint esemény hiábavaló lett volna, hiszen utólag megállapítható, hogy mégis fordulópontot jelentett a tengeren. Tény, hogy volt számos olyan csata is, amely csekély eredménnyel járt, például ha a két fél hasonló mértékben szenvedett el súlyos veszteségeket; ha a győztes képtelen volt előnyét érvényesíteni, mert ő maga is annyira meggyengült az összecsapás során; ha a csata időpontja túl közel esett a télhez; ha a pénzügyi tartalékok kimerültek, vagy ha a győzelem kontraproduktívnak bizonyult, mert a vesztes olyan szövetségesekre lelt, akik addig a háború elkerülésére törekedtek... Vannak azonban olyan csaták is, amelyek nem ebbe a kategóriába tartoznak, ezek azok, amelyek gyökeresen megváltoztatták a történelmet. A fehérhegyi pánikot követő órában a *Winterkönig* elhagyta Prágát, meg sem próbálva megvédeni fővárosát. Poltava véget vetett Svédország nagyhatalmi státuszának.¹³ Waterloo estjén a napóleoni vállalkozás ténylegesen véget ért. Königrätz végleges porosz győzelmet hozott Ausztria felett. A sedani áttörés a III. Köztársaság bukásához vezetett, a Dien Bien Phu-i fegyverletétel pedig előrevetítette a francia gyarmatbirodalom végét. Ezekben az esetekben valami visszafordíthatatlan történt, az erőszak dinamikája új helyzetet szült.

A csatát mindenekelőtt úgy tekinthetjük, mint növekvő intenzitású erőszakszintek át lépését. Ennek a megközelítésnek az az előnye, hogy magában foglalja az előkészületeket és a seregek felvonulását is – amiből még egyáltalán nem következik, hogy valóban sor is kerül a csatára –, amikor a katonákban egyszerre él a harci és leszámolási vágy, valamint a vereségtől és haláltól való félelem. Rávilágíthatunk a felvonuló katonák létszámára, tűzharcban szerzett tapasztalataikra és reakcióikra is (félelem, fegyelmezetlenség, állhatatoság). A fehérhegyi csatában ezek a szintek a következők: a császáriak, majd a katolikus liga csapatainak megérkezése, az előbbieket felvonulása a hegyen, az első összecsapás a lázadó országok erőivel, amely ez utóbbiak javára dől el, a félelem és a pánik hatására a protestáns erők szétszakadnak, majd a lovasság támogatásával a létszámfölényben lévő katolikus liga akcióba lép, és a csata tetőpontja a Csillagvár falainál zajló mézárulásba csap át.

¹² *Fernand Braudel*: La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II. (A Földközi-tenger és a mediterrán világ II. Fülöp korában) 3., Paris, 1985. II. k. 384–399. o., amelynek mindössze két oldala szól magáról a csatáról. *Georges Duby*: Le dimanche de Bouvines. 27 juillet 1214. (A Bouvines-i vasárnap, 1214. július 27.) 2., Paris, 1985. A mű második kiadása előszóval egészült ki, amely megindokolja, miért esemény tanulmányozására esett a szerző választása. Ugyanakkor a csatát nem Duby meséli el, a mű egy hosszú Guillaume Le Breton-idézettel kezdődik.

¹³ A csatatörténet megújulása nem az újkori történelemhez köthető. Az újkori hadtörténeti tanulmányok sokkal inkább a katonák társadalmi helyzetének kutatására koncentráltak és nem a katonai létre. Ugyanakkor fel kell hívni a figyelmet a svéd történész *Peter Englund* rendkívül szuggesztív monográfiájára: *Poltava. Chronique d'un désastre*. (Poltava. Egy összeomlás krónikája) Paris, 1999.

Az erőszak dinamikáját a háború mindennapjai formálják. Nem beszélhetünk csupán az erőszak felfelé, majd lefelé ívelő görbéről a nagy összecsapás napján. A csatát megelőző kisebb csatározások és felderítések, amelyek azért többek lehetnek egyszerű csetepaténál, miközben még azt sem tudhatjuk, hogy az adott helyen és napon sor kerül-e csatára. A lassú vajúdásból nem mindig születik jelentős hadi esemény. Figyelembe kell venni azt is, hogy a csata nem olyan jól körülhatárolható, lineáris eseménysorozat, mint aminek a történészek leírásai alapján képzelünk. Az események időbeni egymásutánisága nem egyenletes ritmusú. A Fehérhegyen a bajor bevetés időrendje jelentősen eltér a császáriakétól, ami ez utóbbiakból olyan heves elégedetlenséget váltott ki, amit még a győzelem sem tudott feledtetni. Miksa és Tilly szinte rákényszerítették Buquoy grófjának császári csapatait a harcra azzal, hogy olyan állást foglaltak el, ami miatt a húzódozó szövetségesek kénytelenek voltak a csata oroslátnárszét megvívni és súlyos veszteségeket kockáztatni. A háborús erőszak nem ér véget a csatával, és figyelembe kell vennünk a szökevények és hadifoglyok elleni (azonnali vagy későbbi) erőszakot, továbbá a városok kirablását is. A fehérhegyi csatát például egy hétig tartó fosztogatás követte Prágában.

Az adott csatán belüli erőszakélmények sokfélesége is olyan fonal, amire fel lehet fűzni az elemzést. Meg kell vizsgálni, hogy kik azok, akik valóban részt vettek a csatában, és kik azok, akik nem. Másképpen éli át az eseményt az, akit csak távoli hanghatások érnek, mint az, aki előbb-utóbb a történések sűrűjében találja magát. A csata olyan, mint egy kaleidoszkóp, amelyben az egyedi élmények nem helyettesíthetők egymással. A történész számára különösen nehéz feladat, hogy úgy számoljon be az egyéni élményekről – amelyek külön-külön természetesen nem adhatnak teljes képet az eseményről –, hogy közben ne mondjon le arról sem, hogy érthető elemzést illesszen az elbeszélésbe. Az erőszakélmények sokfélesége a harci kultúrák sokféleségét is jelenti. Ugyanabban a csatában különböző harcmodorok alkalmazására is sor kerülhet, különösen Közép-Európában, ahol előfordul, hogy még egy seregen belül is többféle fegyver, felszerelés, alakulat típus és taktika található. Nem elegendő a harcformákat részekre bontva elemezni, ahogyan azt John Keegan tette a waterlooi csata esetében, a kultúrákra való vonatkoztatásuk is szükséges, hiszen a háborús erőszak kultúrafüggő. Ejtene-e hadifoglyokat? A háborút elsősorban úgy fogják-e fel, mint alkalmat a rablásra és fosztogatásra? A háború nem csak technikai és stratégiai kérdés, a harcban kulturális tényezők is szerepet játszanak.

Az erőszak elválaszthatatlan a tetőpontot jelentő eseménytől, azaz a csatától, és nem tekinthető sem a történelem salakjának, sem a sötét ösztönök megnyilvánulásának. Éppen ellenkezőleg, az alkalmazott erőszak háborús élmények sokaságát mutatja meg, amelyeket azonban a franciaországi hadtörténészek időnként hajlamosak voltak figyelmen kívül hagyni. Az alkalmazott erőszak mindenekelőtt utal a hadviselő felek technikai és gazdasági erejére, arra, ami megmagyarázza bizonyos típusú fegyverek vagy fegyverrendszerek gyártását. Ez pedig nem kevesebbről, mint az adott állam gazdagságának mértékéről szól, pontosabban arról, hogy mennyire képes forrásait katonai céljainak megvalósítása érdekében mozgósítani. Bár ez a vonatkozás, azaz a tényleges erőszak előtti állapot vizsgálata kétségkívül a legismertebb a történészek számára, mégis emlékeztetünk arra, hogy a fegyverekről, a fegyverek gyártásáról és használatáról nem rendelkezünk kellő ismerettel. Jóllehet társadalmi szempontból már sokat tudunk azokról, akik a XVIII. századtól a fegyvereket használták, nem árt antropológiai szempontból is behatárolni a háborús élmény fogalmát, amely az idők során és a különböző háborútípusok függvényében változott.

Az életkor, az egyházi hivatás és a nemi hovatartozás hármasságát nem mindig ugyanott húzódtott. Amikor megszűnt, és a háborús erőszaknak gyerekek vagy öregek, nők és egyházi emberek is tevékeny részesei lettek, ez rendkívüli intenzitású erőszakra utalt.

A harcmodor megmutatja, hogy mi fűzi össze a katonákat, és mi ad erőt nekik a helytálláshoz, vagyis azt, hogy hol húzódnak a szenvedés elfogadásának és a lehetséges áldozatvállalásnak a határai. Az erőszak gyakorlásának tanulmányozásán keresztül képet kapunk a fegyelemtől és annak összeomlásáról, a tűzharcban szerzett tapasztalatok erejéről, a félelem- és veszélyérzetről, a bajtársiasságról, a hierarchia elfogadásáról, a harc tétjének tudatáról és a kétségbeesésről, valamint arról is, hogy az elviselhetetlen hogyan tépi szét az addig jól tolerált kötelékeket. Ugyanakkor az erőszakélmény középpontjában a gyilkolás – nem feltétlenül explicit – elfogadása áll, mégpedig egyes szám első személyben: „Öltem”. A háború részlegesen felfüggeszti az V. parancsolat („Ne ölj!”) érvényét. Ebben a különleges időszakban a gyilkosság jogos, de legalábbis elfogadható. Ugyanakkor a háborúban nagyon régóta jelen van a háborús erőszak szabályozására és ellenőrzésére irányuló – nem mindig érvényesülő – törekvés is, azaz a háborús etika és az emberi jog kidolgozásának kettős szempontján alapuló *jus in bello*-ról való gondolkodás. Az ölés a harc egyik egzaltált formája, amelyben a tudat a félelmen felülemelkedve abnormális módon észleli a környezetet. Egyfajta mindenhatóság-érzés keríti hatalmába az egyént, ami ugyan átmeneti, de annál pusztítóbb. Ilyenkor az erőszak eksztatikus módon nyilvánul meg, az egyén önkívületi állapotba kerül.¹⁴ Az ebből fakadó szélsőséges erőszakot és vérengzést csak tovább szítja az ellenség menekülése vagy zavara. Ma már tudjuk, hogy az ilyen jellegű erőszak bizonyos tekintetben közel áll a megszállottsághoz. Egyrészt a világ rendjéért való aggodalom kifejezése, másrészt a világ rendjének kíméletlen és ellentmondást nem tűrő helyreállításából született meggyőződés kinyilvánítása.¹⁵

*

A „békeszerződés és csaták története” tehát mégsem lényegtelen? Természetesen nem arról van szó, hogy visszatérjünk ahhoz a történetíráshoz, amely elsősorban eseménytörténet, de időnként érdemes az eseményt a maga létrejöttében vizsgálni, azaz arra összpontosítani, hogy mi történik egy adott pillanatban. Rövid idő, sőt néha akár néhány óra is elég régóta fennálló struktúrák összeomlásához, rendszerek vagy államok megdöntéséhez vagy egy társadalom elsöpréséhez. Bár ezek nyilván már meggyengültek vagy sebezhetőek voltak, de egy ilyen – gyakran váratlan – pusztítás, ami úgy és akkor következik be, ahogyan és amikor, rámutat, hogy az esemény a helyzetre rezonálva visszafordíthatatlant hozott létre.

Korántsem minden csatának volt ilyen hatása, de a szélsőséges háborús erőszak mind-egyikre jellemző. Ha elsősorban az erőszak vizsgálatán keresztül akarjuk megérteni a tör-

¹⁴ Ilyen jellegű eksztatikus élményekről számolnak be a lepantói és a fehérhegyi csatáról szóló egyes elbeszélések. Időben hozzánk közelebb álló példaként említhetjük Ernst Jünger hadinaplójának több változatát is az 1918. márciusi pikárdiai támadásról. Lásd *Olivier Chaline: La grande bataille. Le 21 mars 1918 d'Ernst Jünger. (A nagy csata. Így látta 1918. március 21-ét Ernst Jünger)* In: *Philippe Nivet (dir.): La bataille en Picardie. Combattre de l'Antiquité au XXe siècle. (Pikárdiai csaták. Harcok az ókortól a 20. századig)* Amiens, 2000. 157–169. o.

¹⁵ Ezt mutatta be hatásosan civil, illetve vallási jellegű erőszakformák vonatkozásában *Denis Crouzet* a *Les guerriers de Dieu. La violence au temps des guerres de religion (Isten katonái. Erőszak a vallásháborúk idején)* című művében, Seyssel, 1990. 2 kötet.

téteket, az nem azt jelenti, hogy visszahozzuk a nagy embereket középpontba helyező történetírást. Ellenkezőleg, éppen így vehetjük jobban figyelembe a harcoló tömegeket, amit az *Annales* alapítói nem sokkal az első világháború után furcsa módon nem tudtak megtenni. Az erőszak önmagán túlmutatva rávilágít, hogy mi tartja össze vagy éppen mi választja el a katonákat, mi az, ami ugyanolyan hévvel tölti el őket, illetve mitől rettegenek vagy menekülnek. Az erőszak sokat elárul az egész társadalomról, annak gazdasági és pénzügyi lehetőségeiről, hierarchiáiról és az együttélési-akarás formáiról. A zoldos- és sorkatonák nem elválaszthatóak a társadalmi környezetüktől, amelynek sajátosságait magukban hordozzák – még ha időnként el is utasítják azt. Az, ahogyan viselik a szenvedéseket és a halált, illetve ahogyan ők maguk szenvedést és halált okoznak túlfűtött lelkiállapotban vagy hideg kegyetlenséggel, úgy fejezi ki lényük legbenső valóját, mint egy nyelv.

A csata tehát sok mindent megmutathat, ha készek vagyunk kegyetlen és nyers valójában tekinteni rá minden zavar és elnézés nélkül. Az első Öböl-háború idején valaki az otthonom közelében ezt a Molotovnak tulajdonított gondolatot írta a falra: „A háború állami apokalipszis...” Ezen a mondaton azóta is gondolkodom.¹⁶ Az apokalipszis szó eredeti jelentése megnyilatkozás és felfedés, ezért a csata, mint az erőszak tetőfoka *par excellence* apokaliptikus esemény.

Fordította: Márkus Andrea

¹⁶ Ez nem kiáltvány, csupán számomra kutatási program a magam területén, különösen az 1759. évi, Quiberon-öbölben vívott tengeri csata kapcsán.

AZ 1685. ÉVI TÁTI CSATA

The Battle at Tát in 1685

The Battle at Tát, fought a few kilometres from Esztergom in 1685, was given relatively little attention in the past few decades. However, it was an important episode of the anti-Ottoman war of liberation. Following the reoccupation of Esztergom in 1683 the Christian forces could stabilize their power in the region and the way to Buda opened up. One of the most important preconditions to the success of the siege of the former capital of Hungary was the safety of a great-capacity supply route, for the huge besieging army, staying in camp for weeks, needed great quantities of food, ammunition and equipment. This constant need could be met only with the help of river routes, and the water gate of Buda was Esztergom.

In mid-June 1685 Charles of Lorraine's army arrived at Párkány (today Štúrovo, Slovakia) and prepared for the new campaign. The Turks reached Visegrád in the mean time on 22 July, and the commander of the fortification had to give up the stronghold after a two-week siege. Thereafter there was nothing to stop the Serdar from encircling Esztergom and start its siege with his almost 60,000-strong army.

Duke Charles then divided his army: he left 16,000 men at Érsekújvár (today Nové Zámky, Slovakia), and lead the main army of 40,000 men to relieve Esztergom. His campaign resulted in the victory of the Christian forces at Tát.

The majority of the contemporary images record the events of the battle relatively exactly. There is one picture, however, which exceeds the others, namely an engraving published in Sigismund Birken's work. This depiction clearly shows the characteristic relief forms of the location and thus allows us to identify the viewpoint of the artist, too.

Upon the analysis of the written and pictorial sources of the battle it can be stated that the battle did not take place at the southern part of Esztergom, not at Nyergesújfalu, nor at Tata, but in the area of Tát and Tokod. During the field explorations in the area of the Battle at Tát the relief forms influencing the course of the battle could be identified. The ramparts built during the fight were also found, their shape and location correspond with the events recorded in the sources.

Keywords: anti-Ottoman war of liberation, campaign in the year 1685, the siege of Esztergom, Battle at Tát, pictorial sources, field exploration, Charles of Lorraine, Sigismund Birken

Az Esztergomtól néhány kilométerre lezajlott csata az utóbbi évtizedekben viszonylag kevés figyelmet kapott, pedig a felszabadító háborúk fontos momentuma volt. Esztergom visszafoglalása után, a győzelem stabilizálta a térségben a keresztény erők helyzetét, és ezzel megnyílt az út Buda felé. A sikeres ostrom egyik legfontosabb feltétele a nagy kapacitású utánpótlási útvonal biztosítása volt, hiszen a jelentős létszámú, hetekig egy helyben táborozó, várvívó sereg rengeteg élelmet, lőszert, műszaki anyagot kívánt. Ezt a szükséglet csak vízi úton lehetett folyamatosan kielégíteni. Buda vízi kapuja pedig Esztergom volt, mivel Visegrád méreténél és fekvésénél fogva nem volt képes olyan nagyságú erőket befogadni, melyek ellensúlyozhatták volna az egykori királyváros hadi potenciálját. Esztergom 1683-as visszaszerzése azonban csak részsiker volt, hiszen a felvidéken nem sikerült visszafoglalni Érsekújvárt, ami lehetőséget adott a törököknek, hogy továbbra is ellenőrzé-

sük alatt tartásuk a Duna északi partját és Bécs előterét. A fenti tényezők fontosságát jól példázza Buda 1684. évi sikertelen ostroma, ahol nem kis részben az ellátási nehézségek okán a 47 000 fős ostromló sereg csak halottakban 23 000 fős veszteséget szenvedett.¹ Nyilvánvaló volt, hogy a keresztény erők következő feladata Érsekújvár elfoglalása, de amíg ez nem sikerül, a törökök eséllyel próbálkozhatnak Esztergom visszafoglalásával is. A versenyfutás 1685-ben ért célegyenesbe, amikor június közepén Lotharingiai Károly serege Párkányhoz vonult és felkészült az újabb hadjáratra. A felderítő jelentésekből tudta, hogy Ibrahim² pasa szerdár³ serege már Eszéknél táborozik, és a célja Esztergom visszafoglalása. Az udvar döntésétől függően a keresztény erők Nógrád felszabadítását vagy Érsekújvár visszafoglalását kaphatták feladatul. A császár június 28-án kelt parancsában ez utóbbit rendelte el, így a jelentős erőt képviselő sereg a várhoz indult, és augusztus 6-ig módszeres ostromot folytatott.

Eközben a török már július 22-én elérte Visegrádot, melynek parancsnoka kéthetes ostrom után kénytelen volt feladni a várat. Ezután semmi nem akadályozta a szerdárt, hogy közel 60 000 fős seregével körüljárja Esztergomot és megkezdje az ostromot.

Károly herceg nehéz döntés előtt állt. Ha felhagy az ostrommal, közel egy hónapos erőfeszítése veszik kárba, és még így is bizonytalan, hogy képes lesz-e a törököket visszaszorítani. Esztergomot azonban nem hagyhatta sorsára. Végül salamoni döntéssel, megosztotta a seregét. 16 000 katonát hagyott vissza Érsekújvárnál, a 40 000 fős főszereggel pedig megindult Esztergom felmentésére.

A csata a történetírásban

A táti csatának élénk figyelmet szentelt a korabeli sajtó. Nem sokkal a győzelem után, sorra jelentek meg a rölapok az eseményekről szóló jelentésekkel. Mivel a táti harc viszonylag jól követhető, nem túl bonyolult manőverek sorozata volt, a tudósítások nem tartalmaznak jelentős ellentmondásokat. Egy évszám nélküli, egyoldalas bécsi rölap,⁴ a felső részén a csata rajzát, alatta pedig az események leírását közli. A csata napját hibásan 16-ra teszi, a rölap felső részén szereplő képen pedig 15-re. A kép a szövegben előforduló fontosabb motívumokat jeleníti meg. A mocsarat, a szárnyakon húzóódó erdőket, középen a törökök által megerődített dombot és az aláaknázott török tábor felrobbanó sátrait. Egy másik, nem sokkal a csata után – a dátumban külön hangsúlyozva, 1685 augusztusában – kiadott rölap,⁵ három jelentést közöl. Az elsőt augusztus 19-én Bécsből, a másodikat Olmützből, augusztus 21-i keltezéssel és az utolsót keltezés nélkül. Christoph Boethius⁶

¹ Czígány 1988. (<http://www.balassikiado.hu/BB/netre/html/Buda/Buda.html> – 2015. 08. 05.)

² A csatával foglalkozó irodalom a török hadvezért Sejtán (sátán, ördög) Ibrahimként említi. Erre a nem éppen hízelgő jelzőre Köprülü Mehmed nagyvezír idején tett szert, amikor ő volt a fődefterdár. Valószínűleg kicsapongó életmódja és furfanggal párosult könyörtelensége folytán ragadt rá. 1684-ban, Buda sikeres védelme után azonban a szultán rendeletet adott ki, hogy korábbi melléknevét melekre, vagyis angyalra változtassák. Ennek megfelelően a táti csata idején, már Melek Ibrahim volt a szerdár neve. Fodor 1986. (<http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/historia/86-034/ch23.html> – 2015. 08. 09.)

³ Más néven szeraszker, a török katonai igazgatásban a nagyvezír után következő vezető, akit egy adott hadjárat idejére bíznak meg a sereg parancsnokságával. Lényegében hadszíntérparancsnok.

⁴ Kurzer Entwurff 1685.

⁵ Gründliche Relation 1685.

⁶ Boethius 1688. 126–133. o.

1688-ban megjelent munkájában 8 oldalt szentelt a csatának. Az 1691-ben kiadott *Theatrum Europaeum* 12. kötete⁷ pedig ezzel szinte szóról-szóra megegyező leírást közöl. Egyedül a zsákmányjegyzékben fedezhetünk fel két számolvasati hibát. Boethius 2150 ágyúgolyót és 6020 vasszöveget említ,⁸ míg a *Theatrum Europaeum*ban, ugyanezekre vonatkozóan 7130 és 6000 darabos⁹ mennyiségeket találunk. Valószínűleg az utóbbi mű szerkesztője nem a korábbi nyomtatott változathoz, hanem kéziratból olvasta tévesen a számokat. A szöveg még visszaköszön, egy évszám nélkül, Breszlauban kiadott röplapon,¹⁰ mely további két, Bécsben kibocsátott jelentés is közöl, augusztus 26. és 30. dátummal.

A magyar nyelvű történeti irodalomban viszonylag hamar, már 1734-ben megjelent az esemény szabatos leírása, Petthő Gergely: *Rövid magyar krónikájának* folytatásában Spangár András¹¹ tollából. Ennek különlegessége, hogy míg az idegen nyelvű irodalom a csata helyeként egy Esztergom közeli területet vagy Újfalut jelöli meg, Spangár egyértelműen a táti mocsárról („Taty Sárnál”) ír. Bél Mátyás¹² 1734-ben elkészült kéziratában Esztergom Vármegeye vizeinek leírásánál a kisebb tavak sorában megemlíti a táti mocsarat, „melyet a törökök 1685-ös csatavesztése tett emlékezetessé, amikor is a harc kimenetelét Lotharingiai hercegnek Tokod és Tát között alkalmazott okos stratégiája döntötte el”. Külön felhívja a figyelmet Franz Wagner tévedésére, aki a csata helyét Tatához teszi, összekeverve a hasonló hangzású helyneveket. Ez utóbbi, 1719-ben megjelent, Lipót császár életét bemutató történeti munka¹³ tömören ismerteti a csata lényeges mozzanatait, azonban a magyar történetírásban inkább Spangár kapott hangot. Katona István, latin nyelvű munkájában¹⁴ a magyar szöveget szó szerint idézi, ezzel is megerősítve a csatater táti lokalizációját.

Decsy Sámuel *Osmanografia* című könyvének harmadik kötetében viszonylag részletesen ismerteti az eseményeket, megjegyezve, hogy a csatából menekülő janicsárok a szpáhikra támadtak, lerángatták őket a lovaikról és többeket meg is öltek. Ez is jelentősen növelte a török veszteségeket. A csata helyeként nem nevezi meg Tátot, hanem csak az Esztergomtól mért távolságát adja meg, egy fertály mérföldben.¹⁵

Szalay László 1857-es történeti munkájában a 109. lábjegyzet tanúsága szerint Wagner és Katona munkáját vette alapul és táti csatáról ír,¹⁶ míg 8 évvel később, Thaly Kálmán Nyergesújfaluhoz helyezi az összecsapást.¹⁷

A csatával kapcsolatos német nyelvű szakirodalomban előrelépést hozott Philipp Röder 1839-ben kiadott, Badeni Lajos török ellenes harcait bemutató munkája,¹⁸ mely addig publikálatlan kéziratok – közöttük Badeni Lajosnak a csatáról készített feljegyzései – felhasználásával készült.

⁷ *Theatrum Europaeum* 823–826. o.

⁸ *Boethius* 1688. 132. o.

⁹ *Theatrum Europaeum* 826. o.

¹⁰ *Außförlliche Und Glaubwürdige Relation*. OSzK Régi Nyomatványok Tára *Apponyi*: Hungarica IV.

¹¹ *Spangár* 1734. 44–45. o.

¹² *Bél* 2001. 25. o.

¹³ *Wagner* 1719. 659. o.

¹⁴ *Katona* 1804. 172. o.

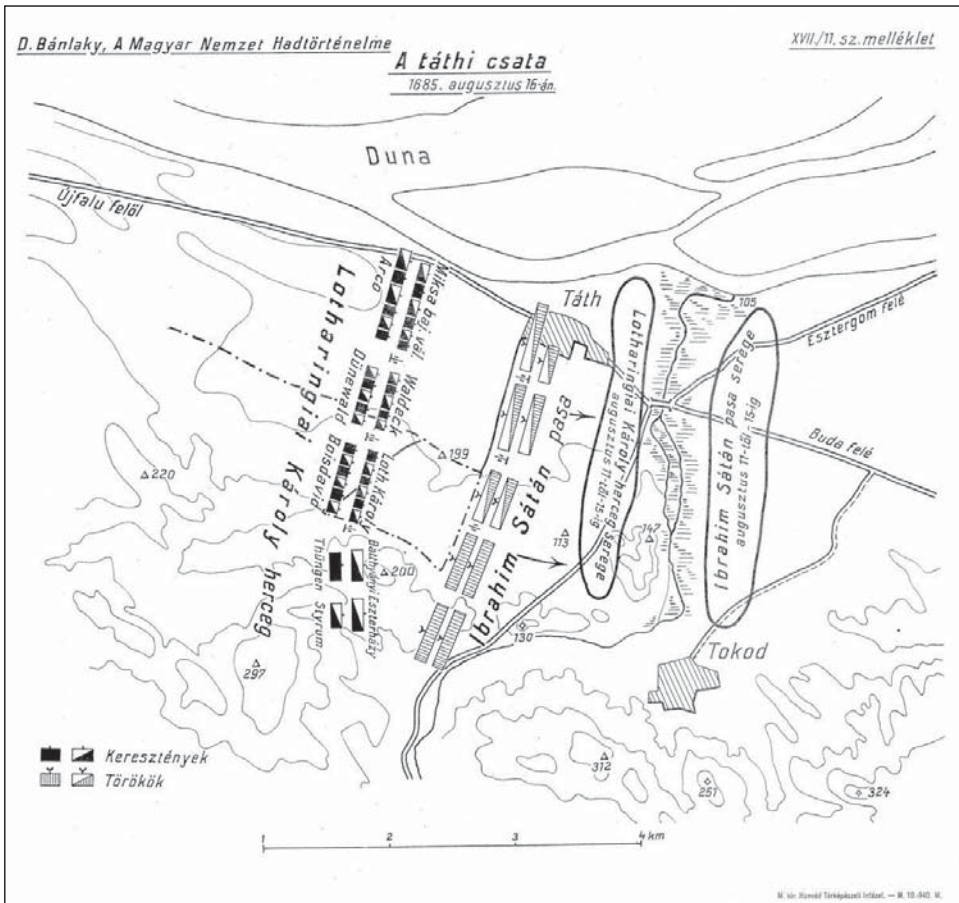
¹⁵ *Decsy* 1789. 652–653. o.

¹⁶ *Szalay* 1857. 294–295. o. (A 109. lábjegyzetben idézi Wagnert, Bél Mátyás észrevételével szemben, jól felismerhetően táti mocsárról írva – „Tátensi paludí”)

¹⁷ *Thaly* 1865. 28. o.

¹⁸ *Röder* 1839. I. k. 144–151. o.

nálásával készült, valamint Moritz Edler 1885-ben megjelent munkája,¹⁹ aki feldolgozta a Bécsi Hadilevéltárnak (Kriegsarchiv) az 1685-ös hadjáratral kapcsolatos dokumentumait, és ezzel a későbbi történeti munkák kútforrásává lépett elő. Villányi Szaniszló, Esztergom múltjának három évtizedét bemutató könyvében²⁰ Edler írásának magyar fordítását olvashatjuk, amit azután a vármegyetörténet²¹ is átvett. Bánlaky József monumentális hadtörténeti sorozatának 17. kötetében külön fejezetet szentel a csatának, amit – a lábjegyzetek tanúsága szerint – a történeti szakirodalom széleskörű ismeretében és felhasználásával írt meg.²² Munkája értékét növeli, hogy – tudomásom szerint – a csatával foglalkozó szakirodalomban egyedülként közöl részletes vázlatot a csatáról.

Bánlaky József vázlat a csatáról

¹⁹ Edler 1885. 228–232. o.

²⁰ Villányi 1892. 7–10. o.

²¹ Borovszky 1908. 363. o.

²² Bánlaky József: A magyar nemzet hadtörténelme, 17. k. Budapest, 1941. 17/A/3/b/c. <http://mek.oszk.hu/09400/09477/html/0017/1398.html> (2012. 02. 05.)

Csorba Csaba *Esztergom hadi krónikájában*²³ Villányi és Bánlaky művei alapján írta le a csata lefolyását. A hét évvel később megjelent „tízkötetes” *Magyarország története* című műben²⁴ azután új motívumok is felbukkannak. A csata sikerét ugyanis a magyar és rác könnyűlovasság rohamának és a Bottyán János által vezetett várvédőknek tulajdonítja, akik hátbatámadták a törököket. Az 1985-ben megjelent Magyarország hadtörténetét²⁵ bemutató kétkötetes mű, két mondatot, a Magyarország török megszállás alóli felszabadulását ismertető kötet²⁶ pedig egy bekezdést szentel a csata bemutatására. Legutóbb Nyergesújfalui történeti monográfiájában²⁷ jelent meg részletesebb leírás, köszönhetően annak a korabeli ábrázolásnak, mely újfalui csataként (*La bataille de Gran ou de Uifalu*)²⁸ nevezi meg az összecsapást.

A csata helyszíne

A csata helyére vonatkozóan Boethius és a *Theatrum Europeum* csak távolságértékeket ad meg, mely szerint a keresztény sereg egy mérföldre, a törökök pedig fél mérföldre táboroztak Esztergomtól. Dr. Kallos Lajos Károly, Komárom–Esztergom vármegye 1938-ban megjelent monográfiájában²⁹ kétségbe vonja, hogy a csata Tánál volt. Véleménye szerint, a keresztény sereg a kenyérmezői síkon, míg a törökök az Esztergomtól délre húzódó mezőkön álltak fel, és a Bottyán-ér, Bottyán-tó, Öreg-tó környékén fekvő mocsarak választották el őket egymástól. A keresztény erők a Duna és az Órhegy felől karolták át a törököket és szorították a mocsárba. Ezt a meglátását, helyszíni kutatásaira építi, ugyanis éveken keresztül járta a vidéket a csata nyomait keresve. Tánál nem talált ilyen nyomokat, azonban az Öreg-tónál a halastó építése során emberi és állati csontok kerültek elő. Ezt követően 1910-ben, amikor a Ludovika akadémia növendékei gyakorlatuk során fedezékeket ástak, az előző helytől nem messze, számos koponyát és lócsontot ástak ki.

Ezt erősíti, hogy német nyelvtérületen még ma is esztergomi csataként (*Schlacht bei Gran*³⁰) ismerik, és a korabeli ábrázolások többségén is Esztergom (Gran) neve szerepel. A Lepold katalógus 133. tétele³¹ az 1685-ös csata egy jelenetét ábrázolja, ahol Esztergomtól délnyugatra a szentkirályi romoknál folyik a harc. Ez éppenséggel alátámasztaná Kallos véleményét, miként a csatáról készült ábrázolások egyik legismertebb típusát képviselő, Justus Nypoort rézkarc³² is. Ezen a vár ostroma látható keleti irányból, a Kucklander domb feletti magaslatról. A kép jobb oldalán, előtérben a vár, a Szent Tamás-hegy és az ostromárkok húzódnak. A bal oldalon jelenik meg a mocsár a két szembenálló sereggel. A Duna szigetei jól felismerhetők, a Vár alatt a Primás sziget még két részből áll, a Vízi-városi szigetből és az Ebszorító szigetből, melynek végénél torkollik a mocsár a Dunába. Ez a hely megfelel a Kallos által megjelölt mocsárnak.

²³ Csorba 1978. 199–200. o.

²⁴ Magyarország története. 3/2. k. 1602. o.

²⁵ Magyarország hadtörténete. I. k. 313. o.

²⁶ Szakály 1986. 44. o.

²⁷ Padányi 2000.

²⁸ MNM Történeti Képcsarnok: T. 1397. Lepold 1944. 141. sz. látkép (a továbbiakban: Lepold és az adott látkép száma a katalógusban).

²⁹ Osváth 1938. 109–110. o.

³⁰ http://de.wikipedia.org/wiki/Schlacht_bei_Gran (2012. 01. 29.)

³¹ Lepold 1944. 133. o.

³² Uo. 152. o.

A táti csata Wening-féle ábrázolása

Az ábrázolások másik csoportja azonban a táti lokalizációt támasztja alá. Michael Wening alkotása³³ a csatateret nyugati irányból nézve ábrázolja. Bal oldalon húzódik a Duna, a jobb oldalon pedig dombok láncolata. A háttérben Esztergom vára, közelebb a mocsár a két szembenálló sereggel. A csatateret jól azonosíthatóan Táthoz helyezi, ugyanis a mocsár egy szigettel szemben torkollik a Dunába, ami megfelel az Unyi-patak és a Táti sziget helyzetének. A *Theatrum Europeaum* is ezt a képet közli.³⁴

Megítélésem szerint, a csata legpontosabb és a helyszín azonosítása szempontjából meghatározó jelentőségű ábrázolása, Sigismund Birken könyvének 1704-es kiadásában³⁵ jelent meg. Ez a Duna bal partjáról nézve, északi irányból ábrázolja a csatateret.³⁶ Az előtérben dombok látszanak, lovasokkal és gyalogosokkal. E mögött a Duna szalagja, majd a szembenálló két sereg. A háttérben markáns profilú hegyek húzódnak. A kép kidolgozottsága azt jelzi, hogy a művész konkrét helyszíni vázlat alapján dolgozott. A hitelesítéshez azonban, meg kell találnunk a művész álláspontját és onnan ellenőrizni az ábrázolás hitelességét. Esetünkben Esztergom déli részével vagy Táttal szembeni helyet kell keresnünk.

³³ Lepold 1944. 97. o.

³⁴ *Theatrum Europaeum* Tafel 45. o.

³⁵ Birken 1704. 277. o.

³⁶ A rézkarcon szereplő betűk magyarázata: A vidék pontos ábrázolása, ahol Esztergom vára áll és a csata lezajlott a törökök ellen, és a keresztények győzelmet arattak. 1685. aug. 16-án.

A. Esztergom vára

B. Török ostromárkok és ostromútegek

C. A török tábor Esztergomnál a Szent Tamás-hegyen

D. A török tábor, miután felhagytak Esztergom ostromával

E. A második török tábor a keresztényekkel szemben

F. Egy magaslat, ahol a törökök nehézágyúkat helyeztek el, és ezekkel lőtték a keresztényeket

G. A törökök előtt fekvő mocsár

H. Egy magaslat a keresztények oldalán, a mocsár partján, / ahol a keresztények az ágyúikat elsáncolták, / amiket néhány zászlóalj és eskadron védett, / ezt a magaslatot a törökök elfoglalták, amikor éjszaka a keresztények előtt átkeltek a mocsáron és összecsaptak az elővédekkel.

I. Egy malom, amit a török őrség elfoglalt

K. A török őrség által gyújtott tűz

L. A törökök legtávolabbra kiküldött biztosító csapatai

M. Néhány zászlóalj, melyek a jobbszárnyon a keresztények előtt álltak, és az átkarolástól védték a csatarendet

Először nézzük a képet! A bal szélén „A”-val jelölve látjuk Esztergom stilizált ábrázolását. A város előtt egy vízzel körülvett sziget húzódik. Ide torkollik a vár mögül előfutó vízfolyás. A vár és a vízfolyás között „B”-vel jelölve ostromárkok látszanak.

A mocsarat („G”) a kép középvonalától balra ábrázolja. A felénk eső oldalán „O”-val jelölve egy település háza és a templom tornya látszanak. A mocsár torkolatával szemben, a Duna közepén egy sziget van. Velünk szemben egy másik sziget látszik. A mocsár partján „F”-el jelölve egyedülálló domb emelkedik, ami a török védelem megerősített pontja volt a nehézágyúkkal. Átellenben a „H”-val jelölt kiemelkedés összetettebb forma, több csúccsal. Itt álltak a keresztény sereg ágyúi. A tövében „I”-vel jelölve, egy malom áll, amit a csata során a törökök elfoglaltak. A háttérrel uralja a markáns hegy, balra lefutó gerinccel, melynek csúcsán „K”-val jelölve a török figyelők tüzeinek füstje látszik. A tövében négy alacsonyabb domb sorjázik.

A Párkány déli szélén, a Duna partján húzódó magaslatról nézve, Esztergom azonos szögben látszik. A „K”-val jelölt hegy látszólagos kettős kúpja, erősen hasonlít a Pilis gerincére Kesztölc fölött, azonban a hegyhát keletre nem ereszkedik, hanem inkább emelkedik. Az „F”-el és „H”-val jelölt dombok megfelelhetnek a Szentléleki-patak két oldalán húzódó domboknak, a jobb szélén a csata helyeként ábrázolt sík terület pedig Esztergom-kertváros területének.

Táttal szemben, az ebedi magaspartról nézve hasonló panorámát láthatunk. A bal oldali sziget szabdaltsága és helyzete megfelel a Táti-szigetnek. Mögötte torkollik a Dunába a mocsarat tápláló Unyi-patak. Az „O”-val jelölt település helyzete megfelel Tátnak. Az „F”-el jelölt domb a tokodi Kápolna (Temető)-domb. Átellenben „H” betű a tokodi Sas-hegyet, az „I”-vel jelölt épület pedig Tokodot jelezheti. A „K”-val jelölt markáns hegy a Getéhez hasonlóan a nyugati oldalon magasabb, kelet felé lefutó gerinccel. A széleken azonban teljesen hiteltelen az ábrázolás. A jobb oldalra rajzolt síkság nem létezik, hiszen éppen ott van a nyergesi szűkület. Esztergom ebből az álláspontból nem is látszik, főleg nem ebben a szögben.

Véleményem szerint a vázlat középső része készült terepi látkép után, míg a két széle utólagos, fantázia kiegészítés. Annak ellenére, hogy vannak olyan részletei, melyek az Esztergomtól délre fekvő lokalizációt támogatják, összességében a kép középső része a Tát és Tokod közötti terület viszonylag pontos ábrázolása, és így a csatatér táti helyzetét bizonyítja.

N. A keresztény tábor helye, mielőtt a keresztények megkezdték az erők visszavonását és a terület átengedését a törököknek, hogy átkelhessenek a mocsáron, és megvívassák a harcot

O. Romos falu, ahol a keresztény balszárny őrsege állt, hogy megakadályozza a török átkaroló támadást

P. A török csatarend a mocsáron való átkelés után

Q. A török jobbszárny helyzete a keresztény balszárny előrenyomulása után

R. A török ágyúk, melyekkel a keresztények jobbszárnyát lőtték

S. A török sereg balszárnya, mely hevesen rohamozta (támogatva a jobbszárnyuk által) a keresztény sereg jobbszárnyát

T. Az a seregrész mely a hegyen foglalt állást, hogy az átkarolást megakadályozza / dragonyosokból, gyalogságból és az összes magyar csapatból állt, / és a törökök egy igen heves rohamot indítottak ellenük, azonban a keresztények nagy bátorsággal, eredményesen ellenálltak

V. A keresztény sereg balszárnya, mely a törököket visszaszorította

W. A rendetlenül visszavonuló törökök, akiket a keresztények követtek

X. A keresztény sereg csatarendje a mocsár előtt, melyen átkelve elfoglalták a török táborát, és a teljes tüzeréség és málna a zsákmányuk lett

A lokalizációra vonatkozó írott információk közül a keresztény sereg Esztergomtól egy, a törökök fél mérföldre helyezése – pontosan mérve – a Kallos-féle változatot támogatná, azonban a bécsi röplap megjegyzi, hogy a törökök háta mögött húzódott a Budára menő út, ami a táti lokalizációt erősíti. A fél és egy mérföldes adatot is inkább közelítő értéknek kell vennünk.

Wagner 34 évvel az esemény után a csatát Tatához teszi, azonban a forrásában Tát szerepelhetett, amit nem ismerve a falu nevét, a számára ismertebb, hasonló hangzású várral azonosított. 1734-ben azután Spangár ékes magyarsággal kétszer is leírja, hogy a csata a táti sárnál volt. Kétségtelen tény, hogy az összecsapás helyét a területen folytatott harctérkutatás során előkerülő leletanyag segítségével tudnánk pontosan meghatározni – és a Kallos által felvetett kérdések teljes mértékben indokolják a kutatást –, azonban nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy önmagában az emberi maradványok előkerülése Esztergom határában nem bizonyítja a csata eltérő lokalizációját. A Régészeti topográfia³⁷ a Lázár-domb (gyepmesteri ház) környékén feltételezi a Szent Lázár rendházat és a hozzá tartozó temetőt. Ez magyarázná az emberi csontokat. Az említett ludovikás fedezékására a táti úttól délre húzódó billei homokdombokon került sor, ahol az egykori Bille falu temetőjével³⁸ is számolni kell.

Tény, hogy a Lázár-domb környékén számos fegyverlet is előkerült. 1884-ben egy hosszú „német kard”, 1885-ben homokbányászás közben csontvázak, lovas sír, fegyverek és régi pénzek, az egyik sírban sisakos csontváz, hatalmas kézvédővel és markolattal ellátott karddal. 1893–1894-ben puskacső és kardtöredékek.³⁹ Ez valóban utalhat egy jelentősebb összecsapásra, azonban Esztergom török kori hadtörténetét figyelembe véve több ütközettel, összecsapással vagy pusztán táborozással számolhatunk, másrészt ez a hely már a mocsár esztergomi oldalára esik, a maradványoknak pedig a másik oldalon kellene előkerülni nagyobb számban.

A tokodi sáncok

A csata terepi nyomainak vitatott csoportját jelentik a sáncok. Tokod helynévi anyagában felbukkan a Sáncok, Sáncoki-dűlő, Török út,⁴⁰ mely állítólag a csatához kötődik. A légi fényképeken valóban látszik egy ovális árokkal körülvett terület, azonban a régészeti terepbejárások során megállapítást nyert, hogy a hatvani kultúrához tartozó őskori telep nyoma.⁴¹ A Tokod nyugati oldalán emelkedő Sas-hegyről ellenben azt írja a Régészeti topográfia, hogy Mikoviny Sámuel egyik tanítványa által készített térkép olasz bástyás erődítményt tüntet fel ezen a helyen, „Schantz” megnevezéssel. A terepbejárás során a régészeknek nem sikerült azonosítani az erődítmény maradványait, azonban megítélésük szerint a létezését támasztja alá Bél Mátyás megjegyzése, miszerint a Tokod és Tát között húzódó dombok arról az erődítményről nevezetesek, amit a törökök építettek 1685-ben. További bizonyíték, hogy a Wenig-Küssel-féle metszet⁴² „D”-vel jelölve ábrázolja a sashegyi sáncokat.

³⁷ Horváth – H. Kelemen – Torma 1979. 180–181. o. 8/18 sz. lelőhely.

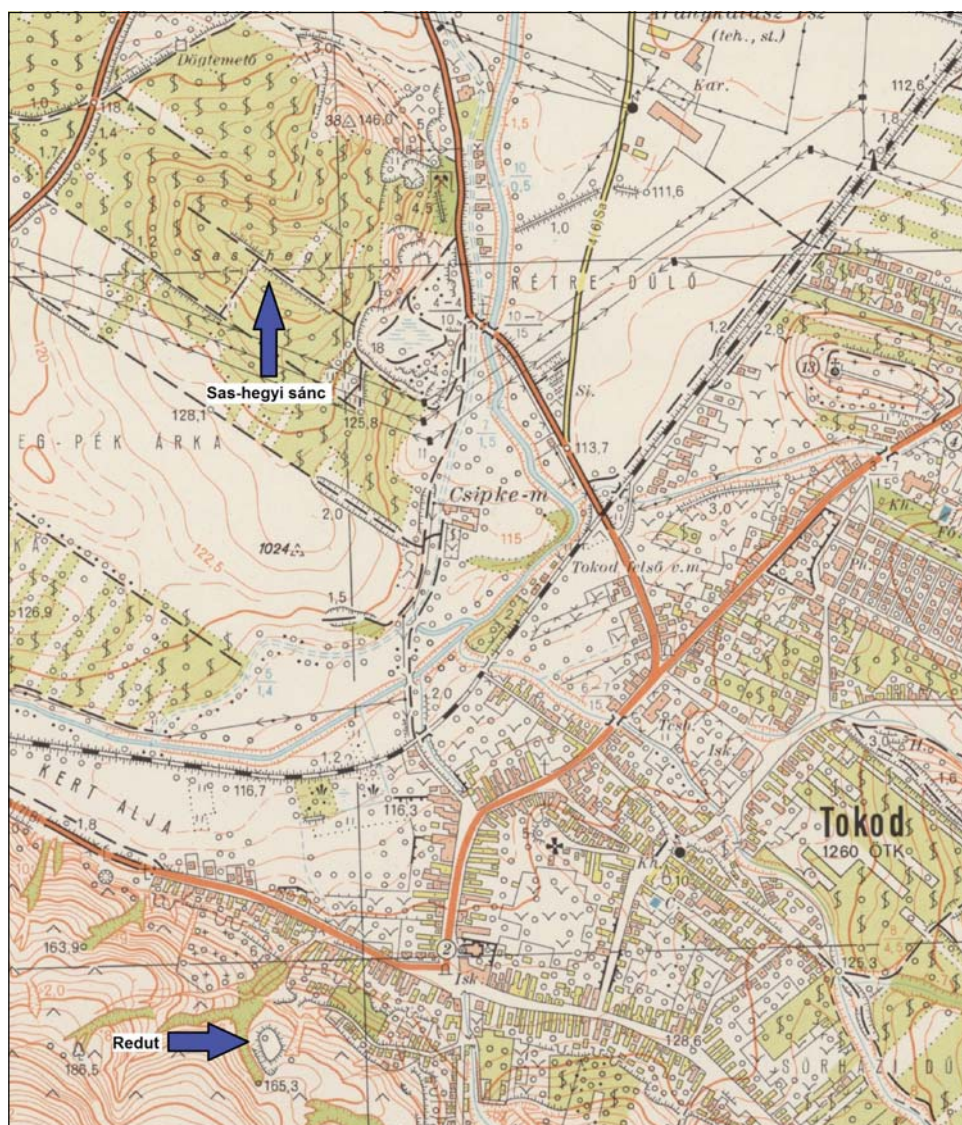
³⁸ Horváth – H. Kelemen – Torma 1979. 190. o. 8/26 sz. lelőhely.

³⁹ Horváth – H. Kelemen – Torma 1979. 181. o. 8/18 sz. lelőhely.

⁴⁰ Balogh – Ördög 1985. 79. o.

⁴¹ Horváth – H. Kelemen – Torma 1979. 326. o. 22/5 sz. lelőhely.

⁴² Horváth – H. Kelemen – Torma 1979. 345–346. o. 22/33 lelőhely.

A tokodi sáncok

Bár a hivatkozott Mikoviny tanítvány térképét nem láttam, nem zárható ki, hogy valóban felmérhetett olasz bástyás sáncokat, azonban, ha valóban léteztek, akkor nem a törökök, hanem a keresztény csapatok építették. A Wenig–Küssel-féle metszeten⁴³ ábrázolt sáncok ellenben a mocsár keleti, tehát Esztergom felőli oldalán húzódnak, nem véletlenül, hiszen itt volt a török tábor. A Sas-hegy pedig a nyugati oldalon van. Bél Mátyás való-

⁴³ Lepold 1944. 97–98. o.

ban említ dombokat Tokodnál, melyekre a törökök sáncokat építettek, azonban megjegyzi, hogy ezek a Tattal átellenben lévő oldalon vannak, ahol a síkság és a dombok egyaránt előfordulnak⁴⁴. Az „átellenben”, az Unyi-patak két oldalára vonatkozhat, ugyanis Tokod a keleti, Tát pedig a nyugati partján fekszik. A táti csata egyik alapvető jellemzője, hogy a seregek a mocsár két oldalán egymással szemben táboroztak. Értelemszerűen a törökök az Esztergom felé eső, keleti oldalon voltak, tehát sáncokat is itt építhettek.

A terület bejárása során a Sas-hegy jelentősége rögtön szembe tűnik. A tövében volt a tokodi malom, az egyik legjobban kiépített átkelőhely a mocsáron, amit az is magyaráz, hogy a terület viszonylag lapos, elmocsarasodott északi részébe a jobbpartról a tokodi Kápolna-domb, a bal partról pedig a Sas-hegy nyúlik be; mindkét fél törekedett a lezárására és megerősítésére. A Kápolna-domb volt az a magaslat, ahol a janicsárok elsáncolták magukat, így biztosítva az átkelőt. A Sas-hegy keleti előkúpjáról belátható a teljes keresztény harcvonal. Valószínűleg itt lehetett Lotharingiai Károly harcálláspontja, mivel a csatarend kiterjedését figyelembe véve, ez a pont megközelítőleg a felénél van. A mögötte húzódó laposabb dombháton egy sáncolás nyoma ismerhető fel a magaslat peremén. Jelenlegi állapotában délkelet-északnyugat irányú lapos, egyenes vonalú töltés, melynek a koronája 200 cm széles. Korábban egy út haladt rajta. A délnyugati oldala lehetett a belső oldal, mivel ez alacsonyabb – átlagosan 40 cm –, és itt húzódik a dombtető is. Az északnyugati oldalon – mely a törökök felé nézett – a domb lejtőjébe egy teraszt vágtak, és az itt kitermelt földet halmozták fel a délnyugati oldalon. Jelenleg átlagosan 100-120 cm a szintkülönbség a töltés koronája és a lejtő felszíne között. Valószínűleg ez lehet a sas-hegyi sánc nyoma.

A Hegyes-kő alatti lejtőn, az Alkotmány utca végében négyszögletes sáncolás nyomai ismerhetők fel. A 30x50 méter alapterületű erődítmény építése során a lejtőbe árkot ástak, és a földet a belső oldalon halmozták föl. Jelenlegi állapotában az ék alakú árok átlagosan 90 cm mély és a tetején 350 cm széles. A sánc alapja 300 cm széles, 90-100 cm magas, a korona szélessége 30 cm. A falu felé néző északi oldal meredek lejtőjébe csak egy teraszt vágtak, és a kitermelt földből alakították ki a sáncot. A fekvése és formája alapján a keresztény jobbszárny biztosító sáncaként azonosíthatjuk. A területet bejárva érthetjük meg a Hegyes-kő alatti dombok jelentőségét. Az Unyi-patak déli oldalát kísérő meredek domboldal, lankásabb platóban folytatódik a csúcs felé. Innen jól belátható az egész csatatér, és aki ezt birtokolja, ellenőrzése alatt tarthatja a patak völgyét. Több meredekfalú mély horhos tagolja a magaslatot, melyek közül a legnagyobb – az Egyház-völgy – mintegy kettéválasztja a Gete-hegy és a Hegyes-kő között húzódó hegyoldalt. Valószínűleg ennek két oldalán álltak a szembenálló felek. Amennyiben ez a terület erdővel volt borítva, folyamatosan fennállt annak a veszélye, hogy a vízmosságokat felhasználva jelentősebb erők kerülhetnek az itt állók hátába.

A Régészeti topográfia megemlíti egy XVI–XVII. századi ágyúgolyót, amit az innen 300 méterre fekvő Kossuth Lajos utca 9. számú ház építése során találtak 1,5 méteres mélységben.⁴⁵

⁴⁴ *Bél* 2001. (Tokod) „Tattal átellenben lévő oldalán ugyanis mindkettő előfordul, ezek olyan dombok és halmok, melyek egykor a törökök táboráról és sáncairól váltak híressé.” 102. o.

⁴⁵ *Horváth – H. Kelemen – Torma* 1979. 326. o. 22/1 lelőhely.

A forrásokban említett megerődített domb a török oldalon, nagy valószínűséggel a tokodi Kápolna-domb – Temető-domb –, mely uralja az Unyi-patak völgyét. Sajnos a mezőgazdasági művelés, a temetői használat és az egyéb újkori bolygatások – közöttük második világháborús lövészárkok – mára már eltüntették az itteni török-kori sáncok és árkok nyomait.

A csata helyszínével kapcsolatos kutatások eredményeinek összegzése

A csatáról szóló leírások elemzése alapján kijelenthetem, hogy az összecsapás nem Esztergom déli részén, nem Nyergesújfalunál és nem Tatánál, hanem Tát és Tokod területén zajlott le. A forrásokban szereplő Tát elsősorban nem a település, hanem a táti mocsár miatt kapcsolódott a csatához, így Tát és Tokod egyaránt magáénak vallhatja az eseményt.

A csatáról készült korabeli ábrázolások többsége viszonylag pontosan jeleníti meg az eseményeket, azonban közülük is kiemelkedik a Birken művében közölt metszet, mely jól felismerhetően mutatja a terep jellegzetes domborzati formáit, és ennek köszönhetően a művész álláspontja is azonosítható. Ebből a szempontból megtevesztő lehet Nyport rajza, hiszen ez is bizonyíthatóan helyszíni vázlatok alapján készült, azonban egy Esztergom melletti magaslatról, és láthatóan Esztergom ostromára koncentrál. A táti csata csak az eseménysor teljesebb ábrázolása miatt kapott teret. Akár szerencsétlen véletlennek is tekinthető, hogy a képen ábrázolt helyen a valóságban is mocsarak vannak, így az itt előkerült csontmaradványokra alapozva, jogosan vethette fel Kallos Lajos Károly annak a lehetőségét, hogy a csata nem Tánál volt. A csaták helyszínén előkerülő leletek, emberi maradványok fontos információt jelenthetnek a lokalizációs kutatás során, azonban figyelembe kell vennünk, hogy Esztergom déli részén számos összecsapás és táborozás volt, melynek maradványai a helyszínen megőrződtek.

A táti csata területén folytatott terepbejárások során sikerült azonosítani a csata menetére hatást gyakorló domborzati elemeket, valamint a harcok során épített sáncokat. Ezek kialakítása és elhelyezkedése megfelel a forrásokban leírt eseményeknek.

A Táttól nyugatra elterülő szántóföldek fémkereső műszeres átvizsgálásával, esetleg sikerülhet azonosítani a keresztény sereg balszárnyának felállítási helyét, azonban nem zárható ki, hogy Tát-kertváros napjainkra már teljesen lefedje a harcok területét.

A csata lefolyása

1685-ben a keresztény főerőket vezető Lotharingiai Károly, Érsekújvár elfoglalására koncentrált a erőit, míg a közel azonos létszámú sereget vezető Sejtán Ibrahim szerdár Esztergom visszavétele érdekében tett erőfeszítéseket. Ha mindketten sikerrel járnak, az évekre stabilizálhatta volna a Duna menti frontvonalat, hiszen Érsekújvár megszerzésével Bécs előterében a keresztény erők, a Buda kulcsát jelentő Esztergom visszafoglalásával pedig a török védelem helyzete stabilizálódott volna.

Július 25-én érkeztek az első hírek a török felvonulásról, azonban még nem lehetett tudni biztosan, hogy egyenesen a keresztény főerők ellen indulnak a Duna bal partján, vagy Esztergom ostromába kezdenek, és így próbálják Érsekújvárt felmenteni. 27-én a felderítő jelentések alapján sikerült tisztázni, hogy a törökök a jobb parton indultak meg, majd 30-án

immár biztossá vált, hogy a törökök Esztergomot fogják ostromolni. Lotharingiai Károly, 1500 lovas küldött Komáromba Heissler ezredes vezetésével, az ellenség tevékenységének folyamatos figyelésére. A haditanácsban kezdeményezte, hogy az erőket megosztva, Érsekújvár ostromának folytatása mellett, a sereg egy részével Esztergom fölmentésére induljanak. A javaslat komoly vitát váltott ki a vezérek körében, végül augusztus 1-jén gróf Lamberg János főhadsegédet Bécsbe küldte a császár véleményét kikérni. A következő napon megérkezett az uralkodó állásfoglalása, melyben a császár hangsúlyozta, hogy Esztergom ostroma elterelő manőver lehet, amit a törökök csak azért kezdtek, hogy a keresztény sereget Érsekújvár alól elvonják, és azután a visszamaradt erőket megtámadják.

Ennek ellenére, Károly herceg nem tett le az elhatározásáról, hanem augusztus 6-án ismételt haditanácsot tartott, ahol Badeni Lajos hathatós támogatásával sikerült meggyőzni a vezéreket, Esztergom felmentésének fontosságáról. Augusztus 7-én Caprara Aeneas tábornagy parancsnoksága alatt 16 000 katonát visszahagyva az ostrom folytatására, 90 lovas századból, 35 zászlóaljából és 60 lövegből álló seregrésszel elhagyta a tábort, és Komáromnál a Dunán átkelve, Tata és Almás térségében táborba szállt. Itt a mozgást lassító mállhat visszahagyva, augusztus 10-én az esti órákig egészen Nyergesújfaluig nyomult előre. Másnap a felderítők jelentették, hogy a keresztény sereg előrevonásának hírére a törökök beszüntették Esztergom ostromát, és a táti mocsárhoz vonultak ahol letáboroztak. A keresztény sereg erős biztosítás mellett folytatta a menetet a reggeli óráktól, és a mocsarat elérve szintén táborba szállt.

A szembenálló erőket a nehezen járható táti mocsár választotta el egymástól. Egyik szárnyuk a Dunára, a másik pedig a Tokod fölötti erdős magaslatokra támaszkodott. Ebben a helyzetben egyik fél sem merete megkockáztatni a támadást, ami négy napos hadműveleti szünetet eredményezett. A szerdár kezdetben nem rendelkezett pontos adatokkal a keresztény sereg erejéről, ezért a tábor erődítésére adott parancsot. A mocsár keleti partján húzódó magaslatokra sáncok és lövészárkok rendszerét építette, melyekbe tüzérseget és gyalogságot telepített. Idővel kiderült, hogy a keresztények szempontjából nem biztonságos a mocsár nyugati oldala, mivel a Tokodi erdős dombok lehetőséget adtak a törököknek a jobbszárny rejtett átkarolására. Ennek esélyét sáncolással és az erdő megritkításával igyekeztek elhárítani.

A hadműveleti szünet azt jelezte, hogy mindkét fél elvesztette a kezdeményezést. Károly herceg nehéz elhatározás előtt állt, hiszen a sereg megosztásával az uralkodó javaslata ellenében döntött, és ezzel magára vette az esetleges kudarc teljes felelősségét. Továbbra is fennállt ugyanis a veszélye annak, hogy míg a török sereg egy része a mocsárnál leköti a keresztény erőket, egy másik seregrész a Dunán átkelve az Érsekújvárt ostromlókat ellen indul. Ezt a gyanút erősítette, hogy a törökök teljesen felhagytak Esztergom ostromával, és a mocsár partján pedig sáncokat emeltek, hogy megakadályozzák a keresztény erők átkelését, miközben másfélzseres erőfölényben voltak. Annak érdekében, hogy minél gyorsabban Caprara segítségére indulhasson, Komáromból az egyik hajóhidat Nyergesújfaluhoz hozatta.

Valószínűleg az idő haladtával, Lotharingiai Károly inkább hajlott arra, hogy felhagyjon az egyre kilátástalanabb vállalkozással, és inkább visszatérjen az érsekújvári táborba. Ezt jelzi, hogy 13-án Beck ezredest, az est leszálltával, 21 óra után, hajón Esztergomba küldte, hogy tájékozódjon a vár állapotáról, és így tisztában legyen a védelem megerősítésének szükségleteivel. A jelentés alapján a következő napon megkezdték az intézkedések kidol-

gozását és a védőknek küldendő anyagok összegyűjtését. Ez utóbbi nem lehetett könnyű feladat, mivel a málhát Almásnál visszahagyták, és a több napos várakozás során a keresztény sereg kezdett a készletekből kifogyni. A rendelkezésre álló szekereket visszaküldték utánpótlásért, így 15-én, amikor megkezdték a visszavonulást, a források tanúsága szerint hiányt szenvedtek szállító eszközökben.

Bádeni Lajos egyik levelében arról ír, hogy a haditanácson ő javasolta Károly hercegnek, hogy a sereget vonják vissza Nyergesújfaluhoz, és ott, a Duna és a magaslat között sáncolják el magukat. Ezután pedig várják ki a törökök válaszlépését. Nagy valószínűséggel erre 13-án került sor, így ettől kezdve Lotharingiai Károly és vezérei egyrészt azon dolgoztak, hogy a szükséges mértékben megerősítsék Esztergomot – hogy az elvonulásuk után megújuló török ostromnak ellenálljon –, másrészt a sereg visszavonulását készítették elő.

A 40 000 fős keresztény sereg ugyanis nem tehetta meg, hogy egyszerűen tábort bont és elvonul, mivel a törökök a mocsáron legalább négy átjárót készítettek elő, és a lovasságuk azonnal megkezdhetette volna az üldözést. A szekerek hiányában a keresztények csak lassan tudtak vonulni, ezért valószínűleg az eredeti ütemezés szerint a visszavonulás időpontját a fogatok visszaérkezéséhez igazították. A korabeli kútfők szinte egyöntetűen négy érvet hoznak fel a visszavonulás indokaként, ami éppen nem azt a népszerű magyarázatot támasztják alá, mely szerint Károly herceg csak maga után akarta csalni a törököket, hogy alkalmas helyen vereséget mérjen rájuk. A csata szerencsés végkimenetelét ismerve, persze jól hangzik, de augusztus 15. éjszakáján erről még nem volt szó, hanem a következő négy indokot⁴⁶ vették számításba:

- kevés volt a rendelkezésre álló szállítóeszköz,
- a török előőrsök könnyen átjöttek a mocsáron, és meglepetésszerűen támadhattak,
- gyengébbnek érezték magukat az ellenségénél,
- a sereg elsődleges feladata Újvár elfoglalása volt, ezért Károly herceg nem kockáztathatta az erőket egy bizonytalan kimenetelű összecsapásban.

Bádeni Lajos a fentiekén túl még a csapatok kimerültségére és az utánpótlás hiányára is felhívta a figyelmet.⁴⁷

Ebben a helyzetben nem túl megnyugtató hírt hozott augusztus 15-én a török táborból átszökött lengyel fogoly, aki elmondta, hogy a szerdár kihirdette: a keresztények csak 20 000-en vannak a 60 000 törökkel szemben, ezért támadást fog indítani és szétveri a seregüket.⁴⁸ Ennek tudatában nem volt kétséges, hogy a török támadás még azelőtt megindulhat, hogy a visszavonulást az eredeti ütemezésnek megfelelően végrehajthatnák. Fel kellett tehát gyorsítani a folyamatot. A keresztény hadvezetés kiváló felkészültségét jelzi, hogy sikeresen oldották meg ezt a feladatot.

15-én Strasser Joachim alezredes, az esztergomi vár parancsnoka, személyesen jött Károly herceghez a táti táborba, hogy a védelem folytatására vonatkozó utasításait meghallgassa, majd két hajó lőszerral és 500 gyalogossal térjen vissza. Ezzel Esztergom képes lett volna a megújuló török ostromnak sikerrel ellenállni. A Nyergesújfaluhoz való visszavonulás megkezdését aznap éjszakára tűzték ki. Nem véletlenül, hiszen 14-én volt telihold, 15-én pedig egész éjszaka világított a hold, ami a 18.57-es napnyugta után nem sokkal,

⁴⁶ *Boethius* 1688. 127. o.; *Theatrum Europaeum* 823. o.

⁴⁷ *Röder* 1839. 145–146. o.

⁴⁸ *Kurzer Entwurff* 1685.

19.59-kor felkelt és 16-án 05.26-ig az égen volt, túlhaladva a 04.42-es napkeltét. A kedvező holdjárásnak nagy szerepe volt a keresztény győzelemben, hiszen az éjszaka sötétje, bizonyos mértékben elrejtette a manővert a törökök előtt, azonban a 40 000 fős sereggel, a hold fénye nélküli teljes sötétségben nem lehetett volna csatarendben végrehajtani a feszes alakíságot és szoros együttműködést követelő hátravonást. Persze a kedvező lehetőség csak annak segítség, aki tud vele élni.

A manőver végrehajtásánál figyelembe kellett venni, hogy a török támadás veszélye és annak tudata, hogy a jobbszárny irányából könnyen az oldalukba vagy a hátukba kerülhet az ellenség, fogékonyvá teszi a katonákat a pánikra. Bármilyen kisebb zavar, az éjszakai viszonyok között, gyorsan átterjedhet a sereg egészére. Ennek megelőzésére Lotharingiai Károly parancsot adott a nyergesújfalui hajóhíd szétkapcsolására. Valószínűleg azért, hogy a csapatokat ne csábítsa a csatarend elhagyására és előre sietésre, hogy mielőbb átkelhesse nek a biztonságot jelentő túlsó partra.

A visszavonulás végrehajtására tervet dolgoztak ki, mely szabályozta a málna és a csapatok hátravonásának rendjét. Ennek értelmében, a csatarend megalakítását még napnyugta előtt végre kellett hajtani a csapatoknak, két lépcsőt alkotva – az éjszakai menet miatt – a megszokottnál kisebb térközzel. A balszárnyon minden egységet a saját parancsnoka vezetett, ahol a második lépcső egyben az elővéd szerepét is betöltötte – az első lépcsőben álló csapatok az ellenség felé néznek, de mivel hátrafelé mozognak, ezért a mögöttük húzódó második lépcső alkotja a menetiránynak megfelelően az elővédet. Az első lépcső elé sólyomágyúkat állítottak, az ezredek kötelékében pedig az ezredágyúk a rendes helyükön mozogtak. A sólyomágyúkkal jelentős mértékben megnövelte a tüzérőt a balszárnyon, ugyanis az ezredlöveg 3 fontos vasgolyót 1500 lépés távolságra képes kilőni, míg a sólyomágyú 6 fontos vasgolyót lő, 2620 lépésre.⁴⁹ Valójában ez is a biztonságos visszavonulást szolgálta, hiszen a sík területen jól ki tudták használni a nagyobb lőtávolságot.

A jobbszárnyon Styrum Lipót gróf ezrede, a dombokon, melyet előző nap az ő vezetésével derítettek fel, a lüneburgi dragonyosokkal, gyalogsággal, ezredágyúkkal és az összes huszárral (kivéve a Czobor huszárezredet) elsáncolták magukat a veszélyeztetett szárny biztosítására. A parancs szerint, addig kellett a helyükön maradniuk, míg a dobokkal a megállapodás szerinti jelet le nem adják a főerőktől, és csak ezután kezdhették meg a visszavonulást.

A csatarend tehát bal- és jobbszárnyra oszlott, melyek két lépcsőben álltak fel. Birken műve alapján a balszárnyon első lépcsőben 20 lovas század és 10 gyalogos zászlóalj, a második lépcsőben 23 lovas század és 8 gyalogos zászlóalj állt. A jobbszárnyon első lépcsőben 25 lovas század és 11 gyalogos zászlóalj, a második lépcsőben 19 lovas század és 6 gyalogos zászlóalj állt.⁵⁰

A csatával foglalkozó történeti irodalomban ettől eltérő adatokat is olvashatunk. Röder a *Magyarországi hadjárat kézikönyve* alapján⁵¹ az első lépcsőben 45 lovas svadronnal és 21 gyalogos zászlóaljjal, a második lépcsőben 45 lovas svadronnal és 14 gyalogos zászlóaljjal számolt. Edler a *Kriegsarchiv* egyik vázlatára alapján, az első lépcsőben 45 lovas

⁴⁹ *Kástnern* 12. o.; *Schreibern* 1698. 26. fejezet.

⁵⁰ *Birken* 1704.

⁵¹ *Röder* 1839. 148. o. és 1. sz. lábjegyzet.

svadront és 21 gyalogos zászlóalj, a második lépcsőben 43 lovas svadront és 12 gyalogos zászlóalj⁵² ad meg. Ezt azután Villányi, Bánlaky és az írásaikból dolgozók is átvették.

Boethius műve felsorolja a két lépcsőben álló alakulatokat,⁵³ és a létszámra nézve megjegyzi, hogy félezredek álltak fel. Az általa leírt sorrend szinte teljesen megegyezik a Birken-féle metszet alján szereplő csatarend-vázlattal. Azért is vettem ezt alapul, mivel elkülöníthető a jobb- és balszárny lépcsőinek az összetétele. Ez azért fontos, mivel a csatában nem a lépcsők, hanem a szárnyak bírtak eltérő feladattal.

Edlernél felbukkan egy tévedés, amit szintén átvettek a belőle dolgozók, ugyanis a parancsnokok beosztásánál a jobb- és balszárny mellett középhadról⁵⁴ is ír. Ilyen azonban nem volt, csak bal- és jobbszárny. A parancsnokok beosztása – Röder nyomán:⁵⁵ a jobbszárny első lépcsőjében Loharingiai Károly herceg, főparancsnok. Alárendelve: Christian Waldeck herceg, Badeni Lajos, a hannoveri herceg, Croy Károly herceg, Chauvet Jeremiás altábornagy, Lippe gróf, Paul *La Fontaine* gróf altábornagy és Francis Taaffe vikomt. A balszárny első lépcsőjének parancsnoka a bajor választófejedelem. Alárendelve: Sereni Johann gróf, Rabatta Rudolf gróf, Nils Bielke altábornagy, Pálffy János gróf, báró Mercy Péter altábornagy és Schwarz und Steinau vezérőrnagy. A balszárny második lépcső parancsnoka Johann Heinrich Dünnewalt gróf. Alárendelve: Karl Gustav von Baden-Durlach őrgróf, Johann Baptist von Arco gróf és Antoine-Charles Simon Boisdavid márk.

Nem véletlenül alakult így a csatarend. A két sereg közötti terep valójában három részre oszlott, amiből a csatarend szempontjából kettő bírt jelentőséggel. Az Unyi-patak dunai torkolatától az esztergomi útig, bozótos ártéri erdő húzódott, helyenként ingoványos talajjal. Erre a területre nem terjedt ki a harctevékenység. A középső szakaszon, a tokodi dombokig az átlagosan 200 méter széles táti mocsár húzódott, mintegy 1000 méter hosszán. Középen a több ágra szakadó Unyi-patak, vizes gödrökkel és sással benőtt ingovánnyal. Mivel a patakra már a középkorban is több vízimalmot telepítettek, ezek gátjai lassították és viszaduzzasztották a vizet, ami nagymértékben hozzájárult az elmosarasodásához.

A harmadik szakasz a tokodi dombok vidéke, ahol a mocsár beszűkül ugyan, de így is gátolja a mozgást. Ehhez járult, hogy a kiemelkedéseket erdő borította. Az északi magaslatokon a keresztények, a déli oldalon pedig a törökök ritkították a fákat, de még így is nehezítette a manőverezést. A völgyön elsősorban Tokodnál lehetett átkelni, a Sas-hegy lábánál. A keresztény erők éppen ezért ide koncentrálták a szárnybiztosítást.

Az, hogy Lotharingiai Károly csak két szárnyat állított fel, a terep miatt történt. A balszárny a középső szakaszon, a mocsár sík részével szemben, a jobbszárny pedig a tokodi dombokon állt. A harcrendből gyanítható, hogy Károly herceg a Sas-hegyen, a jobbszárnyról vezette a csatát. A források szerint, ugyanis a jobbszárny spiccén állt, a Birken-féle csatarend vázlaton, a jobbszárny közepén áll a hannoveri dragonyos gárda svadronja. A többi dragonyos a szárnyakra került, egyedül ők állnak a csatarend első lépcsőjének közepén. Valószínűleg a fővezér biztonságára felügyeltek. A Sas-hegy alkalmas hely volt a hadvezérnek, ugyanis innen beláthatta szinte az egész csatateret.

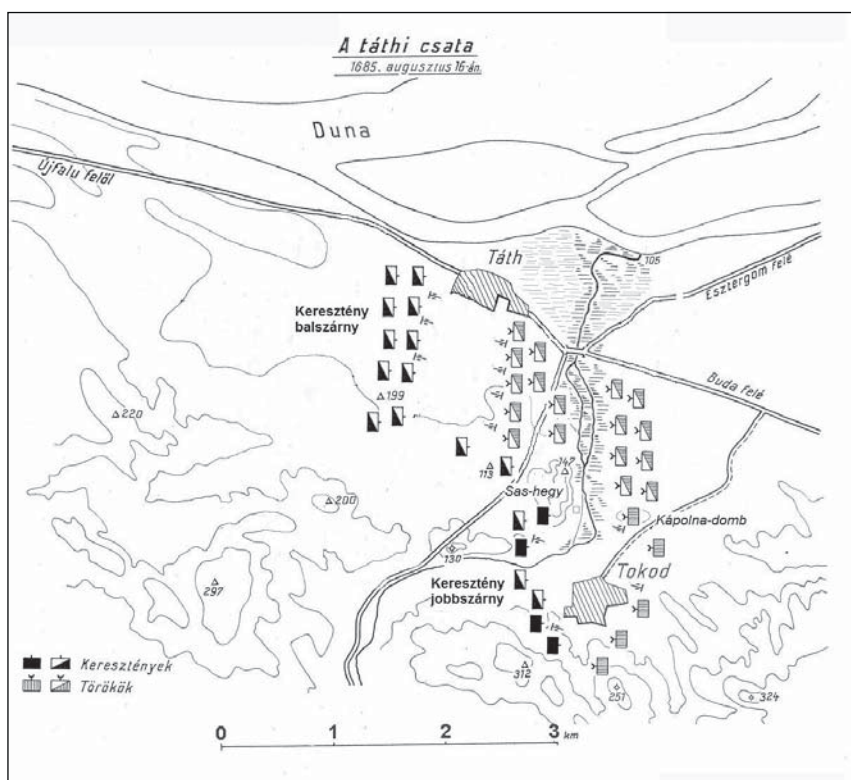
A sereg napnyugta után, Tát magasságában megalakította a csatarendet és megkezdte a visszavonulást. A mocsárnál 600 gyalogost hagyta vissza biztosítani, akiket a balszárny

⁵² Edler 1885. 230. o. és 1. sz. lábjegyzet.

⁵³ Boethius 1688. 129. o.

⁵⁴ Edler 1885. 230. o.

⁵⁵ Röder 1839. 149–150. o.

A táti csata vázlatja (a Bánlaky-féle rajz módosítása)

dragonyosainak kellett támogatni. 22.00 óra körül az őrség jelentette, hogy a törökök megkezdtek az átkelést a mocsáron. A kis létszámú őrséget hamar visszaszorították, akik a balszárnyhoz menekültek. Itt azután zavart okoztak, ami kezdett terjedni a csapatok között, főleg, amikor a török és tatár lovasság is odaért. Károly, mivel tartott a pánik elterjedésétől, megállította a csapatokat, visszafordította őket a mocsár felé és előrenyomultak, míg a katonák megnyugodtak és a törököket is visszaszorították. A mocsártól 3000 lépésre álltak meg. Károly nem vállalta a visszavonulás folytatását, míg a helyzetet nem tisztázza, hiszen a mocsár irányából igen erős ellenséges mozgás hallatszatott. Erre a napkelte adott volna alkalmat, azonban sűrű köd ereszkedett a tájra, ami csak 7 óraker szálft fel.

Ekkor a napsütésben ott állt egymással szemben a két sereg, alig fél ágyúlövésnyi távolságra. Először a törökök lőttek az ágyúikkal, azonban a lövedékek a keresztények feje fölé szálltak el. A sólyomágyúk azonban félelmetes pusztítást műveltek a törökök zárt soraiban. A tüzérségi tűz szünetében a török lovasság a keresztény balszárnyra támadt, de Károly parancsnoksága alatt sikerült visszaverni a támadást, és megkezdődött a balszárny szervezett előrenyomulása. A szerdár a gyalogságot Tokodhoz a keresztény jobbszárny ellen vonultatta fel, azzal a szándékkal, hogy átkarolja a csatarendet. Az ide rendelt csapatok vitézül álltak a rohamot, míg szorult helyzetükben a második lépcsőben álló csapatok siettek a segítségükre.

A muskétások és az ágyúk folyamatos tüze és a lovasság által támogatott előrenyomulása a mocsárnak szorította a törököket. A gyalogság a jobbszárnyon és a mocsáron keresztül támadva, elfoglalta az elsáncolt dombokat, a könnyűlovasság pedig folyamatosan üldözte a menekülő törököket. A gyalogos janicsárokat a lovasság magára hagyta, ezért ők a környező erdőkbe menekültek.

A keresztény sereg birtokba vette a török tábor, ahol kellemetlen meglepetés várta őket. A törökök aláaknázták a szerdár sátrát, ami felrobbant. Ettől függetlenül, gazdag zsákmányt szereztek, hiszen visszamaradt az összes ostromeszköz. 2 hatnegyedes, 4 egész kartány,⁵⁶ 16 mozsárágyú 150 szekér lőszer, élelem, lovak, lábasjószágek és más dolgok, 1542 bomba, 2375 gránát, 2150 ágyúgolyó, 20 tábla ólom, 3171 vaskapocs, 6020 nagyméretű vasszög, 297 vaslapát, 697 falapát, fegyverek, sáncszerszámok, sátrak, 40 zászló. Állítólag a Buda felé menekülő törökök több szekérnyi értékes holmit gyűjtöttek fel útközben. Az oszmán sereg jelentős veszteséget szenvedett. A 200 fogoly mellett, 2000 lovas és legalább 4-5000 janicsár maradt a csatateren, miközben a keresztények vesztesége alig 100 fő volt.

A keresztény erők győzelme jól példázza, hogy a sikerhez alapos felkészültség és szencse egyaránt szükséges. A lengyel szökevény híradásából, Károly herceg helyesen vonta le azt a következtetést, hogy a török támadás hamarosan megindul. Valószínűleg a törökök is számoltak a holdvilágos éjszakával, és a támadás kezdetét ekkorra tervezték. A keresztényeknek szintén kedvezett a világos éjszaka, hiszen így viszonylag rejtve hajthatták végre a visszavonulást.

A balszárnny elleni első török támadás utáni zavarban a keresztény vezérek képzettségének és Károly határozott parancsának köszönhetően sikerült úrrá lenni. Az ezt követő órákban a törökök – miután felismerték, hogy a keresztények visszahúzódtak – a seregük átkelésére és harcrendbe állítására koncentráltak. A szerdárban a rejtett visszavonulás megerősítette a keresztények létszámhátrányára vonatkozó feltételezését, ezért egyszerű arctámadásban gondolkodott, a mocsárhoz, ahol sík a terep a lovasságot, a tokodi dombokhoz pedig a gyalogságot csoportosította. Bár a világos éjszaka lehetővé tette a manővereket, a szembenálló felek pontos helyzetének és erejének felmérését nem. Arra napkelte után lett volna lehetőség, azonban az időjárás a keresztényeknek kedvezett, mivel a köd eltakarta őket, és a törököknek szinte vakon kellett előrehúzódnia. Ezt jelzi, hogy a mocsáron valószínűleg nagy nehézségek árán áthozott ágyúkat magasra irányozták, mivel a keresztény harcrend és a közöttük lévő távolságot nagyobbban gondolták. Valószínűleg azt vették alapul, hogy Károly herceg csapatai a tatárokkal való éjszakai összecsapás helyén állnak, azonban ő, a rend helyreállítása végett megfordította és visszafelé meneteltette a katonákat, így közelebb került a törökökhöz. Ennek köszönhető, hogy az első török ágyúlövések a keresztények feje fölött szálltak el.

Az ezredlővegek lecserélése a balszárnnyon sólyomágyúkra szintén szerencsés lépés volt, hiszen a nagyobb lőtávolság és nagyobb lövedékek egyértelműen a keresztényeknek biztosítottak tűzérési fölényt. A dombokon a feleakkora ezredlővegek könnyebben mozgathatók voltak, és az erdők miatt a kisebb lőtávolság is elegendő volt. Mivel a jobbszárnnyaknak kellett utolsónak visszavonulni, ebből a szempontból is fontos volt a mozgékonyág.

⁵⁶ (Ném. Karthaune), a XVI. sz. elejétől kezdve így nevezték azon ágyúkat, melyeknek csövei középszószúságúak voltak, míg az aránylag hosszabb csövűeket »kígyók«-nak, a rövidebb csövűeket pedig »kamarás« lövegeknek mondták. Megkülönböztettek egész, fél, negyed és nyolcad kartányokat, aszerint, hogy azokból 48, 24, 12 vagy 6 fontot nyomó vasgolyókat lőttek.

Összegzés

Az 1685-ös táti győzelem fontos eleme volt annak a stratégiai tervnek, mely Bécs előterének biztosítását, a Duna feletti ellenőrzés megszerzését és ehhez kapcsolódóan a Magyar Királyság területének visszafoglalását célozta. Bécs 1683-as ostroma jelezte, hogy a császárvárost mindaddig veszély fenyegeti, míg a törökök birtokolják a Buda, Esztergom, Érsekújvár várait, ami megfelelő hadműveleti alapot biztosított a támadásokhoz. A császárvárost felszabadító kahlenbergi csatát követő üldözés részét képezte a párkányi győzelem, azonban Esztergom visszafoglalása már túlmutat ezen, hiszen a következő években zajló háború nyitólépését jelentette. A következő évi kudarc Buda falai alatt világosan megmutatta, hogy az erős várat csak az utánpótlás zavartalan biztosításával lehet sikerrel ostromolni. Ennek kulcsa pedig Érsekújvár elfoglalása volt, amit a keresztény erők 1685-ben tűztek ki célul. Buda 1684-es sikertelen ostromát tekintve kimondhatjuk, hogy célszerűbb lett volna inkább Érsekújvár elfoglalására koncentrálni az erőket, és ennek sikere már 1685-ben lehetővé tette volna Buda elfoglalását. A stratégiában időnként a merész döntések is hozhatnak sikert, így nem lenne méltányos eleve rossz döntésnek ítélni, de az tény, hogy ezzel egy éves hátrányba került a keresztény hadvezetés. 1685-ben két, közel azonos erejű sereg állt szemben egymással. Lotharingiai Károly belekezdett Érsekújvár szükséges, de nem túl kockázatos ostromába, hiszen Ibrahim pasa szerdár seregét lekötötte Esztergom visszafoglalása. Mindkét seregnek esélye volt a sikerre, ami ismét egy – kedvezőtlen esetben kettő – éves hátrányt jelentett volna a keresztény erőknek, hiszen a következő év Érsekújvár megtartását vagy Esztergom visszafoglalását célozta volna, és csak ezután következhetett volna Buda ostroma 1687-ben vagy 1688-ban. Az erőviszonyokat figyelembe véve, Érsekújvár elfoglalása és Esztergom egyidejű felmentése reálisan nem volt elérhető.

Károly herceg elgondolása, mely szerint megosztja az ostromló sereget, és annak 2/3-val elindul Esztergom felmentésére, rendkívül kockázatos döntés volt. A siker kulcsát a gyorsaság jelentette. Ha sikerül elérnie a török sereg táborát, már pusztán a jelenlétével is átvehetné a kezdeményezést, hiszen azok nem folytathatnák az ostromot, miközben a keresztény sereg maradéka zavartalanul tevékenykedhet Érsekújvárnál. Ez egy merész, de sikerrel kecsegtető stratégiai terv, azonban a taktika szintjén nem vette figyelembe a táti mocsár mozgást gátló szerepét. Ibrahim pasa hadvezéri felkészültségét mutatja, hogy felismerte a kedvező lehetőséget, és nem az ostromtábor elsáncolását választotta, hanem elébe ment a felmentő seregnek. Ezzel kivette Károly kezéből a kezdeményezést, aki a felvonulás során csak arra koncentrált, hogy Esztergomot elérje, így Nyergesújfalut elhagyva, seregét tovább vezette a mocsárig, hogy szembenézzen az akkor már ott táborozó törökökkel. Ez egy hibás lépés volt, és napokkal később már felismerte, hogy Nyergesújfalú térsége kedvezőbb hely lenne a táborozásra, hiszen itt alkalmas a part kikötésre és átkelésre, a folyótól délre húzódó dombok pedig elég közel vannak ahhoz, hogy az átkarolás ellen biztosítsanak. Hamar kiderült, hogy a táti mocsár előtti terep könnyen csapdának bizonyulhat, hiszen a tokodi dombok felől átkarolható a keresztények védelmi vonala, a mocsáron pedig több helyen is gázlók vannak. A sereg biztonsága megkövetelte a Nyergesújfalúhoz való visszavonulást, azonban ehhez a sík terepen több mint 5 km-es utat kellett megtenni, közben Tokod térségében megakadályozni egy átkaroló támadást.

Augusztus 15-én Esztergom felmentési kísérlete egyértelműen kudarcnak tűnt. Ibrahim pasa átvette a kezdeményezést. A török gyalogság elsáncolta magát a mocsár partján, tehát

képesek lettek volna feltartóztatni egy keresztény támadást. Felderítették a gázlókat, és ezzel megteremtették a támadás feltételeit is, miközben folyamatosan nyomást gyakoroltak a Tokodi domboknál álló keresztény jobbszárnyra. Amennyiben a keresztény erők megkezdik a visszavonulást, a törökök azonnal felzárkózhatnak és megkezdhetik az üldözést.

Károly herceg a kedvező holdjárást kihasználva az éjszakai visszavonulással próbálkozott, ami lehetőséget ad a rejtett hadmozdulatokra, de nagyban nehezíti a vezetést. A siker kulcsa a bal- és a jobbszárny összehangolt mozgása volt, de ezt jelentősen akadályozták az eltérő földrajzi körülmények és az élénk török ellentevékenység. A visszavonulás augusztus 16-án a hajnali órákra kudarcot vallott. A síkon álló balszárnynak sikerült visszaverni a török lovasság támadását és rendezni a sorait, azonban a jobbszárny a tokodi domboknál nem tudott elszakadni a törököktől. Ennek eredményeként a két seregrész között egyre szélesebb rés nyílt. Ezért kellett a jobbszárnyat megállítani és visszafelé meneteltetni, míg a rés be nem zárult. 16-a reggelén bizonytalan napnak nézett elébe a keresztény hadvezetés. A tati síkon igyekeztek megtartani az állásaikat, miközben félték, hogy a törökök felőrölhetik a tokodi domboknál álló erőket, és átkarolják a csatarendet. A reggeli köd a keresztényeknek kedvezett. A török lovasság nem tudott felkészülni a rohamra, miközben Károly herceg csapatai közelebb húzódtak, lőtávolon belülre, ahol teljes mértékben kihasználhatták a tűzfegyverek pusztító erejét. Amikor a köd felszállt, egy olyan pillanat jött el, ami a keresztényeknek kedvezett. Lotharingiai Károly felismerte a lehetőséget, és nem késlekedett kihasználni azt. Nem csak győzött a csatában, hanem két legyet ütött egy csapásra, hiszen felmentette Esztergomot, és néhány nap múlva sikerült elfoglalnia Érsekújvárt is.

Az 1685-ös hadjárat eseményeit értékelve, amikor Károly herceg – az uralkodó tanácsával szemben – megosztotta seregét és Esztergom felmentésére vonult, kockára tette az egész hadjárat sikerét. A tati mocsárnál vesztes helyzetbe került, nem kis részben rossz döntéseinek következtében. Ennek ellenére a kedvező lehetőséget felismerve és kihasználva, győzni tudott, ami parancsnokai felkészültségének és serege kiképzettségének köszönhető.

Az a történet mely szerint szándékosan vonult vissza, hogy a törököket átcsalja a mocsáron és így mérjen rájuk vereséget, nem több legendánál, ami a hadvezért még kedvezőbb színben igyekszik feltüntetni és feledtetni a hibás döntéseket. Láthatjuk, hogy a visszavonulást a tati mocsár akadály jellegének és a tokodi dombok kedvezőtlen hatásának figyelmen kívül hagyásából következő kényszerűség okozta. A visszavonulást nem sikerült tervszerűen végrehajtani, így 16-án reggel a törökök kezében volt a kezdeményezés.

Feltűnő, a 42 éves Károly herceg zászlásága, ahogy figyelmen kívül hagyva akár az uralkodó véleményét vagy a hadművészet szabályait, a török sereggel való összecsapásra törekedett. Felmerülhet a gyanú, hogy személyes indíték is szerepet játszott a döntéseiben. Az előző évi kudarc Buda ostrománál, jelentős részben Ibrahim pasa hadvezéri tehetségének köszönhető. A török propaganda maximálisan kihasználta a győzelem kínálta lehetőségeket, melynek emblematisz alakja lett Melek (korábban Sejtán) Ibrahim pasa. 1685-ben Lotharingiai Károly feltehetően kereste az alkalmat, hogy összemérje erejét azzal a nemes ellenféllel, aki jócskán megtépázta a hírnevét, és el kell ismernünk, hogy ebben az erőpróbában Ibrahim pasa a győzelem esélyével vehetett részt.

BIBLIOGRÁFIA

- Außfürliche Und Glaub=würdige Relation Wie die Kaiserliche Waffen unweit Gran/Unter Commando Ihro Hoch=Fürstl Durchl. Deß Herzogen zu Lothringen/Siegreich victorisiret/Und Türckische Macht auß dem Selbe geschlagen haben. Breßlau, é. n.
- Balogh – Ördög* 1985. Komárom Megye földrajzi nevei. Szerk. *Balogh Lajos és Ördög Ferenc*. Budapest, 1985.
- Bánlaky* 1941. *Bánlaky József: A magyar nemzet hadtörténelme, 17. kötet*, Budapest, 1941.
- Bél* 2001. *Bél Mátyás: Esztergom vármegye leírása (kézirat 1736)*. Esztergom, 2001.
- Birken* 1704. *Sigismund Birken: Neu-vermehrter Donau-Strand, mit allen seinen Ein- und Zuflüssen, angelegenen Königreichen, ... auch derselben alten und neuen Namen vom Ursprung bis zum Ausflusse in dreyfacher Land-Mappe vorgestellt; auch mit einer kurtz-verfasten continuirten hungarisch- und türckischen Chronick*. Nürnberg, 1704.
- Boethius* 1688. *Boethius, Christoph: Ruhm-Belorberter Triumph-leuchtender und Glantz-erhöheter Kriegs-Helm dero Röm. Käyserl. auch zu Hungarn und Böhmen Königl. Majest. und dero samtlischen Hohen Bunds - Verwandten, wider den Blut-besprengten Türckischen Tulband das ist Warhafftiger historischer Grund-Bericht aller derer Gott-gesegneten Kriegs-Actionen, welche so wol wider die Ungarische Malcontanten, Zeit während derselben Empörung, als wider den allgemeinen Erb-Feind, den Türcken beydes vor und nach dem denckwürdigsten Entsatz der Käyserlichen Residentz-Stadt Wien vorgenommen, und zu allerhöchstgedachter Römisch-Käyserlichen Majestät, wie auch dero hohen Allirten, unsterblichen Glori bishero, Gott Lob! sieghafft, nicht weniger in Belägerungen, als grossen und kleinen Treffen, und Scharmützel, fortgeführt worden...* Nürnberg, 1688.
- Borovszky* 1908. Magyarország Vármegyéi és Városai. Esztergom vármegye. Szerk. *Dr. Borovszky Samu*. Budapest, 1908.
- Czigány* 1988. *Czigány István* bevezető tanulmánya. In: *Napló Buda avagy Offen erős városának híres ostromáról...* Bev., szerk. *Czigány István, Hankó Ágnes, Balogh Tamás*. Budapest, 1988. (<http://www.balassikkiado.hu/BB/netre/html/Buda/Buda.html> (2015. 08. 05.))
- Csorba* 1978. *Csorba Csaba: Esztergom hadi krónikája*. Budapest, 1978.
- Decsy* 1789. *Decsy Sámuel: Osmanografia az az a' Török Birodalom' természeti, erkölcsi, egy-házi, polgári 's hadi állapotjának, és a' magyar királyok ellen viselt nevezetesebb hadakozásinak summás leírása*. III. k. Bécs, 1789.
- Edler* 1885. *Moritz Edler: Der Feldzug gegen die Türken im Jahre 1685*. Mittheilungen des K. K. Kriegs-Archives, Jahrgang 1885. Wien, 1885.
- Fodor* 1986. *Fodor Pál: Muzulmán hadvezérek: Sejtán Ibrahim, Abdurrahman*. História, 1986/34. <http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/historia/86-034/ch23.html> – (2015. 08. 08.)
- Gründliche Relation* 1685. Gründliche Relation von dem Haupt-Treffen Welches zwischen denen Kaiserlichen und Türckischen Armeen unweit Gran den 16. Augusti vorgelauffen dabey ist auch zu befinden die eingekommene Nachricht wie die Festung Neuhäusel mit Sturm und Eperies per Accord einbekommen worden: im Monat Augusto Anno 1685.

- Horváth – H. Kelemen – Torma* 1979. *Horváth István – H. Kelemen Márta – Torma István*: Komárom megye régészeti topográfiája. Esztergom és a Dorogi járás. Budapest, 1979.
- Kásthern* 1679. *Sigmund Kásthern*: Vestibulum Pyroboliae. Frankfurt, 1679.
- Katona* 1804. *Katona István*: Historia critica regum Hungariae, stirpis Austriacae. Tomulus XVI. Ordine XXXV. : ab anno Christi MDCLXXXIII. ad annum usque MDCXCVI. Pestanae, 1804.
- Kurzer Entwurff 1685. Kurzer Entwurff/ Was unter Commando Ihrer Durchl: des Herzogens zu Lothringen/ zwischen denen Christlich und Türkischen Armeen bey Gran den 18. Augusti 1685. sich begeben. Erstlich gedruckt zu Wien. é. n.
- Lepold* 1944. *Lepold Antal*: Esztergom régi látképei. Budapest, 1944.
- Magyarország hadtörténete. I. k. Magyarország hadtörténete. Főszerk. *Liptai Ervin*. I. k. A honfoglalástól a kiegyezésig. Szerk. *Borus József*. Budapest, 1984.
- Magyarország története. 3. k. Magyarország története. Főszerk. *Pach Zsigmond Pál*. 3. k. 1526–1686. Szerk. *R. Várkonyi Ágnes*. Budapest, 1985.
- Osváth* 1938. Komárom és Esztergom közigazgatásilag egyelőre egyesített vármegyék múltja és jelene. Főszerk. *Osváth Andor*. Budapest, 1938.
- Padányi* 2000. *Padányi Lajos*: Nyergesújfalu monográfiája. Nyergesújfalu, 2000.
- Röder* 1839. *Philipp Röder*: Des Markgrafen Ludwig Wilhelm von Baden Feldzüge wider die Türken. Carlsruhe 1839. 1. k.
- Schreibern* 1698. *George Schreibern*: Beschreibung einer neuen und zuvor nie ausgegangenen Büchsen =Meisterey. Leipzig, 1698.
- Spangár* 1734. *Spangár András*: Magyar Krónika. Kassa, 1734. (*Petthő Gergely*: Rövid magyar kroniká-jának folytatása)
- Szakály* 1986. *Szakály Ferenc*: Hungaria Eliberata. Budavár visszavétele és Magyarország felszabadítása a török uralom alól. Budapest, 1986.
- Szalay* 1857. *Szalay László*: Magyarország története. Ötödik kötet, Pest, 1857.
- Thaly* 1865. *Thaly Kálmán*: Bottyán János, II. Rákóczi Ferencz fejedelem vezénylő tábornoka. Tört. életrajz a kuruczvilág hadjárataival. Pest, 1865.
- Theatrum Europaeum Theatrum Europaeum, oder außführliche und warhafftige Beschreibung aller und jeder denckwürdiger. Theatri Europaei Continuati Zwölffter Theil; *Matthäi Merians* Sel. Erben; Franckfurt am Maeyn; Johann Görlin; 1691.
- Villányi* 1892. *Villányi Szaniszló*: Három évtized Esztergom-megye és város múltjából: 1684–1714. Esztergom, 1892.
- Wagner* 1719. *Franz Wagner*: Historia Leopoldi Magni Caesaris Augusti. Augsburg, 1719.

MŰHELY

„NAGYON HASZNOS VOLNA, HA A HADTÖRTÉNETÍRÁS FOKOZOTTABBAN KONCENTRÁLNA A KONKRÉT HADMŰVELETEK LEÍRÁSÁRA”

Bemutatjuk Olivier Chaline-t, a Sorbonne (Paris IV) professzorát

Olivier Chaline 1964. december 29-én született Neuilly-sur-Seine-ben. Középiskolai tanulmányait a roueni Corneille Gimnáziumban végezte. 1984-ben felvették a párizsi École Normale Supérieure (ENS) felsőoktatási intézménybe, ahol 1987-ben első helyezést ért el történelemtanári versenyvizsgáján. Ezt követően 1989-ben tanársegéddé, 1995-ben adjunktussá nevezték ki az ENS újkori történeti tanszékén. 1999–2001 között egyetemi tanár az Université de Haute-Bretagne Rennes II újkori történeti tanszékén. 2001 óta egyetemi tanár az Université Paris IV – Sorbonne újkori történeti tanszékén.

2003–2013 között az Université Paris IV – Sorbonne Közép-Európa Történeti Központjának (Centre d’histoire de l’Europe centrale) igazgatói tisztét töltötte be, jelenleg a Sorbonne-on működő Haditengerészeti és Tengeri Régészeti Kutatóintézet vezetője.

Nős, két gyermek édesapja.

Önálló művei:

Godart de Belbeuf. Le Parlement, le roi et les Normands. (Godart de Belbeuf. A Parlament, a király és a normannok) Luneray, Bertout, 1996.

La France au XVIIIe siècle. (1715–1787) (Franciaország a XVIII. században 1715–1787) Paris, Belin, 1996., 2. kiadás 2005., 3. kiadás 2012.

La reconquête catholique de l’Europe centrale XVIe–XVIIIe siècle. (Közép-Európa rekatolizációja a XVI–XVIII. században) Paris, Le Cerf, 1998., olasz nyelvű fordítás 2008.

La bataille de la Montagne blanche (8 novembre 1620). Un mystique chez les guerriers. (A fehérhegyi csata, 1620. november 8. Egy harcra buzdító karmelita a katonák között) Paris, Noésis, 1999., cseh nyelvű fordítás 2013.

Le règne de Louis XIV. (XIV. Lajos uralkodása) Paris, Flammarion, 2005., újrakiadás zsebkönyv-formátumban 2009.

L’année des quatre dauphins. (A négy trónörökös éve) Paris, Flammarion, 2009., újrakiadás zsebkönyv-formátumban 2011.

La Normandie, un destin entre terre et mer. (Normandia története) Paris, Gallimard-Découvertes, 2010.

La mer vénitienne. (A Velencei-tenger) Paris, Imprimerie nationale, 2010.

Kedves professzor úr, hogy került közeli kapcsolatba a történelemmel? Volt-e valamilyen különleges esemény, amely felkeltette az érdeklődését a történelmi múlt iránt?

Gyermekkoromban a normandiai Rouen-ban nevelkedtem, ahol a történelmi városköz-pontban éltem, nem messze gótikus katedrálisról (amely az impresszionista Claude Monet-nak köszönhetően világhírré tett szert). Itt szinte hétköznapi szinten körülvette az életemet a történelem. Mivel a szüleim mindketten történészek, így könyvek között nőttem fel, és gyakran töltöttük az időnket templomok, kastélyok és régi városok megtekintésével. Nem emlékszem pontosan, hogy mi is vonzott leginkább a történelem felé, de már gyermekként is gyakran kísértem el édesapámat a levéltárba. Itt számos olyan fényképet láthattam, amelyek régi utcákat és műemlékeket ábrázoltak. A legtöbbjük azóta elpusztult a francia forradalomban, illetve azt követően, vagy pedig a második világháború pusztításainak esett áldozatul. Rendkívül izgalmas volt számomra ez az élmény – és a mai napig nagyon izgalmasnak tűnik –, amellyel az ember megpróbál áthatolni a kép felületén és belépni egy eltűnt világba, még annak tudatában is, hogy az soha nem fog többé visszatérni. Ma már vannak nagyon jó minőségű 3D-s rekonstrukciók, amelyek érdekes új perspektívákat nyújtanak. A történész egy kicsit olyan, mint Orfeusz, aki megpróbálja visszahúzni Euridikét a poklokból, de végül mégiscsak elveszíti. Az a tudatállapot, hogy a múlt jelentős részét elsópró és elszegényítő világpusztulások után jöttem világra, nagy mértékben meghatározta a történelem iránti vonzódásomat. A történész életműve egyfajta küzdelem a halál, a pusztulás és a felejtés ellen. „Én egyedül tudom, hogy ezek az emberek léteztek” – írta Châteaubriand a *Sírontúli visszaemlékezések* című munkájában, azokra gondolva, akiket gyermekként megismert. Számomra, aki nem emlékiró vagyok, az ismeretlen emberek „múltbéli világa” iránti vonzódás már gyermekkoromban megnyitotta a kaput az 1940 előtti Rouen tanulmányozása felé, majd később – kamaszkoromban – elvezetett az 1918 előtti Habsburg monarchia kutatása irányába.

Hogyan lett a történelem iránti érdeklődéséből történészi hivatástudat?

Az a tény, hogy történész lettem, egy szociológiai determinizmusban hívő számára evidenciának is tűnhet: tanár lettem, mivel tanár fia voltam. Ugyanakkor egy gyermekkori vitorlásokat ábrázoló képeskönyv hatása alatt sokáig vonzódtam a tengerésztszti pálya iránt is. Végül a csekély matematikai tudásom miatt hamarosan elvettem e tervet, és inkább a XIV. Lajos korabeli Tourville admirális hajói iránt kezdtem ismét érdeklődni. Később még gondolkodtam azon is, hogy a szárazföldi hadseregbe lépek, amelybe még a humán képzettségűek számára is lett volna lehetőség a felvételire. Röviden szólva, el kellett döntenem, hogy vagy a történelemnek szentelem az életemet, vagy katonatiszt leszek, és álmaimban foglalkozhatom csak a történelemmel. Végül hosszas gondolkodás után, az Afganisztán elfoglalásával kezdődő és a berlini fal leomlásával végződő évtized derekán végül nem a Saint-Cyr katonatisztképző intézménybe felvételiztem, hanem az Ecole Normale Supérieure-be, ahová 1984-ben vettek fel, és ahol tanulmányaimat történelem szakon folytattam.

Melyek a kutatásainak fő témái? Hogyan találta meg ezeket a témákat?

Az első kutatási témám a tenger és Normandia irányába fordította a figyelmemet, Le Havre városának a XVIII. századi haditengerészetben játszott fontos szerepével foglalkoztam. Ezt követően a téma forrásainak hiánya és a parlamenti bíróságok története (kora

újkori francia kormányzati és politikai felhatalmazással működő törvényszékek) iránti megnövekedett tudományos kutatási igény miatt eltávolodtam a tengertől, de továbbra is a normandiai történelem keretein belül maradtam. A doktori disszertációm a rouen-i parlament XV. Lajos és XVI. Lajos korában tevékenykedő főügyészének, Belbeuf márki működésének szenteltem, akinek terjedelmes levelezését és saját tervei alapján épített kastélyát is tanulmányozhattam. Fő kutatási területem a parlamentekben tevékenykedő, nemessé vált felső szintű jogászai kar kiterjedt kapcsolatszerének, a királyi hatalomhoz való hűségének vagy éppen az azzal szembeni ellenállásának tanulmányozása lett. E téma kutatását később tovább folytattam Bretagne-ban, ahol a rennes-i egyetemen oktattam, majd később Párizsban is dolgoztam e tárgykörben. A téma kutatása során számos olyan kollégával ismerkedtem meg, akik közül többen később a barátaimmá váltak.

Lassacskán egy másik kutatási témám is körvonalazódni kezdett, amely a háború és Közép-Európa kutatása felé terelte a figyelmemet. A harmincéves háborúval foglalkozó egyetemi kurzus kidolgozása során sok problémát okozott a fehérhegyi csata kérdése, amelynek történetírása egyrészt militánsan elfogult, másrészt pedig teljesen anakronisztikus szemléletű volt: a XIX. századi szemléletet vetítette vissza a XVII. századra. Úgy gondoltam akkor, hogy majd valamikor később – öregkoromban... – visszatérek még erre a kérdésre. Az események azonban rendkívüli módon felgyorsultak. 1992-ben a római Santa Maria della Vittoria templom sekrestyéjében felfedeztem az e csatát ábrázoló festménysorozatot. De ez csak a kezdete volt egy hatéves, meglepetések sorozatából álló kutatásnak, amelynek végén megvédtem a fehérhegyi csatáról írt kutatásvezetői habilitációs dolgozatomat. Így Csehország iránti régi vonzalmam révén közép-európai történelmet kutató történésszé váltam.

A későbbiekben egy kiadó megrendelésére két könyvet is írtam XIV. Lajosról, az egyik az uralkodásának átfogó szimfóniája, a másik pedig az 1711–1712-es időszak családját sújtó gyászszokások kamaramuzsikája volt. Jelenleg a tenger iránti vonzalmam és a háború témájának találkozásából adódóan foglalkozom továbbra is haditengerészet történetével. Különösen a XVIII. század korabeli haditengerészet érdekel, de néha későbbi korok irányába is szívesen elkalandozok, például az osztrák–magyar haditengerészet története iránt szintén nagyon régóta érdeklődöm. Amint látható, a kutatási témáim kiválasztásában nincsen helye semmiféle tervnek vagy stratégiának. Néha az az érzésem, hogy ők választottak engem.

Mi a véleménye a történelmi hivatásról? Mi a szerepe egy történésznek a mai társadalomban?

Ez egy nagyon igényes mesterség, amit nem lehet csak úgy félvállról venni. A szakma legkiválóbb képviselői széles látókörűek és alapos elemzők, akik a rendszerezett ismeretekkel rendelkeznek a kutatott korszakra és problémára vonatkozólag. De valójában a képzeletünknel is sokkal gazdagabb múlt komplexitásának csak a felszínét súroljuk. Amit a legjobban szeretek a történelmi mesterségünkben, az engem izgató történelmi személyiségekkel való találkozás, mint például a normann főügyész, XIV. Lajos király vagy a fehérhegyi csata karmelita szerzetese, vagy Buquoy gróf, a császári csapatok tábornoka. Ez persze nem jelent történelmi kritika nélküli elvakultságot, hanem inkább a múlt olyan emberei iránti empátiát, akik akár parancsnokoltak vagy szolgáltak, sokkal közelebb állnak hozzám, mint számos kortársam. Persze ez lehet, hogy azért van, mert soha nem tanulmányoztam igazából gyűlöletes személyeket.

Az igazság iránti tiszteletből a történésznek teljes mértékben történésznek kell maradnia. A korunkban gyakran keverik össze a történelmet az emlékezettel. Ez különösen jellemző és kínos napjaink Franciaországában, ahol eszközként használják fel, és a napi céloknak megfelelően alakítják a múltat. Mindenki ismeri, hogy mit mond Hóféherke a tükröknek: „Tükröm, tükröm mond meg nékem, hogy én vagyok a legszebb!” Ma a tükröknek Franciaországban csakis a csúfságot, a szégyent és a megbánást kell sugallnia... Történészként nem az a feladatom, hogy az úgynevezett „társadalmi igényt” kiszolgáljam – legyen az közhatalom vagy különféle lobbyszerkeket igénye –, hanem az, hogy a mesterségemet megalkuvás nélkül végezzem.

Mi a véleménye a történeti kutatások mai franciaországi helyzetéről?

Milyen tanácsokat adna egy fiatal kutatónak?

A véleményem pesszimista, mivel a „historiográfiailag korrekt” elve egyre súlyosabban ránehezedik a szakmánkra. Ez érezhető a megemlékezések gyakoriságán, amelyek gondos politikai keretbe foglalva zajlanak, de igazából képtelenek egy koherens diskurzust folytatni a francia nemzetről és történelméről, amelyeket az ideológiai alapon létrehozott kutatóintézetek irányítanak. Ha pénzt és állásokat akarunk, akkor olyan kutatási témákat kell meghatározni, mint például a gender studies, a diszkriminációk története, a bevándorlás története, az erőforrások kimerülése és a természeti katasztrófák a történelemben, vagy mint a fenntartható fejlődés stb. A különféle ügynökségek és regionális intézmények, valamint az egyetemek szinte csak ilyen irányba haladnak. Minden ezen kívül álló témát társadalmilag értéktelenségnek, sőt egyenesen károsnak tartanak. Miért kell kutatásokat folytatni a nemesség, a falvak vagy Közép-Európa történetéről? Nem kell prófétának lennünk, hogy láthassuk, hogy a történettudomány számára milyen elszegényedéssel és konformizmussal jár majd ez a folyamat.

Mivel én egyetemi kurzusokat vezetek, és nem megleckéztetni akarom a hallgatóimat, ezért a nekik adott tanácsaim is egyszerűek. Először is legyenek tisztában azzal a ténnyel, hogy a jövőjük bizonytalan, még akkor is, ha rendkívül ígéretes tehetségek. Senki sem fogja őket tárt karokkal várni az egyetem után. Másodszor pedig fontos, hogy tudják, hogy mit szeretnének, illetve, hogy mit nem szeretnének csinálni. Nem szabad megalkuvónak lenniük, sem az igazság iránti igényességükben, sem pedig megfelelő módszerük megválasztásában, máskülönben el fognak bukni az úton. Ne hagyják elcsábítani magukat a könnyebb lehetőségektől, és ne váljanak „hű követőké”, elég sok ilyet látunk az egyetemeken. Válasszanak szabad kutatási területet, és dolgozzanak kitartóan. Ne felejtsek el, hogy a történettudomány nem velük kezdődött, és nem is velük ér majd véget. A lényeg az, hogy írjuk le a megtörtént dolgokat úgy, hogy azt egy évszázad múlva is érdemes legyen majd elolvasni.

Ön szerint milyen szerepe van a történeti kutatásokban a levéltáraknak és a forrásoknak?

Nekem a dokumentumok a legfontosabbak. Számomra nincs létjogosultsága egy olyan történelemnek, amely nem a levéltárakban készült. Szeretek levéltárakban dolgozni, mivel – minden látszat ellenére – napjaink egyre jobban bezűkülő világában ezek azok a ritka helyek, ahol felfedezések és kérdésfeltevések várnak az emberre. Természetesen nem minden forrást találunk meg a levéltárak raktáraiban, mivel ezek nem feltétlenül sorolhatók be a „kéziratos forrás”, illetve „nyomtatvány” kategóriákba. Egy tájkép szintén forrás, egy

csatater vagy hajó ugyanúgy. A tárgyak szintén források: legyen az egy fegyver vagy egy egyenruha. Bejártam gyalog a fehérhegyi csata helyszínét, hogy elméletileg és fizikailag is megtapasztaljam a lejtők emelkedését, és lássam, hogy mi lehetett látható és mi nem. S ez a tapasztalat oda-vissza működik az írott, az ikonográfiai és anyagi források között.

A történeti források – függetlenül attól, hogy milyen jellegűek – egyben gátat is jelenthetnek a mai korban oly divatos különféle elméleti úton gyártott teóriák, tanok és modellek áradatával szemben. Ezen kívül pedig nagyképűnek tartom azt a gyakorlatot, amelyet a rendelkezésünkre álló hiányos és nem nekünk szánt forrásokkal folytatunk, amelyek eredménye egyrészt zavarosan bonyolultnak, másrészt pedig nem túlságosan időtállóan bizonyult. Ez egy kicsit az 1970-es évek (szörnyű) ruházkodási, hajviseleti és berendezési divatjára emlékeztet... Számomra az is nyilvánvaló, hogy a történettudományok nagyon ildomos volna megszabadulni a reá nehezedő társadalomtudományok – különösen a szociológia – túlzott nyomásától. Szükség volna tehát egy szellemi dekolonizációra, amely visszaadná a történettudomány önbecsülését.

Milyennek tartja a hadtörténetírás diszciplínájának jövőjét?

Egyáltalán mennyire tekinthetjük a hadtörténetet külön diszciplínának?

Ígazából csak a történettudományt tekinthetjük külön diszciplínának, amelynek az egységét főleg akkor érzékelem, amikor egyik témáról a másikra váltok, mint például a XVI. Lajos korabeli haditengerészet kutatásáról áttérek a csehországi barokk templomokéra.

A jövőt persze nem ismerhetjük, és a hadtörténetírást is sokféleképpen értelmezhetjük. Ugyanakkor nagyon hasznos volna, ha a hadtörténetírás fokozottabban koncentrálna a konkrét hadműveletek leírására. A lehető legpontosabban figyelembe kellene vennünk a terep adottságait vagy hullámzását és ezek érzékelését. Hangsúlyos lenne az is, hogy jól ismerjük a fegyvereket, azok használatát, a valódi hatékonyságukat. Meg kell próbálnunk belebújni egy oktató hadnagy bőrébe, de több együttműködésre volna szükség a múzeumokkal, a gyűjtőkkel vagy a vívókkal... Nincs érdekesebb annál, ha fekete lőporral töltött fegyverrel lőhetünk, nem igaz Ferenc?¹ Egy ilyen hangos és füstös élmény résztvevői egy egész életre megjegyzik ennek tapasztalatait. Sajnos egy Škoda löveget vagy a Szent István csatahajó 305 mm-es toronylövegét már nem tudjuk így rekonstruálni, és a tüzérek sincesenek már közöttünk. Ahhoz, hogy ne kövessünk el végzetes hibákat, meg kell ismernünk például a parancslánc terepen való igazi működését, és hasonlóan tudnunk kell azt is, hogyan tudtak célozni egy hadihajó tüzérei. Bármilyen meglepőnek tűnik is, csak az egyik ország forrásait a másikéval egybevetve tudunk igazán eredményesen kutatni: megannyi hadjárattörténet és csatatanulmány készült, amelyek csak az egyik fél forrásait használták fel, a másik félre nézve pedig csak hiányos és elavult bibliográfiára korlátozódtak!

¹ Az utalás a 2006. február 2–4-én Párizsban szervezett nemzetközi konferenciára vonatkozik, amelynek témája a közép-európai fegyverek és hadművészetek Nyugat-Európára gyakorolt hatása volt a XV–XIX. századok során. A konferenciát a híres párizsi Invalidusok Dómjában székelő Musée de l'Armée és a párizsi Sorbonne Egyetem (Université Paris-Sorbonne – Paris IV) Közép-Európai Történeti Központja (Centre d'histoire de l'Europe centrale) szervezték. A tanácskozás célja neves francia és külhoni múzeológusok, kutatók és oktatók bevonásával megvizsgálni a közép-európai fegyverek és harci kultúrák kialakulását, elterjedését és hatását a tüzérség megjelenésétől a fekete lőpor eltűnéséig. Az előadásokat követő vita után a résztvevők a Párizs melletti Beynes városka csendőrlaktanyájában tartott fegyverbemutatón megtapasztalhatták a korabeli tüzérfegyverek (muskéták, kovás puskák és pisztolyok) hatékonyságát először a szakemberek kezében, majd a bátrabbak célba is lőhettek...

Ön sokáig volt a Sorbonne Közép-Európai történeti kutatóközpontjának igazgatója. Milyen kapcsolatai vannak a közép-európai történészekkel?

Ez a kutatóközpont sajnos ma már nem létezik, mivel túl nemzetközi volt, és nem illeszkedett a francia kutatásszervezeti egységekhez, így az állami bürokrácia áldozatává vált. De a központ működése során számos közép-európai szakmai kapcsolatot tudtam létesíteni, köztük több baráti kapcsolatot is sikerült megerősítenem. Magyarországon sok barátom dolgozik a Magyar Tudományos Akadémia intézeteiben, és nagyon örülök annak, hogy közülük sokan írtak tanulmányt a Sorbonne *Histoire, économie, société* című folyóiratának következő számában.² A Cseh Köztársaságban sem vagyok híján a barátoknak, legyen az Prágában, České Budějoviceben vagy Brnóban. A fehérhegyi csatáról írt könyvemet 2013-ban csehül is megjelentették a prágai Károly Egyetem Karolinum kiadójának gondozásában. Lengyelországban főleg a toruni történészekkel vagyok szorosabb kapcsolatban. Horvátországban elsősorban a zágrábi Tudományos Akadémia munkatársait ismerem. Itt kellene még szólnom számos további barátról és kollégáról, a konferenciákról (például Hadtörténeti Intézet és Múzeum 2006-os konferenciájáról a budai Várban), a könyvekről és a közös folyóiratszámokról, és arról a türelmes fordítói munkáról, amely kölcsönösen közelebb hozta egymáshoz a honfitársainkat. Persze nem szabad megfeledkeznünk a rendezvényeket kísérő kulináris élvezetekről sem, nem beszélve az emlékezetes kirándulásokról, amelyek révén például egy vasárnap délután a Duna egyik Esztergomhoz közeli holtágán megtaláltuk az utolsó osztrák–magyar monitort!

Végül szeretném megkérdezni, hogy milyen jövőre vonatkozó tervei vannak?

Ha Isten is úgy akarja, a jövőben sem fenyeget sem a tétlenség, sem az unalom. Jelenleg a francia Haditengerészeti Egyetem (École navale) és az amerikai US Naval Academy (Annapolis) együttműködésével a Grasse gróf vezette flotta 1781-es hadműveleteit kutatjuk, amelyek segítségével az amerikaiak kivívhatták a függetlenségüket. A tengerészekkel való közös munka egyszerre fontos és inspiráló, mivel ők átadhatják nekünk a tengeren szerzett tapasztalataikat, amelyek a szelekre és az áramlatokra vonatkoznak, és így sokkal jobban megérthetjük a francia és angol hajónaplókat. Együtt kutatjuk a flotta irányításának gyakorlatát és annak módját, hogy a hadi bázisaitól távol tevékenykedő haderő hogyan (vagy hogyan nem) maradhatott működőképes ilyen hosszú ideig. Ez egy igen érdekes kutatás.

De nem felejtettem el Közép-Európát sem. Szeretném megírni az 1571-ben Arras-ban (az akkori spanyol Németalföldön) született Buquoy gróf élettörténetét, aki a fehérhegyi csata egyik győztes hadvezére volt, és aki a következő évben Érsekújvárnál esett el. A Sorbonne-on a kolléganőmmel, Marie-Françoise Vajda-Saudraix-szel szeretnénk egy tudományos tanácskozássorozatból álló sorozatot indítani „Mária-Terézia és a háború” címmel, amelyre szeretnénk meghívni több közép-európai kollégánkat, köztük magyar történészeket is.

Köszönöm a beszélgetést!

Az interjút *Tóth Ferenc* készítette

² Az *Histoire, économie et société* című francia folyóiratnak a magyar hódoltság történetének szentelt 2015/3. számáról van szó, amely 2015 szeptemberében jelent meg.

HADTÖRTÉNETÍRÁSUNK HISTÓRIÁJÁHOZ

Az első hivatásos magyar hadtörténész: Lakos János életműve

A Contribution to the History of Military History Writing.
The First Professional Hungarian Military Historian: the Oeuvre of János Lakos

The military, scholarly and literary achievements of Major General János Lakos (1776–1843), honorary member of the Hungarian Academy of Sciences, were acknowledged by the armies, the scientific and the literary life of every historical era from the late-18th century to present. Lakos was one of the dedicated and brave officers who also excelled in the advancement of military science.

Lakos took part in every war from 1795 to 1821, serving as a field officer of the general staff. He fought in the Napoleonic Wars: his cold-blooded heroism and comprehension earned him the Knight's Cross of the Military Order of Maria Theresa. The evaluations on his service describe him as having good skills in mathematics, field fortification, geography, history, statistics and in organising cartography. He had gained experience in the last field as the leader of the cartography work in Tirol, Transylvania and Slavonia. In addition, he had successes in the field of military history writing. His papers were published in the *Neue Militär-Zeitschrift*. His oeuvre is an integral part of the history of Hungarian military history writing, his valuable papers can provide new data to those interested in the field.

Keywords: historiography of Hungarian military history, Napoleonic Wars, János Lakos

A közelmúltban jelent meg *A magyar hadtörténetírás története és aktuális kérdései* című tanulmánykötet.¹ A bonyolult témakört áttekintő *Bevezető* utolsó két sorában ez olvasható: „A jelen kötet nem ad választ, helyette historiográfiai számvetést igyekszik nyújtani – műfajából adódóan – az aktualitás jegyében, a teljesség igénye nélkül.”² Sajnálatos, hogy ebből a számvetésből kimaradt az első hivatásos hadtörténész, a tudós katona, báró Lakos János vezérőrnagy, a Magyar Tudományos Akadémia tiszteleti tagja, akinek katonai, tudományos és irodalmi érdemeit a XVIII. század végétől napjainkig minden történeti korszak hadserege, tudományos és irodalmi élete elismerte. Lakos János azoknak a katonáknak egyike, akik elszánt, bátor és vitéz csapattisztek voltak, de emellett kiválóknak bizonyultak a hadtudomány művelése terén is.³ „Major vagyok a General Stábnál. Carriert nem tettem, de a kereszt, melyet 1809-ben szerencsém vala megnyerni, kipótolja valamennyire a gyorsabb előmenetelt. Nem bántam meg, hogy katonává lettem – sokat láttam, próbáltam, tanultam” – írta magáról 1816-ban.⁴

¹ A magyar hadtörténetírás története és aktuális kérdései. Szerk. *Kincses Katalin Mária*. HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Budapest, 2015. 335 o.

² Uo. 22. o.

³ Lásd példának a múlt századból: *Gyalóky* 1928.; *Markó Árpád*: Az MTA hivatásos katona tagjai megalapítása óta a második világháborúig. Kézirat, 1964. MTA Könyvtár Kézirattár. Ms. 10511. sz. 23–24. o.; A Magyar Tudományos Akadémia tagjai 1826–1973. Összeáll. *Fekete Gézáné*. MTA Könyvtár, Budapest, 1975. 168. o.; *Ács* 1976.; *Ács* 1982. 26., 67–71., 85., 108–109., 132. o.

⁴ *Ács* 1984. 14. o.

Az is tagadhatatlan, hogy Lakos János életműve szerves részét alkotja hadtörténetírásunk históriájának, értékes írásai pedig új ismereteket adhatnak az érdeklődő olvasóknak. Ez indokolja, hogy levéltári és könyvészeti források segítségével bemutassuk az életpálya főbb szakaszait és jellemzőit.

Lakos János minden katonai minősítésében és önéletrajzában, valamint a lexikonokban az szerepel, hogy 1776 áprilisában született a Veszprém megyei Ajkán, de ez a dátum pontatlan. Nagy Lajos tárta fel és adta közre az alábbi pontos születési adatokat: „Az ajkai evangélikus egyház anyakönyvében olvasható a korabeli, hiteles bejegyzés: Lakos János 1774. március 20-án született. Édesanyja Pauer (Bauer?) Erzsébet »győri polgár nő«, keresztzülei az ajkai Vajda Ferenc és Mesterházi Julianna. Ezt az adatokat annál inkább is hitelesnek fogadhatjuk el, mivel Lakos édesapja, mint a helyi lelkész személyesen írta be a születési anyakönyvbe.”⁵

Lakos Ádámnak, az ajkai evangélikus gyülekezet lelkészének három fia közül János volt az elsőszülött, a második Ádám, 1776. október 18-án és a legifjabb József, 1776. szeptember 11-én született. A jó képességű János az elemi iskoláit Ajkán és Bobán végezte el, majd tanulmányait a pozsonyi evangélikus líceumban folytatta. De 1787-ben átíratják az ország egyik legjobb iskolájába, a soproni evangélikus líceumba, és az ott eltöltött, mintegy hat esztendő életútjának meghatározó időszaka lett.

A soproni evangélikus líceumban Kis János és társai a magyar irodalom és színjátszás fejlesztésére 1790-ben megalakították a Magyar Társaságot. A társaság szerzőt is avatott, Lakos János személyében, akinek *Hunyadi László* című eredeti drámáját 1792. április 30-án mutatták be Sopronban. A címszerepet maga a szerző játszotta, s a darab nem várt nagy sikert aratott.⁶

Középiskolai tanulmányait Sopronban elvégezvén, Lakos tudatosan választotta élethivatásául a katonatiszti pályát. Ennek alakulását híven mutatja be az utolsó, 1842. október 31-én készült személyi és szolgálati lapja, melyen ez olvasható:

5115

842

„Személyi és szolgálati leírás

az 1842. évre.

Báró Lakos János vezérőrnagy úr, a Katonai Mária Terézia Rend és a szicíliai, a királyság Szent György Rend lovagja, szlavóniai Brood várparancsnokának.

Született Ajkán, Magyarországon 1776. esztendőben, evangélikus, nőtlen.

A felséges uralkodóházat a következőkben szolgálta.

	<i>Szolgálatt</i>	<i>Év</i>	<i>Hónap</i>	<i>Nap</i>
53. gyalogezredben	ex propis kadét	2	2	1
	ezredkadét	2	1	11
	zászlósként	1	1	22
	főhadnagyként	–	10	29
7. „	főhadnagyként	4	–	24

⁵ Nagy 2004. 13. o.

⁶ Életére lásd részletesen: Kovács 1890. 91 o.; Nagy 2004. 161 o.

Munkácsy k. gyal. zj-ban	főhadnagyként	1	6	27
27. gyalogezerredben	főhadnagyként	2	11	15
Főszállásmesteri törzsben	főhadnagyként	–	3	7
	századosként	4	9	7
	őrnagyként	7	1	17
	alezredesként	8	9	15
2. székely határőrezr-ben	ezredesként	5	1	7
Nagyvezérkarban	vezérőrnagyként	6	3	1
	Vezérőrnagy			
	és várparancsnokként	1	7	3
	Összesen	48	10	6

A vezérőrnagyi rendfokozatot 1834. december 24.óta viseli.

Hadjáratokban való részvétel.

Az 1794., 1795.,1796.,1797., 1799., 1800., 1801., 1805., 189., 1814. és 1815. évi hadjáratokban vett részt, valamint 1820-tól 1823-ig az alsó-itáliai hadsereg főszállásmesteri törzsben szolgált.

Pétervárad, 1842.október 31.

Csollich altábornagy⁷⁷

A Báró Csollich Marcus altábornagy, szalvoniai főhadparancsok aláírta személyi és szolgálati leírást „Báró Lakos János életrajzának vázlata, és írói munkálatainak lajstroma. A Magyar Tudós Társaság Június 8-diiki 1840 felszólítására” című kézirat is megerősítette.⁸ E szerint 1793 októberében, mint „ex propriis” kadét állt be a cs. kir. Jellachich 53. sorgyalogezerredbe, s 1795-től 1821-ig minden háborúban részt vett. 1796-ban ezredsegéd-tiszt a Lattermann 45. sorgyalogezerredben; majd főhadnagy a Munkácsy-féle (13.) könnyű zászlóaljban, 1799-ben Legnagonál, 1800-ban Novinál kitüntette magát. A zászlóaljnak 1801-ben történt feloszlata után újból a 45. sorgyalogezerredhez tért vissza. 1805 novemberében a vezérkarhoz helyezték át, amelynek 1806-ban bekövetkezett csökkentése után, a Strassoldo 27. sorgyalogezerred állományába osztották be, de továbbra is vezérkari szolgálatra alkalmazták. 1809-ben vezérkari százados lett, és április 16-án olyan hősiességgel harcolt Sacilenél, hogy annak alapján 1810-ben megkapta a Mária Terézia-rend lovagkeresztjét, és a bárói rangot is.⁹

Lakos nemcsak bátor, hanem tudós katona is volt, és kiváló képességeit, sokféle alkalmazhatóságát előljárói is teljes mértékben elismerték az alábbi 1828-ban kelt „Conduite-Beschreibung”-ja szerint, amelyet a későbbi minősítései is megerősítenek.

⁷ Kriegsarchiv, Wien (a továbbiakban: KA) Quel. Fasc. 1695.

⁸ MTA Régi Akadémiai Levéltár (a továbbiakban: MTA RAL) K 1231:85. 8 o.

⁹ KA Schriften Abt. Individuele Conduite-Beschreibung: 1828, 1834 National- u. Diemt-Beschreibung: 1835, 1836, 1842.

„Cs. kir. Főszállásmesteri törzs

Minősítési leírás

az alábbi törzstiszt úrról az 1828. katonai évre.

[A rovatok táblázati sorrendjében.]

Rendfokozat: alezredes

Előléptetés ideje: 1821. február 23.

Neve: Lakos János Babits, született Ajkán, Magyarországon az 1776. évben.

Családi állapota: nőtlen.

Szolgálati évei: 35 év 1 nap.

Ismeretei: Jó ismeretekkel rendelkezik a matematikában, a táborigényben, geográfiában, történelemben, statisztikában és minden képessége megvan a vezérkari szolgálatra. A térképezés irányításához teljesen alkalmas, amit Tirolban bebizonyított.

Beszél és ír németül és magyarul; beszél olaszul, valamint franciául és horvátul is. Jó beszéd és íráskészsége van. Jól lovas.

Országismeretei: Belföldön Stájerország, Horvátország, Magyarország, Bánát, Isztria, Erdély, Bukovina, Ausztria, Tirol, Voralberg és Velence.

Külföldön, Piemont, Szavoja és Dél-Franciaország egy része, a Nápolyi királyság megszállt területe és a többi itáliai állam a Nápolyba vezető úton.

Alkati adottságai: Igen jó az egészségi állapota, és erős szervezete van.

Erkölcsei jelleme: Komoly, elégedett, általában megbecsült ember; becsvágyó. – Előjáróival szemben kellő tisztelettel viseltetik, alárendeltjeivel szemben követelmény támasztó, a civilekkel udvarias. Különben igen komoly.

Szolgálati és alkalmazása háborúban és békében:

Szolgálati leírása.

1793. október 31-től kadét a Jellachich János gyalogságnál.

1786. január 1-től ezredsegédtiszt a Lattermann gyalogságnál.

1798. február 12-től zászlós.

1799. április 14-től alhadnagy.

1800. március 3-tól főhadnagy a Munkácsy könnyűzászlóaljnál>la mint

1801. október 31-től visszahelyezve Lattermann gyalogsághoz és

1805. november 21-től áthelyezve főszállásmesteri törzshöz, és

1806. március 1-től mert békeállományra csökkentették a törzskart, a Strassoldi gyalogsághoz osztották be

1808. február 16-tól százados a főszállásmesteri törzsből

1813. november 22-től őrnagy   „

1821. január 9-től alezredes a   „

Szolgálati évek száma 35 év 1 nap.

Alkalmazása hadjáratokban.

1794-től 1797-ig és 1799-től 1801-ig a gyalogságnál; 1799-ben Legnagnonál, továbbá 1800-ban Novinál kitüntette magát.

1905-ben az itáliai hadseregnél.

1809-ben Fortana fredanál és Gratznál kitüntette magát, és a Mária Terézia katonai rend lovagkeresztjét kapta meg.

1813 és 1814-ben Hessen Hamburg trónörökös lovassági tartalék hadtestében.

1815-ben Ferdinánd főherceg tartalékhadtestében; június 16-tól Colorádo tábornagy 1-ső hadtestében, majd a Cassini térkép kiigazítása során a Vogézekben.

1820-tól 1823 áprilisáig az alsó-itáliai hadseregnél.

Alkalmazása békében.

1801-től 1805-ig gróf Odonell és Johnson vezérőrnagyok segédtsíztje, majd a műszaki kar irodájában.

1807-től 1809-ig a főszállásmesteri törzshöz osztották be Horvátország felméréséhez.

1810-től 1813-ig a Bánát és Erdély ország felméréséhez.

1814 és 1815-ben a kongresszus idején Langeman vezérőrnagy úr irodájában.

1816 és 1817-ben az ausztriai térképészet aligazgatója.

1818-ban térképészeti igazgató Tirolban és Voralbergben.

1819-ben Bécsben hadtörténelmi feldolgozásokban.

1820. szeptember 1-től az itáliai csapattestekhez küldték

1823-tól 1825-ig hadtörténelmi feldolgozásokra alkalmazták.

1826-tól 1827-ig erdélyi országleírásnál.

1827 májusától a Szlavóniai Országleírási Osztály igazgatója.

Katonai ismeretekben ítélőképessége és vezetőképessége a harcúteren:

Jó képességekkel, sok katonai ismerettel és tapasztalattal rendelkezik. Helyes ítélőképessége van, és azt előnyösen alkalmazza minden beosztásban.

Az ellenség előtt hidegvérű hősiességgel és belátással tűnt ki, amiért a Katonai Mária Terézia Rend lovagkeresztjével tüntették ki.

Rendelkezik néhány, de nem kimagasló tulajdonsággal a magasabb hadvezetéshez a csatáúteren.

Záradék. Ettől a törzstisztúttól, mivel minden alappal rendelkezik, magasabb beosztásba helyezés során hasznos alkalmazás várható el, és kinevezése a hadseregben a rangjához méltó.

Bécs, 1828. november 20.

Wimpflen tábornagy¹⁰

Lakos János bár vezérkari szolgálata következtében nagyon régen nem volt már a csapatnál, de mint ezredparancsnok mégis jól megállta a helyét. Csupán egy gyengeségét látják 1834-i minősítésében, azt, hogy lóismerete hiányos. Ennek azonban a vezérkarnál nem vallotta kárát. Az 1813. évi hadjáratot nem küzdötte végig, mert augusztus 26-án, a drezdai csatában lábát törte. Felépülvén, még ugyanabban az évben őrnagy lett, a vezérkari főnökség elnöki irodájában. 1815-ben előbb Ferdinánd főherceg tartalékhadtestében, majd az 1. hadtestben szolgált s az utóbbinak ideiglenes vezérkari főnöke is volt. Időközben ismét tudományos munkát végzett, amennyiben a Rajna-völgy várainak, továbbá a Vogézek szorosainak bejárását és leírását, valamint a Cassini-féle térkép kijavítását bízták reá.

1819-ben hadtörténelmi munkára fogták Bécsben. 1821 januárjában alezredes lett, s részt vett a nápolyi hadjáratban. A cs. kir. Megszálló sereg kötelékében 1823 áprilisáig tartózkodott Nápolyban, ahol IV. Ferdinánd királytól a Szent György-rend lovagkeresztjét kapta.

¹⁰ KA Terrion 1 Generale Gb. 431–558.

Hazatérése után, a bécsi Hadi Levéltár hadtörténelmi osztályának élére állították. 1825-ben újra visszatért a földrajzi szakmához, s 1827-ig Galícia és Erdély leírásával foglalkozott. 1827-ben a szlavóniai „Landesbeschreibung-Abtheilung” igazgatója, 1829-ben pedig ezredes és a 15. (2. székely) határőr gyalogezred parancsnoka lett. 1834-ben tábornokká nevezték ki; majd Brod, végül pedig Eszék várának volt a parancsnoka. 1843. június 28-án halt meg, 67 éves korában, katonáskodása ötvenedik évében.

Ez volna Lakos katonai pályafutásának vázlatos leírása, amelyből, rövidege és hézagossága ellenére is, egy nagy tudású és éppen ezért sokféleképpen alkalmazható kiváló tisztet ismerhetünk meg.

Tudjuk, mert nem egy helyen olvashatjuk,⁴ hogy Lakos a hadtudományi s többek között a hadtörténelmi irodalom terén is sikerrel működött. Idevágó dolgozatai a Schels őrnagy szerkesztésében megjelent *Neue Militär-Zeitschrift*-ben láttak napvilágot. De azt, hogy mit írt – sajnos – nem állapíthatjuk meg teljes bizonyossággal, mert ennek a folyóiratnak cikkei, abban az időben, nem árulták el a szerző nevét. A bécsi hadilevéltárban 1981-ben és 1982-ban folytatott kutatásaim során tartam fel Lakos János hadtörténetírói munkásságának egyik, kiadásra és feldolgozásra váró darabját, 243 főlíó terjedelmű, német nyelvű *1799, Geschichte des Feldzuges in Italien* című kéziratát.

BIBLIOGRÁFIA

- Ács 1976.   *Ács Tibor: A Magyar Tudományos Akadémia és a hadtudomány 1825–1848. Honvédelem*, 1976. 4. sz. 84–95. o.
- Ács 1982.   *Ács Tibor: Tudós és katona. Kiss Károly élete és hadtudományi munkássága (1793–1866)*. Budapest, 1982. 26., 67–71., 85., 108–109., 132. o.
- Ács 1984.   *Ács Tibor: „A kard és a toll munkásságával...” Lakos János cs. kir. vezérőrnagy, MTA tiszteleti tag munkássága. Határőr*, 1984. március 23. (12. sz.) 14. o.
- Ács 1989.   *Ács Tibor: A vezérkar intézményéről. Hadtudomány*, 1989. 2. sz. 73. o.
- Gyalóky 1928.   *Gyalóky Jenő: Bárá Lakos János (1778–1843). Hadtörténelmi Közlemények*, 1928. 205–211. o.
- Kovács 1890.   *Kovács Sándor: A Soproni Ev. Lyceumi Magyar Társaság története 1790–1890. Sopron*, 1890.
- Nagy 2004.   *Nagy Lajos: Egy ajkai hadfi a XVIII–XIX. században. Lakos János generál, aki hadi vitézségéért bárói rangra emeltetett, a hadi tudományok kiműveléséért a Magyar Tudós Társaság tagjává választotta, melyről a mit tudni lehet innen-onnan össze szedette: ... Ajka*, 2004.

AZ ÁCS-HERKÁLYI HONVÉD EMLÉKMŰ KUTATÁSA

Exploring the Honvéd Monument at Ács-Herkály

The paper is an interesting attempt to verify or reject the legend related to the military monument that is located along Route 1, in the area of the town of Ács. According to the legend, the monument was erected over the grave of martyrs of war for independence at its original place next to the post road of Ács.

The authors have overviewed and summarized the information related to the war grave, they identified the previous location of the monument by using contemporary maps, they excavated the base of the building and later they observed the surrounding area with exploratory drillings. As a result, they managed to identify a whole with a size of a mass grave that did not contain human remains, immediately next to the monument. The analysis of the new information getting from the excavation can give the answer to the question.

Keywords: military monument, Ács-Herkály, war grave

Bevezetés

Ha az 1-es főúton autózunk Komárom felől Ács irányába, az út jobb oldalán egy impozáns emlékmű kelti fel a figyelmünket. Az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc idején, a komáromi csatákban elesett honvédek dicsőségét hirdeti az emlékmű felirata: „Az 1848/9 évi szabadságharcban e vidéken elvérzett honvédeknek Komárom vármegye.” A kopottságában is impozáns emlékművet eredetileg nem itt, hanem az Ácsra vezető postaút mellett állították fel, a mostani helyétől K-re, mintegy 300 m távolságra. Az emlékmű egy másik felirata volt az, amelyik felkeltette figyelmünket, és amelyik a következőkben részletezett kutatást ösztönözte.¹ A helyi emlékezet tudni véli, hogy az emlékművet az 1849-es komáromi csatákban elesett honvédek tömegsíjra fölé emelték.² Az emlékmű déli oldalának felirata is utalhat erre: „Nyugosznak ők a hős fiak dúlót csaták után.” Az emlékműre vonatkozó adatok alapján tehát nem zárhatjuk ki annak a lehetőségét, hogy azt a szabadságharcban elesett honvédek sírjának megjelölésére állították. Azonban, ha ez történt, és az áthelyezés után a sírt nem exhumálták, akkor hőseink maradványai méltatlan módon, jelöletlenül nyugszanak az emlékmű eredeti felállítási helyén.

Ennek tisztázására indult a kutatás, mely a fellelhető dokumentumok elemzését és a helyszín „vallatását” jelentette. Ennek során felkutatunk, összehasonlítottuk és értékeltük

¹ Minderre prof. dr. Csikány Tamás, a Nemzeti Közszerológiai Egyetem tanára hívta fel a figyelmünket. Csikány már egy korábbi művében így írt: „Az Ácsi erdőben az országút és a vasút mellett látható egy tört obeliszk, melyet Komárom vármegye közössége állított 1870-ben. Igaz, hogy nem ide, hanem a régi postaút mellé, aminek a nyomvonalát időközben megváltoztatták, ezután került át új helyére az emlékmű is. Csikány Tamás: Csata Komáromnál 1849. július 2-án. Budapest, 2003. 165. o.

² A fák között, a főút mentén áll az 1848–49-es csatákban elesett honvéd hősök emlékműve, melyet eredetileg az elesettek sírjai fölé állítottak. <http://www.komarom.hu/kor.php> (Letöltve: 2015. június 28.)

A honvéd emlékmű az 1-es főút mellett

a korabeli dokumentumokat, azonosítottuk az emlékmű eredeti felállítási helyét a terepen, felkutattuk az építmény maradványait, és megvizsgáltuk, hogy van-e az emlékmű alatt vagy környékén tömegsír?

Az emlékművel kapcsolatos dokumentumok

A Nyitrai Állami Levéltárban bukkantunk az emlékmű létesítésével kapcsolatos dokumentumra.³ 1870. március 7-én és az azt követő napokon tartott megyei közgyűlés határozatainak 139. pontja szerint „indítványoztatott, hogy miután csaknem minden törvényhatóság azokon a helyeken, ahol 1848/9-iki szabadságharc alkalmával elesett honvédek eltemetve vannak, azok emlékére szobrokat állítanak fel; Komárom megye, melynek területén majdnem a legnevezetesebb csaták vívottak, e részben hátra nem maradhat. Nagyon méltányos volna tehát, ha a megye közönsége azon honfíui eszméknek hódolva az 1848/9-ik évi júliusában a herkályi és ácsi határban kiküzdött hősi ütközetekben elhullott honvédek emlékére a herkályi határban, hol a közös hazáért elvérzettek sírjai vannak, oszlopot emeltetne.”⁴ A közgyűlési pont további részében szóba kerül az állítandó emlékoszlop költ-

³ A levéltári kutatásokat Fritz Beke Éva végezte.

⁴ ŠA-Nitra, Ivanka pri Nitre (Nyitrai Állami levéltár, Nyitraivánka) Gyűlési jegyzőkönyv, 1870. 1-től 700-ig.

ségeire szánt pénzösszeg. Felállították az emlékmű létesítéséért felelős bizottságot, élén Pázmándy Lajos másodalispánnal. A bizottságot megbízták, hogy a „megyei pénztárban elhelyezett 1848-iki honvédek fogadópenzei letételéről szóló takarékpénztári könyvecskére a Komáromi takarékpénztárból az illető tőkék kamatainak kamatjából 1500 forint a Herkályi határban eltemetett honvédek emlékére a Komáromi honvédegylettel egyetértőleg oszlopot szépíthessenek, eljárásokról jelentéseket annak idején betérjesszék.”⁵

Az idézett levéltári dokumentum egyértelműen utal arra, hogy az emlékművet ott emeljék, ahol a „közös hazáért elvérzettek sírjai vannak”.

Érdekes adalék az emlékmű építéséhez „Tekintetes Komárom vármegye bizottmányának” 1870. június 7-én és az azt követő napokban tartott évnegyedes közgyűlése 468. sz. határozata, mely szerint: „Indítványoztatott, hogy miután a vármegye közönsége által f. é. Martius havi közgyűlésen az 1848^{8/}, szabadságharcz alkalmával elesett, 's a megye gesztusi járásában herkályi pusztán eltemetve lévő honvédek emlékére állítandó szoborra a 139. számú határozattal utalványozott 1500 forntnyi összeg a kiadásokat nem fedezi, mert az oszlop maga kemény gránitkőből 1800 forntba kerül, 's annak felállítása 's a körülötte szükséges rácszat szintén tetemes költséget vesz igénybe; a még mintegy 2000 frntnyi alapból e czélra a bizottsági elnök kezeihez számadási kötelezettség terhe mellett 1000 frt. kiutalványozatik. Tekintve azt, hogy egy maradandó emléknek, amit egy ily nemes czél okvetlen megérdemel, szilárd és kemény kőből kell állnia, 's hogy ez több költséget vesz igénybe, az indítványozott 1000 frt. engedélyeztetése elrendeltetik, 's Kálmán Rudolf főpénztárnok úr oda utasítatik, hogy a megyei pénztárban elhelyezett az 1848^{ki} honvédek fogadó pénzeiről szülő könyvecskékre a Komáromi takarékpénztárbani tőkék kamatainak kamataiból még 1000 frt-ot fel vegyen, 's ezen összeget Pázmándy Lajos II. ^{od} alispán ur bizottsági elnöknek átszolgáltassa. Miről nevezett alispán ur oly utasítással értesítetik, hogy ezen ezer forintot szintén a honvédemlékre fordíthatja. Számadásáról 's az emlék felállításáról jelentése a 139. határozat értelmében elváratván.”

A következő fontos dokumentum az 1870 augusztusában elkészült emlékműről a *Vasárnapi Újság* avatásról tudósító cikke,⁶ amely szerint: „A szobor babérszorozott csonka oszlop fehér márványból. Gerendaynál⁷ készült Pesten, és a herkályi határon Komárom és Uj-Szőny között áll azon a téren, hol 1849-ben négy csata zajlott le: april 26., jul. 2., jul. 11., és aug. 3-án.” A szerző pontosan leírja az emlékmű feliratait, szól a beszédekről, de egyetlen szóval sem utal arra, hogy sírok lennének a helyszínen.

Forrásértékű, ezért feltétlenül szót érdemel, az a két emlékbeszéd is, melyeket Pap Gábor lelkész, a Dunántúli Református Egyházkerület püspöke mondott az emlékműnél.⁸ Az 1878-ban tartott ünnepi beszéd bevezetése így szól: „Ez a szobor – melyet körülállunk – a dicsőség emlékoszlopa. A haza védelmében elesetteknek nyugvó porrészei fölé emelte ezt a hazaszeretet!” Később azt mondja: „A hála és kegyeletes érzés ekkor merte fölkeresni a sírokat, hol a nemzetért elvérzett hősök jeltelenül aludták a hosszú álmodat. Megjelölték a sírokat. Emlékszobrokat állítottak azok fölé. Ily emlékszobor az, melyet most körülál-

⁵ ŠA-Nitra, Ivanka pri Nitre (Nyitrai Állami levéltár, Niytraivánka) Gyűlési jegyzőkönyv, 1870. 1-től 700-ig.

⁶ *Vasárnapi Újság*, 1870. augusztus 28. 455. o.

⁷ Gerenday Antal (1818–1887) neves szobrász, kinek műhelyében készült – többek között – Kölcsey Ferenc szatmárcsekei, Vörösmarty Mihály pesti és Kisfaludy Sándor sümegi síremléke.

⁸ Pap Gábor a szabadságharc századosa, majd református püspök, országgyűlési képviselő. 1878. szeptember 22-étől halálig, 1895. november 2-ig a révkomáromi református gyülekezet lelkésze.

lunk. Mi az 1848/9-iki fényes korszaknak élő honvédei, köszönetet mondunk azoknak, ki e szobrot felállították... Bajtársak! Testvérek nyugosznak itt, kik a dicsőség napjaiban velünk együtt harcoltak... Mi kijöttünk sírjaikhoz, hogy bajtársi istenhozzádót rebegjünk itt, s áldást kérjünk istentől a nyugvó poraikra.” Befelezésképpen a népek Istenéhez fordulva kér áldást a magyar nemzetre és a hősi halottakra: „Nyugtasd békén a hősokeket, kik a hazáért, szabadságért s így szent ügyért véreztek el. Nyugtasd azokat is, kik itt alusszák a hosszú álmot. Legyen könnyű poraik fölött az anyaföld, lelköket koronázd dicsőséggel te magadnál, és mi köztünk éljen áldásban szent emlékezetök mind az idők végéig! Áldásunk lebegjen az itt nyugvó hősök porai felett, s melynek szebb – dicsőbb – boldogabb jövőjeért elvéreztek, hősi halállal meghaltak: Éljen s legyen nagy, hatalmas és virágzó a magyar haza!!!”⁹

Az 1880. augusztus 8-án elmondott másik beszédét így kezdi Pap Gábor: „Mélyen tisztelt közönség! Szent ez a hely, ahol összesereglettünk. Mint a Golgothát az igazság isteni bajnokának – úgy ezt a helyet honvédeinknek önfeláldozása szentesítette. Hősök nyugosznak itt, kik a haza és szabadság szeretetéről vezérelten áldozták föl életüket.” Majd így folytatja: „ezen emlékoszlopot is a hála és kegyeletes érzés emelte azon hősök porai fölé, kik itt a hazáért véreztek el... Emlékezzünk meg azokról hálásan, kik a hazáért küzdve estek áldozatul. Emlékezzünk meg azokról is, kik itt nyugosznak békén, csendesen. Kérjünk áldást Istentől az itt nyugvó hősök poraira.”¹⁰

A beszédek több helyen is utalnak arra, hogy az emlékmű a hősök „nyugvó porai” fölé épült, és többször említ „sírokat”. Ha csak a két emlékbeszédre támaszkodunk, nem lehet kétségünk arról, hogy a csatákban elesettek végső nyughelyét jelzi az emlékmű.

Következő forrásunk a *Komáromi Lapok*. Az 1871. június 24-én megjelent számban található egy rövid hír, a Herkálypusztán, 1870-ben felállított honvédemlékmű költségeiről szóló határozatról.¹¹ Itt említjük meg, hogy 1871 után a *Komáromi Lapok* legközelebb 1880. július 7-én jelent meg újra, mint az 1. évfolyam 1. száma. Ebben a számban található Pap Gábor verse *Ácsi erdőben (A herkálypusztai honvédemlék előtt)* címmel. Az 1880-as megemlékezésről szóló tudósítás teljes terjedelmében újraközli Pap Gábornak a korábban már említett ünnepi beszédét.¹²

1881. augusztus 6-án jelent meg Balkay Adolf *Augusztus 3-ika* című cikke a *Komáromi Lapok* címlapján, melynek végén a honvédegyelet felhívása található: „Folyó hó 7-ére van kitűzve az ünnepély, melyre sokan készülnek a távolról is, kik emlékeznek még a komáromi napok dicsőségére, hogy kegyelet legszebb adóját a névtelen hősök sírjánál leróják.”¹³ A következő számban részletesen is beszámolnak az ünnepségről.

Az 1882. augusztus 12-én megjelent számban azt írják: „A herkályi emlékünnap 1882. augusztus 6-án. Ez évben ismét fölkereste a kegyelet a herkályi csatatéren az 1848/49-ben elesett honvédek sírját, melyet az utódok hálája által emelt kőszobor jelez.”¹⁴

A későbbi években is rendszeresen tudósít a lap a megemlékezésekről egészen 1890-ig, de a hírek egyre inkább a jelenlévő notabilitásokra és az ünnepség általános leírására szorítkoznak, s mindössze néhány konkrét utalást találunk a minket érdeklő kérdésre.

⁹ *Pap* 1878. 3–7. o.

¹⁰ *Pap* 1880. 3–9. o.

¹¹ *Komáromi Lapok*, 1. (1871) 13. sz. 2. o.

¹² *Komáromi Lapok*, 1. (1871) 7. sz. 2. o.

¹³ *Komáromi Lapok*, 1. (1871) 32. sz. 1. o.

¹⁴ *Komáromi Lapok*, 3. (1882) 32. sz. 2. o.

1910-ben például egy ízben ezt írják: „A honfui kegyelet az ácsi erdő szélén közös sírban nyugvó hősök porai fölé emléket állított, melyet az évforduló napján a szeretet virágai beborítanak”,¹⁵ a következő évben pedig: „A csatában hősi halált halt névtelen félisteneket a herkályi erdő szélén egy közös sírba temették a poraik fölé emlékoszlopot állított a kegyelet...”¹⁶

A hírlapi tudósítások az 1930-as évek elején is beszámolnak az emlékműnél tartott megemlékezésekről. A *Komárommegyei Hírlap* 1930. augusztus 9-én megjelent számában, a 4. oldalon egy rövid tudósítás szól arról, hogy az 1849. évi ácsi csata évfordulóján, az emlékműnél méltatlanul kevesen emlékeztek a csata hőseire.¹⁷

Egy évvel később ugyanez a lap egy hosszú cikket közöl az ácsi csata évfordulója alkalmából rendezett ünnepségről. Ebben egyértelmű utalás találunk arra, hogy sok hős honvéd áldozta életét „kiket ott temettek el az ácsi erdőben”. Ugyancsak írnak arról, hogy „Egykor... Külön vonaton zárandokoltunk ki az ácsi erdőbe, hőseink sírjához s méltó kegyelettel emlékeztünk meg a drága sírhalmok előtt dicső napjainkról.”¹⁸

Az 1932. július 30-i számban az első oldalon olvasható egy leírás az ácsi csatáról. Ebben a szerző így fogalmaz: „A véres ütközet során a hazáért hősi halált halt honvédek sírja fölé a nemzeti kegyelet az ácsi erdőben emlékszobrot emelt...”¹⁹

Egy héttel később egy rövid beszámoló található a csata évfordulóján rendezett szerezny megemlékezésről, valamint az emlékmű áthelyezésének tervéről: „... Gróf Gyürki Viktorné, mint az ácsi erdő tulajdonosa, a honvéd-emléket jelenlegi helyéről a Máv. vasuti vonal és az újonnan készített budapest-bécsi állami út északi oldalára szándékozik áthelyeztetni attól a valóban nemes célzattól vezéreltetve, hogy az emlékmű az új világforgalmi út utasai elől ne legyen elrejtve, hanem közvetlen az út mellett felállítva hirdesse a magyar honvéd dicsőségét.”²⁰ Sajnos az említett hírlap későbbi példányai sem közlik az áthelyezés pontos időpontját. Ha az áthelyezés miatt az emlékmű alatt lévő tömegsírban nyugvó honvédek holttestét exhumálták volna, nagy valószínűséggel az a tény megjelenik a híradásokban. Ezt erősíti az is, hogy két alkalommal (1933. 14. szám; 1934. 32. szám) szól arról a tudósítás, hogy Komárom megye területén olasz hősi halottakat exhumáltak.

1933 nyarán a *Komárommegyei Hírlap* első oldalán ismét egy hosszabb cikket közöl az ácsi csatáról. Ebben azt írják: „Az 1849. augusztus 3-iki fényes magyar győzelem emlékét őrzi a régebbi katonai térképen is az »Uhlenfriedho«-nak magyarul ulánusok temetőjének nevezett nagyherkálypusztai temető, ahol az ütközetben majdnem az utolsó emberig elvérzett egyik osztrák ulánusezred halottait, - ezek között az ezrednek igen sok osztrák mágnás családból származó tisztjét temették el. Az ütközet során hősi halált halt magyar honvédek emlékének megörökítésére Komárom vármegye közönsége az ácsi honvédemlékszobrot állította fel, amelyet nemrégiben a szőnyi uradalom tulajdonosa, özv. gróf Gyürki Viktorné régi helyéről az új Budapest-bécsi műút Duna felőli oldalára helyeztetett át azzal a valóban nemes céllal, hogy a külföldi utasok figyelmét is felhívja a

¹⁵ http://jmvk.hu/sites/default/files/e-konyvtar/komarom_1857/k11910_45.pdf (Letöltve: 2015. augusztus 8.)

¹⁶ http://jmvk.hu/sites/default/files/e-konyvtar/komarom_1857/k11911_62.pdf (Letöltve: 2015. augusztus 8.)

¹⁷ http://jmvk.hu/sites/default/files/e-konyvtar/komarom_1857/kmh1930_32.pdf (Letöltve: 2015. augusztus 8.)

¹⁸ http://jmvk.hu/sites/default/files/e-konyvtar/komarom_1857/kmh1931_33.pdf (Letöltve: 2015. augusztus 8.)

¹⁹ http://jmvk.hu/sites/default/files/e-konyvtar/komarom_1857/kmh1932_31.pdf (Letöltve: 2015. augusztus 8.)

²⁰ http://jmvk.hu/sites/default/files/e-konyvtar/komarom_1857/kmh1932_32.pdf (Letöltve: 2015. augusztus 8.)

magyar szabadsághősök emlékére s figyelmébe ajánlja a hős Zrínyi mondását: »Ne bánts a magyart!«²¹

A következő években az újsághírek közül kimaradtak az ácsi csatáról szóló megemlékezések, így az emlékművel kapcsolatos információkat sem találtunk.

Az 1938-ban kiadott megyetörténeti monográfia is foglalkozik az itt zajló csatákkal és az itt elhunyt honvédek emlékével, de határozott utalást ebben sem találunk az emlékmű és a tömegsír kapcsolatára. Mindössze az alábbi néhány általános megjegyzés foglalkozik a kérdéssel: „Nevezetes események színhelye volt Ács, Kisigmánd és Ószőny tájéka is, ahol a magyar honvédek véres csatában mérték össze erejüket a túlerővel szemben. Július 2-án, 11-én és augusztus 3-án folytak le ezek az ütközetek, ahol most sok hős honvédünk alussza örök álmát. Nevüket az ácsi honvédemlékoszlop hirdeti az utókor számára.”²²

„A szabadságharc idején az ácsi kiserdőben véres csata dúlt, több mint száz áldozata az ácsi temetőben van eltemetve.”²³

„(Herkály-pusztá) temetőjében vannak eltemetve a szőnyi határban elesett honvédek és osztrák katonák holtteste. Az Ács-ószőnyi csata emlékére emelt honvédemlék szintén itt van elhelyezve, melyet 1871-ben állított föl a vármegye közönsége.”²⁴

A terepi kutatás tapasztalatai

Az emlékmű eredeti felállításának helyét jelöli a III. katonai felmérés térképlapja, amely az Interneten elérhető, így a terepi kutatást erre támaszkodva indítottuk meg. A III. katonai felmérés georeferált digitális változata alapján megállapítható az emlékmű helyének pontos földrajzi koordinátája.²⁵ Az adatokat betápláltuk a kézi navigációs készülékbe, és 2014. szeptember 10-én megkezdtük a terepi kutatást.²⁶ A GPS által jelzett helyen, a régi ácsi postaúttól 50 méterre, nyugati irányban, egy ligetes erdőben néhány mohával borított mészkő tömb jelezte a korábbi építmény nyomait.²⁷

A területért felelős Vértesi Erdő Zrt. engedélyének beszerzése után 2015. március 6-án és április 18-án végeztük el az emlékmű alapjának feltárását.²⁸ A munka megkezdése előtt 40 cm hosszú, acél jelölőpálcákkal szondáztuk a területet, a felszínen látható kőrákástól sugár irányban kiindulva. Az emlékmű alapját borító – átlagosan 15-20 cm-es – talajtakaró alatt a pálca elakadása jelezte az építmény helyzetét. Ahol a pálca mélyebbre hatolt, az jelezte az építmény szélét, amelyeket jelölőpálcával tűztünk ki. A jelölőpálcákat gumi-zsinórral kötöttük össze, így kirajzolódott a földalatti építmény körvonala, melynek sarkai megközelítőleg a fő világtájak felé néznek.

²¹ http://jmvk.hu/sites/default/files/e-konyvtar/komarom_1857/kmh1933_31.pdf (Letöltve: 2015. augusztus 8.)

²² *Osváth, Szalay, Vadas* 1938. 485. o.

²³ Uo. 520. o.

²⁴ Uo. 595. o.

²⁵ http://mapire.eu/hu/map/hkf_25e/?zoom=17&lat=47.72832&lon=18.05694 (Letöltve: 2015. június 28.)

²⁶ A kutatásnál a Garmin GPSMAP 60 CX típusú készülékét használtuk a pont azonosítására.

²⁷ A terepi kutatásokat Négyesi Lajos vezette, abban Szabó András, Dénes Kálmán és Padányi József vett részt.

²⁸ Ezúton is köszönjük a támogatást Kocsis Mihály vezérigazgatónak, Greiner József erdészeti igazgatónak és Ligeti Dániel kerületvezető erdésznek. Ugyancsak köszönettel tartozunk a komáromi Klapka György Múzeum munkatársainak szakmai támogatásukért.

Az emlékmű alapjának nyugati sarka

Először az építmény nyugati sarkát, majd a keletit tártuk fel. A két pontot összekötő egyenes hosszából pontosan kiszámolható volt az oldalak 300 cm-es hossza, ami megegyezik az 1-es út mellett álló, jelenlegi emlékmű alapjának méretével.

A keleti saroknál az építmény oldalát követve kutatóknak mélyítettünk az alapjáig. Ennek eredményeként megállapítottuk, hogy lépcsőzetesen egymásra építve a legfelső 300x300 cm-es 25 cm vastag lemez alatt egy 330x330 cm-es 30 cm vastag lap van, melyek a 410x410 cm-es 50 cm vastag alap tömbjén fekszenek. Így az is kiderült, hogy az építményt több mint 100 cm mély alapgödörbe, a stabil, márgás altalajra építették.²⁹ Az alatta fekvő rétegben nem észleltük bolygatás nyomát, ezért annak a lehetőségét kizártuk, hogy az emlékművet egy tömegsír fölé emelték.

Az építmény keleti oldalán, az akna mélyítése során jól megfigyelhető volt a talaj réteges szerkezete. A felső 45-50 cm-es réteg szürke színű, homokos humusz, az emlékműből származó kövekkel és tégladarabokkal keverten. Ez alatt markáns, szinte fekete színű kötött talaj helyezkedik el 60 cm vastagságban, majd a bolygatatlan kékesszürke márgás altalaj következik. Az építmény szélétől 100 cm-re a fekete színű rétegbe alapozva 60 cm széles 15 cm vastag, jó minőségű mészhabarcsból és szabálytalan mészködarábokból épített sáv húzódik, a korlát alapozásának maradványa. Ez megközelítőleg egy szintben van az építmény alsó, 410x410 cm-es tömbjének felső szélével.

²⁹ Az emlékmű alapja igen masszív, számításaink szerint tömege 32,6 t. Indokolja ezt az, hogy az emlékmű is igen impozáns, tömege 20 t, így biztonságos megtartása szilárd alapozást igényelt.

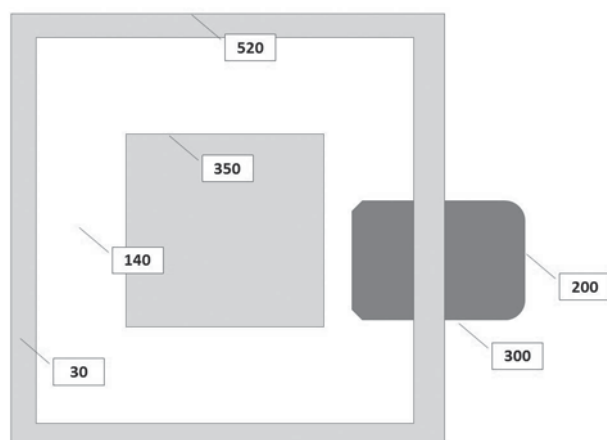
Az emlékmű alapjának lépcsős elrendezése

2015. május 30-án folytattuk a terepi kutatást. Mivel bizonyítottnak tekintettük, hogy az építmény alatt nincs tömegsír, fúrásokkal szeretettük volna tisztázni, hogy az építmény közelében vannak-e sírra utaló nyomok. A fúrást 9 cm átmérőjű, csigás fúrófejvel szerelt talajfúróval végeztük, átlagosan 100 cm-es mélységig. A fúrás előtt 200 cm hosszú 1,2 cm vastag acélrúd szondával vizsgáltuk a talajt, hogy vannak-e nagyobb kődarabok, melyek akadályozhatják a fúrást. Az építmény körül igyekeztünk kitapogatni a kutatóaknál észlelt köves-habarcos sávot és ezen kívül fúrni. Az építmény szegélyétől számítva, átlagosan 180 cm-es távolságra, 200 cm-enként minden oldalon fúrásokat végeztünk. Az építmény környezetében észlelhető mélyedéseket szintén megfúrtuk. Ennek során az esetek többségében a homokos humuszos erdei talaj alatt elértük a sárga homok vagy szürke márgás altalajt. Egyedül a délkeleti oldal furataiban jelentkezett a kutatóaknál már észlelt fekete színű kötött talaj, ami a szürke márgás altalajig tartott. Ezt a réteget minden esetben keresztülfúrtuk az altalajig. A fúrások eredményeként megállapítottuk, hogy a fekete színű talaj jól körülhatárolható, közelítőleg 300x200 cm-es foltban helyezkedik el.

A jelenségek értelmezése

A terepi kutatások arra utalnak, hogy az építmény alsó 410x410 cm-es 50 cm vastag része lehetett az emlékmű alapja, a talajszint alatt. Az erre épített lépcsőzetes lapok már a föld felszíne fölött állhattak. Az egész építményt a stabil márgás altalajra emelték. Az épít-

Az emlékmű alapja, kerítése és a tömegsírra utaló gödör elhelyezkedése

mény oldalától 100 cm-re talált, 60 cm széles alapozás nagy valószínűséggel az emlékművet körülvevő korlát alapja. A jelenleg az 1-es út mellett álló emlékművet is 630x630 cm-es vaskorlát veszi körbe. A korlát csöveit öntöttvas oszlopok tartják, melyeket beton tömbökbé alapoztak. A kutatóknában megfigyelt mézshabarcos sáv alapján arra következtethetünk, hogy eredetileg is korlát vette körül az emlékművet, bár az építmény másik oldalain a szűrőbotos vizsgálattal nem sikerült egyértelműen megállapítani az alapozás jelenlétét.

Az emlékmű áthelyezése során a környékét feltölthették földdel, egészen az obeliszk aljáig, ami lehetővé tette, hogy a szállító járművel megközelíthessék. Az akkor odahordott föld takarja jelenleg is az emlékmű alapját.

A keleti oldalon talált 200x300 cm-es 100 cm mély gödör, amit fekete színű kötött talajjal töltöttek föl, az egyetlen lehetséges utalás az esetleges tömegsírra. A feltöltésre az emlékmű építése előtt került sor, amit jelez, hogy a korlát alapját ebbe ásták (Ennél a megállapításnál figyelembe kell vennünk, hogy az emlékmű és a korlát építésének egyidejűségét feltételezi, azonban az építmény oldalánál megfigyeltük, hogy a fekete színű talaj darabjai a márgás agyaggal keverten fordulnak elő, ami arra utalhat, hogy az emlékmű alapozása során beleástak a fekete színű rétegbe). Megítélésünk szerint ez lehetett a szabadságharcban elesett honvédek tömegsírja, ahonnan a maradványokat még az emlékmű építése előtt exhumálták. A köztudatban azonban megmaradhatott, hogy itt nyugodtak a honvédek. Ez lehetett az oka, hogy ide építették az emlékművet és sokan úgy hitték, hogy az a honvédek sírjára épült.

Összegzés

A kutatás több kérdésre is választ adott, de számos kérdés megmaradt és több új is felmerült. Egyértelművé vált, hogy noha az emlékműre többször is eltérően hivatkoznak – Ácsi Honvédemlék, ácsi emlékmű, herkálypusztai emlékmű, ács-herkályi honvéd emlékszobor – ugyanarról az emlékoszlopról van szó, amelyet az Ácsra vezető postaút mellett emeltek 1870-ben.

Mint azt az idézett emlékbeszédek mutatják, az emlékművel kapcsolatban gyakran felmerül az oda eltemetett honvédekkel kapcsolatos információ. Valószínűsíthető, hogy ennek van alapja, amit az emlékmű elhelyezése is jelez. Nem találunk ugyanis más indokot a helyszín kiválasztására. Az indokolt, hogy az emlékmű a postaút mellé kerüljön, ahol az arra közlekedők láthatják és leróhatják tiszteletüket. A későbbiekben az áthelyezését is a főútvonal változása tette szükségessé. Azonban ha csak ez lett volna a szempont, akkor célszerűbb lett volna a városhoz közelebb helyezni, hiszen így a megemlékezések idején egyszerűbb lett volna a hely megközelítése.

A helyszínen főleg, de a térképeken is látható, hogy a postaút egy kis dombon halad keresztül, és az emlékművet is erre a kiemelkedésre állították. Az, hogy ennek következtében messzebből is látható, talán indokolhatja a helyszín kiválasztását, de az egykori csatatéren ezek a kiemelkedések nem ritkák és alkalmasabbat is találhatnánk. Összességében, ha ennek a helynek nem volt valamilyen jól ismert kötődése a szabadságharchoz, akkor nehéz bármilyen más indokot találni a helyszín kiválasztására. Mivel az emlékbeszédekben rendszeresen felbukkan a honvédsírokra való hivatkozás, valószínűleg ez lehetett a döntő ok. Nem tudjuk teljes mértékben rekonstruálni a komáromi csatákban elesett katonák nyughelyét, azonban az valószínűnek látszik, hogy nem jeltelen tömegsírokba temették őket a csatatéren, hanem a környező települések temetőibe (Komárom, Ács) kerültek, valamint a herkályi ulánus temetőbe. Utóbbi helyszínen még tisztázásra vár az oda temetettek nemzetisége és száma.

Az emlékmű áthelyezését kezdeményező gróf Gyürki Viktornét kegyeleti szándék vezette, így nehéz elképzelni, hogy ne tudott volna az állítólagos honvédsírról, ha pedig tudott róla, akkor azt jelöletlenül visszahagyták volna. A jelenlegi emlékmű mellett láthatunk egy kisebb emlékkövet, mely határozottan arra utal, hogy az elesett honvédek sírja fölé állíttatta az a Gyürki Viktorné, aki ide helyeztette az emlékművet is. Az emlékkövet 1929-ben állították fel, tehát az áthelyezés előtt, azaz az itteni sírok indokolták az újabb hely kiválasztását. Nem zárhatjuk ki annak a lehetőségét sem, hogy Gyürkiné exhumáltatta a postaút melletti sírt, és a maradványokat is áthelyezték, amit az emlékkő jelez. Tehát továbbra is nyitott az a kérdés, hogy ha exhumálták a maradványokat, mikor és hová helyezték át azokat? Erre a kérdésre a csak a további levéltári kutatás adhat megnyugtató választ.

BIBLIOGRÁFIA

- Osváth, Szalay, Vadas* 1938. *Osváth Andor, Szalay Béla, Vadas Lajos* (szerk.): Komárom és Esztergom közigazgatásilag egyelőre egyesített vármegyék multja és jelene. Budapest, 1938.
- Pap* 1878. Emlékbeszéd a Komárom körül hősileg vívott csatákban dicső halállal elesett 1848/9-iki honvédek porrései fölé emelt emlékszóbor körül kegyeletos érzéssel összesereglett gyülekezet előtt. Tartotta Herkálypusztán 1878. november 1. *Pap Gábor*, 1848/9, honvédszázados. Komárom, 1878.
- Pap* 1880. Emlékbeszéd melyet az Ácsi Honvédemléknél 1880. augusztus 8-án tartott *Pap Gábor* 1848/9, honvédszázados. Komárom, 1880.

1848 1948-BAN

Múlthasználat és propaganda a néphadsereg születésének hajnalán¹

1848 in 1948. Using History and Propaganda at the Birth of the People's Army

Nineteen forty-eight, the year that celebrated the centenary of the 1848 Revolution in Hungary, was also called “the year of the turn” when the process of Sovietization, culminating in the introduction of a Soviet-type constitution in August the next year, was accelerated. The Centenary offered a great opportunity for the Soviet-backed Communist party to convey its political interpretation of the past, as well as its robust message concerning the present and (the near) future, by employing the machinery of propaganda, symbols, and memory politics. A key actor of the commemorations was the military, parading in the streets of Budapest. This paper analyzes the ways how the distant events of 1848 were revived and enacted in order to provide scenery for the transformation of the country to Peoples' Republic and the military to People's Army.

Keywords: Hungarian People's Army, centennial celebrations of 1948, commemorations, propaganda, military parade, memory politics

„A magyar nép az elmúlt száz esztendő alatt most van először abban a helyzetben, hogy valóra váltsa azokat az eszméket, amelyeket az 1848-as forradalom zászlóira tűzött. Ennek a felismerésnek kétségkívül meglesz egész demokráciánkat erősítő hatása” – nyilatkozta 1948. január 1-jén Rákosi Máttyás államminiszter újrólévi köszöntőjében, az 1848-as forradalom és szabadságharc centenáriumi ünnepeinek értelmezéséhez is megadva ezzel az alaphangot.²

Szintén Rákosi volt az, aki a Magyar Kommunista Párt elmúlt évének értékelésére (ugyanakkor küszöbönálló teendőire is utalva) a „fordulat éve” kifejezést alkalmazta 1948 áprilisában kiadott könyvének címében.³ A Kominform megalakulása és az 1947-es „kék-cédulás” választások után ekkor már semmi sem állt a kommunista hatalomátvétel útjába.⁴ A folyamat felgyorsulását mutatta az Államvédelmi Hatóság (még a Belügyminisztérium keretei között történő) megalakítása is az ősz elején.⁵ Bár a pártok még külön készültek az évfordulóra, ahogyan Rákosi szavai előre jelezték, a centenáriumi ünnepek, 1848 emlékezete egyre inkább az aktuálpolitikai törekvések és a kommunisták által megszabott „fordulat” ideológiai alátámasztásának rendelődött alá.⁶ Ezzel párhuzamosan pedig

¹ A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült. Köszönöm Hermann Róbert, Závodi Szilvia és Kreutzer Andrea kutatás során nyújtott segítségét.

² *Szabad Nép*, 1948. 01. 01. 1. o.

³ *Rákosi* 1948.

⁴ A Kominform megalakulásának körülményeit lásd *Nagy* 2003.

⁵ *Müller* 2012. 32. o.

⁶ 1848 historiográfiájáról ad áttekintést *Hermann* 1999. és *Hermann* 2011. 11–13. o. Március 15. emlékezetpolitikai felhasználását elemzi *Gyarmati* 1998., ezen belül az 1948–49-es évfordulóra lásd 97–132. o. A centenáriumi eseményeiről és sajtóvisszhangjáról *Gerő* 1998. és *Gerő* 2004.

a Budapest közterein zajló évfordulós katonai ünnepek, és különösen 1948 őszén a „Honvéd Hét” a szovjet típusú hadsereg megteremtéséhez és a társadalom militarizálásához biztosított pompás külsőségeket.

1848 emlékeztét ez az értelmezés a magyarság négyszáz éve tartó, függetlenségért folytatott és osztályharcos küzdelmeinek egyik igen fontos fejezeteként láttatta, a száz éves évforduló pedig jó alkalom volt az üzenet minél szélesebb körű terjesztésére és napi politikai felhasználására.⁷ Az évforduló politikai irányelveinek meghatározásánál Révai József ennek tudatában a nem kevésbé jelentős aktuális célok megvalósulása érdekében tartotta fontosnak a dicsőséges magyar múlt emlékeztetbe idézését és a tömegek mobilizálását.⁸

A jubileumi év tervezett eseményeit kiadvány formájában is közreadták, ez jól mutatja az ünnepek hangsúlyait is, amelyek természetesen elsősorban március 15-ére helyeződtek.⁹ Ezt követte a tervezetben augusztus 20-a, amelynek szekularizációja és újraszabása az „új kenyér ünnepeként” éppen a centenáriumi évben kezdődött, ekkor tiltották meg első alkalommal az előző évben még tömegeket vonzó Szent Jobb körmenet megrendezését is.¹⁰ A harmadik nagy eseménysorozat, a „Szabadság Hete” az eredeti tervek szerint szeptember 18-án kezdődött volna, és szeptember 29-én, a pákozdi csata évfordulójára tervezett programokkal fejeződött volna be.

Azonban a megemlékezések végül nem a (koalíciós összetételű Történelmi Emlékbizottság által) tervezett menetrend szerint valósultak meg, amelynek legfőbb oka volt, hogy a Szovjetunió, Magyarország több ízben hangoztatott kérésének eleget téve, az 1848-as szabadságharc zászlóinak visszaadásáról határozott.¹¹ A visszaadás ünnepélyes keretei átirták az emlékév eredeti programját, és elhomályosították annak más eseményeit, az adományozást ugyanis éppen „Magyarország felszabadulásának harmadik évfordulójára”, április 4-ére időzítették.¹² Bár március 15-én is számos jelentős program került megrendezésre, a hangsúly ezáltal a szabadság ünnepeként tematizált áprilisi dátumra helyeződött. Annál is inkább, mivel a zászlóátadás szimbolikus gesztusának előzményeire jól emlékezhetett a társadalom. Hét évvel a centenáriumi év előtt ugyanis már sor került a 48-as honvédszázadok visszaadására és ünnepélyes felvonultatására Budapest utcáin.¹³ A hangsúlyeltolódás is jelezte az év során számtalan egyéb módon ismételt üzenetet: 1848 örökségét a kommunista párt képviseli, követelése, így a nemzeti függetlenség és a szabadság a szovjet hadsereg segítségével valósultak meg. Már a centenáriumi év ünnepeinél is tetten érhető tehát az a tendencia, melyre Martin Mevius az 1950-es megemlékezések kapcsán figyelt fel: a propagandában március 15-e sztálinizálásával párhuzamosan április 4-éhez nemzeti tartalmak kapcsolódnak, egyfajta jelentéscsere történik.¹⁴ Mindezek szellemében, mintegy az ünnepek előfeltételeként kerülhetett sor február 18-án Moszkvában a magyar–szovjet barátsági, együttműködési és kölcsönös segélynyújtási szerződés aláírás-

⁷ Hermann 2011. 11–12. o.; Gerő 1998. 16–19. o. Vö. *Mód* 1951.

⁸ Mevius 2005. 209. o.

⁹ A centenáriumi eseménynaptára [1948].

¹⁰ Nagy-Saad 1948. 51. o.

¹¹ A zászlók részletes leírását és a visszaadás körülményeit lásd Györkei – Cs. Kottra 2000.

¹² *Népszava*, 76. (1948. 04. 01.) 75. A felszabadulás kifejezés jelentésrétegeiről ír Ungváry 2001–2002.

¹³ Az esemény ráadásul Rákosi személyéhez kötődött, aki állítólag ezzel összefüggésben szabadulhatott a börtönből és emigrálhatott a Szovjetunióba. Vö. Györkei – Cs. Kottra 2000. 19–27. o.

¹⁴ Mevius 2005. 259. o.

sára.¹⁵ Előzőleg az MKP PB határozatilag erősítette meg, hogy a tárgyalások legfontosabb célja a segélynyújtási szerződés és az ezzel összefüggő katonai kérdések tisztázása.¹⁶ A későbbiekben a centenáriumi őszi programja is módosult, mivel az eredetileg a pákozdi csata évfordulójára időzített katonai ünnepek a tervekhez képest némileg rövidítve, már szeptember 11-én, néhány nappal Farkas Mihály honvédelmi miniszterre való kinevezését követően elkezdődtek.

A néphadsereg megeremtésének programját az MKP és az SZDP közösen hirdette meg már 1945 januárjában.¹⁷ A párt Katonai Bizottságának felállítására 1946 májusában sor került, ugyanakkor feladatait csak az év novemberében jelölték ki.¹⁸ A programhoz szorosan kapcsolódott a kommunista kötődésű katonai vezetés kinevelése, amelynek egyik legfontosabb terepe az 1947. október 1-jén megnyíló, Kossuthról elnevezett új katonai akadémia lett, az első itt végzett tisztet 1948 augusztusában avatták.¹⁹ Néhány nappal a centenáriumi évének megnyitója után, 1948 januárjában Rákosi is együttesen hívta fel a figyelmet a hadsereg és a személyi politika kiemelt jelentőségére, hangsúlyozva annak fontosságát, hogy a katonaság soraiba „a munkások, parasztok legöntudatosabb, legfegyvelmezettebb, legegészségesebb és legfejlődőképesebb fiai kerüljenek be”.²⁰ Az MKP Politikai Bizottsága még egyértelműbben fogalmazott: február 22-i ülésén olyan „kommunista befolyás alatt álló demokratikus néphadsereg” megeremtését tűzte ki célul, „amelynek egységes népi demokratikus tisztí és tiszthelyettesi kara van”.²¹

Március 15. előtt egy nappal Sólyom László altábornagy aláírásával *A szabadságharc honvédserege* címmel jelent meg a *Szabad Nép* cikke, amelynek értékelése szerint 1848 hadserege „a szabadság és a haladás hadserege volt a reakció és a zsarnokság zsoldosaival szemben”. A cikk egyben meghatározza az „új honvédség”, „a szabadságharc honvédseregének egyenes leszármazottja” előtt a „centenáriumi évében” álló feladatot is, mely nem más, mint a néphadsereg programjának megvalósítása „szervezetében, vezetésében és szellemében”.²²

A nyár folyamán a honvédségi szervezet keretén belül, a pártok tevékenységének beiktatásával párhuzamosan kulturális célú, ún. Kossuth Körök alakultak, amelyek ugyanakkor alkalmasak voltak a kommunista párt befolyásának biztosítására.²³ Szeptember 9-én Farkas Mihályt nevezték ki honvédelmi miniszterre. A beiktatását követő napon az új miniszter az MKP Katonai Bizottság ülésén tartott kemény hangú beszédében annak fontosságát hangsúlyozta, hogy „tiszttában kell lenni azzal, hogy mindenki a munkásosztály, illetve annak élcsapata: a Párt csinált vezetőt, és mindenki csak addig marad vezető, ameddig a munkásosztály érdekében dolgozik, ameddig a Párt utasításait teljesíti”.²⁴

¹⁵ Erőteljes szimbolikus üzenetként értelmezhető, hogy a szerződést az 1948. évi XXI. törvényekben iktatták be, éppen az „1848/49. évi forradalom és szabadságharc emlékének megörökítéséről” rendelkező törvényt megelőző sorszámmal. Vö. *Gyarmati* 1998. 136. o.

¹⁶ *Germuska* 2014. 45. o.

¹⁷ Uo. 19. o.

¹⁸ Uo. 24. o.

¹⁹ *Nagy* 2003.

²⁰ Idézi *Nagy* 2003. 87. o.

²¹ Idézi *Nagy* 2003. 87. o.

²² *Szabad Nép*, 6. (1948. 03. 14.) 62. 15. o. Kiemelés az eredetiben.

²³ Jegyzőkönyv az MDP KV Katonai Bizottsága 1948. 06. 29-i üléséről. MNL OL M-KS-276. f. 84/119. cs. 4. 6e; *Nagy* 2003. 77–88. o.

²⁴ Idézi *Germuska* 2014. 56. o.

Ez volt egyébként a Katonai Bizottság utolsó önálló ülése, mielőtt a Belügyi Bizottsággal összevonva a Rákosi Mátyás által vezetett Államvédelmi Bizottság albizottságaként működött tovább.²⁵

1948-ra tehát a hadsereg átalakításának kérdései is előtérbe kerültek, amelyekhez szintén jól illeszkedett a centenáriumi eseményekhez kapcsolódó emlékezetpolitika. Mind tavasszal, mind a szeptemberi Honvéd Hét keretében katonai pompával megrendezett felvonulásokat tartottak Budapest utcáin, amelyek középpontjába a Szovjetuniótól visszakapott zászlókat helyezték. Áprilisban a Hősök terén került sor a 48-as honvédszászlók ünnepélyes visszaadására, ahol látványos koreográfia keretében a Kossuth Akadémia hallgatói vették át azokat egyenként a szovjet katonáktól. Ezután katonai kísérettel, a hagyományos reprezentációs útvonalon, az Andrássy úton kísérték a zászlókat, majd a menet érintette a Szabadság teret, ahol már állt a szovjet hős emlékmű, amelynél az állami vezetők koszorút helyeztek el. Majd a Nemzeti Múzeumba vitték a 48-as ereklyéket, ahol szeptemberig a centenáriumi kiállításon láthatta azokat a nagyközönség.²⁶

Szinte az új honvédelmi miniszter bejelentésével egyidőben megkezdődött a száz éves honvédség ünnepségsorozata, amelynek hivatalos megnyitóját a Gellérthegy tetején álló a Szabadság szobornál tartották. Innen indult a katonák és rendőrök részvételével zajló váltófutás a Budai Várban lévő 1848-as szoborhoz, ahol a verseny lezárultával szintén koszorúzási ünnepségre került sor. Érdekes ugyanakkor, hogy a levéltári iratokban fennmaradt eredeti tervezethez képest a váltófutás irányát megfordították, felcserélve ezáltal annak kiinduló és végpontját.²⁷ A *Honvéd* tudósításában meg is magyarázta a futás útvonalának üzenetét: „Az emlékműtől induló hármas váltófutó csoportok honvéd, rendőr, szabadságharcos tagjai azzal, hogy céljuk a budavári Honvédszobor volt, azt juttatták kifejezésre, hogy a szovjet csapatok által hozott felszabadulás tette lehetővé, annyi év történelemhamisítás után, a 48-as szabadságharc igazi és méltó megünneplését.”²⁸

Áprilisban és szeptemberben is a felszabadítóként ünnepelt Vörös Hadsereg került a katonai ünnepségek középpontjába. A 48-as zászlók visszaadásával hangsúlyossá tett politikai üzenetet Budapest utcáinak bejárásával, mintegy a város felszínére írva, térben is megjelenítették. Az emlékezetkutatások, így Aleida és Jan Assmann, valamint Paul Connerton munkái szerint az emlékezet szorosan kötődik a térbeliséghez, ugyanakkor a megemlékezési szertartások és testi gyakorlatok, valamint az azokhoz társuló érzelmi töltet egyaránt az emlékezést elősegítő tényezők.²⁹

A Honvéd Hét második napján, szeptember 12-én talán még a tavaszi eseményeknél is látványosabb ünnepség keretében a Somogyi Béla út (ma Károly körút), Bajcsy-Zsilinszky út (ma Margit körút), Szent István körúton, Margit-híd és a Mártírok útja útvonalon szál-

²⁵ Az MDP KV Államvédelmi Bizottsága Katonai Albizottsága üléseinek napirendi jegyzéke. MNL OL M-KS-276. f. 84. cs.; *Germuska* 2014. 56. o.

²⁶ *Györkei – Cs. Kottra* 2000. 19–27. o.

²⁷ Jegyzőkönyv az MDP KV Katonai Bizottsága 1948. 08. 11-i üléséről. MNL OL M-KS-276. f. 54. cs. 7. 6e.

²⁸ *Honvéd*, 3. (1948) 10. sz. 10. o. Szabadságharcosoknak nevezi a forrás a Magyar Szabadságharcos Szövetség többnyire kommunista kötődésű tagjait.

²⁹ Az emlékezet helyhez rögzítettségét és egyéb stabilizátorait tárgyalja *Assmann, A.* 2011. 238–253., 281–324. o.; *Assmann, J.* 1999. 49–64. o., *Connerton* 1989. Az emlékeztetés városi térben megjelenő jeleit és az identitás térbeliségét elemzi *Gyáni* 2007. és *Gyáni* 2013.

lították a honvédszászlókat a Nemzeti Múzeumból a Várban megnyitott Hadtörténeti Múzeumba.³⁰ Az épület homlokzatát látványos drapériával díszítették fel, amely a háborús sérülések még jól látható nyomainak eltakarására is szolgált. A homlokzatot díszítő felirat szintén a néphadsereg elnevezést használta, ez állt rajta: „Függetlenségünk biztosítéka az erős néphadsereg.”³¹ A múzeum a következő évben kezdte meg működését a részben még romos épületben, a nagyközönség ekkor láthatta a gyűjteménybe került zászlókat is. A kiállításon, amelyet annak jegyében nyitottak meg, egymás mellett mutatták be 1848–49 és 1918–19-es emlékeit és eseményeit.³²

A 100 éves Honvédség Hetének további eseményein tömegsport rendezvények, katonai és atlétikai versenyek zajlottak, amelyek szervezésében fontos közreműködő volt az 1948 februárjában alakult társadalmi szervezet, a paramilitáris jellegű Magyar Szabadságharcos Szövetség. A szövetség tagjai, akiket a forrásokban és a korabeli sajtóban szabadságharcosoknak neveztek, a katonákkal és rendőrökkel közösen vonultak fel a katonai parádékon.³³ AZ MDP Titkárság rendezvényeket előkészítő ülésén a Katonai Bizottság javasolta, hogy a honvédség segítse a Szabadságharcos Szövetséget a sportesemények megrendezésében, valamint, hogy „[a]rról is gondoskodjanak, hogy a Szabadságharcosok felvonulása katonás benyomást tegyen – lehetőleg egyenruhához hasonló öltözetben legyenek”.³⁴ A szövetség, amelynek létrehozása a kiépülő diktatúra társadalmi bázisaként a társadalom militarizálását is elősegítette, egy évvel később a Tanácsköztársaság 30. évfordulójának megrendezésében is kulcsszerepet játszott.³⁵

Itt csupán utalnék a diktatórikus rendszerek és testkultusz közötti közismerten szoros összefüggésekre.³⁶ A Honvéd Hét rendezvényeinek helyszínéin, így az Andrássy úton vagy a Margitszigeten is transzparensok hívták fel a figyelmet a sport fontosságára. Az olyan szlogenek, mint „Demokratikus tömegsport – erős nép!” vagy „A sport fegyver a nép kezében” már némiképp az ötvenes évek hangulatát vetítették előre.³⁷

Néhány héttel később, október 1-jén megérkeztek az első szovjet tanácsadók a hadsereghez, majd decemberben *Néphadsereg* címmel indult el a honvédség hetilapja.³⁸ E változások is jelezték, hogy 1948 végére sikerült lerakni a szovjet típusú hadsereg alapjait, amelyre 1951 derekától alkalmazták hivatalosan a „Magyar Néphadsereg” elnevezést.³⁹

³⁰ Ma HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum. *Győrkei – Cs. Kottra* 2000. 19–27. o.; *Szabad Nép*, 6. (1948. 09. 14.) 211. 1. o.

³¹ *Magyar Rendőr*, 2. (1948) 9. [http://magyarrendor.osaarchivum.org/content/; 2015. 11. 02.]

³² *Hetés* 1987. 18–21. o.; *Závodi* 2012. 285–302. o.

³³ Megalakult a Magyar Szabadságharcos Szövetség. Mafirt Krónika 111. 1948. március [http://filmhirdokonline.hu/watch.php?id=6659; 2015.11.02.]; *Szabad Nép*, 6. (1948. 03. 14.) 62. 5. o.; Időrendtervezet a „100 éves Honvédség” hétre, 1948. 08. 11. MNL OL M-KS-276. f. 54. cs. 7. őe.

³⁴ Jegyzőkönyv az MDP Titkárságának 1948. 08. 11-i üléséről. 1948. 08. 11. MNL OL M-KS-276. f. 54. cs. 7. őe.

³⁵ *Apor* 2011. 123–143. o.

³⁶ A kelet-német állam és a sport viszonyát nemrégiben dolgozta fel például *Dennis–Grix* 2012.

³⁷ *Magyar Rendőr*, 2. (1948) 9. [http://magyarrendor.osaarchivum.org/content/; 2015. 11. 02.]

³⁸ A lap indítására már a nyáron javaslat született. Vö. Az MDP KV Politikai Bizottsága üléseinek napirendi jegyzéke. 1948. 06. 28. MNL OL M-KS-276. f. 53. f. 1. őe.; *Ehrenberger* 2001. 76–77. o.

³⁹ *Germuska* 2014. 57. o.

Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc centenáriuma fontos lehetőséget kínált a háborús veszteségből kilábaló magyar társadalom számára identitása keresésére, önbecsülése visszaszerzésére. A szovjet támogatást élvező kommunista párt nacionalista érzelmekre épülő kampányával viszonylag sikeresen használta az évfordulót arra, hogy eljuttassa a társadalomhoz saját leegyszerűsített üzeneteit, és a hatalmat megragadva, a hadsereget „néphadsereggé”, az országot pedig „népi demokráciává” alakítsa. Ugyanakkor 1848 a propagandában bemutatott emlékezete számos paradox elemet hordozott.⁴⁰ A megemlékezések mögött meghúzódó kulcsmotívum, a „felszabadító Vörös Hadsereg” ünneplése három évvel a szovjet csapatok Magyarországra érkezése után, amikor még jól emlékeztek azok ellentmondásos fellépésére, messze nem volt problémamentes.⁴¹ Bár 1948-ban a társadalom egy jó részében erősebb lehetett a felejtés és újramegzés igénye, 1848 kommunisták által sokáig sikeresen uralt emlékezete mind 1956-ban, mind 1989-ben erőteljes mobilizáló erőként jelentkezett a hatalom elleni küzdelmekben.

⁴⁰ Az emlékév üzenetének ambivalens jegyeit lásd *Gerő* 1998. 17–19. o.

⁴¹ A szovjet hadsereg magyarországi tevékenységének árnyoldalairól ír *Ungváry* 2013., *Pető* 1999., *Pető* 2000. és *L. Balogh* 2015.

BIBLIOGRÁFIA

- Apor* 2011. *Apor Péter*: „Praefiguratio: Exemplary History and Temporal Order in the Thirtieth Anniversary of the First Hungarian Soviet Republic of 1919.” *Politics, Religion & Ideology*, 12. (2011) 2. 123–143. o.
- Assmann A.* 2011. *Assmann, Aleida*: Cultural Memory and Western Civilization. Functions, Media, Archives. Cambridge, 2011.
- Assmann J.* 1999. *Assmann, Jan*: A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban. Budapest, 1999.
- L. Balogh* 2015. *L. Balogh Béni* (szerk.): „Törvényes” megszállás. Szovjet csapatok Magyarországon 1944–1947 között. Budapest, 2015.
- Connerton* 1989. *Connerton, Paul*: How Societies Remember. Cambridge, 1989.
- Dennis – Grix* 2012. *Dennis, Mike – Grix, Jonathan*: Sport Under Communism: Behind the East German ‘Miracle’, Basingstoke, 2012.
- Ehrenberger* 2001. *Ehrenberger Róbert* (szerk.): A békétábor magyar hadserege. A magyar demokratikus hadsereg és a Magyar Méphadsereg hadtörténelmi levéltárban őrzött katonai irataiból 1945–1957. Budapest, Könyvkiadó, 2001.
- Germuska* 2014. *Germuska Pál*: A magyar középépipar. Hadiipar és haditechnikai termelés Magyarországon 1945 és 1980 között. Budapest, 2014.
- Germuska–Nagy* 2004. *Germuska Pál – Nagy Tamás*: Az MDP Államvédelmi Bizottsága, Honvédelmi Bizottsága és a Honvédelmi Tanács. *Múltunk*, 49. (2004) 1. 180–210. o.
- Gerő* 1998. *Gerő András* (szerk.): Az államosított forradalom. 1848 centenáriuma. Budapest, 1998.
- Gerő* 2004. *Gerő András*: Képzelt történelem. Budapest, 2004.
- Gyáni* 2007. *Gyáni Gábor*: „Térbeli fordulat” és a várostörténet. *Korunk*, 18. (2007) 7. 4–12. o.
- Gyáni* 2013. *Gyáni Gábor*: A város és az imaginárius történelem. *Irodalmi Szemle*, 56. (2013) 6. 8–20. o.
- Gyarmati* 1998. *Gyarmati György*: Március hatalma, a hatalom márciusa. Fejezetek március 15. ünneplésének történetéből. Budapest, 1998.
- Györkei – Cs. Kottra* 2000. *Györkei Jenő – Cs. Kottra Györgyi*: Dicső ereklyék. Az 1848/49-es magyar forradalom és szabadságharc hadilobogóinak története. Budapest, 2000.
- Hagen* 2008. *Hagen, Joshua*: Parades, Public Space, and Propaganda: The Nazi Culture Parades in Munich. *Geografiska Annaler. Series B, Human Geography*, Vol. 90, No. 4. (2008) 349–367. o.
- Hermann* 1999. *Hermann Róbert*: Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc a magyar történetírásban. *Aetas*, 15. (1999) 1–2. 62–85. o.
- Hermann* 2011. *Hermann Róbert*: Negyvennyolcas történetünk mai állása, Budapest, 2011. 11–13. o.
- Mevius* 2005. *Mevius, Martin*: Agents of Moscow. The Hungarian Communist Party and the Origins of Socialist Patriotism 1941–1953. Oxford, 2005.
- Mód* 1951. *Mód Aladár*: 400 év küzdelem az önálló Magyarorszáért. Budapest, 1951.
- HK 128. (2015) 4.

- Nagy – Saád* 1948. *Nagy Miklós – Saád Béla* (szerk.): Az Új Ember Almanachja. Budapest, 1948.
- Nagy* 2003. *Nagy Tamás*: Katonapolitika a hidegháború kezdetén, 1945-1948. *Valóság*, 46. (2003) 6. 77–88. o.
- Okváth* 1998. *Okváth Imre*: Bástya a béke frontján. Magyar haderő és katonapolitika 1945–1956. Budapest 1998.
- Pető* 1999. *Pető Andrea*: Átvonuló hadsereg, maradandó trauma. Az 1945-ös budapesti nemi erőszak esetek emlékezete, *Történelmi Szemle*, 1999. 1–2.
- Pető* 2000. *Pető Andrea*: Budapest ostroma 1944–1945-ben – női szemmel. *Budapesti Negyed*, 8. (2000) 3–4. Budapest ostroma. 203–220. o.
- Szabó* 1998. *Szabó Róbert*: Politikai propaganda és történelmi ünnep. Adalékok az 1948. márciusi centenáriumi ünnepségek történetéhez. *Történelmi Szemle*, 1998. 3–4.
- Rákosi* 1948. *Rákosi Mátyás*: A fordulat éve. Budapest: Szikra, 1948. [<http://mek.oszk.hu/04400/04493/04493.htm>; 2015. 11. 02.]
- Ungváry* 2001–2002. *Ungváry Krisztián*: Magyarország szovjetizálásának kérdései. *Rubicon*, 2001/10. – 2002/1. 51–55. o.
- Ungváry* 2013. *Ungváry Krisztián*: Budapest ostroma (7. kiad.). Budapest, 2013.
- Závodi* 2012. *Závodi Szilvia*: Adalékok a Hadtörténelmi Múzeum háború utáni történetéhez. *A Hadtörténelmi Múzeum Értesítője*, 13. (2012) 285–302. o.

FORRÁSKÖZLEMÉNYEK

CSORBA GYÖRGY

IHÁSZ DÁNIEL ÍRÁSAI VÖRÖSTORONYI TEVÉKENYSÉGÉRŐL ÉS EMIGRÁCIÓJÁNAK KORAI ÉVEIBŐL, 1849–1851

Dániel Ihász's Writings on his Work at Vöröstorony
and on the Early Years of his Exile, 1849–1851

The source publication presents the four memoirs and a diary excerpt by Dániel Ihász (1813–1881), all referring to the period between March 1849 and December 1851. The documents are supplemented by Ihász's appointment documents from 1849. Dániel Ihász was commander of the 55th Honvéd Battalion fighting in the Transylvanian theatre of war during the 1848–49 Hungarian War of Independence, and later he was appointed commander of the garrison at Verestorony (Turnu Roșu in Romania) after the occupation of the pass there. The forces under his command were pushed back by the Russian Army to Wallachia on 20 July 1849, and there they surrendered to the Ottoman troops. Ihász then shared the life of the Hungarian refugees in the camp at Vidin, and later in Sumla. He followed Lajos Kossuth to Kütahya, too, and became the governor-president's inseparable companion until his death. The sources now published give many new data to the history of the Transylvanian theatre of war and to the life of the Exile.

Keywords: 1848–49 hungarian revolution and war of independence, Transylvania, Vöröstorony, Dániel Ihász, exile, Lajos Kossuth, source publication

Ihász Dániel azon negyvennyolcas személyiségek közé tartozik, akinek a nevét – elismerésre méltó katonai szolgálata és helytállása ellenére – nem az 1848–1849-es szabadságharcban véghezvitt, hanem az emigrációban betöltött szerepe emelte ki. Korán az Oszmán Birodalomba menekült, Kossuth közvetlen környezetébe került, és kapcsolatuk szó szerint élethosszig tartó barátsággá és tiszteletté alakult. Az alábbiakban Ihász 1849–1851 közötti időkről szóló naplóit, visszaemlékezéseit és pár iratát tesszük közzé, abban a reményben, hogy egyszer feldolgozásra kerül Ihász rendkívül terjedelmes és szétszórt iratanyaga, és elkészül a Kossuth-emigráció egyik kulcsembereinek életrajza.

Ihász Dániel 1813. szeptember 17-én a Veszprém megyei Nagydémen született. Jogi tanulmányait követően hadfnak állt, és 1845-től már hadnagy a 48. gyalogezredben. 1848. június 13-án nevezték ki a 7. honvédszászlóaljhoz főhadnagyi rangban. Részt vett a Jellačić elleni harcokban, majd szeptember 24-től százados a 13. honvédszászlóaljban. November 25-én őrnagyi rangban a bihari szervezésű 55. honvédszászlóalj parancsnoka lett, majd ettől kezdve az erdélyi hadszíntéren tevékenykedett. Bem a vöröstoronyi hadszíntéren március 28-án alezredessé nevezte ki, amit a kormányzóelnök április 16-ával erősített meg. A kinevezési irat érdekessége, hogy azt tévesen Ihász József névre állították ki, és a *Közlönyben*

is így jelent meg.¹ Amikor Klapka György, mint helyettes hadügyminiszter május 10-én elrendelte, hogy a tisztek kinevezési irataikat mutassák be a hadügyminisztérium katonai osztályának – mivel az összes törzs- és főtisztrol egy névkönyvet akartak összeállítani –, Ihász azonnal tollat ragadott és kérte, hogy kinevezési iratán javítsák ki a nevét.² Valójában a hiba Bem irodájából eredt. Bem *Kimutatása azon előléptetéseknél, melyeket táboromban tettem* című, 1849. március 30-án Szebenben kelt iratában szerepel először Józsefként Ihász neve, és ettől kezdve az iratokban ebben a formában vezették tovább.³ 1849. április 9-én Bem felterjesztette Ihászt a katonai érdemjel 3. osztályára, melynek megerősítő levelét 1849. május 6-án írta alá Kossuth Lajos, illetve Batthyány Kázmér külügyminiszter a hadügyminiszter távollétében.⁴ Bem vidini igazolása alapján Kossuth okiratban ismerte el 1849. szeptember 2-án, hogy Ihászt június 1-jével ezredessé nevezték ki.⁵ Szeptember 21-étől novemberig a vidini tábor parancsnoka volt, decembertől pedig azon önkéntes tisztek egyike, akik Kossuth testőrségét alkották. Ettől kezdve személye szinte elválaszthatatlanul összeforrt Kossuth életpályájával: követte Kütahjába, majd angliai és amerikai útjára, végül ő is Angliában telepedett le, és hűségesen kísérte mindenhol az egykori kormányzóelnököt. 1859-ben részt vett a magyar légió szervezésében és az első zászlóalj parancsnoka lett, majd ezredesi rangban a piemonti hadseregbe lépett be. Az újjászervezett magyar légió parancsnoka 1861 májusától 1862 közepén történt lemondásáig; ettől kezdve létszám feletti tiszt volt. 1866-ban végleg nyugállományba vonult, és Kossuthal élt előbb Torinóban, majd 1874-től haláláig, 1881. április 10-ig a közeli Baraccone di Collegnóban.⁶

A forrásokról

Ihász Dániel irathagyatékának legnagyobb részét jelenleg a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára őrzi. Az anyagot 1915-ben Kossuth Ferenc özvegye ajándékozta a Nemzeti Múzeumnak; legnagyobb része az Ihászhoz írt levelekből áll. Az események időrendjében haladva az itt közlésre kerülő első három forrás is ebben a hagyatékban található meg.

A jelen szövegközlés egyik legfontosabb része a vöröstoronyi ütközetekhez és az ott felállított védsereg történetéhez kapcsolódik. Az ütközetek, különösen az 1849. júliusi, Gyalókay Jenő munkái⁷ alapján viszonylag jól ismertek, Ihász írásai azonban sok ponton gazdagítják ismereteinket. Az első, Kütahjában keletkezett levelében az 1849. március 15. és július 20. közötti időszak eseményeit, lényegében a vöröstoronyi őrség parancsnokaként végzett tevékenységét örökíti meg.⁸ Nagyszében 1849. március 11-i bevételét követően Bem folytatta az osztrák csapatok kiszorítását Erdélyből, melynek egyik fontos eleme volt a Szebenhez közeli Vöröstoronyi-szoros megtisztítása. A hely stratégiai értékét különösen az emelte ki, hogy a Törösvári-szorosnál nyugatra ez volt az egyetlen olyan hely, ahol a

¹ MNL OL R 125 Ihász-iratok 1. d. 7. f.; *Közlöny*, 1849. április 25. 88. sz.

² *Közlöny*, 1849. május 13. 104. sz.; MNL OL H 75 1848–49-es Hadügyminisztérium: általános iratok, 1849:19014.

³ MNL OL H 75 1849:9456.

⁴ MNL OL R 125 1. d. 5., 9. f.

⁵ MNL OL R 125 1. d. 29. f.

⁶ Az életrajzi adatok: *Bona* 1988.; *Bona* 2000. 399. o.; *Ruhmann* 1942.; *Bodrogi – Borsi* 1987.; *Lukács* 1986.; *Lukács* 1984.; *Nyulásziné Straub* 1998.

⁷ *Gyalókay* 1930.; *Gyalókay* 1916.

⁸ MNL OL R 125 1. d. 75–82. ff.

Kárpátokon keresztül nehéz felszereléssel is könnyen át lehetett kelni.⁹ Ihász visszaemlékezése sok adattal gazdagítja a márciusi ütközetsorozat történetét, amelyről eddig rendkívül kevés részlet volt ismert.

Beszámol a március 15-én kezdődött ütközetben részt vett magyar csapatok számáról, tevékenységéről, valamint Bem szerepéről is. A magyar sereg március 28-án lendült újra támadásba. Ihász beszámolója szerint a reggel 3-ra elrendelt támadást csak 4 órakeresztül megkezdeni, mert a hegyen való átkelés a vártnál nehezebben sikerült. A többi forrással ellentétben itt az szerepel, hogy Ihász nem 4, hanem 6 századot küldött a megkerülésre. A támadó erők számát 2000 főre tette forrásunk, szemben Gyalóky 2800 fős becsülésével. Ihász visszaemlékezésének fontos adaléka az orosz és oszmán-török csapatokkal való kapcsolattartás is.

A második vöröstoronyi ütközetről a második visszaemlékezésében számol be részletesen.¹⁰ Nagyszeben, Vöröstorony, Fenyőfalva és Fogaras térségének védelmét Pap Vilmos¹¹ meglehetősen gyenge és területileg is szétforgácsolt nagyszebeni hadosztálya látta el az orosz támadás megindulásakor. A július 10-i hivatalos kimutatás szerint összesen 3350 ember és 17 ágyú fölött diszponált. Ebből a stratégiai fontosságú Vöröstoronynál Ihász alezredek parancsnoklása alatt a Baróthy László¹² őrnagy vezette harcedzett 55. zászlóalj (982 fő), a 15. huszárezred 20 lovasa Kinizsi István¹³ századossal az élen, valamint Bodola Lajos¹⁴ főhadnagy 4 darab három fontos ágyúja (67 fővel) állomásozott.¹⁵ A Fenyőfalvánál állomásozó Bíró Ede¹⁶ őrnagy vezette, javarészt újoncokból álló és lándzsákkal felszerelt gyenge különítményt július 18-án arra utasították, hogy erős orosz előrenyomulás esetén Vöröstorony felé vonuljon vissza, amit Bíró még aznap meg is kezdett, és elérve a talmácsi magaslatokat, kapcsolatot létesített Iházzal. Másnap Engelhardt és Lüders csapatai Vesztenynél egyesülve elvágták a Nagyszeben és Vöröstorony közötti összeköttetést.¹⁷ Az őrség létszáma körülbelül 1700 főre növekedett. Július 19-én az oroszok jelentősebb számú lovascsapattal tüntettek, a magyar csapatok előrenyomulására azonban rövidesen visszahúzódtak.

Másnap hajnali 4 órakeresztül indult meg az orosz túlerő támadása, amelynek nyomását Bíró két órán keresztül tudta fenntartani, de az Ihásztól való elvágás veszélye miatt kénytelen volt visszavonulni Vöröstorony irányába. Ihász Boiczánál védekezett, de a bekerítés elkerülése miatt ő is Vöröstorony felé kezdett hátrálni. Bár itt rövid időre ismét sikerült felvenni a harcot, a túlerő elől visszavonultak a veszteglőháznál két nappal korábban kialakított sáncig, de végül itt sem tudtak az újabb rohamnak ellenállni. A határnál még egyszer rendezték soraikat, a súlyos veszteségek (600 fő körüli halott és fogoly), valamint egy újabb bekerítés veszélye miatt azonban elhagyták Erdély területét. Útakadályokkal az

⁹ Az eseményekre lásd részletesen: *Gyalóky* 1930.

¹⁰ MNL OL R 125 1. d. 59–66. ff.; Az ütközet történetét alaposan megírva lásd: *Gyalóky* 1916.

¹¹ Pap Vilmos (1816–1865) 1849. június 6-ától alezredek, a nagyszebeni hadosztály parancsnoka. A személyek azonosításához a következők műveket használtuk fel: *Bona* 1988.; *Bona* 1998–1999.; *Bona* 2000.; *Csorba* 1999.; Magyar életrajzi lexikon.

¹² Baróthy László (1819?–1885), 1849. március 28-tól őrnagy, az 55. zászlóalj parancsnoka.

¹³ Kinizsi István (1826–1886) 1849. március 22-től alszázados a 15. Mátyás huszárezredben.

¹⁴ Bodola Lajos (1825–1897) 1849. február 1-jétől tüzér hadnagy, március 16-tól főhadnagy.

¹⁵ *Gyalóky* 1916. 157–160. o.

¹⁶ Bíró Ede (1806–1871) 1849. április 1-jétől őrnagy, június 22-től a 88. zászlóalj parancsnoka.

¹⁷ Bíró csapata: 88. zászlóalj 460 fővel, 15. huszárezred 12 fővel, 2 db hatfontos és 4 db három fontos ágyú. *Gyalóky* 1916. 157–158., 164–165. o. Ihász visszaemlékezésében 16-ára teszi Bíró Ede megjelenését.

orosz előrenyomulást sikerült oly mértékben lassítani, hogy a magyarok a lehetőségekhez képest viszonylag rendezetten érték el Caineninél állomásozó oszmán csapatokat.

Az oszmánok barátságosan fogadták a menekülőket a település szélén. Igaz ugyan, hogy a fegyvereket le kellett tenni, Ihász azonban ígéretet kapott a török parancsnoktól, hogy megpróbálja csapatait fegyverekkel együtt visszajuttatni Erdélybe. A fél-egy óra múlva megjelenő oroszok követelésére azonban az oszmán tiszt átadta a magyarok fegyvereit. Az oroszok lépése már eleve súlyosan sértette az oszmán állam szuverenitását, és a menekültek kiszolgáltatását meg is tagadta a parancsnok, annak ellenére, hogy csupán csekély erőkkel rendelkezett az oroszokhoz képest. Ihászt maga Lüders is felkereste a faluban.

Sorrendben a harmadik forrás korábban már megjelent nyomtatásban – kisebb pontatlanságokkal.¹⁸ Ebben Ihász a vidini táborparancsnokságáról, a sumlai tartózkodásról, illetve a menekültek helyzetéről ír. Ihász 1849. szeptember 21-én vette át a vidini tábor parancsnokságát Katona Miklóstól, majd erről Sumlán novemberben mondott le. Kossuth elleni merénylőlettervekről érkező hírek hatására 1849 decemberében vöröstoronyi tisztártsaival együtt létrehozták a kormányzó testőrségét.

A klasszikus napló műfajába tartozó negyedik forrásunk több sajátossággal rendelkezik. A szöveg két töredékből áll: az első az 1850. február 15–19. közötti eseményekről szól, a második pedig az 1851. szeptember 1. és december 23. közötti időszakról. A szeptember 1–10. közötti részt erősen átírva, kihagyásokkal és szerkesztve Áldor Imre már közölte 1870-es kompilációjában. Érdemes azonban azt is megjegyezni, hogy Áldor ezt Ihász felhatalmazása alapján tette: „Ha gondolod, hogy naplóból a Kutahiai elutazásunkat Londonig adhatod, én megküldöm, de úgy a mint naplómban napról napra van – te aztán összerakhatod a hogy jobbnak látod.”¹⁹ 1873-ban aztán a szeptember 1–19. közötti részt Hory Béla folytatásokban jelentette meg a *Jónás Lapja* című újságban.²⁰ Ebben a szövegközlésben is számos pontatlansággal és kihagyással találkozunk, sőt, néha oly mértékű szócserek, számeltérések, szövegváltoztatások vannak, illetve hozzátoldások találhatók, ami felveti a kérdést, hogy nem más kéziratból dolgozott-e Hory, hiszen ezeket a változtatásokat nem indokolta semmi. Ugyanakkor nem kizárt, hogy itt is csak a múlt századi szövegkiadási gyakorlat sajátosságaival találkozunk.

A második rész figyelemre méltó érdekessége, hogy az 1851. szeptember 2. és október 16. közötti rész szinte teljesen megegyezik (bekezdéseken, oldalakon át szó szerint) László Károly naplójával. Az eltérések akkor jelentkeznek, amikor László saját magáról ír; ekkor Ihász veszi át a tollat, és saját személyéről ad hírt. Más esetben Ihász Kossuth közvetlen kíséretében olyan eseményeknek lehetett tanúja, amelyekből László kimaradt, így itt szintén új információkhoz jutunk.²¹ Mivel László nem kísérte Kossuthot Angliába, onnantól

¹⁸ MNL OL R 125 1. d. 31–36. ff. Kiadása: Világos után. Ihász Dániel naplója Viddintől Kiutahiaig, *Világ*, 1923. febr. 8. 3–4. o.

¹⁹ Áldor Imre: Vázlatok a magyar emigráció életéből, Pest, 1870. 34–39. o.; Ihász ismeretlennek, valószínűleg Áldor Imrének, 1868. február 18. Turin. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Kézirattár Ms. 10.254/o.

²⁰ Hory Béla: Egy kiszakított lap Ihász Dániel naplójából. *Jónás Lapja*, 1. (1873). 3. sz. jan. 19. 17–18. o.; 4. sz. jan. 26. 26–27. o.

²¹ László Károly (1815–1894) mérnök, tüzérszázados. Az 1848–1870 között vezetett kilenc kötetes naplója fontos forrása az emigrációs mindennapoknak. Kézirata az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában, Oct. Hung. 720. jelzet alatt található meg. Kiadása: *László* 1887. Modern kiadásai: *László* 2001. 157–164. o.; *Pordán* 1996.

kezdve nyilvánvalóan teljesen eltér a két napló, december 5-től azonban ismét megegyezik. Nehéz megállapítani, hogy ki az elsődleges szerző, mivel mindketten vezettek naplót. László Károly 1848 és 1870 között írt kilenc kötetes naplója fontos forrása az emigrációs mindennapoknak. Hozzá hasonlóan azonban Ihász is naplóíró volt, amelyre egy 1880-ban kelt levelében is utalt: „Miután naplót magam is vezettem s most is vezetek, ha az, majd holtam után (talán) szinte napfényre kerül.”²² A törökországi emigráció alatt mindketten Kossuth közvetlen köréhez tartoztak, jól ismerték egymást, fennmaradt levelezésük alapján közeli barátságba is kerültek.

Véleményünk szerint az eredeti források összevetése alapján László szerzősége tekinthető elsőnek. Feltételezésünk alapja egyrészt, hogy László naplójának azon részei, amelyeket utólagosan szűrt be, Ihásznál már a rendes szövegtörzsben megtalálhatók. Másrészt, az emigránsok gibraltári elválását László a kivándorlók szemszögéből, az Amerikába induló hajóról írta meg, ugyanazon mondatok viszont – egyeztetett személyes névmásokkal – Ihásznál is olvashatóak. Az utóbbi alapján azt is feltételezhetjük, hogy Ihász utólag, Amerikában írta meg a vonatkozó részeket vagy az egész utazás naplóját. A másolás oka azonban homályba vész.

A negyedik forrás első részében a Sumlából Várnáig tartó utat ismerhetjük meg, majd a Kütahjából az Egyesült Államokba tartó utazásról tudhatunk meg eddig ismeretlen részleteket, különösen, ami a gibraltári megállót, az angliai kitérőt, illetve az óceánon való átkelést illeti.

A napló az első oldal tanúsága szerint Sajó Károlyné Kvassay Júlia (1858–1948) tulajdonába került, és viszonylag jól rekonstruálható az a kapcsolati rendszer, melynek révén szert tehetett a kéziratra. Kvassay Júlia ugyanis Kossuth Ferenc második feleségének, Kvassay Máriának (1855–1920) volt a testvére. Kvassay Mária korábban annak a gróf Benyovszky Sándornak (1838–1913) volt a felesége, aki nemcsak gyakran látogatta az öreg Kossuthot Olaszországban – ahol mindketten jelen voltak Kossuth halálakor is –, de később sűrűn látta vendégül Kossuth Ferencet is, akivel szoros barátságban volt. Benyovszky halála után aztán Kossuth Ferenc egy éven belül feleségül vette az özvegyet. Így nem véletlen, hogy a Kvassay család számos Kossuthhoz köthető relikviával rendelkezett, többek között Ihász irathagyatékával, azon belül az említett naplóval.²³

Végezetül közöljük Ihász a szabadságharchoz kötődő kiadatlan kinevezési és kitüntetési iratait, illetve Kütahjában Kossuthoz írt versét.

²² Ihász Dániel Veress Sándornak, Baraccone di Collegno, 1880. január 5. MNL OL P 1590 Veress Sándor iratai I. d., 693–694. Megjelent: *Veress Endre: Ihász Dániel ezredes levelei Veress Sándorhoz. Vasárnapi Újság*, 1889. augusztus 11.

²³ Kovács 1909. 22. o.; Kossuth Ferenc eljegyzése. *Budapesti Hírlap*, 1913. november 25.; Magyar Családtörténeti Adattár: <http://www.macse.org/gudenus/mcsat/fam.aspx?id=6659>. Letöltés: 2015. február 11.

A forráskiadásról

Az első két kiadatlan visszaemlékezés mellett, a harmadik, már nyomtatásban megjelent naplót is közöljük, mivel túl sok pontatlansággal volt eddig olvasható. A negyedik szövegnél azonban terjedelmi okok miatt kihagyjuk azokat a részeket, amelyek már pontos forráskiadásokban napvilágot láttak: az 1851. szeptember 1–10.²⁴ közötti, illetve a december 5. utáni időszakot.²⁵ A szeptember 11. és december 4. közötti időszakból is jelent már meg László-naplórészlet, ez azonban nem mindenütt követi szó szerint az eredeti kéziratot – igaz, nem is vesz el az eseményekből, illetve nem beszél az október 6. és 14. közötti gibraltári napokról.²⁶ A kéziratokat összevetve a fentiek figyelembevételével Ihász naplójából csak az 1850. évi bejegyzéseket, illetve az 1851. október 1. és december 5. közötti részeket közöljük teljes terjedelemben. Ahol László nagyon eltérő módon írt a naplójában, lábjegyzetben jelezzük.

Összefoglalva a napló és a jelen forrásközlés dátumai:

<i>A forrás sorszám</i>	<i>A források időtartama</i>	<i>A forrásközlés időtartama</i>
I.	1849. március 15. – 1849. július 21.	1849. március 15. – 1849. július 21.
II.	1849. június 30. – 1849. július 23.	1849. június 30. – 1849. július 23.
III.	1849. szeptember 24. – [1850. február 14.]	1849. szeptember 24. – [1850. február 14.]
IV.	1850. február 15–19. 1851. szeptember 1. – 1851. december 23.	1850. február 15–19. 1851. október 1. – 1851. december 5.

A kurzívval jelölt részek ceruzával tett eredeti betoldások. A közlés nem betűhív, de igyekeztünk megőrizni az eredeti írás stílusát és ízét.

²⁴ Pordán 2001. 160–164. o.

²⁵ Pordán 1996. 9–14. o.

²⁶ László 1887. 104–139. o.

FORRÁSKÖZLÉS

I. Egy nyílt levél a Barátomhoz²⁷

Kedves Barátom!

Már szinte magam is restellem, hogy oly soká várakozttalak levelemre, mert úgy tetszik, hogy Szeben bevétele óta még nem tudósítottalak, no, hanem annál környübbállásosabban fogom leírni, az azóta történeteket.

15ik március 1849ben a brassói és vöröstoronyi úton, Veszény nevezetű falunál az előőrséget parancsnokoltam. A folytonos strapaczkok következtében, és minekutána már ezen nevezett falunál is 48 óráig szünetnélküli havazásban előőrségen lévén, kénteleníttem ruhátlan embereim, és patkolatlan lovaim tekintetéből jelentést tenni Szebenben a fővezérségnél a főlváltás végett; hanem is azon választ kapám, Vöröstoronyon embereimet felruházhatom, s lovaimat megvasaltathatom; ez ugyan szép könnyebbítése volt vala kifáradt csapatomnak; hanem ez már Bem alatt így ment és meg voltunk elégedve. Délután mintegy 5 óra tájban Bem egész erejével az előőrséghez közeledik, egy bizonyos távolságban megállt, és az előőrséget is bevonatá. A törzstiszteket maga eleibe hivatá és tudunkra adá, hogy ma a muszkákat a határból ki kell kergetnünk, s engem újra zászlóaljammal 1 század Vilmos huszárral, 4 század székely és 1 osztály vadással és még 8 álgúyával előcsapatul rende. Parancsnokul utánunk küldé Kis Sándor²⁸ akkori alezredest. A muszkák ezen szép számú csapatját Bemnek látva, de nem gyanítva annak hadifortélyát, nem soká állottak ellent, mi pedig az előcsapatban annál jobban felbátorítva, hogy ily erővel, mint amilyen hátunkat fődte, hatszoros erőt is képesek leszünk megverni; ellenünket nyakra-főre, a sötétségbe beleérve, mintegy 9 óra tájban Vöröstoronyból is szerencsésen kizaklattuk.

Másnap Bem megérkezik, de csak staabjával Vöröstoronyban, rendelkezéseket tón további üldözésére a muszkáknak. Az itten lévő osztrák parancsnok Schwarz ezredes, készületben a történetek-re, sok holmiát hátra hagyva, csak gyalog illant el. A többek közt hivatalos pecsétjét is az irodában felejté, ezt Bem mindjárt felhasználva, a Kormányhoz szinte a Gyulafehérvári parancsnokhoz írt leveleket, tulajdon hivatalos pecsétje mellett, még ezzel is bépecsételte, hogy annál jobban meg legyenek az illetők győződve, miszerint Vöröstorony is már csakugyan hatalmunkban van. Én kérdém Bemtől: hol vagyon a többi csapatja? mire ő azt felelé, hogy azok eddig már Fogarasnál verik az osztrákokot; így tehát a muszkákat támadásinál a nagy erővel remületbe hozta, minket előcsapatot pedig felbátorított; hanem voltak Bemnek több ily hadifortélyai.

Engem Vöröstoronyban hagyott az 55ik zászlóaljjal 1 osztály vadász és 6 3pfos ágyúval és vagy 30 Kossuth-huszárral, azon meghagyással, hogy a muszkát még a határon túl is, ezt számba se véve üzzem. De nékem Bem a 6 ágyú előfogatóát önhasználása végett elvitte, mert a várba csak a szoros védelmére gondolkodva, elfelejté, hogy ágyú ellen a támadásnál ágyú sem volna fölösleges; így tehát képtelen voltam, noha nagyon bátor és vitéz csapatommal többszöri siker nélküli támadásomat Bem visszajöttéig abban hagyni.

Eszembe jutá, hogy én a veszényi előőrségről egy parlamentert küldöttem, Puchner Commandírozó Generális családi actájával és egy érdemjellel a muszkákhoz, utána küldés végett (mindezeket Bem küldötte Szebenből hozzám a tovább küldés végett); hanem az én parlamenterem mindakkoráig nem tére vissza, és ez nékem egy ürügy volt a muszka parancsnokhoz írni és tudakozódni. A felelet helyett megjött az én parlamenterem, de hogyan? lefegyverezve, pénzétől megfosztva, s a mi még több, ott fogva tartva s koplaltatva; ezen megmérgeledve írtam néhány sort a muszka uraméknak, s benne részletesen leírá, hogy a magyarok a parlamentterrel, mi módjával bánnak; hanem semmi választ, vagy szóbeli mentegetést nem kaptam.

Éppen midőn legjobban mérgeledém, hogy azon kellemetlen szomszédok vélem szemben semmit sem geníroztak, sőt úgy látszott, hogy igen jól találják magukat, kapok egy hivatalos levelet egy ládával együtt Szebenből. A levélnek tartalma az vala, hogy ezen 60 Bouteilla champagnet küldé-

²⁷ MNL OL R 125 I. d. 75–82. ff.

²⁸ Kiss Sándor (1809–1849) 1849. január 23-tól alezredes és dandárnok, március 21-től ezredes.

ném el az armáda után; mire is tüstént válaszoltam: minekutána előttem más armáda nincsen, mint egy 1/2 óra járásnyira a szemtelen muszkái; tehát jónak találtam ennyi fáradságok után valahára, tisztikarommal magunknak egy jó napot csinálni, s az üvegeket pattogatva rendre kiürítettük. Szegény küldőjük aligha nem feledé, hogy Vöröstorony nem a Brassói úton – merre hadseregünk vonult – fekszik.

Másnap a szebeni polgárok hozzám folyamodának, miszerint lennék eszközlője, hogy az ellenfél temérdek előfogataikat, minekutána már a szántás s vetés ideje közeledik, bocsájtáná haza. Én kérelmüket jogszerűnek látván, tüstént írtam a muszka határparancsnoknak (General Scariatinnak²⁹) egy illendő levelet, melyre ő büszkén válaszolt, hogy egy zsvány parancsnokkal, ki gyilkol, rabol és gyújtogat, semmi levelezésben lenni nem akar, s így siker nélkül maradt kérelmem. Ezen levelet én elküldém Bemnek, ki nékem azt felelé: ha Scariatin generált elfogathatom, ezen visszaküldött levelet tegyem az alfelére, s az ő felelősségére veressék 50 reá. Szép expeditió, ha sikerülhetett volna.

27ik Mártiusban keresztl a Bemtől egy sürgetős hivatalos levelet, melynek rövid tartalma ez való: Morgen haben Sie dem Feind aus dem Bereiche des Reiches zu jagen. Ich wurde Ihnen noch ein tüchtiger Bataillon zu hülfen Schicken.³⁰

Éppen vacsoránál ülénk, és nem akartam derék tisztikaromnak ezen örvedetes meglepés által étvágokat megrontani, és csakis vacsora után olvastam fel nékik Bem néhány sorait, melyre nagy öröm telve, hogy csak bosszút szerző ellenünknek még egyszer megmutassuk merre a hazájuk, néhány poharakat ürítettünk.

Hidd meg kedves Barátom, hogy mindig jó kedvünk volt, valahányszor támadni kellett; noha ezen támadás egy kevésé sajtáságos volt, minekutána az kétszeres erő, egy oly fészekből való feladatunk kiverni, hogy bizony akárki is meghökkenhetett; hanem Bem azt határozottan kimondta, s így annak meg kelle lenni. Másnap, azaz mártius 28dikára reggeli 3 órára való a támadás elhatározva, s ennek következtében 6 századot Baróthy őrnagy vezérlete alatt tüstént a levél vétele után a roppant hegyeken keresztl a muszkák hátukban rendeltém; magam pedig Kabos³¹ őrnagy zászlóaljával, mert Bem ezt küldé segítségemre, a szorosban indultam a támadásra. A támadás csakis reggeli 4 órakor történetett, mert a hegyekben éjszakának idején Baróthy csapatja nem érhetett a megrendelt időben a kitűzött helyre. Részünkről az ágyúkat honvédekkel kelle húzatni, mert a szoros szűke miatt lovakkal nem lehetett forgolódni. Az ellenfél 6 ágyúval 2 ellenében 4000 ember 2000 ellenében a dühösségig védte magát, hanem a hegyről tüzelésnek még is csak kénytelen való engedni, s magát a határig visszavonnia, hol is újonnan elfogadta a támadás és még végre onnan is 3 órai küzdés után, minekutána Koszta Márton³² és Thoult István³³ századosok néhány honvédekkel a hegyről a hídra rohantak s az ellenséget tökéletesen futásban hozták.

A honvédek határt nem ismerve, az ellenséget idegen földön is üzöbe vették, s úgy hogy sokban került őket arra bírni, hagynának föl az idegen földön csatázással, mire is azt a választ kapám, uram, a vasat addig kel verni, amíg meleg. Hanem még is lecsillapodtak dühöngések, s elnémultak az ágyúk, szint úgy a puskák is.

A két ágyút ottan hagytam még 2 századdal Oláhországban, további fölsőbb parancsolat vételeig; s a többi részével csapatomnak visszaindultam Vöröstorony felé; nem messze Vöröstoronytól jött Bem, Csányi³⁴ és még többen, látva őket oda vágattam, és jelentém a mint ő levelében írta, Herr General Ich habe dem Feind aus dem Bereiche des Reiches zu jagt,³⁵ ezen örvedve, de annyira a muszkák kiverésén, mint hogy azok az országban még egy ütközetet elfogadtak, s gondolta, hogy azon az idegen hatalmak minden esetre kapnak, s ügyünk fentartásáért minden esetre beléfogják magokat avatni.

²⁹ Jurij Jakovlevics Szkarjatyin (1808–1849) orosz vezérőrnagy.

³⁰ „Holnap üzze ki az ellenséget az ország területéről. Küldeni fogok Önnek még segítségül egy alkalmas zászlóaljot.” Ugyanezt megismételte: MTA Kézirattár, 10254/v. Ihász Dániel levele ismeretlennek. 1868. február 18.

³¹ Kabos Károly (1814–1876) 1849. február 16-tól őrnagy, a 14/III. gyalogezred parancsnoka.

³² Koszta Márton (1822–1857) 1848. november 6-tól főhadnagy, 1849. március 23-tól százados az 55. honvédszászlóaljban.

³³ Thoult István (1826–1893) 1849. február 1-jétől százados az 55. honvédszászlóaljban.

³⁴ Csányi László (1790–1849) erdélyi kormánybiztos.

³⁵ „Tábornok Úr, az ellenséget kiűztem az ország területéről.”

Bemhez kellett a kocsiban ülnöm, s véle visszamennem az előőrsökig; nagyon csudálkozott a muszkák gyávaságán, hogy oly hatalmas pozícióból kihagyták magukat verni. A veszteglőnél kocsija egy muszka halotton járt keresztül, úgy hogy majd csaknem fölborult, s kérdé tőlem, mi baj? felelém, hogy egy muszka halotton mentünk keresztül, hidegen válaszolt, bár csak már az országokban gázolhatnánk rajtok.

A határt elhagyva azt kérdé tőlem, messze vagyon-e még a határ? mondám, hogy azt már jóval elhagytuk, erre az öreg meghökkenve leszállt a kocsiból, s mindjárt visszaparancsoltatá vélem az egész előőrséget. Mondám néki: Uram, te egy ízben azt hagyád meg nekem, hogy a határt tekintetben se vegyem és ha lehet, csak úzzem az ellenséget míg csak szemeimmel látom. Jól van felelé, de posítiót nem szabad venni.

S így tehát sikerült azon büszke muszka generálist, ki azt írta, hogy egy zsvány parancsnokkal levelezésben ereszkedni nem fog, jól megpocskolni, csak az sajnos, hogy Bemnek kívánatát annyira nem teljesíthettem, t.i. Scariatint elfogva s azon bizonyos levélen át 50szer rá nem verethettem, hanem hiszen későbbben jobban lakolt ő, mert Segesvárnál elesett.

Ez barátom 6 óra hosszát tartva, március 28án történt Szebentől 2 óra járásnyira. Martius 27éről 28ra Szebenben reggeli 6 óráig báloztak, s Bemnek 100 vak ágyúlövésnél függesztették az érdemjel mellére, s éppen akkor, midőn mink a muszkával a nagyában verekedünk; no de ez már egyszer Erdélyben így ment.

És így már most Erdély ki volt tisztítva mind osztrák mind a muszkától. Engem Bem minden rimánkodásom dacára, hogy vinne ki bennünket is magával Magyarországra, hogy szülőföldünkért is harcolhassunk, röviden csak azt válaszolta: „Ez is szülőföldünk”; s ott hagyott csapatommal együtt.

Ami azt illeti Kedves Barátom, Vöröstorony nem az utolsó állomás Erdélyben, sőt még békés időben kellemes is lenne. A parancsnoki lakás grófi, hozzá járul még egy gyönyörű angol kert, a legkellemesebb s regényes vidékkel, a vadnak s pisztrágnak is bővében voltunk.

Így folydogáltak néhány napjaink, a honvédek dicső fegyvereiket ismét rendben hozza, magukat a sok terhes fáradozások után jól kipihenték.

Kopogtatnak ajtómon, s a szolgálatban lévő tiszt belépe egy fiatal csinos muszka tiszttel, ki is remegve jelenté (mintha emberevő lettem volna), hogy parancsnokától egy levéllel küldve van hozzám. Én ötlet magyar barátságos egyszerűséggel fogadám, s kérettem magamhoz néhány tiszt urat, hogy ötlet, míg a levelet átolvasom, s rá válaszolok, mulatnák. A levél tartalma, néhány foglyok kölcsönös kicserélése, és hogy előőrsömet az oláh határról vonnám vissza, vala. Különben a levél a legnagyobb illendőséggel volt írva, csak az aláírás volt föltűnő, a mint következik:

in kaiserlich russischen Diensten

Winterthoven Obrist

Ritter von mehreren Orden³⁶

Gondolám magamban, az aláírás igen is a maga rendében van, hanem hogy az a Ritter von mehreren Orden sokkal nagyobbban volt írva mint a név maga, s büszkeséget gyanítatott, s gondolám magamban, hogy nem vétkezek: ha én is az aláírásomat feldíszesítem, hanem alá is írtam az egyszer rám ruházott címet:

in dem ungarischen Armeem, Grenz u. Pass. Comd.

Ihász Obristlieutant

Ritter des ungarischen Verdienstorden 3te Classe³⁷

A levelet szépen lepecséltem s át akarom adni a remegő parlamentereknek, kit is az ebédlőben lenni tudtam. Uram fia a muszka egészen felbátorodott! Csak gondold Barátom, őkelme azon rövid idő alatt úgy becsípett mint a csap, természetes, hogy a jó erdélyi borokból ingyen és bőven iva a muszka is hamar magyarrá lesz. Itten a tiszt urak a honvédek példáját követték, mert ők is valahányszor muszka szökevények jöttek, a mi igen is napirenden volt, őket borral hamar lekenyereztek, vagy is honvédek béverbüvték.³⁸ Én parlamenterek uramat nem igen soká jótanodni, hanem

³⁶ „Orosz császári szolgálatban/Winterthoven ezredes/több rend lovagja.” (ném.)

³⁷ „A magyar hadseregben, határ él[s] szoros Parancs[ság]/Ihász alezredes/a 3. osztályú Magyar Katonai Érdemrend lovagja.” (ném.)

³⁸ Kiss József tudósítása szerint például április 19-én kettő varsói lengyel, míg másnap még egy orosz katonaszökött át. *Honvéd*, 1849. április 26.

a levelet magam a zsebjébe téve útnak készítetem, s gondolám, hogy majd a friss levegő a magyar szesz fejéből kiszíjja, vagy hogy természete sem fogja gyomrában szívni a fölösleget. Ő nemigen akaródzott még menni, s mindég azt rebesgeté, hogy önálok egy törzstiszt a világért sem poharazna az alantós tisztekkel, már csak azt vártam, hogy fölcsapjon velem, s regrutámmá legyen. Nagy nehezen nékikészült, hanem egy kéréssel, t. i. hogy a szemét ne kötnénk be, minekutána már oly jól érzi magát köztünk, szegény biz már úgysem sokat kémlélhetett volna, hanem minden kérése mellett is bocsánatot kértem, hogy szemit már csak azért is béköttem, hogy az újak mind lássák, hogy a parlamentterrel hogy kell bänni, hanem közel sem úgy, mint önök tettek az enyémmel.³⁹

A kicserélés dolgában írtam Szebenben, hogy küldenének nékem muszka foglyokat vagy is már bésorolt honvédeket; hanem a bizonyos summát sem küldhették meg, mert a fölszólítás alkalmával, kinek volna kedve hazájában vissza térni, egy sem lépett elő, s így néhány öreg s házosokat erővel küldöttek.

Másnap csakugyan kaptam választ levelemre, s adreshem amint aláírásom volt, úgy vala czímezve, jele hogy a muszkáknál sem mind egy kaptafára vannak verve. Amily goromba Scariatín Generalis, annál műveltebb volt ez.

Már egészen elszokva a csatázástól, egyik nap magam,⁴⁰ rangomhozi illendő kényelemben helyeztetve [!], természetes, Schlafrackban,⁴¹ amit is nagy csuda, hogy az osztrákok tőlem el nem raboltak, lenézék palotámból, az alattam folyó Olt vize tükrözetében s bodor füstökkel eresztém szabad folyamban gondolatjaimat, míg szemeim két felém vágató törököt észre nem vevének. No ez már derék, gondolám magamban, míg a muszkáktól a foglyok kicserélését sem végeztük bé, már egy új ellenség a nyakunkon. Még rá sem értem, hogy rongyos Schlafrackomat levessem, már a gyors törökök bé toppantak hozzám. Szerettem volna nékiek egy barátságos jó reggelt mondani, hanem megelőztek biz azok engem, a mi több német nyelven, mi is nékem bántató gyanánt szolgálhatott volna, annyira megutáltam, ha nem ezektől már csak jó kedvvel el kelle túrnóm.

Az egyik elkezdé jövetelének célját, hogy ő küldve volna parancsnokától nálam nevében tiszteletét tenni, s egyszersmind szomszédi barátságos egyetértésre felszólítani; továbbá, hogy ha megengednék nékiek, minekutána állomások egy rongyos falu, olykor-olykor vásárlás kedvéért Szebenben bérándulni. Ki ne fogadta volna el mindezen szíves ajánlatokat? Kérdém tőle, hogy a muszkákkal mi történt? Azt válaszolá, hogy azoknak rögtön el kelle vonulni s ők jöttek helyekben határőrül.

Azt tudva, hogy a törökök bort nem isznak, még is hozaték legényemmel, pedig a javából, gondolám magamban, hogy a törökökkel én is versent tudok inni. Az asztal csak hamar térítve vala, s kínálám poharat emelni a jó szomszédságért, a poharak egy csöppig kiürültek, a hideg pecsenyéhez ez is, oly étvággal nyúltak, hogy azt lehetett gyanítani, hogy ökelmek hétszámra sem esznek egy jó falatot; pedig a mi több, a pulykacombok ugyan csak sűrűen meg voltak szalonnával dugodva, ezt ők mind nem tekintve jó étvággal ettek, úgy hogy már gyanút gerjesztett bennem, minekutána a töröknek sem bort inni, sem pedig szalonnát enni nem szabad, hogy ugyan nem valami kémek-e? Magamban gondolám, hogy őket nem lenne fölösleges a borral egy kevésbé eltántorítani, hogy azután jobban szívekből beszélnének. Egyik pohár a másik után ürült, s nékem is csak akkor juta eszemben, hogy jó volna mégis megtudni, hogy kivel korhelkedek? Kérdém tehát, hogy kihez lenne szerencsém? Bezzeg megnyitá kelepű száját, s mint a 3dik oskolás gyermek felmondá leckéjét: hogy ő Zajda nevű, az ezrednek főorvosa majori rangban volna, s tüstént ajánlotta szolgálatját betegeknek. Nem tudtam mire vélni a dolgot, már nem csak a poharak, hanem a palackok is ürültek, nékem a nyelvem nehezdedni, ő néki pedig járnai kezdett, mint a felmetszett nyelvű fekete rigóé, a mi több minden pohár ürítésnél a köröm próbára tanított. Uram, ne vigy a kísértetben! A muszkákon csak ki tudtunk fogni, hanem a törökök, mint bor nem ivók, felül múltak minket is. Az igaz, hogy győzték, s úgy látszott mintha Törökországnak minden ürgéit gyomrokból kiönteni akarták volna. Mit volt mit tennem, fejfájással állottam elő, min ő nem győzött eleget csudálkozni, hogy miképp lehet ily jó bortól fejfájást kapni. Felszólítám őket egy kevésbé a szabadba menni, kérésemnek an-

³⁹ Kiss József a *Honvédben* megjelent korabeli levelében hasonlóan írja le az eseményeket és fordításban közölte az oroszok német nyelvű levelét. Itt április 19-ére tette az eseményeket. *Honvéd*, 1849. április 26. A pár nappal később szüleinek írt levelében 20-ra tette az orosz tiszt látogatását. Lásd: *Kemény* 1991. 159. o.

⁴⁰ Április 23-án. Lásd: *Kemény* 1991. 159. o.

⁴¹ Hálókabát.

nál szívesebben engedett, minekutána jelenté, hogy úgy is volna 4 szemközt valami mondanivalója. Kíváncsiságomnak csak is hamar megfelelt, mert jelenté, hogy ő nékiek számos lovakra volna szükségek, s amint pedig hallá, nekünk fegyverekre; hogy ha tehát mink nékiek megengednénk a lóvásárlást, ők nekünk kieszközölnék a fegyverszerzést. Én erre magam fejből elegendő választ adni nem tudtam. Ezen 4 szemközti eseményről én Czecz⁴² akkori Erdélyi főparancsnokot tudósítottam, ki is a dolgon mohón kapott, s a Doctorral légyottat tűztek ki, és abban egyeztek meg: hogy a lóvásárlásra a nevezett Zajda Uram tüstént kapott 4000 p.f. foglalót; hanem küldött is egy dupla és egy vont csót, miket is tulajdon urainktól vett meg, a többi fegyvereket még most is vásárolja. Hidd el kedves Barátom, hogy sokban került szegény hazánknak az ilyesféle vásárlások. Én jó módjával ezennel megszabadultam a török uraiméktól.⁴³

Most rajtam vala a tisztelgést vissza neki[!], mi egyik nap meg is történt, néhány urakkal átlomagoltunk Kinin nevű faluban, hol is Ibrahim bey ezredes mint határparancsnok állomása. Fogadtatásunk a legnagyobb pompával történt, a mi több a nevezett ezredes kérdé tőlem, hogy parancsolom-e a csapatot megszemlélni? mit is, csak azt válaszoltam, hogy arra nekem semmi jogom nincsen, de ha volna is, ő ezredes én pedig mint alezredes azt nem követelhetem; hanem ha oly szíves lenne, nekünk csapatját megmutatni, nagyon lekötelezne. Erre néhány perc alatt egész csapatját mi is 4 század gyalogságot és vagy 30 uhlanust tón kiállítatá, a nekünk vélek tiszteletgettett. Kinézésük várakozásomat fölülhaladta, a mi még több, fegyverforgatásuknak 20 esztendei szolgálatomban párját nem is láttam. Hanem nagy zavarban is hoztak, mert gondolám, hogy ezen tiszteletet, csak ugyan vissza kell szolgálni, hanem miképp? rongyos honvédeimmel, kik mást sem tudtak, mint szuronyt szegezve rohanni, hanem azt már csak ugyan jobban értették, mint ők paradérozá fegyverforgatásukat. Eleget tanácskoztam a százados urakkal, hogy miképp lehetne egy századot összeállítani, hogy ők a szemnek is megfelelőhessenek, noha természetükre, kinézésekre ugyan kiállhattak volna; hanem azon Isten adta rongy még azt is elrútította, így tehát éppen nem lehetett paradérozni velük, s a tisztelgés is abban maradt, azt az osztrák és muszka ítéletekre bíztuk.

Éppen egy oly alkalommal tevő nálam az Ezredes tiszteletét, midőn néhány csinos hölgyek is voltak jelen. Az ebéden szerencsém vala hozzájuk, már hogy ízllett-e nékiek a töltött káposzta, s más disznózsíros étkek, azt kérdezni tőlük szándékom sem vala. A toasztozás szorgalmasan folyt, a mi több Ibrahim ezredes Kossuthér, Bemért és s szabadságért emelt poharat, mit a hölgyek is annyira megkedveltek, hogy ebéd után hálaul csárdásra kényszerítették, a már idős, de annál izmosabb, őriási alkotányú, szabadelvű barátunkat.

Erdélyben az egész világ azt gondolta, hogy már az örökös fegyvernyugvás meg van alapítva, olyanok is találkoztak, kik hosszas strapatiójuk után megrocsolt testeket (mindamellert, hogy épebbek voltak az Ibrahim török ezredes úrnál) nyugalomban akarták tenni, s szegény hazánk zsírján kadávereket⁴⁴ hízlalni. Amint említém Erdély már a béke legszebb színpadát képezé, elkezdettek bálozni, s az egész világ bált adott. Szebenben annak szünete sem volt; noha csak egyre sem voltunk vöröstoronyiak hivatalosak, kivévn arra,⁴⁵ hol ki volt vetve, hogy egy alezredesre 30 és grádatim⁴⁶ pengő forint esik, a többiekén csak őriznünk kelle a Szebeni hősöket, hogy valami módjával a muszka is meg ne jelenjen táncvigalmakon. Hanem bíz az úgy szokott történni, ha a macska honn nincs,

⁴² Czecz János (1822–1904) ezredes, 1849. április 18-tól az erdélyi sereg ideiglenes parancsnoka.

⁴³ A történeteket Kiss József is hasonlóan írta le: „23án a török vezér Ibrahim orvosa jött hozzánk kérvén basája nevében hogy őt és vezéröket Szebenbe élelmi szerek vásárlására bocsássuk be. nem csak meg engedte a parancsnok, de bábra is meg hitta Szebenbe, mit csupán azért nem fogadott el, hogy négy elfogott vadászunknak, a nálunk levő orosz foglyokkai kicserelését mint ígerte még nem eszközölheté, azonban az általunk f. h. 28án adandó bábra elígérkezett. E kútfőből tudjuk, hogy a török elfoglalja a határ szélét, s innen az oroszoknak ki kell menni, a mint meg is kezdték a menetelt Kinin felé.” MNL Bács-Kiskun Megyei Levéltár XIII. 6/c. Katona család iratai, Kiss József levele Kiss Mihálynak, 36. sz. levél. Vöröstorony 1849. április. 25. Kiadva: *Kemény* 1991. 159–160. o.

⁴⁴ Holttesteket.

⁴⁵ 1849. április 25-én Bethlen Gergely ezredes hívására utazott a tisztikar Szebenbe. Lásd: *Kemény* 1991. 158. o.

⁴⁶ Fokozatosan.

akkor az egerek táncolnak (Bem Magyarhonban volt!). S hogy én is ki ne maradjak a tánckedvelők sorából, tehát rászántam magam Vöröstornyon is egy vigalmat adni. A szebeni világot meghíva, noha néhány törzstiszteket kivéve senkit sem ösmertem, szinte a török urakat is megkértem; hogy szíveskednének megjelenni. A nap első májusra volt határozva, mint azon napon még a Schwarzwelb világban is Vöröstornyt a szebeni sáskák megszozták lepni; így tehát jónak találtam őket elkészülve elvárni. Olyan különféle nemzet egyvelegét, nem hiszem Kedves Barátom, hogy valaha Vöröstorony fogadott volna. Ott volt a magyar, horvát, osztrák, szász, oláh, török és muszka (ezen utolsók mint szökevények, csak kapuőrül voltak felállítva) volt[!].⁴⁷ Aristocratiai és Democratiai párt, egyáltalában, egy nagyszerű egyveleg; a társalgás mind a két részről, hanem különözve élénken ment, még őket éjjél után egy titkos riadó verés és futás által elnémítottam; az ágyúk és a puskák szólottak, a nők egyik ájulásból a másikba estek, s azt vélték, hogy a szabinusi nőrablás következik, az ecet nem volt elegendő fellocsolásokra; látván, hogy bíz ezt valósnak veszik, alig győztem a legnagyobb hidegvérrel is vélek elhitetni, hogy az egész csak vakláрма. A szebeni hősök nagyobb része fejüket vesztve egyik a másik podgyászát kapkodva, alig válnak ijedségekből feléleszhetők; további leírását fölöslegesnek találok, mert csak 8 nap tartott, s azt az újság úgy is elég bőven rajzolta le.⁴⁸

Május, június és július hó 20káig különféle viszontagságokon átgázolva az idő eltölt. A muszka már Besztercénél és Brassónál bétört, Bem vélek nagy csatákat vívott, nekem azt írta, hogy semmi esetben a szorosból az országra ne szoruljak, hanem ottan életre-halálra küzdjek. Szép föladata egy oly csekély csapatnak, tudva azt, hogy idegen földről támadás nem történhetik, mi is csak az ország belsejéből reménylhető, s úgy is lőn, még Bíró őrnagyot 3 majd csaknem haszonvehetetlen fegyverzetű századaival küldötték segítségemre. Július 21kén a támadás Szeben felől 9000 muszka által megtörtént, ennek ellenében 1500 emberrel 3 órai csatázás után minekutána már 500 emberem oda-veszett, 3 ágyúm elpattant, a hazámból kivonultam, s talán tőle örökre búcsút vettem, s itten most török pártfogás alatt, hanem 7000 muszkával táborozunk (azon különbséggel, hogy azok fel, mi pedig lefegyverkezve). Ezen levelemet ezen szép táborban írom, s küldöm Sári markotányosnéntől, kit is kérek, jutalmaz meg egy pár magyar huszassal, mert tudom, hogy már a Bankónak eddig úgy sincs értéke, én is szívesen adnék néki útiköltséget, de a hol nincs, onnan ne végy, s így tehát megelégedett az arccirógatással. Jövő levelem vándorlásomat fogja tárgyalni, addig is az én Istenem áldjon meg, ne felejtkezz meg, ha mindjárt idegen földön vándorló, de téged még is

forrón szerető Barátodra,

Ihászra

Kutahija, március hó 8kai 1851.

II.⁴⁹

Ihász Dani alezredes született 15 Sept 1814 Nagy Dém. Veszprém megyében.

Június 30ka 1849ben Bem altábornagy úrtól midőn már a muszkák Beszterce és Brassónál bétörttek és a mieinket vissza nyomták, mint Vörös Torony Szoros parancsnoka azon szigorú parancsot kapám, hogy a parancsnokságom alá rendelt 55ik zászlóalj al ellenség ellenében életre halálra küzdjek és semmi feltétel alatt a szorosból az országban bé ne menjek.⁵⁰

Július 16kán 1849 Bíró Ede őrnagy úr a 88ik zászlóalj Parancsnoka ki is a Fenyőfalvi híd védelmére 3 századdal és 4 ágyúval volt rendelve, azon utasítást kapá, hogyha magát a nevezett állásán

⁴⁷ Csány László Kossuthnak írt 1849. május 2-i levelében csalódottan írta, hogy „A török tiszték nem bártorkodtak eljönni a verestoronyi bálra, egy törzsvost küldének oda, pesti születésűt. Ez mondja, hogy amíg az orosz seregek el nem távoznak, nem mernek a törökök nyilván hozzánk csatlakozottoknak mutatkozni, de azután számolhatunk reájok. Fegyverkapathásra máris van reményeége általuk Czetznek.” Csány ir. II. k. 302. o.

⁴⁸ Az eseményről és Ihász tréfájáról a *Honvéd* 1849. május 8-i száma tudósított. Ott április 30-át jelölték meg a vendéglátás napjának.

⁴⁹ MNL OL R 125 1. d. 59–66. ff.

⁵⁰ Bem utasítása: MNL OL R 125 1. d. 19–20. ff.

nem tartja, hozzám Vöröstoronyra húzódjon, - ennek következtében erőm növekedett 9 századra 2, 6 fontos és 6, 3 fontos ágyúra, még 30 Kossuth huszárra, mind öszve 1700 ember.

Julius 19kén estve az ellenség előrenyomula Biró őrnagy úr előrségéig, rövid tüzelés után ismét visszavonula. Másnap reggeli 4 óraker a muszkának túlnyomó ereje állván mint egy 8000 gyalog 1000 krími kozák és 16 nehéz ágyúból ujjon megkezdé a támadást. Annak erős tüztét fölfebb említett őrnagynak parancsnoksága alatt álló 3 század és 4 ágyú 2 óráig vitézien állék, de látván hogy ha még tovább állaná a tüzet, tehát átszárnyaltatva, csekély erejével, tőlem elvágódtatna; ennek következtében kéntelenítetett Vörös Toronyra vonulni.

Itten a csata újból megkezdődött, de minekutána Vöröstorony sem a természettől úgy alkotva, sem úgy erősítve nem volt, hogy az ország belsejéből támadó ellenségtől, főképp oly túlnyomó erőttől (1700, 9000 ellenében) védődhetjék, melynek következtében, látván hogy elrendelt századjaim ellenében mindenütt egy zászlóalj állott, s mindenütt oldalban vezetődnek, kéntelenítettem az egy óráig tartó szorosan, csatázva egész a veszteglőig visszavonulni.

Itten egy két nappal előbb rögtönzött sáncban kezdődött a 3ik pontja a csatának. Hat ágyú ezen nevezett sánkra rendeltetett, 2 az oláh határ felé volt szegezve, minekutána onnét is vártuk a támadást, 2 század a sáncnak bal hegy oldalára fel állítva, az előnyomuló ellent onnét hátráltatni vala rendleve. A 6 hat [sic!] ágyú kegyetlenül dolgozott az ellenével, de éppen midőn az ellenfél elszánt rohammal halada elő, egy 6 és egy 3 fontos elpattana, mely nem csekély zavart idéze az ágyúsok között, ezen zavarban, mind a 6 ágyú lecsúszott a félig készült homok sánctól, és így a hegyoldalban felállított 2 századnak tartása következtében sikerült egész az oláh határig vonulni. Itten ismét új állást véve elszántan vártuk ellenünket, de sajnos hogy majd csaknem már 600 ember veszteséggel (részint halott, sebes és fogoly) ellent állottunk ugyan, hanem egy 3 fontos újonnan darabokra patant, s azon hírt is hallottuk, hogy hátunkban 2 zászlóalj jó; hazánk határától búcsút kelle vennünk.

Az út elrontása következtében az ellenség bennünk gyorsan üldözni képtelen vala, így leverve idegen földön elértünk a törökök előrségeikig.

Kinin a legelső falu a határtól mint egy óra járásaira, hol is az első török katonai állomás vala. Az ottan állomásozó katonaság az én vonulásomat észrevéve a falu eleiben úgy állván ki, hogy a távolból száma nagyak láttassék; én céljukat mind nem tekintve, még megmaradt csapatomat rendbe szedve feléjük közeledik, és egy bizonyos távolságban megállítván, magam Cseh Imre⁵¹ százados úrral (ki is a határszélen hozzám mint török tolmács volt rendelve) előre vágattam, s találkoztam az ott lévő török ezredes (Kadri bég) parancsnokkal, kinek az egész eseményemet, hogy a túlnyomó erőnek engedni kéntelen, nála pártfogást kérnék, ki is azon feltétel alatt, hogy ha fegyvereimet lerakatnám, szívesen fogadja, s hozzá téve azon ígérettel, hogy fegyvereimet mindenütt kocsikon utánam hordatja, míg valahol újra jó módjával kedves hazánkba becsúsztathat (ezt mind a magas Porta nevében ígerte). Ezen jó szándékának engedve, a fegyvereket a falu végén a legnagyobb rendben lerakattam, de még egészen le sem rakva már a muszka kozákok vágatva előre nyomultak; ezt a török parancsnok látva csapatomat egy jó alkotású dombra rendelte, engem pedig egy házban kísértetett, hová is két strázsát állíttatott. Alig egy ¼ óra eltölte után egész egy muszka armada ott termett, 6 muszka és egy osztrák generális vezérlete alatt. Egészen magamra hagyva, csapatomról mit sem tudva, vártam az egésznek kimenetelét.

Többen a muszka tiszték közül kíváncsiságból-e vagy gúnyból be akarának hozzám jönni, de a török strázsák egy átaljában ellenezték. Az ablakon mi az utcára szolgált kinézve, látám ágyúimat a muszkáktól vissza kísértetni, s nem tudtam mire vélni a dolgot, minekutána a török ezredes nékem szavát adá, hogy semmi feltétel alatt kezeiből ki nem adja, sőt mindenütt utánam vontattatja.

Az ajtóm nyílt elvont az ablaktól, s hozzám lépett a török ezredes, kíséretében egy muszka főtsit, kinek rangját és nevét nem tudva, nem a legnagyobb tisztelettel fogadtam, minekutána nem tudtam, hogy a Portának vendégje, vagy fogolya vagyok-e, de miután következő kérdéseket tevé, t.i. hogy én vagyok-e ezen csapat parancsnoka? Mire igennel feleltem, tovább hogy miképp bátorkodtam ily maroknyi csapattal oly roppant test ellen csatázni? Felelet (még mindig fődözött fővel): Uram, én mint régi katona, megszoktam fölfebbvalóimnak parancsát teljesíteni, parancsom pedig az vala, önökkel életre-halálra küzdeni; hogy azt egészben nem teljesíthettem, azt az urak tudhat-

⁵¹ Cseh Imre (1805–1852) százados, a vöröstoronyi dandár vezérkari tisztje.

ják, hogy mily roppant erővel és mi módjával körül voltam véve, és minekutána már 1/3 csekély erőmnek veszve volt, kéntelenítettem maradékkal keresztül törni. Tovább: Tehát mért nem adta meg az Úr nékem magát? Felelet: hogy ha tulajdon szemeimmel nem láttam volna, hogy a kozákok szegény fegyvertelen honvédeimet is leszurdalták, talán meggondoltam volna magam.

Bosszú látszott vonásaiból, de mind amellett még azon kérdést intézi hozzám, hogy mit fogok most a töröknel enni? Mire azt feleltem kalapom levéve: „Uram, hogyha nékem a török Porta kenyeret nem ad, tehát kenyér haját koldulni fogok”. Erre mérgeesen az ajtót felrántja, néma búcsúzással magamra hagyott, magamban azt gondolva, hogy kezeitek között vagyok, azt tehetitek vélem, amit akartok. Minderre neki bátorodtam, az ajtón kilépek, mit is barátságos török őrjeim nem ellenzék, s az ajtó mellett padra ülék; mintha valami nagyszerű csuda állat lettem volna, úgy ömlöttek oda a muszka tiszték bámulásomra, s különbözőkérdésekkel, és dicsérettelkkel illettek; a többek között egy azt mondja németül, Mein Herr wir hätten nicht gegen einander, sondern gegen einen dritten fechten sollen, ewig Schade für so eine brave Truppe und für so ein Geist wie die den Ungarn.⁵² Erre látám, hogy egy mellette álló fiatal tisztcskének könnybe borultak szemei. Azon főtisztnek nevéért kértem, ki nálam a szobában volt a török ezredessel, s azt mondták, hogy Lüdersz⁵³ Commandirozó Generális lett volna. Egyszerre hangzott a trombita és dob, futva hagyának helyemen, s csöndesség lón a faluban.

Ezeknek történte után többek tisztjeim közül szabadon jövének hozzám. Öröm leppe találkozáson, kértem, hogy szegény csapatom hol vagyon, mire a török ezredes is oda jött, s szabadon vezettek az enyimekhez. Ők egy tágas dombon már akkor mind sátorok alatt tanyáztak, egy bizonyos távolságra körülvéve, egy bizonyos távolságra körülvéve török lovas és gyalog strázsáktól, de közel sem azért, hogy netalántán szökjünk, hanem, hogy a mellettünk mintegy száz lépésnyire tanyázó, 7000 főből álló muszka csapatától ne ingereltesünk; jöttek ugyan közülük temérdek bámulók, kik még is a török őrkötől szitkozódó s durván hangzó szavakkal vissza utasítottak.

Örömtelve ismét az enyimek közt, elbeszéltem magamnak, hogy övélük azon idő alatt, míg tőlük elkülönözve voltam, mi történt. Ők a legnagyobb rendben sátorokban helyeztetődtek, rövid idő eltölte után nagyobb része a muszka tisztikarnak a dombra fölment, a legyőzötteket keservekben szemlélni; hanem nem csekély bámulás lépé meg őket, midőn Dorsner⁵⁴ osztrák generális, a csekély számú csapatot (1133)⁵⁵ zárt sorokban rendelé, s őket felszólította, hogy aki véle hazájába szabadon vissza térni szándékozik, bátran lépne elő. És kik léptek elő? Egy néhány besorozott osztrák fogolyok. Abban a reményben élve, hogy minő bátor csapattal fogja gyáva zászlóaljaikat növeszteni, és csak a gyávák tértek vissza. Voltak vagy öt muszka foglyaaim az 55ik zászlóaljba bésorozva, azok az Istenre rimázkodtak, hogy honvéd ruhába átöltözve dognának el őket, mi is szerencsésen sikerült, és nálunk maradtak.

Most már magam is a táborban szállásoltam, hol is még 7000 muszkával együtt tanyáztunk, csak hogy török örök által elkülönözve, azon különbséggel, hogy ők szabad egy alatt, mi pedig sátorokban. Ezután a muszkák magukat kipihenve, vissza Szebennek indultak, magukkal víve több csatákban győztes fegyvereinket. Ami tulajdonunk volt, azt meghagyták volna, hogyha előre tőlünk el nem rabolták volna.

23dik júliusban, eseményünkről tudósítva, megérkeze Ismail Pascha, ki is tüstént a Kadri Bey török ezredest Bukaresztbe kísértette fegyvereink átadása végett.

Ismael Pascha egy igen barátságos katona, irányunkban a legnagyobb illendőséggel viseltetett, ki is tüstént rendeléseket adott, a jobbani ellátásunk végett; minekutána edeléig csak kenyeret kaptunk tőlük, marháink még magunknak voltak, csakhogy a főzőedény szűke miatt ki hogy tudta, úgy sütötte meg a húst.

⁵² „Uram, nem egymás ellen, hanem egy harmadik ellen kellett volna harcolnunk. Örök veszteség egy ilyen bátor csapatért, egy ilyen szellemért, amilyen a magyar.” (ném.)

⁵³ Lüders, Alekszandr Nyikolajevics (1790–1874) orosz tábornok, az V. hadtest parancsnoka.

⁵⁴ Franz Dorsner (1795–1852) a 14. határőrezred ezredese, 1849 elején hagyta el egységét és szökött át az osztrákokhoz. 1849 nyarán összekötő tiszt az erdélyi orosz csapatok főhadiszállásán.

⁵⁵ Orosz források szerint a magyarok száma a fegyverletételkor 1020 fő volt, és több mint 300 foglyot ejtettek. *Nyepokojcsickij* 90. o.; Fuád július 27-i levele szerint a határt 1120 magyar lépte át. *Nazır* 2006. 38. o.

Csekély számú csapatok, lelkes tisztekkel ellátva, éppen nem voltak leverve, minekutána azon kellemes remény táplálta őket, hogy lehetetlen az, hogy hazájuk elveszthessen; ami több még, Izmael Pascha is azon ígérettel biztatott, hogy Orsovánál, vagy más úton vissza ad bennünket, hazánknak.⁵⁶

III.⁵⁷

Viddinben Katona⁵⁸ ezredes úrtól sept. 14-én⁵⁹ 1849 az parancsnokságot a magyar tábor fölött általvettem. A táborban egy általános megalégedetlenség uralkodott, nagyobb része föllebb valóik által izgatva a hazabocsátást követelték, a józanabb rész mégis inkább idegen földön sínlódni, mintsem honn, vagy pedig a zsarnok szolgálatjában létezni óhajtott. Farkas⁶⁰ ezredessel a Palatinális huszároktól és Rosti⁶¹ őrnaggyal a vadászoktól több öszve ütközésem volt, hogy mi oknál fogva ösztönzőm a tábort a török iga alá, midőn elhagyott hazájukban szabadon vissza térhetnek. A szökés nagyban megkezdődött, 40-en 50-en egy éjszaka több tisztek is együtt próbálták, de nem sikerült nékiek, és mind vissza hozták őket. A viddini Pascha Zija kijött a táborban, előrendelte az egész csapatot, s kérdé, hogy mi az oka szökdözéseknek, minekutána minden nap kikapják az élelmeket, a Kormányzó úr dohánnyal ajándékozta meg a legénységet, de nagyobb része, főképp a székelek még is azt felelték, hogy ők elszöknek. A nevezett Pascha még közibek való ágyúztatással is fenyegeté őket, mire azt felelték, tessék, ők nem rettegtek ott is, hol több ágyúnak és nagyobb erőnek voltak kitéve. A demoralisatio a csapatnál napról napra nőtt, természetes, mert külömbféle ezredektől és csapatokból, nagyobb részént tisztjüktől elhagyatva, gond nélkül voltak. Több ízben mondám, hogy inkább 20.000 fegyveres erőt 60.000 ellenében vezérelni, mint ily csekély számú demoralisált fegyvertelen népet kormányozni. A betegség (cholera) nagyon kezdett uralkodni, napjában 5-6, több ízben reggelre a sátor utcákban 2-3 is találtatott halva. Cseh Imre százados, ki még Vöröstoronynál nálam mint török tolmács volt, itten is azon szereppel volt felruházva, és még az élmezést is, ami a táborban a legnagyobb föladat volt, ő viselte; ezen becsületes és lelkes honfinak, kitartó türelemre és szolgálatjábani túlságos iparának és fáradtságának, erős és még több erélyes és igazán hozzám való ragaszkodású tiszt uraknak köszönhetem, hogy a parancsnokságot továbbra is képes voltam viselni.

Kormányzó urunk küizene egy ízben hozzám, hogy föllebb említett százados úrról bővebb ismertetést küldjek be néki, minekutána Szöllösit, ki nála mint tolmács lévén, elbocsájtotta s heliben ötet szeretné. Mit mondhattam volna mást egy oly férfiúró, mint ő, ki hazájában mint értelmes ember annyit tett, hogy többet tenni egy böcsületes honfinak túlságos kívánat volna. A Kormányzó úrhoz jutott ennek következtében, de mind a mellett, midőn látta, hogy ő nélkül a táborban nagy hiány lenne, tehát ambíciója oda vitte, hogy mind Kormányzó úrnál, mind pedig a táborban szolgálatját pontosan és minden hiány nélkül viselte.

Az hidegek és az esőzések beállottak. A népnek nagyobb része ruhátlan, tisztjeik nagyobb része a városban költözött, úgy annyira, hogy több századoknál csak őrmesterek vezényeltek. A törzstisztek közül csak magam mint parancsnok és Bíró őrnagy úr, a 88-as zászlóalj parancsnoka maradt künn.

⁵⁶ Robert Colquhoun bukaresti angol konzul 1849. július 23-án arról írt Palmerstonnak, hogy kb. 1100 fő, valószínűleg a vöröstoronyi őrség, átlépett Havasalföldre és megadta magát Izmael pasának, aki aztán lefegyverezte őket, azt mondta nekik, szabadok, mehetnek, ahová akarnak. A tisztek, köztük egy ezredes és 2 őrnagy, a táborban maradt, és rangjuknak megfelelő ellátmányt kapnak. Ömer pasa tudatta Colquhounnal, hogy pár órával a magyarok érkezete után Lüders Izmael pasához küldetett, követelve, hogy a fegyvereket az oroszoknak adják át, ami meg is történt. *Correspondence Relative to the Affairs of Hungary 1847–1849*. London, 1850. 293. o.

⁵⁷ MNL OL R 125 1. d. 31–36. ff. Megjelent kisebb pontatlanságokkal: Világos után. Ihász Dániel naplója Viddintől Kiutahiáig, *Világ*, 1923. február 8. 3–4. o.

⁵⁸ Katona Miklós (1813–1886) alezredes.

⁵⁹ Az Ihász-iratok között található levélmásolatok között szerepel Bem utasítása, amely szerint a parancsnokságot szeptember 21-én vette át. MNL OL R 125 1. d. 37–38. ff.

⁶⁰ Farkas Károly (1811–1868?) ezredes.

⁶¹ Rosty István (1817–1869) őrnagy.

A kellemetlen őszi idő végett 15-dik *október* 1849 béquártélokban bennünk a városban, a legénységet nagyobb részét 20, 30–50 istállóban, kamarákban és kávéházakban. Még csak akkor kezdődött meg nehezebb oldala parancsnokságomnak, az engedelmességet nagyobb részént felmondták, tisztelet, becsület Bíró őrnagy az 88. zászlóalj, Fráter⁶² százados az 55-ik z-a. és Knall⁶³ százados a tüzér parancsnokoknak, ezek még fenntartották a rendet csapatjuk fölött, nem különben Weigli Vilmos⁶⁴ százados úrnak, ki is, mint akkori segédem, fáradhatatlanul működött, de a többenél sem szép szó, sem fenyegetés nem használt. Előtte való napokban Hauszláp⁶⁵ Generalisnak nagyszerű macskazenét csinált a Magyar Emigratio, minek következtében kéntelen volt a Gőzösre szállásolni.

Október 21. 1849. Hauzláp generális az hazájokban visszakívánczókat a hajóra vette (2228 férj és 98 asszony össz. 2326⁶⁶), a hajóra szállás alkalmával rémítő fütyű és kurjongatás illeté Hauzláp Generálist és csak török katonaság által távolítottak el az itt maradók, ottan a Parancsnokság részemről mit sem használt volna, és útnak indultak. Másnap a Török parancsnok (Táborfőügyelő) kívánta tőlem, hogy adnám bé a főző edényeket, csak ekkor jöttem még zavarban, minekutána előtte való nap képes beszédni nem valék, és mostan meg azon hírt vevém, hogy nagyobb részét a réz edényeknek eladták, csak nagy nehezen tudtam megmenekedni a pénzbeli megtérítéstől, mit is szinte Cseh Imre százados úrnak köszönhetek.

November 3. 1849. Elindulánk Sumlára, az útban több kellemetlenségek történte mellett is rendben tarthattam a csapatot, köszönet az illető parancsnok uraknak. Lovtsai⁶⁷ Statioiban könyörögtem Kormányzó úrnak, már harmadízben, hogy mentene fel a parancsnokságtól, hanem ezen alkalommal sem sikerült kérésem, csak azon vizsgálatással bocsátott el, hogy mihelelt Sumlára érkezünk, köszönettel fog irántomban viseltetni és másnak fogja átadni a parancsnokságot.

21-ik 9-be 1849. Megérkezénk Sumlára. Itten a Kormányzó úr vizsonti kérésemre csakugyan felmentett 10 hétig viselt terhem alól és átadtam Gabos[!]⁶⁸ alezr. úrnak a parancsnokságot.

Sumlán egyszerre az a hír futamodott, hogy valami Jazmagyi nevezetű osztrák cinkos itt volna vagy 12 magával, mint orgyilkosok, köztünk az ő pokoli tervüket kivívni, főképpen szeretett Kormányzó urunkon. Szokás szerint Vöröstoronyból menekült tisztí bajtársimmal együtt ülénk, és éppen ezen hír futamodása alkalmával együtt voltunk Bíró őrnagy, Fráter Alajos százados 44 éves, Bihar megyei Érselind helyséből. Török Lajos százados 36 éves, Bihar-megye Vánszod helység Koszta Márton százados, Weigli Vilmos százados, Kinizsi István százados, Bodola Lajos százados.

Ezen urakról azt vagyok bátor megjegyezni, hogy ha egy hazának csak egy harmada ily lelkes hű és ragaszkodó fiai volnának, tehát soha se volna egy haza is veszve. Életemnek legszebb idejét sajnos hogy röviden, de örömmel a csatatéren éltem vélek, hol is több ízben hazájukért a halálnak hidegen és bátran néztek szemében, kétséges esetekben nem csüggedtek el és csak egy szent céljuk volt, szabad hazáért élni és minden időben meghalni.

És tüstén tanácskozáink, hogy Kormányzó urunkra ügyelnünk kell, s hogy ha terhére nem fogna lenni, mindennap egy közülünk, azaz a 6 főnt nevezett Százados Urak közül ottan felváltva őrködnek s hogy hír nélkül hozzá senki, bárki légyen is az, bé ne mehessen.

Ez alig gondolva volt, már ki is volt víve. Fráter és Veigli tüstént elmentek a többinek nevében a Kormányzó úrhoz és előhozák néki tervünket, mit is köszönettel fogadott s így fölötte a szigorú őrködés meg volt.

Eljőve azon szomorú idő, hogy kedves Kormányzónktól meg kelne válnunk, mert a kegyetlen sors ötet közülünk egy idegen világrészben hazája küzdéséért számkivetette, de mi azt gondolánk magunkban, hogy már több lehetetlennek vélt dolog lehetségessé vált, talán Kormányzónkkal való együtt maradás is, kit mink szívünkben imádásig szeretünk, sikerülhet és hála az egeknek, a

⁶² Fráter Alajos (1807–1859) 1848. november 16-tól százados az 55. zászlóaljnál.

⁶³ Knall György (1811–?) tüzérszázados.

⁶⁴ Waigli (Veigli) Vilmos számvevő százados az 55. zászlóaljnál.

⁶⁵ Franz von Hauslaub (1798–1883) cs. kir. altábornagy, 1849-ben a magyarországi osztrák hadsereg tüzérségi parancsnoka.

⁶⁶ Török források szerint a hazatérők száma: 3156 fő volt. *Göyünç* 1976. 175. o.

⁶⁷ Ma: Lovecs, Bulgária.

⁶⁸ Helyesen: Kabos Károly.

sors kedveze, mert annyira ostromoltuk az emigratio dolgában hozzánk küldött Achmet Effendi commissárius urat, hogy több ízben a túlságos nyakára való járásunk kő szívét megpuhítá és azon feltétel alatt, hogy mink ott semmi jót nem reménylhetünk, szabadulásról egyhamar ne is álmodozunk és hogy ő eltartásunkra nézve legkevesebbet sem ígérhet, megengedé, hogy követhetjük azt, akitől mink holtunkig megválni, a legnagyobb nyomorban is nem óhajtunk.

Öröm telve jelenénk meg Kormányzónknál jelenteni, hogy kedveze a sors és őtet követhetjük, de mennyire le valánk verve, midőn Kormányzónk úgy nyilatkozza, hogy ő azzal lelkét nem terhelheti, hogy minket minden sors viszontagságainak kitéve magával vihessen, de mi jól megfontolva a dolgot, s előttünk volt mind hazánk, s mind pedig a világ ítélete, hogy mink egy oly férfiút, kit Isten után imádunk, egyedül számúzva a világban bocsássunk, kit eddig a pokoli művektől megőrizve, most annak karjai közé eresztenénk. Itt is megtörtük a követ és Kormányzónk nem tagadá meg tőlünk azt, a világ előtt büszkén mondhatni, hogy őrizzük a magyar nemzetnek egy oly kincsét, amely kincse minden nemzet büszke lehetne, és így a legnagyobb meglepéssel most is szerencsések vagyunk, a legközelebbi körében lehetni.

Ihász alezredes,

az sorokban nevezett vöröstoronyi menekültek nevében is.

IV. Ihász Dániel naplója⁶⁹

Sajó Károlyné Kvassay Júliáé

15 Február Sumláról 1850

Kossuth a katonai laktanyában érzékenyen elbúcsúzott az ott maradottaktól, mi is szinte barátainktól s ismerőseinktől, felraktuk kevés holminkat egy török szekérre, déltájban indultunk; a város végénél fel volt állítva a török katonaság, zenekar játszása közben tisztelgett zászlójuk Kormányzónk előtt, mi pedig szomorúan néztük a hideg udvariasságot játszó Achmet Effeni comediáját és mentünk hideg esős időben és sárban. Estve 10 órakor átfázva értünk a Jeni Bazár (Újvásár)⁷⁰ városkában, hol török gazdánk Ibrahim jó meleg szobára várt, s igen szívesen fogadott.

16. Az átkozott sárban lovagoltunk more patrio⁷¹ emlékezve az Alföld utaira; Kossuth kocsiát előbb 6 aztán 14 bivaly húzta, a vidék szép, de műveletlen. Estve Jaszutepén⁷² Bektes török gazdánk, kandallós szobába vezetett, egy bödönre tett tepsziből asztalt készített s maga is mellénk guggolva hordatta két felesége készítette ételeit: levest olajba sült gombóckákkal és rizzsel, sült pulykát rizzsel töltve, árpa kását, pitát, tatli pitát,⁷³ töltött káposztát, piláfot és főtt körtét; reggelije szintén igen jó ízű; ezen estén Fráter kapitányról tréfás verseket írtunk.

17. Devne konákba⁷⁴ értünk ez két Hánból (fogadóból) áll, egy kis folyócska partján, a vizen néhány malom s egy kőhíd; mi négyen Bíró őrnagy, Áts pap⁷⁵ és Kinizsi Kapitány egy tornácon hálunk; a szél fújtt föl kandallónkon, a grádics feljárását ajtó nem zárta, ablakok csak pokróccal akasztva be s fölül egy nagy lyuk a padlásra, az éjszaka hideg hóvizattal.

18. Reggel indultunk, regényes, de kopár hegyek közt, csaknem estig lovagolva értünk a várnai csataterre; balról esett a Devne vize mocsáros tavával, jobbról nem magas hegyek. Ezekre támaszkodott hajdan seregünk jobb szárnya, hol a horvát bán s az egi érsek álltak. A mocsárba fült a váradi püspök, az elesettek közt feküdt Bátor István. Ulászlót Hodza Janicsár⁷⁶ vágta le, s fejét a

⁶⁹ A kézirat másolata birtokunkban. Itt mondok köszönetet Hermann Róbertnek, aki a másolatot rendelkezésemre bocsájtotta és sok segítséget nyújtott a forráskiadás során.

⁷⁰ Ma: Novi Pazar, Bulgária.

⁷¹ Hazai módra.

⁷² Jasutepe, Bulgária.

⁷³ Édes pita.

⁷⁴ Ma: Devnyam bulgária.

⁷⁵ Ács Gedeon (1822–1887) református lelkész, nemzetőr a szabadságharcban, Törökországban az emigráció lelkésze.

⁷⁶ A janicsár neve a török krónikák szerint: Kodzsa Hizir volt. *Jefferson* 2012. 6. o.

Padischa[!]⁷⁷ mézben tetetve küldte Bruszába Zsübbe Alli⁷⁸ helytartóhoz, ki azt lándzsára szúrta, hordoztatta az utcákon. A csatatéren áll egy kerek halom, úgy látszik, kézzel csinálva, hihetőleg őseink csontjait födözi, szomorú nap volt, mellyen elesetek, de az ország önálló maradt, s volt egy Hunyadia; szomorúbb nap a mienk, hazátlan bujdosóké félig raboké. kiknek elvesztett hazát, és elvesztett szabadságot kell gyászolnunk, s ád-e az Isten az áruló Görgei utódául hú s vitéz Hunyadit.

Estve felé értünk az erős fekvésű, de rossz karban tartott várban, a Pascha lakában szállottunk mindnyájan. Komor érzelmeket szült bennünk a valóságos bezáratás, melly miatt a várost nem is nézhettük meg, s e komorságot a Pascha európais ebéde s villámira hasonlító bora se enyhítette. Ebédre hoztak tészta levest, csirke sültet, halat aspikkal, pörkölt húst mandulával, sült halat, sonkásnak látszó bélest, sárga répát, süllyt pulykát töltve, póréfőzeléket ju[!] szalonna szeletkéekkel, töltött káposztát, piláfot, (*olvashatatlan*), különféle tortákat, jó narancsot, fűgékét, mandulát, mazsolát, gránátalmát, s még más különféle keletiesen készített salátákat; a bort várnai termésnek mondták. Másnap

19. délután a tengerpartig felállított katonaság sorai közt, indultunk a török gőzösbe, melly a kikötőben horgonyozott.

Várna nem szép, mintegy 15000 népességű városocska. Kikötője legjobb a török birodalom fekete tengeri kikötői közt. Búcsút vettünk Európa földétől, talán örökre. Hajónk neve Tárrí-bárrí,⁷⁹ a személyzet mind igazhívőkől volt. Délután indultunk.

Kutahjából elutazásom jegyzéke!⁸⁰

(...)

October 1. 1851. Kossuthnak a Marseilben tartózkodó amerikai consullal egy kis öszve zördülése volt azért, hogy a consul azt írta a hajós kapitányunknak: mondja meg Kossuthnak, hogy az amerikai lobogót compromittálta. Miért Kossuth bosszankodott s haragudott különösen azért, hogy miért izeni az azt egy harmadik által. Egyébiránt Kossuth azt mondá a kapitánynak: ha ő szerintök az amerikai lobogót compromittálta, ő az alatt tovább nem maradhatván, a legközelebbi partra kéri kitételét s majd számolni fog ő tettéért az amerikai népnek. Az Consul bocsánatot kért, de az ők magok viseletét nem feledhetni.

Dél után kezdették katlanunkat fűtni, a nép tódult a partra, a kik csónakon kaphattak csónakon úsztak a fregáthoz s úgy libegték azt körül mint apró kacskák az anyjukat. Több bokrétaikat s koszorúkat hoztak Kossuthnak (többnyire hervadhatlan vörös és fekete virágból csináltak), egyet a következő verssel, melyet nagy tűzzel mint szinte a Marseilleszt is több ízben énekeltek.

Montagnarde

1.

Puisque l'Union fait la force,
Mortagnards demeurons unis;
Entre nous, jamais de divorce
Pous le bien de notre pays;
Courons ensemble á la conquéte
De nos droits á l'Egalité;
Et s'il le faut, ce jour de fête,
mourons tous pour la liberté.

2.

Réveille toi, Peuple de France
Il en est temps, ou desormais
Tu perdrais ton independance
Et jusques au nom de francais;
Contre toi, l'aristocratie
S'unit aux Cosaques du Don;
Pour ses supports de Tyrannie
Plus de pitié! plus de pardon!
Puisque etc...

⁷⁷ II. Murád (1421–1451) oszmán szultán.

⁷⁸ Bursa az Oszmánok akkori fővárosa volt. Dzsibali, Dzsebe vagy Dzsübbe Ali néven ismert történelmi személy. *Eyice* 1965. 208. o.

⁷⁹ Helyesen: Tâir-i Bahrí ("Tengeri Madár").

⁸⁰ Erősen átírva, kihagyásokkal és szerkesztve a szeptember 11-i bejegyzéséig közli: *Áldor* 1870. 34–39. o. Nagyobb szövegűséggel, de hasonlóan számos pontatlansággal és kihagyással kiadva: *Hory Béla*: Egy kiszakított lap Ihász Dániel naplójából. *Jónás Lapja*, 1. (1873) 3. sz. január 19. 17–18. o.; 4. sz. január 26. 26–27. o.

3.

Ils ont lassé la patience
Du peuple qui voulait pour don
Droit au travail, sa recompense,
Oh! desormais plu de pardon!
Contre leur lâche politique
Avant qu'ils n'atteignent leur but,
nous defendrons la Republique
Comme en hongrie a fait Kossuth
Puisque etc...

4.

Ils ont, dans une guerre impie,
Trop entaché notre drapeau,
Dans le pologne, en Italie
Ils ont fait metier de bourreau.
Plus de Pardon! Car à leur guise,
S'imissant en nombre infini,
Ils écrassent Rom et Venice,
Mais il nous reste Mazzini
Puisque etc...

5.

De tant d'affront, de tant d'offense
Pour nous laver malgré nos forc,
Ce n'est point assez de la france
Nous affranchirons l'univers.
Plus de pitié dans cette lutte.
Vengeons nous! donnons nous la main!
Relevons nous! et que leur chute
Sois l'oeuvre de Ledru-Rollin
Puisque etc.

6.

Plus de pitié dans la bataille!
Que ce combat soit le dernier;
Nous ne craignons point la mitraille,
C'est pour nos droits qu'est le laurier.
Mourir en ce jour, c'est Renaître
Glorieux et libre à jamais,
c'est fuir la ferule du maitre,
Et c'est mourir en vrai francis
Puisque etc.
fin.

Számtalanszor éltették Kossuthot, magyarhont az általános köztársaságot, s az Amerikai Egyesült Státusokat; miket mi is viszonzottunk, s induláskor a Marseilli utóját velök együtt felemelt kalapokkal mi is rányomtuk, s midőn a kikötő kapujánál álló tömeghez ért fregattunk, szabad gondolkodású matrózaink, kik már addig is bosszankodtak a kapitányuk gyalázatos gyáva magaviseletéért: nem csak annak tudta nélkül, hanem az első hadnagy tilalma dacára az első árboc kötél létráira felfutottak s emelt kalapokkal háromszor hurrát kiáltottak, s mi ezen a francia néppel zajos tetszésünket nyilatkoztattuk.⁸¹

Marseille egy a legnagyobb, leglátogatottabb kikötők közül. Régi kikötőjében ezer meg ezer kereskedő nagy vitorlás és gőzös gályák állanak, árbocaik sűrűsége roppant erdőt képezve. A régi kikötő torkát zárja egy fogolytartó vár; vízzel körül véve, melynek délfelőli torony bástyája még a régi római korból való. A város nagy s igen szép, utcái szabályozottak, szélesek s egyenesek; egy-két emeletes házat a belvárosban nem is láthatni, még a 3 emeletes is ritkaság; mert ott mind 4–6 emeletes magosak vannak, nem a legújabb ízléssel ugyan, de csinosak. Bámul az ember azon a pazar luxuson s roppant gazdagságon, mit drága boltjai mutatnak. Egész belvárosa a földszinti rész mind ily szemfény vakító drágaságokkal tölt boltokból és kirakásokból áll. Szóval e tekintetben a ki Bécsset látta, még Marseillt nem látta, kivált estve éjjelig, midőn minden utca minden bolt belseje sűrűn szeszlánggal világítva, tündéri látványt idéz elő. Utcái csinosan, célszerűen kövezettek, a szélesebbek fasorral ellátva sétatérül szolgálnak, melyek közül egynek a legmagasabb pontján közepén van egy óriási szökőkút. Vízi növényekkel s fácskával beültetett nagy kő medencéje, mint egy 4 öl átmérőjű, közepén egy öl magasságú emeletes, s ennek közepén sűrűn sok sugárban (összesen mint egy 1 láb átmérőjű) szökik a víz erős zuhogással 2–3 öl magasan. Köz épületei nincsenek az egy börsét kivéve, de kicsinsége miatt é [!] sem Marseillbe illő. Színházai szinte kicsinyek s ócskák. A templomokat, tornyokat az ember észre sem veszi, mert ezek mind a régi időbőliek, kicsinyek, ócskák s tornyaik náloknál alig magasabbak, a templomok a házak között eldugvák. Szép a városnak vidéke. Az éjszakra és délre roppan kiterjedésen fekvő nagyszerű mulató házakkal ellátott kertek nem csak zöldséggel és gyümölcszel látják el a lakosokat, hanem felfrissítő, vidámtó, s pihentető helyül is szolgálnak a kereskedő világ zajától egy kissé menekülni akaróknak.

⁸¹ Lászlónál: „Kossuth a fedezeten emeltebb helyen állva levett kalappal fogadta a tömeg zajos üdvözlését, mi nem szűnt addig, míg csak hajónk az est homályában szemök elől el nem tűnt.” *László Napló* V. 48. o.

2. Reggel nem volt nagyon erős szél, de minthogy oldalt fújt, rendetlen ingadozásba hozta hajónkat: nagyobb része, kik eddig a tengeri betegséget elkerülték, most azok is megkapták,⁸² én még mind eddig erősen állok, s kéntelen vagyok nevetni a nem részeg okádókon.

5. Dél után 2–3 óraker haladtunk a szőlővel beültetett, apró halmoscakából hullámosan összeállítva látszott Malaga-i hegyek mentében. Estve 10 óraker elértük a gibraltári külső erősséget, s 10 ½ óraker az öbölben Gibraltár alatt vetettünk horgonyt.

A következő napokon Kossuthal bé költöztem a városba. A gibraltári garnison ezred tisztikarai által sorban adott estélikre Kossuthal megjelentem, szintűgy a Gubernátornál is Octóber 8-kán. Az estéliek igen élénkek voltak, a borívás túlságosan folyt, úgyhogy már éjjel után nagyobb része az uraknak pityósak voltak, magam sem menthetem nagyban.

6. Kossuthal s családjával a gibraltári hegyi vagy is sziklári erődítést megnézni. E műrekek és roppant nagyszerű, a gibraltári hegynek spanyolhon vagy is a szárazföldi öszveköttetése felőli része belül a sziklába vésett számos galeriákkal (tornácokkal) és ezek öszvesen 260 nagy ágyúkkal vannak ellátva. Legmagasabban fekvő üreg a St. Georges Halle (St. György csarnoka) 6 darab 24 fontossal. Itt neveinket a sziklán felírtuk. Itt csiga lépcsőn a hegy külső részére jutottunk, hol ismét szerteszt a hegy oldalon lejjebb s fellebb a számos nagy ütegű sugár ágyú és mozsár üteget láttunk, egészen fel a hegy közép tetején álló vizsga házig. Bosszankodnunk kellett itt azon, hogy alant szép tiszta üdö van, s mi ködben borulva semmit se láttunk. Jó malagai borral frissítve magunkat kevés pihenés után lefelé szállottunk. Láttunk a hegyoldalán, ütegeknél számos majmokat, hanem feléjük közeledtünkör, csak hamar a bokrost vették menedék helyül. Lementünk egy darabon, egy az aggteleki barlang módjára csöpögő kövekkel alakuló barlangba, mennyire fákllya nélkül meheténk mint egy 30 ölnyire. Láttunk a hegy oldalon a buján növő különös kaktusz fajokat; különösen bámultak a nálunk medvetalpna⁸³ nevezettet, mely itt vadon 6-10 hüvelyk átmérőjű fává vénül s a spanyoloknak kedves ízű lúdtójás nagyságú sárga gyümölcsöt terem. A város többnyire apró emeletes házakból áll (látása ös Budának emlékét költé fel bennünk), utcái igen tiszták, kövezettek. Igen szépítik a várost a sok középületek, gyakorló tér, séta tér, mellyen nevezetes két szobor az egyik [...] ⁸⁴ kolosszális álló szobra, ki a várost a spanyolok 6 évi ostroma ellen védte elszántan vitézül, a másik [...] ⁸⁵ mell szobra.

A város népe angol és spanyol, s mind az angolok szépek, mind a spanyolok csinosak. A spanyol nők hasonlítanak természetükre, formájukra a magyarhoni rácokra, többnyire barnák, kerek képűek, erős szemöldökűek, piros poszgasák, zömök természetűek. A fekete ruhát hordják igen nagyon. Sem kalapot, sem főkötőt nem viselnek, hanem a jobb módúak finom, virággal áttört fél nagy kendőt terítnek félig fejükre, mi tükkel oda erősítve szabadon, festőileg foly le vállaikon. A szegények közönséges nagy kendőt borítanak fejükre, a hajdankori nemzeti viselethez hív vén asszonyok pedig, mind egyalakú egyforma szövetű vörös köpenyt hordanak kerek alakú csuklyával, mely felöltő gyanánt mindig fejükön van, a köpeny és csuklya eleje mintegy 5 ujjnyi szélesen fekete bársonnyal van prémezve. A férfiak öltözetén meglepő volt a magyar alföldi alakú pörge kalap, csakhogy ennek felhajtó széle 2-3 ujjnyi szélesen és a kalap oldala fekete bársonnyal van borítva, s bal oldalon a szélére s ennek megfelelőleg a teteje szélére egy-egy fekete bojt van merőn állva varva. Derék öltönyük, magyar szabású rövidujjas, kételejű, többnyire sinor gombolóra. Nadráguk szűk, térdig érő, térdtől bokáig cifrán kivarrott, sallangos nyílású, fakó színű bőr kamaschen, lábán topán. A katonaság igen csinos, tiszta, illedelmes magaviseletű, irántunk különös figyelmet s egyenruhánk iránt tiszteletet mutatók.

Figyelmet érdemlő productum itt a várhegyből fejtett csíkos barna kő darabokból készített aprolékok, mint piramisok, keresztek, ágyúk, broschok, papírnymtatók, gombok, sat. Továbbá figyel-

⁸² Lászlónál: „...háromszor epét hánytam s egy pár óráig gurnyasztottam, s azután többé semmi bajom sem volt.” Uo. 49. o.

⁸³ A medvetalp (latin: Heracleum) a zellerfélék családjának egyik nemzetsége; az évelő növény akár több méter magasra is megnőhet.

⁸⁴ Kihagyás az eredetiben. – Lászlónál: Elliot tábornok. *László Napló* V. 50. o.; George Augustus Eliottról (1717–1790) van szó, aki 1779 és 1783 között védelmezte a franciákkal és spanyolokkal szemben Gibraltárt az amerikai függetlenségi háború idején. Ez a szobor ma már nem áll a helyén.

⁸⁵ Kihagyás az eredetiben.

met érdemel itt még a spanyol vagyis édes krumpli, mely alakjára nézve hasonlít a magyarhoni veres krumplihoz, mert színe mint azé, vörös – t.i. kívül egy arasznyi hosszú, 1-2 hüvelni átmérőjű. Íze olyan forma, hajában sütve vagy főzve, mint a legjobb tök, édes.

Gibraltárral szemközt van Algeзира⁸⁶ spanyol város, melyben egy nagy kő cirkuszban most is gyakran tartanak a nevezte spanyol bika viadalokat. A kert kerítések mind Pelargoniából⁸⁷ szépen nyírdelve, mint nálunk a rendes eleven kerítés.

Nevezetes nálunk [!] még a várórség nagy és szép könyvtára, mely annak egyszersmint olvasó helye.

15.⁸⁸ Kossuthal bé mentünk a Mississippire s onnét én, Török százados, Lemmi, Karádi (K. gyermekei nevelője)⁸⁹ Visoczki⁹⁰ tábornok, Priemsky⁹¹, Lusakovszki⁹² és Koszák⁹³ lengyelek átköltöztünk Madrid nevű angol hajóra (gőzös) s indulánk Southomba[!]⁹⁴

Midőn Kossuthal a Mississippiről Nelson hadnagy kíséretében a csónakra szálltunk s a másik Gőzörsre átmenendők, a Missisippi nagy lobogója felhúzatott, a matrózok a kötélletrára felvezényeltettek s vezényletre 3szor hurrát kiáltottak, kalapjokat csóválva, mit a csónakunkon lévő 11 matróz szinte viszonzott s erre a hajón lévők még egy hurrát kiáltottak. Minden hurrá kiáltás után a Missisippin maradt magyarok egy éljen hurrantottak. Ez után Kossuth legközelebbi kísérei, kik közé Lorody⁹⁵ is közbe fúrta magát (a két színű) követtek bennünket. Midőn Kossuthal az angol hajóra felléptünk, a legmagasabb árbocon egyszerre egy nagy magyar lobogó lengett. Utána beléptek kísérei, s igen érzékeny búcsút vettek tőle, családjától s tőlünk, könnyezve mindnyájan. Végre nevekben ajánlotta Berzenyzei Kossuthot mint Magyarországnak kincsét a hajó kapitányának, s véle érzékenyen kezét szorítva, mindnyájan a rövid idői viszonzlátás édes reménye alatt vissza tértek a Mississippire.

Estve 6 óraker elindultunk közel a Missisippi mellett, melyen ismét hurrákkal s éljenekkel üdvözölték Kossuthot.⁹⁶ Szép látvány volt ez esze az öbölben a tenger rendkívüli foszforossága. Minden evező csapás mint egy tűzvonallátszott a vízen, s a hajó lassította hullám rétegek mint tűzredők nyúltak a hajó mellett két felől. A gőzös kerék lubickolása egész tűz folyamat idézett elő, melynek két szélét a hullám tűrődések igen erős kékesfehér lángot szegték be.

16. Reggeli 4 óraker Kadiz⁹⁷ előtt horgonyt vetettünk. A város pillantala [!] sajátságos s elragadtató. 7 óraker partra szállottunk a város megszemlélésére. Rendes s tiszta utcái meglepők, magas és csinos, mind fehérre meszelt házai bámulásra méltók, minden ablak előtt egy külön vasbalkon (mind zöldre festve) vagyon. Egyszóval házaik egy általjában olyan mint egy igen cifra tornyos Stiglitz-kalitka. A fő temploma nagyszerű, belseje s a legszebb architektúrával bír. Kossuth az angol consult meglátogatta, s addig mi a város nevezetességeit megszemlélve 10 óraker a hajóra vissza térénk; hanem a legnagyobb ideje volt, mert már a nép gyanította s össze csoportoztak Kossuth üdvözlétére. 11 óraker elindulánk.

17. Reggel esős időnk és viharos kezdte lenni, úgyhogy Kossuth családjával újra tengeri betegek kezdettek lenni. Mint egy 8 órára kitisztult, hanem nagy szelünk vala. A Portugallus partok szép

⁸⁶ Algecirás.

⁸⁷ Muskátli.

⁸⁸ Lászlónál: „Kossuth be jött a Mississippire; környezőinek számára megírta az ajánló levelét az Éjszakamerikai Egyesült státusokhoz s ő családjával, Ihász alezredes, Török százados, Lemmi úrral s családjával és szolgálójával, Grezsák Józseffel végre indulandó angol gőzörsre. Ugyanezen gőzörsre léptek át Wisoczki tábornok, Prsiemzski, Lusakowski és Koszák lengyelek.” *László Napló* V. 51. o.

⁸⁹ Karády Ignác (?–1858) 1848-tól Kossuth fiainak nevelője.

⁹⁰ Józef Wysocki (1809–1873) a lengyel légió parancsnoka, tábornok.

⁹¹ Julian Przyjemski (1821–?), a lengyel légió alezredese.

⁹² Józef Lusakowski (1817–1881), a lengyel légió főhadnagya. *Kovács* 2007. 329. o.

⁹³ Wladislaw Kossak (1831–1918), a lengyel légió hadnagya.

⁹⁴ Helyesen: Southampton.

⁹⁵ Lórody (Eischl) Eduárd (1809?–1858). A forradalom előtt főjegyző Székesfehérváron. 1849. június 6-tól belügyi tanácsossá nevezik ki. 1849 júliusában Szegeden található, feltehetőleg a rendőri osztályon dolgozik. Szemere Bertalan miniszteri tanácsosa.

⁹⁶ Itt is megegyezik a szöveg, csak a személyes névmások vannak Ihászhoz igazítva.

⁹⁷ Cadiz.

látványt idéztek szemekünknek. Még eddég hőse vagyok a tengernek, s nem vala képes vélem még csak symptomáit is megesmertetni a tengeri betegségnek. Dél után mint egy 3 óra tájban szemünk előtt álla Portugália fővárosa (Lissabon), az ő elragadtató környékével. Emeletes fekvése a Tájó bal partján 100 meg száz szélmalomokkal körülvéve bámulatos látvány. Mint egy 4 óraker egy csinos rendőri ladik jött Kossuthért, melyen ő családjával Lemmi, Török és én a part felé haladánk, a város kormányzója Gróf Sabral⁹⁸ a partról a ladikba jött magas vendége üdvözlétére, onnét a Brabanizai⁹⁹ Hotelbe (előbbi Királyi palota) szállásoltattunk. Az nap még az újságokban hirdette volt Kossuth megérkezése, s a polgárságnak tudára adták, hogy tegyék kötelességüket. Estve több rendbéli deputatiók, s a francia követ is jöttek üdvözlétére. Későbbben Kossuth nejével és én a gyönyörű estét felhasználva incognitó elmentünk a város megszemlélésére.

18. Reggeltől estvéig kisebb s nagyobb deputatiók jöttek üdvözlétére, sőt még maga Gróf Sabral a gubernátor s külügyminiszter is eljött tisztelkedni; több generálisok, grófok s nagy rendű férfiak szünet nélkül jöttek s mentek. Meg volt híva a színházba több páholyok voltak ajánlva; de miután a nép nagy demonstratiót tenni készült, nehogy a' absolutistikus világ azzal terhelje Kossuthot, hogy agit ad a népnek; tehát elmaradt a színházból. A lelkesedés a népben nagyobb volt mint Marseillesben. A város nagyobb részént öszve jártam, s azt mondhatom, hogy eddég még szebb városra nem láttam. Piacai s séta térei nagyszerűek. 4 nagy színházzal dicsekedik. Hintai és fiakker kocsiak mind 2 kerekű s nyeregből hajtának, hol 2, hol 1 lovat.

19. Reggel újonnan deputatiók jöttek, de az amerikai követ 8 óraker megérkezett s mondá, hogy már ideje a hajóra menni, így a borzasztó néptömeg között nagy nehezen elérénk a partra, s úgy a hajónkra is. Midőn hajónk megindula a kalapokat s kendőket a levegőbe csóvályatták búcsú jeléül. 2 gőzös tömve néppel egész a tengerre kikísért mindenütt hajónk mellett, a szünetnélküli éljen Kossuth, éljen Magyarország kiáltással. Egész nap tiszta, de szeles időnk vala s a tenger nyugtalan. Szép látvány volt elindulásunk után jobbra tőlünk Czintra,¹⁰⁰ a királyné nyári laka. A Portugatus partokat egész nap láttuk.

20. Napfeljöttkor felmentem a fődözetre Porto városa vala látható; ki kellett volna kötnünk, de a sárga hideg nagyban uralkodott, s így nem vala tanácsos horgonyoznunk. Délutáni 1 óraker megérkezénk a vigói kikötőbe; a város az öböl jobb partján panorámai pillanatot ad, a vidéke mívelt s termékeny, a szemnek nagy gyönyörűségére szolgál. Már ez újra Spanyolországban vagy. Gyümölcsse nemes és sok, alma, füge, szőlő, narancs, citrom s gesztenye. Kossuthal s nevével béménvén a városba, igen jó forrásvizet ivánk. A város közepén van a gyümölcs piarc, ott a kofák közé, senkitől sem esmerve ülénk, s osztrigát evénk még végre Kossuthnak a zsebjéből kesztyűjét kilopták s megcsaltak, beszélni velek nem tudtunk, bosszankodva tovább mentünk, s a hajóra éppen jökor értünk, s folytatánk utunkat. A város kisszerű s piszkos, körül vagyon fallal véve s bőven ágyúkkal ellátva. Az öböllel szemközt van 2 sziget¹⁰¹ hellel hellel mívelve, különben sziklás. A halászat nagyban üzetik.

21. Reggel a fődözetre menvén, égnél és víznél egyebet nem láttam s a Biszkái öbölbe¹⁰² valánk, min a mellett hogy jókora viharoskánk lévén, még is többen, kik már erre utaztak, azt mondták, hogy még ily csendesesen egyszer se utazhattak. Ezen öböl mindég viharos szokott lenni. Szélünk kedvező volt s tele vitorlákkal utazhatánk. Az utasoknak nagyobb része újra lebetegedett, s szobácskáikba visszavonultak. Én a fődözeten a vándormadarakkal csicsérgésekkel (mellyek árbocainkra le-leszálltak) mulatám magam.

22. borult, szeles idő, hideg s kellemetlen, még föld most se vala látható. Kormányzó Úr családjával együtt jól érzi magát s följövénk a fődözetre 11 óraker földet vevénk észre, de csak a távolba. 1 óraker a Hujszoni¹⁰³ francia szigethez érénk, kellemes vidék. 2 óraker az idő egészen kitisztult, beérénk a Manche Canalisba.

⁹⁸ Luís Maria de Mello Breyner - 2° Conde de Sobral (1807–1876). 1851–1852 között volt Lisszabon kormányzója.

⁹⁹ Helyesen: Braganza.

¹⁰⁰ Sintra, ma történeti múzeum, az UNESCO világörökség része.

¹⁰¹ Valójában három sziget.

¹⁰² Biscayai-öböl.

¹⁰³ Quessant szigete.

23. Szivarozva nézém a napot feljönni az ő pompájával. Kevéssé borult, de hűves reggel; földet újra nem látni. ½ 8 óraker már angol partot, sőt világító tornyot is láttunk, és a Kapitány azzal bízta, hogy d.utáni 3 órára Southamptomban kikötünk. 11 óraker jobbra esett Wuit szigete,¹⁰⁴ balra egy jóforma erősség 2 vörös világító tornyával; tovább Limington¹⁰⁵ városa. Jobbra a szigeten Kis Yarmouth város. A vidéke ezen két partnak elragadtató, hasonlít a Boszporuszhoz. Jobbra, balra a legízlesebb nyári lakai a gazdagabb angoloknak; az industria igen nagy. Jobbra a szigeten látszik egy igen regényes, vidékben a Királyi igazán felséges nyári palotája, hol jelenleg va-gyon. D. után mint egy 2 óraker megérkezénk Southamptomi kikötőbe. A kikötő partja egy kőszén hegyhez hasonlítható, annyira el volt a kíváncsi néptől, kik szünet nélkül tele torokkal hurrázták Kossuthunkat; több magyarok is voltak a nép között. Egy 6 szürke lovas tágas batár várakozott a parton Kormányzóra, melybe mindnyájan bele ülénk, s hakkal¹⁰⁶ haladhatánk a nagy tömeg közt. A város minden harangjai üdvözlék az ő kellemes hangjaikkal a nagy vendéget. Amerre csak mentünk, mindenütt a nép hullámjai között, s annak harsogó hurrázásai kíséretével el érénk a város Majorja házához, hová Kossuth szállásolva vala. Estve felé a városházához kísérték, a legnagyobb hivatalos formával Kossuthot, hol is az adressot által adták neki.

24. Kimennénk Vinchesterbe¹⁰⁷, hol a southamptomi majornak a nyári laka volt. Kossuthné és gyermekei szinte Lemmi és neje bémentek Londonba.

25. Estve nagy Dinée vala rendezve, hol Lord Dudlei Sturard,¹⁰⁸ Gobden¹⁰⁹[!] és nagy szónokai Angol honnak hivatalosak valának; Kossuth az ő remek beszédjével annyira meglepé őket, hogy szájok tátva maradt, s egészen le valának rántva lábokról. Elbeszélé nekik röviden, (de még is 2 óráig tartó beszédjében) Magyarország régi és jelenlegi történetét; mert ők Magyarországot még nem igen ismerik.

26. Kossuth egész nap dolgozott s zárva tartá magát. Klapka,¹¹⁰ Andrassy¹¹¹ és Mendnyánszki¹¹² Londonba mentek.

27. Kossuth, Pulszki,¹¹³ én és Török bémentünk incognito Londonba, szép incognito, már ½ óra alatt az újságok hírlették Kossuth megérkezését Londonba, de azért a nép csendes volt. A Massonberd¹¹⁴ házába szállánk. Kormányzó úr éjjél után 2 óraker jöve haza.

28. Délbe vissza mentünk Southamtomba, hol is estve nagy Banquett adatódott, a vendégek száma mint egy 200 vala. Nagyszerű szónoklatok tartatódtk. A Banquett után az amerikai követhoz mentünk vala 1 óra éjjél után, s onnét 1 óra eltölte után

29. a vas úton ismét Londonba mentünk. Az egész nap lefolyt minden zaj nélkül.

30. A Citibe a városházába fogadtatott Kossuth a legnagyobb hivatalos ceremóniával, hol is az adress a Lordmajor által adattatott neki át. A roppant néptömeg közt csak hakkal vihette a büszke 4 szürke tátos [!] (tudni látszottak, hogy kit visznek) a városházáig. A menet közt az ablakok minde-nütt tele nőekkel, kik koszorúkat s virág bokrétákat dobáltak Kossuth kocsijába. Több helyeken pedig a Theimszot¹¹⁵ (ellenségi vagy is a kormány lapot) az ablakokon a lángoktól emészte tarták ki. A városháza előtt pedig midőn Kossuth szónokolt, egy nagy határral gyűjtottak meg belőle. Estve a Lord Majornál egy nagy privát Banquett tartatott (70 személyből álló), hová a magyarok közül csak is Kossuth és Pulszky nejeikkel valának hivatalosak.

¹⁰⁴ Helyesen: Wight.

¹⁰⁵ Helyesen: Lymington.

¹⁰⁶ Hakkal: 'rést vágva' értelemben használható ritka erdészeti kifejezés. Lásd: *Horváth Károly*: Halok, hajk. *Magyar Nyelv*, 43. (1947) 1. sz. 17–23. o.

¹⁰⁷ Helyesen: Winchester.

¹⁰⁸ Lord Dudley Coutts Stuart (1803–1854) angol képviselő, politikus.

¹⁰⁹ Richard Cobden (1804–1865) angol politikus, képviselő a „szabad kereskedelem atyja”.

¹¹⁰ Klapka György (1820–1892) tábornok.

¹¹¹ Andrassy Gyula (1823–1890) címzetes ezredes, konstantinápolyi követ.

¹¹² Mednyánszky Sándor (1816–1875) alezredes, a komáromi várórség tagja.

¹¹³ Pulszky Ferenc (1814–1894) politikus, Kossuth angliai megbízottja.

¹¹⁴ Algernon Massingberd angol gárdatiszt, Kossuth angol támogatója.

¹¹⁵ *The Times*.

31. Az egész nap csupa tisztelgéssel mind az magyarok, mind pedig az angolok részéről lefolyt. November
1. A párizsi és londoni magyar emigrációt fogadta Kossuth.
  2. Az egész nap deputatiók fogadásával múlt el. Estve későn elment, s éjfél után 2 óraker jött.
  3. A Koppenhági ház¹¹⁶ előtti nagy téren fogadta el Kossuth a munkás néptől az adrest. A nép tömegei Processióval a legnagyobb rendben magyar és angol lobogókkal jövének a megrendelt helyre. Egyik osztálya egy könnyező 2 fejű sast is hozott látásra. Kossuth 1½ órai remek beszédje után (a mint egy 25000 emberből öszvegyült tömeghez) visszatért a nép spalirja¹¹⁷ közt, visszatért Londonba (én vele egy kocsin). Az érezte magát a népből szerencsésnek, ki a kocsi után futva, Kossuthtól kézzszorítást kaphatott; nem törődve azzal, ha a kocsi kereke lábfejen keresztül ment is.
  4. Egész nap tisztelgések a kíváncsi angol néptől. Kossuth egész családjával (dagoretip által) levétetett. Az amerikai követ is ez nap tisztelgésére volt Kossuthnak.
  5. Az angol, olasz barátokat, szint úgy már hosszab időtől itt telepedett magyarokat fogadta, az elsőkhöz egy 1½ órahosszú beszédet tartott. Estvefelé elment az amerikai követhoz. Éjfél után mint egy 2 óraker jött haza.
  6. Az egész nap csendesen folyt le. Kossuth két ízben elment hazulról, éjfél után jöve haza.
  7. Több deputatiokat fogadta.
  8. Több mint 25 Deputatiót fogadott, s azoktól az adresseket átvéve, mint annyi hosszú beszéd- del válaszolt nékiek. Egy női Deputatio egy igen gazdagon aranyozott Bibliát küldte Kossuthnak, egy érzékeny levéllel. Este sok női látogatások Kossuthnél.
  9. Reggel 9 óraker egy belga Deputatiót fogadta Kossuth, kik egy 8000 alá írású adrestot adták által, mire úgy válaszolt, hogy mindnyájunk szemei, kik csak a teremben voltunk, könnyben lába- doztak, s a Deputatio tagja pedig mint a gyermekek sírtak. Egyik közülök kérte Kossuthot, hogy nyúljon kaputjához, hogy eltehesse mint reliquiát, a másik egy levelet nyújtott, hogy fogja meg; egy harmadik kért akármilyen rongyot, hogy utódjai számára eltehesse, ennek Kossuth egy magyar lobogót adott tulajdon arcképével, midőn a szabadság istene a rabbilincset lábairól letöri; és így mindnyájan kivalának elégitve. Későbbben Kossuth elment, csak is későn estve jött haza.
  10. Kossuth elment Birmingham és Manchesterbe, részemről sokalván a füzetést hon maradtam. Ez nap az új választott Lord Majornak ünnepélye volt. A borzasztó néptömeget csak a Kossuth valaholi megjelenése múlta fölül. A processional majd a félvárost megjárták. A város tanácsosai s nagyjai mind a hivatalos díszöltönyeikben gazdag kocsikon kísérék a Lordmajort. Mind a rendes katonaságból, mind pedig a nemzetőrökből nagy számmal jelentek meg. Ez napi költséggel magyar hont fel lehetne szabadítani, a rabiga alól.
  11. Az időt felhasználva Törökkel egész nap London nevezetességei megnézése után járkáltunk.
  12. Idzikovszki¹¹⁸ ezredessel és Törökkel elmentünk a Berklay sörgyárba. Ottan meg tud- ván, hogy Kossuth környezetéből vagyunk, mindent a mi csak érdekes, a legnagyobb készséggel megmutagattak. Minden helyet, a hol csak Hajnaun ütés vagy öntözés vagy dobás történt a legna- gyobb örömmel mutogatták.¹¹⁹ Ezeknek megszemlélése után egy 30 000 akós hordóhoz vezettek, abból bágyogokba [!] sört eresztettek és megvendégeltek bennünk.
  13. Kossuth ½ 12-re megérkezett Manchesterből. Délután 1 óraker a Hannover Squär Roomban ottan westminsteri, Sauthvarki, lambethi és Finsburyaktól, úgy szinte egy nagy a nőktől is fogad- ta el az adresseket.¹²⁰ Estve 10 óraker a magyarok és lengyelek számára adatott bálba elmentünk Kossuthal, a mely a Guildhallba¹²¹ adatott. A vendégek nagyszerű és elegáns száma Kossuthot, mint királynéjukat oly tisztelgéssel fogadták. Egy órai tartózkodás után visszamentünk szállásunkra.

¹¹⁶ Copenhagen House.

¹¹⁷ Sorfala.

¹¹⁸ Tadeusz Idzikowski (1793–1858), a lengyel légió alezredese.

¹¹⁹ Haynaut 1850 szeptemberében érte az inzultus a Barclay és Perkins sörfőzdében.

¹²⁰ A Hannover Square Rooms népszerű londoni koncertterem és közösségi hely volt. A felsorolt helységek londoni kerületek: Southwark, Lambeth, Finsbury.

¹²¹ Guildhall, a Cityt irányító City of London Corporation épülete.

14. Kossuth kiment egy falura fegyver próbálás dolgában Vetter¹²² altábornaggyal. Én több pajtásaimmal kimentünk a Zoologicus Kertben, hol is több oly állatot láttam, minőket még soha, a többek között egy Nyulsi lovat (Hipopotamus), a milyent Európában 1200 esztendő óta nem hoztak.

15. Egyes angolok és magyarok voltak Kossuthnál.

16. Nem fogadott senkit s titkoltatta honlétét. Ez nap Pulszkyval 1 éves leánykáját keresztelték a szállásunkon. Kossuth volt a keresztapa.

17. Semmi különös, néhány magyarokkal foglalatzkodott a haza ügyében.

18. Reggel 9 órakor a párizsi és londoni magyar Emigrációt fogadta; mellye fogadtatásnak célja az volt, hogy hagynának fel az egymás elleni áskálószkodással, és ármánnyal, mi is annyira ment már, hogy a két legjobb barát is, már egymás ellen áskálódott. Átok van a magyarra, azért nem bologulhat. A bėjött jövedelemből melyet Kossuth vívott ki, egy bizonyos minimumot és maximumot vetett ki. Néhányat a fegyvergyárban alkalmazott, némelyeket pedig egy pionír oskolába helyeztet [!], mely iskolának professorául Talit¹²³ rendelte. Így a mennyire tehetségében volt az Emigrációról gondoskodott, s búcsút vett tőlök.

19. A haza ügyében Vetter altábornagy, Gál¹²⁴ ezredes és más urakkal egész nap elfoglalva, az éj-jelben is, úgy belé merültek, hogy egyszer csak azt vettük észre, hogy reggeli 6 óra vagy, és így

20. ½re elindulánk Southamptomban, hol is újonnan nagy tömeg nép fogadá Kossuthot. Az amerikai követhet szólánk, ottan fölöstökömölénk, honnan gyalog a tenger partig sétálánk; a kíváncsi, de lelkes nép mindenütt követe bennünk, míg, egy mindenféle lobogókkal feldíszesített angol társadalmi hajóra bémentünk. Béléptünkör a magyar lobogót is felhúzá a többi lobogók közé. A zenekar egy magyar indulóval kísérte lépteinket, a tenger parton az ágyúk dörgéseikkel visszaemlékeztetének bennünk az elmúlt szabadság harcainkra, s reménylete bennünk ezen jelenet, hogy nem sokára eljövend ezen idő, midőn tulajdon ágyúinkból szinte ily dörgéssel hányhatjuk elleneink közé gyilkoló golóink. Mint egy d. u. 2 órakor megindula hajónk. Az úton mindenütt hangzott a zene. A Város főnökei egész díszöltönyeikben kísérének bennünk egész egy 2 órányira fekvő városocskához (Chaus á Whight szigetén) ottan a hajó horgonyozott, nagy ebéd, szónoklatok, tánc és más multságok tölteték el az időt estig. Akkor mink kiszállottunk, bevárandók a Haverből¹²⁵ érkező, Humbold nevű amerikai társaság gőzösét, mellyre mint egy 10 óra tájban áttetődünk. Azon igen kellemes társaságot találtunk, részént angolokat, részént amerikaiakat; többek között Lola Montez grófnő¹²⁶ (azon nevezetes táncos nő, s egyszersmint a bajor királynak kéjhölgye, ki is több ízben scandalumok tárgya lón, a mi több Münchenben a nép a házát akarván ostromolni, de ő lélekjelenlétét nem veszve, töltött pistollyal az altánra¹²⁷ lépett, s a népet fenyegetésével lecsillapítá) most vélünk Amerikában utazandó.

21. Még a távolban angol parkokat látánk, de csak hamar eltűntek szemeink elől, és így a nagy óceán kegyelmébe ajánlván magunkat, nyugodtan utazánk.

25. 26. 27. 28. és 29kén 30. szünet nélküli vihar, olykor-olykor oly dühöngő vala, hogy már majd lemondánk jövendőnkéről. Ki tengeri vihart nem látott és nem élvezte, az a veszedelemről nem is álmodhatott. Le írni képtelen vagyok, és csak is azt mondhatom, hogy „quis non scit orare, pirgat ad mare”¹²⁸.

December 1. 2. Az utazók nagyobb része tengeri beteg volt; de én még most is dacoltam viharjainak; hanem azt mondhatom, hogy több ízben voltam a golyók legnagyobb záporában, s el voltam készülve a halálra, de a tengeri vihar egészen más érzelmeket ébresztett bennem, mit is leírni képtelen vagyok. a hajó sok kárt szenvedett.

3. Partot láttunk, és délutáni 3 órakor már-már találkoztunk a Pilóttal (kalauz hajó) (ki bennünket a kikötőbe kísérjen). Ez hozott magával a New York város (major) parancsnokától egy levelet,

¹²² Vetter Antal (1803–1882) altábornagy.

¹²³ Thaly Zsigmond (1814–1886) alezredes, Komárom várerődítési igazgatója.

¹²⁴ Gál Sándor (1817–1860) vezérőrnagy.

¹²⁵ Helyesen: Le Havre.

¹²⁶ Eredeti nevén Marie Dolores Eliza Rosanna [Lola Montez] Gilbert (1818–1861) ír származású táncosnő, színésznő.

¹²⁷ Kerti kiülő.

¹²⁸ „Aki nem tud imádkozni, menjen tengerre.” (lat.)

melyben felkérte Kossuth, hogy még azon és a rákövetkezendő napon ne jöjjön bé a városba, mi-nekutána még a fogadatasi készüléket nem végezték bé egészen, és addég szállana ki a városnak átalellenébe lévő szigetre (Staten Island). A hajós kapitány is kapott ily rendeletet.

4kén Éjfélt után megérkezünk a sziget partjára. A kapitány 2 ágyúlövéssel tudatá a part lakóival, hogy magyar hon kincsét, büszkeségét és megváltóját hozá meg, mire a veszteglő ház előtti ágyú 31 lövéssel válaszolta üdvözlét a nagyembernek. Megérkeztek volt már Kutahijai kísérői, midőn Kossuthal partra lépénk, érzékenyen kezét szorított velők; s felvezettek bennünk a számunkra rendelt szállásra a vesztegház orvosa lakába.

A helybeli küldöttség röviden üdvözlötte Kossuthot a szabad parton. Ezután néhány egyén egy-szerű bemutatása után környözöit akarta látni; s néhány barátságos atyai kérdései után, s eltávoztak ezek s nyugodni hagytak. Én azonban és már a többször említett Lemmi, ki a tengert vélem együtt dacolta, soha beteg nem volt, mint egy 3 óraker a házi úrral, ki igen barátságos és mívelt ember volt, egy pompás s a legnagyobb ízléssel terített asztalhoz ülénk, s több poharak ürítése után felelevenyedénk, midőn Gr. Bethlen (Gergely)¹²⁹ ezredes is betoppana hozzánk, minek arcán még a tengeri betegség mutatkozott, de azt csak is hamar egy jó pohár borral elütni iparkodott. Mint egy 4 óraker mink is nyugodni menénk.

5. Ha lehet valaha szépet látni, tehát jöjjön ide szobámba s bámulja a nap felkeltét a tenger mélyéből a gyönyörű fekvésű szigetek közt. Azután bátran mondhatja egy német költő szerént „Wer dies gesehen, kann unbekümmert sterben – denn für das Auge hat er nichts mehr zu erwarten.”¹³⁰ Délben én Kossuthal, s még 2 előbbkelője a szigetnek egy 4 lovas batárban ülénk, s mindelőtt megindulánk. A nép kérésére meg kelle engednünk hamarjába (hol már fel vala állítva a dagereth. instro.) s magunkat le dagereth.¹³¹

V. Válogatott iratok

1.

Az erdélyi hadsereg fővezérsége.

Alezredes Ihász

urnak

Van szerencsém önnek tudára adni, hogy ezennel feldiszesítettik Ön azon érdemeiért, mellyeket a csatáratna a hazának tett, a katonai érdemjel harmadik osztályával; mellynek viselésére addig is, míg az erről szóló oklevél a hadügyministeriumtól megérkezékné, felhatalmazom Önt azon jognál fogva, mellyet erre nézve a nemzetgyűlés küldötteitől nyertem.

Szászsebesen april 9én 1849.

Bem¹³²

2.

Kinevezés

mellynél fogva Ihász József Dániel 55dik honvéd zászlóaljbeli őrnagy az ország kormányzó el-nökének folyó hó 16án 5456 szám alatt kelt rendelete folytán, ez évi márczius hó 28dik napjától számítandó ranggal és illetménnyel, általam alezredesül ezennel kineveztetik.

Debreczen april hó 17én 1849.

ideigl. hadügyminister

Mészáros Lázár¹³³

¹²⁹ Bethlen Gergely (1812–1867) ezredes, az erdélyi hadsereg lovasságának főparancsnoka.

¹³⁰ „Aki ezt látta, nyugodtan meghalhat – mivel szemei már ennél többet nem várhatnak.” Ignaz Franz Castelli (1781–1862) osztrák költő, író. Versének címe: Gedicht auf dem St. Gebhardsberg bei Bregenz.

¹³¹ Innentől László és Ihász naplója megegyezik. Lásd: *Pordán* 1996. 9. o.

¹³² MNL OL R 125 Ihász-iratok 1. d. 5. f. A kiténtetés hivatalos megerősítő levelét 1849. május 6-án írta alá Kossuth Lajos és Batthyány Kázmér külügyminister a hadügyminister távollétében. MNL OL R 125 1. d. 9. f.

¹³³ MNL OL R 125 1. d. 7. f.

3.

Alulírott ezennel tudatni kívánom mindenkkel a kiket [illet], hogy Bem Altábornagy, s Erdélyi Főparancsnok ajánlata s a Hadügyministerium előterjesztése folytán Ihász Dániel alezredes urat, az Erdélyi hadjáratban kitüntetett érdemeinek méltánylatával múlt június hónapban ugyancsak folyó évi június 1sejéttől számítandó rangilletékkel ezredessé neveztem ki. Minthogy azonban a mint értesülök, a Verestoronyi események folytán a kinevezési oklevél kezéhez nem jutott, annak hiányát jelen bizonyáglevelemmel kívánom pótolni; s Ihász Dániel Ezredes urat folyó évi Június elsejétől számított rangilletékéről ezennel biztosítani. Költ Viddinben September 2ik napján 1849.

Kossuth Lajos

Magyar Ország v. Kormányzója¹³⁴

4.

Zeugnisz (!)

Mittelst welchem bestäigt wird, dasz der Herr Obristlieutenant Daniel Ihász im Laufe des ganzen ungarischen Feldzuges in Siebenbürgen gefochten – wo er zuerst als Commandant des LV. Bataillons sich als ein tapferer und ausgezeichnete Offizier bewährte, als Obristlieutenant beim Angriff des Rothen Thurm Passes sich ausgezeichnet hat, und mit dem ungarischen Verdienstorden III: Classe decorirt worden ist. Ernannet zum Commandanten von Rothen Thurm hat er in der Vertheidigung dieses Passes bis zum letzten Augenblicke seine Schuldigkeit gethan.

Szumlau 12. Februar 1850.

Gewesener Armee Obercomandent

General Bem¹³⁵

5.

„Ha válunk az Isten vezesse,
Szivem távol is szeresse,
Éjszak, nyugott, dél vagy kelet,
Hozzám ha küld esti szelet;

Szárnyán eresztem fohászom
Hozzá rég kedvelt barátom;
S ha sugja, Ihásztól érkezem,
Mondja hogy róla nem felejkézem.

Kutahija Szeptember hó 1. 1851.

hű barátja
Ihász alezredes¹³⁶

¹³⁴ MNL OL R 125 1. d. 29. f.

¹³⁵ MNL OL R 125 1. d. 179. f.

¹³⁶ Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár. Analekta, 2414. Ihász nyomtatásban megjelent másik verse: Ihász Dániel, mint költő. *Egyetértés*, 1907. december 25.

BIBLIOGRÁFIA, RÖVIDÍTÉSEK

- Bodrogi – Borsi* 1987. *Bodrogi Rezső – Borsi Kálmán Béla*: Kossuth rendíthetetlen híve: Ihász Dániel. *Századok*, 121. (1987) 5. sz. 921–961. o.
- Bona* 1988. *Bona Gábor*: Kossuth Lajos kapitányai. Budapest, 1988.
- Bona* 1998–1999. *Bona Gábor*: Hadnagyok és főhadnagyok az 1848/49. évi szabadságharcban. I–III. k. Budapest, 1998–1999.
- Bona* 2000. *Bona Gábor*: Tábornokok és törzstisztek az 1848/49. évi szabadságharcban. (Harmadik átdolgozott, javított kiadás.) Budapest, 2000.
- Csányi ir. Csányi László kormánybiztosi iratai 1848–1849. I–II. k. S. a. r.: *Hermann Róbert*. Zalaegerszeg, 1998.
- Csorba* 1999. *Csorba György*: Az 1848–49-es törökországi magyar emigráció története. *Hadtörténelmi Közlemények*, 112. (1999) 2. sz. 352–398. o.
- Eyice* 1965. *Eyice, Semavi*: İstanbulun Mahalle ve Semt Adları Hakkında Bir Deneme. *Türkiyat Mecmuası*, 14. (1965) 199–216. o.
- Göyünç* 1976. *Göyünç, Nejat*: 1849 macar mültcecileri ve bunların Kütahya ve Halep'te yerleştirilmeleri ile ilgili talimatlar. In: *Türk–Macar kültür münasebetleri ışığı altında II. Rákóczi Ferenc ve macar mültcecileri*. İstanbul, 1976.
- Gyalókey* 1916. *Gyalókey Jenő*: A nagyszzebeni hadosztály felbomlása. *Hadtörténelmi Közlemények*, 17. (1916) 150–187. o.
- Gyalókey* 1930. *Gyalókey Jenő*: A nagyszzebeni és vöröstoronyi harcok 1849 március havában. *Hadtörténelmi Közlemények*, 31. (1930) 161–206. o.
- Jefferson* 2012. *Jefferson, John*: The Holy Wars of King Wladislas and Sultan Murad: The Ottoman-Christian Conflict from 1438–1444. Leiden, 2012.
- Kemény* 1991. *Kemény János*: Kiss József levelei, 1847–1849. *Hadtörténelmi Közlemények*, 104. (1991) 4. sz. 140–162. o.
- Kovács* 1909. *Kovács Dénes*: Kossuth Lajos halála és temetése. Budapest, 1909.
- Kovács* 2007. *Kovács István*: A lengyel légió lexikona, 1848–1849. Budapest, 2007.
- László* 1887. *László Károly*: Napló-töredék az 1849-iki menekülteket, internáltakat, különösen Kossuthot és környezetét illetőleg, Törökországban és az Amerikai Egyesült-Államokban. Budapest, 1887.
- László* 2001. *László Károly*: Katonai életéből. Napló, 1848. szept. 25-e és 1851. szept. 10-e között. S. a. r., jegyz. és utószóval ellátta *Pordán Ildikó*. Budapest, 2001. 157–164. o.
- Lukács* 1984. *Lukács Lajos*: Magyar politikai emigráció 1849–1867. Budapest, 1984.
- Lukács* 1986. *Lukács Lajos*: Az olaszországi magyar légió története és anyakönyvei 1860–1867. Budapest, 1986.
- Magyar életrajzi lexikon Magyar életrajzi lexikon. Elektronikus kiadás: <http://mek.oszk.hu/003-00/00355/html/index.html>
- MNL OL Magyar Nemzeti Levéltár, Országos Levéltár
- Nazır* 2006. *Nazır, Bayram*: Macar ve Polonyalı Mültceciler Osmanlı'ya Sığınanlar, İstanbul, 2006.
- Nyepokojsickij *Nyepokojsickij, Artur Adamovics*: Az erdélyi hadjárat orosz szemmel 1849. Ford., s. a. r. és a bev. tan. írta *Rosonczy Ildikó*. Budapest, 1999.
- Nyulásziné Straub* 1998. *Nyulásziné Straub Éva*: A Kossuth-emigráció olaszországi kapcsolatai 1849–1866. (A Magyar Országos Levéltár II. Forráskiadványok 34.) Budapest, 1998.
- Pordán* 1996. *Pordán Ildikó*: László Károly beszámolója Kossuth amerikai útjáról. (Kutatási Füzetek 2.) Pécs, 1996.
- Ruhmann* 1942. *Ruhmann Jenő*: Ihász Dániel szerepe az olaszországi magyar emigrációban, *Soproni Szemle*, VI. (1942) 4. sz. 233–256. o.

OROSZ HARCKOCSIK ADATAI

Értesítés a szovjet harc- és páncélgépkocsik megvizsgálásáról, 1942

Data of Russian Tanks.

Report on the Examination of Soviet Tanks and Armoured Vehicles, 1942

The source publication presents a special segment of the Second World War German military technology activities by publishing in Hungarian translation the German report on the usability of the Soviet army vehicles taken during the first year of the war against the Soviet Union.

The capacity of the German military industry and the losses of the war year of 1941 forced the German High Command to give a serious consideration to the adaptation of the captured equipment. After some systematic examinations of different types of vehicles, German engineers declared two basic types to be suitable for entering Wehrmacht service, and these are the variations of the T-34 and the KV tanks. The publication which survived in the library of the Fifth Division of the Technology Institute of the Hungarian Royal Army is an important document of the Hungarian–German technology cooperation of the time, and as such it gives many details of the Soviet army vehicles characteristic of the period: features which would be difficult to reconstruct otherwise.

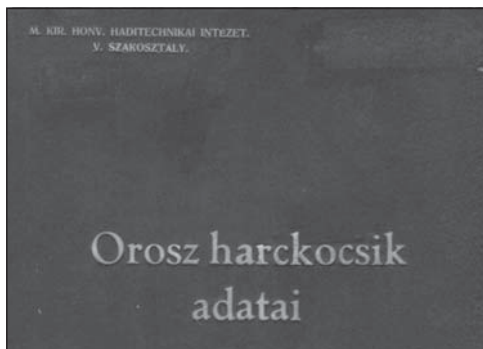
The notes and the perspectives part of the examination report present the German and the Hungarian practice of the further use of the equipment taken from the Soviet Army during the war.

Keywords: World War II, Operation Barbarossa, Emanuel Czaykowski, Technology Institute of the Hungarian Royal Army, captured equipment, tank, armoured vehicle

A HM HIM Hadtörténeti Könyvtár szabályzatgyűjteménye számos kortörténeti dokumentumot őriz, melyek a szélesebb olvasóközönség előtt a maguk korában természetükből adódóan, manapság pedig ritkaságuk folytán kevésbé válhattak ismertté. Az alábbiakban bemutatásra kerülő kiadvány több szempontból is különös figyelmet érdemel. Forrásként szolgál a Szovjetunió ellen 1941. június 22-én megindított német támadás során megismert szovjet harckocsikról és páncélgépkocsikról. További kiemelkedő jelentősége, hogy a harcjárművek ismertetéseiben a mára sokszorosan publikált műszaki, fegyverzeti, harcászati adatokon túlmenően jellemzést kapunk a harc megvívása során egyáltalán nem másodlagos ergonómiai, vezetéstechnikai tényezőkről. Ez utóbbi, szubjektív jellemzők a mai kutatók, érdeklődők számára kevésbé rekonstruálhatók, hiszen ezeket a tapasztalatokat csak azok tudták összefoglalni, akik a járműveket vezették, kipróbálták, harc körülmények között használták.

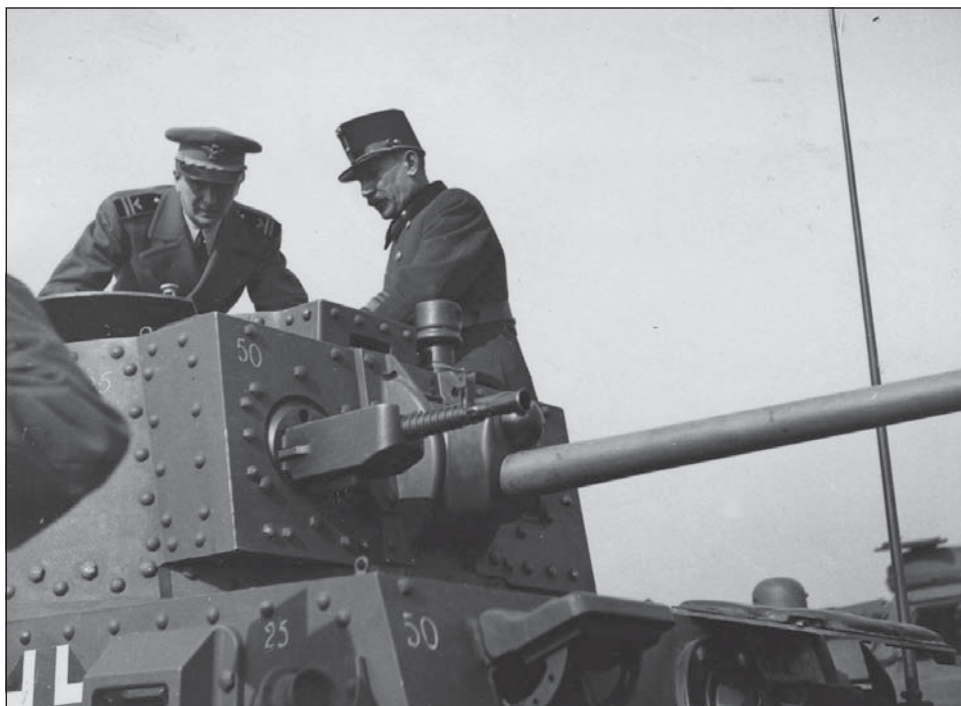
Az *Orosz harckocsik adatai* borítócímű kiadvány¹ a kötetábrára nyomott felirat szerint eredetileg a Magyar Királyi Honvéd Haditechnikai Intézet V. szakosztályának tulajdonát képezte.

¹ HM HIM Hadtörténeti Könyvtár, leltári szám: Sz 3411.

Orosz harckocsik adatai, 1942

A szakosztály vezetője 1943. július 15-től Czaykowski Emánuel hadiműszaki törzskari ezredes² volt, aki már 1940-ben személyesen részt vett a magyar királyi honvédség páncélos fegyvernemének felszerelésére irányuló törekvéshez kapcsolódó külföldi tanulmányutakon, tárgyalásokon: 1940 januárjában Németországban és Svédországban. Az V. szakosztály négy alosztálya közé tartozott a páncélosok fejlesztésével, vizsgálatával foglalkozó Páncéljármű alosztály.³

*Czaykowski Emánuel alezredes Horthy István kormányzóhelyetttel
Esztergom táborban, 1942.
(HM HIM Fotóarchívum, 67 430. sz.)*

² Czaykowski Emánuel hadiműszaki törzskari tiszt (Nagyenyed, 1897. VI. 6. –†?), ezredes 1942. IV. 1-től. A Haditechnikai Intézet V. szakosztályának vezetője 1943. VII. 15. – 1944. III. 31. között. 1944. IV. 1. – 1945. II. 1. közt a magyar királyi honvédség gépjármű szakfelügyelője. 1945. II. 12-től azonnali hatállyal nyugállományba helyezték. 1945. II. 19-től az Egyesült Magyar Automobil Művek vezetője.

³ *Hajdú – Sárhidai* 2005. 94. o.

A Hadtörténeti Könyvtár állományába 1962-ben⁴ került a jelentés, egy példányban. A kiadvány a német Heereswaffenamt WaPrüf 6 részlegében⁵ 170/42 g/IIc/ iktatószámmal, Berlinben, 1942. január 21-én készült eredeti fordítása. A dokumentumot Sebastian Fichtner ezredes,⁶ a WaPrüf 6. osztály vezetője jegyezte. A fentiek alapján a kiadványban dokumentált vizsgálat tárgyát képező szovjet páncélosok kipróbálására a Heereswaffenamt Kummersdorfban működő kísérleti telepen kerülhetett sor, valamikor az 1941-es év végén.⁷

A dokumentum első része ismerteti a vizsgált járművek kategóriáit, az általános vizsgálati szempontokat. Az ezt követő, leterjedelmesebb rész sorra veszi az egyes harcjárműveket. A vizsgálat egy páncélgépkocsira és nyolc harckocsira terjedt ki, több típusnál típusváltozatokat is megkülönböztetve, sorrendben a következőkre: BA Ford (BA-10); T 40; T 26 B, T 26 C; BT; T 34/76; T 28, T 28 E; T35 A; KV I A; KV II.

Az egyes eszközök bemutatása azonos szempontok szerint történt. A harcjármű fényképét követően *Műszaki különlegességek* alcímen ismertetik az általános műszaki jellemzőket. Ezt követi a jármű kipróbálása során szerzett tapasztalatok összefoglalója. A félpályás, küzdőtér és páncélzat leírása után a fegyverzet és – ha volt a tesztpéldányban – a rádióé következik. Az értékelés különösen érdekes részét képezi a kezelőszemélyzet hely- és kilátási viszonyainak bemutatása. A dokumentum szerkesztőinek szándékaira utal a szöveges rész zárását jelentő *Összbirodalmi*, melyben részletesen kitérnek az értékelt harceszköz német haderőben történő esetleges alkalmazási lehetőségeire, ami nem megfelelő szempont, ha figyelembe vesszük az 1941-es év német harckocsi veszteségeit.⁸ Minden jármű ismertetése egy műszaki paramétereket összesítő táblázattal végződik, amelyben a zsákmányolt típusok és típusváltozatok adatait részletezték.

A magyar nyelvű, 40 oldalas, írógéppel készült verzióba a szerkesztés során átemelték a német eredetit illusztráló fényképeket és képaláírásokat, melyek alatt gépelve tüntették fel a magyar fordítást.

⁴ A szabályzatként nyilvántartásba vett dokumentumban Hadtudományi Könyvtár tulajdonbélyegző található, mely nevet a könyvtár 1968-ig viselte. A tételt tartalmazó leltárkönyvet 1962. szeptember 1-jén vették használatba, de sajnos a nyilvántartásban a pontos beérkezési időpontot nem rögzítették.

A Magyar Királyi Honvéd Haditechnikai Intézet iratanyagát Budapest ostroma előtt a Dunán uszályokon szállították el, amelyek Hainburgnál elsüllyedtek. *Hajdú – Sárhidai* 2005. 96. o. Az ostrom után megmaradt iratokat, dokumentációkat a HTI Daróci úti telephelyéről történt elköltöztetésekor 1950-1951-ben lovas kocsikon a Szilágyi Erzsébet fasori objektumba szállították és beszállították a későbbi telefonközpont helyiségébe. A telefonközpont kialakításakor az iratok, dokumentumok közül a korabeli megközelítés szerint fontosnak ítélt anyagokat az akkori dolgozók kiválogatták, a többi a HTI udvarán elégették. A Hadtudományi Könyvtár vélhetőleg ekkor kaphatott lehetőséget a válogatásra. (Hajdú Ferenc és Bartha Ildikó alezredek szíves közlése alapján.)

⁵ A Chef der Heeresrüstung u. Befehlsh. d. Ersatzheeres alárendeltségébe tartozó Heereswaffenamt der Deutschen Wehrmacht részeként az Amtgruppe für Entwicklung und Prüfung 6. osztálya (WaPrüf 6 – Panzer und Motorisierungs-Abteilung) a páncélos és gépesített haditechnika tesztelésével, műszaki felmérésével foglalkozott. <http://www.lexikon-der-wehrmacht.de/Gliederungen/Oberkommando/Heeresruistung.htm> Megtekintés: 2013. augusztus 13.) és Handbook on German Military Forces, Washington, 1945. I-40. o.

⁶ Sebastian Fichtner (Pflugdorf, 1894. VI. 17. – München, 1950. III. 7.) ezredes 1940. I. 1-től. 1937. X. 12. –1942. IX. 15. között a WaPrüf 6. osztály osztályvezetője.

⁷ Több megvizsgált eszközről készült képen is látszik a kummersdorfi kísérleti telepen kapott azonosító szám. Pl: T-26: 307, vö.: http://beutepanzer.ru/Beutepanzer/Museum/T-26/t-26_Nr307-01.html, T-28: 335, vö.: http://t28ehranami.narod.ru/t-28_foto.html, T-35: 335, vö.: *Kolomijec – Mosanszkij* 2002. 51. o.

⁸ A német hadiipar 1941-es összesített harckocsi termelése 3795 db volt a 2853 db-os – saját gyártású harckocsikban bekövetkezett – veszteséggel szemben. *Werner* 1973. 320. o.

A kiadvány érdekességét tovább növeli, hogy a bemutatásra került harckocsik és páncélgépkocsik közül több – ha kis példányszámban is – különböző célokkal alkalmazásban volt a Magyar Királyi Honvédségben. Némelyik típust a hátországból oktatásra, esetleg céltárgyként használták a különböző páncélelhárító fegyverek hatásának tanulmányozásakor, némelyiket vontatásra, vagy éppen harctámogató feladatokra, a hadszíntéren. Az egyes típusok magyar vonatkozásait lábjegyzetben közöljük.

A szöveget, tekintettel speciális szakszöveg mivoltára, a korabeli írógép karakterhiányaiból adódó betűjavításokat kivéve eredeti helyesírással és rövidítésekkel adjuk közre, meghagyva a magyar változatba is átemelt német szakkifejezéseket. A dokumentum eredeti képei több helyen tartalmazzák a képfeliratot, melyet a fordító nem minden esetben magyarított. A szövegűség kedvéért az efféle következtelenségeket a gondozott szövegben megtartottuk.

Wa. Prü 6
Bb. Nr. 170/42 g/IIc/

Berlin, 1942. január hó 21.

Értesítés

a szovjet harc- és páncélgépkocsik megvizsgálásáról.

Fichtner s. k.

T a r t a l o m j e g y z é k :

- 1./ Általános szempontok
- 2./ Az egyes jármű típusok vizsgálati eredménye képekkel és műszaki adatokkal.
Műszaki különlegességek
Gépjármű műszaki kivizsgálás eredményei
A felépítmény megítélése, valamint a küzdőtér és páncélnyat elbírálása
Összbírálat
- 3./ A/ A felderítő pc. gk.⁹
B/ A harckocsi

K i v o n a t

a szovjet orosz páncélgépjárművek kivizsgálásáról és kipróbálásáról

1. Általános szempontok:

A szovjet-orosz páncélgépkocsinál a következő csoportokat különböztethetjük meg:

a./ Külföldi típusok utánépítése:

1. Pc. gk. BA Ford	/:Ford utánépítés:/
Hk. ¹⁰ T 26	/:Wickers ¹¹ „ :/
Hk. BT	/:Christie ¹² „ :/

⁹ Páncélgépkocsi.

¹⁰ Harckocsi.

¹¹ A brit Vickers konzern által 1928-ra kifejlesztett Vickers 6 Ton (Vickers Mark E) harckocsiból a Szovjetunió 1930-ban vásárolt 15 db-ot, majd a csapattapasztalatok alapján, liszenszvásárlást követően kezdték meg a T-26 típus gyártását. *Kolomijec – Svirin* 2003. 84. o.

¹² Az amerikai Walter Christie konstruktor váltható futóműves (gumikerekes/láncfalpas) szabadalmával készült Christie M 1930 típusú gyorsharckocsi prototípusából a szovjetek 2 db-ot vásároltak meg 1931-ben. Ezek alapján készült el a szovjet változat a BT (Быстроходный танк, vagyis gyors haladású harckocsi), melyre már a saját fejlesztésű T-26 tornyot szerelték. *Fleischer* 1999. 46–47. o.

b./ Konstrukciók, melyeken erős külföldi befolyás érezhető

Hk. T28
Hk. T35 A } német nagytraktorok és Nbfz.¹³

c./ Különleges konstrukciók /úszó harckocsik:/

T 37 /:az úszó Carden-Loyd¹⁴ hk. befolyása:/

T 40

d./ Korszerű Konstrukciók:

Hk. T 34

Hk. KW I 7,62 cm ágyú /: 43,5 t:/

Hk. KW II. 15,2 cm „ /:52 t:/

Ezen típusok közül elavultnak tekinthető: T26, T28, T 35A és BT. Utóbbi érdeklődésre tarthat számot, mint a T 34 elődje.

Egységes összbírálat a szovjet-orosz harckocsikról a fejlődési irányok különbözősége miatt nem lehetséges. Világosan felismerhető azonban, hogy a fejlődés következetes és meglepően jó az elkészítés, csodálatosan rövid idő alatt - figyelemre méltó konstrukciós tökélyt ért el, figyelembe véve az erős páncélzatot és hatásos fegyverzetet. Miután a régi szovjet felszerelés legnagyobb része a mi kezünkben van,¹⁵ a jövőben előreláthatólag már csak a d./ pont alatt felsorolt konstrukciókkal számolhatunk.

2./ A gépjármű műszaki kipróbálás a következő eredményeket adta:A./ Motor:

Kevés típusra való törekvés: Ottomotor M 17 /: BMW VI. utánépítés:/ /: mintegy 500 LE:/, Diesel W 2 /:500-600 LE:/, Mindkettő repülőmotor. Gyengepont: utólag beépített elektromos indító.

A könnyű járművekben amerikai, vagy angol cégek motorjainak licenciáit használják fel. Egyedül T26-ban van léghűtéses motor. 12 hengeres Diesel motor W 2 = a korszerű harckocsi motorja: jó működés, igen csekély tüzelőanyag fogyasztás, kedvező teljesítmény súly.

A tengelykapcsoló igen kényes, az összes gépi berendezések legkényesebb pontja /: úgyszólván az összes szovjet harckocsikra érvényes:/.

B./ Sebességváltó:

Konstrukciós szempontból legerősebb része a gépi berendezéseknek, modern kocsi nál is; miután a sebességváltó a legegyszerűbb kézikapcsolású, nagy ugrásokkal az egyes sebességek között a kapcsolás könnyítése nélkül.

A kapcsolási lehetőség ezen sebességváltóknál általában rossz; a KW I. és KW II. hk-knál a kapcsolás menetközben nem lehetséges. A kapcsolási nehézségek a hátsó hajtással még szaporítva vannak. /: hosszú rudazat:/.

C. / Kormánymű:

A kormányzás általában tengelykapcsolómű közvetítésével történik, ami a KW I. és KW II. [...] él [...] nagy [...]¹⁶

A kormányozhatóság a legtöbb harckocsinál a nyomtáv és a felfekvési hossz közötti kedvezőtlen viszony miatt meg van nehezítve. A T26, T37 és T40 hk-k kivételével mindnek hátsó hajtása van. Dacára a hajtómű keresztirányú elhelyezésének, ami a tér kihasználását jobban biztosítja, a hátsó hajtás összes térszüksége nagyobb mint az elülsőhajtásé.

¹³ A német Großtraktor és a Neubau-Fahrzeug (Nbfz) az első világháborút követő rejtési időszakban a német nehézharcokocsik fedőneve volt. A Ferdinand Porsche konstruktőr tervei alapján a Rheinmetall és a Krupp cégek által 1933–1936 között gyártott több tornyos nehézharcokocsi prototípusokat a II. világháború nyugati hadjárata során megszerzett tapasztalatok alapján mozgó hadműveletekben már nem használták, Norvégiában kerültek bevetésre. Werner 1973. 239. o.

¹⁴ A brit Vickers konszernhez tartozó Carden-Loyd Tractors Ltd. fejlesztette kisharcokocsi típusból a Szovjetunió 1931-ben vásárolt 8 darabot. A saját fejlesztést ezek alapján kezdték meg. Fleischer 1999. 24. o.

¹⁵ 1941. június 22-én összesen 22 600 harckocsi állt a Vörös Hadsereg rendelkezésére. 1941. december 31-ig további 5600 db-ot (főként könnyű és közepes harckocsit) szállítottak le a gyártó üzemek. A teljes veszteség a rendelkezésre álló és időközben pótlásként beérkezett harckocsikban, az 1941-es év végéig mintegy 20 500 db-ra tehető, ami 72,7%-os veszteséget jelent. Krivosejev 1993.

¹⁶ Az eredeti dokumentumban a kipontozott rész szövege nyomdahiba miatt hiányzik.

D. / Futómű:

A régebbi harcokosi típusok elavult futóművel rendelkeznek, sok kis görgővel, illetve görgőpárral.

Az újabb harcokosiknál korszerűbb konstrukciót találunk:

Gumibroncsozású futógörgők nagy átmérővel s egyenkénti rugózással; részben tekercsrugóval, részben laprugóval. A KW I. és KW 2. vasfutógörgőin gumibroncsozás nincs.

Rugózás általában kielégítő, lökéscsillapító általában hiányzik.

A lánc öntöttláncokból áll hasonlóan a német láncokhoz, kenve nincs; kivétel a T34 hk, amelynek lemez alakú láncja van.

Ez kevésbé kapaszkodóképes, mint a rácsozott lánc. A széles vasúti rakodóprofil a KW I. és KW II. hk-k részére széles lánc alkalmazását teszi lehetővé, aminek következtében a talajnyomás a nagy összsúly dacára megengedhető keretek között mozog. A fajlagos talajnyomás általában kedvező. A futóművek általában használhatónak nevezhetők.

E./ Páncélzat:

Régebbi kocsiknál szegecselve, újabb típusoknál hegesztve.

Az utóbbiak lövéstechnikai szempontból részben igen célszerű formát mutatnak /:T34:/. Különösen figyelemre méltó a vastag páncéllemezek hajlítása, ami teljesítő képes gyári berendezésekre enged következtetni.

A hegesztés varratainak kivitele igen különböző. Egyes vizsgálatoknál nagyon porózus varratokat találtunk; általában azonban a páncéltest elkészítése használhatónak nevezhető. A hengerelt páncéllemezek anyag(a) az eddigi vizsgálatok szerint egy chrom-nikkel Molibdén acél; a toronynál és kinézőnyílásnál alkalmazott páncél acélöntvény külsőleg jó benyomást kelt.

A hengerelt lemezek szilárdsága általában megfelel a német anyagnak. A T34 hk-nál eleinte 45 m/m vastag lemezeket alkalmaztak¹⁷ 150-160 kg/mm² szilárdsággal; hogy ezen észlelet ezen típus páncéltestekre általában érvényes-e, még megerősítésre szorul; ugyanígy vizsgálat tárgyát képezi még, hogy ilyen szilárdságú homogén páncéllemezek vannak-e előnyei a német páncél anyagnál alkalmazott felületi edzéssel szemben tekintetbe véve a különböző összetételi és elkészítési viszonyokat.

Felületi edzést a szovjet páncélanyagnál eddig nem állapítottunk meg. A páncélanyag vizsgálata még nincs lezárva.

A páncélanyag minőségét és tulajdonságait illető beható jelentés a még folyamatban lévő vizsgálatok befejezése után jelenik meg, mint más ellenséges páncéljárműveknél is, külön értesítéssel.

Utólagos páncélmegerősítés egyes járműveken található.

A leküzdési lehetőségek a D 343 sz. „Utastás az orosz harcokosik leküzdésére 1941. VII. 22.” vannak lefektetve.

1. / Fegyverzet:1./ Lövegek

a./ 4.5 cm-es hk. ágyú L/46:¹⁸

Használható hk. löveg hasonló a német 3.7 cm-es pc. törő ágyúhoz /: 34 M.:/ mechanikus kézi és láb elsütőszerkezettel, /:38 M.:/ járulékos elektromos elsütőszerkezettel. A löveg teljesítménye /:orosz löszerral, valamivel a 3.7 cm-es pc. törő ágyú kalibere fölött már nem felel meg a hk-val szemben támasztott korszerű követelményeknek.

b./ 7.62 cm-es hk. ágyú L/16.5, illetve L/24:

L/16.5:

Elavult löveg csavarzávarzáttal és kis teljesítménnyel.

¹⁷ A páncélosokról készült fényképeken egyes esetekben látszanak a kummersdorfi kísérleti telep mérnökeinek mérési eredményei: az egyes elemekre felfestették a páncéllemez vastagságát mm-ben. Lásd: T-40, BT, T-26, T-28, T-35.

¹⁸ Az „L” után szereplő szám a csőhossz jelzi; az űrméret és az lövegcső arányát mutató érték.

L/24:

Fél automata ékzáras harckocsi ágyú, teljesítményben egyenértékű a német 7.5 cm-es L/24 hk. ágyúval, de az elektromos elsütés előnyei nélkül. Mindkettő a T28 és 35A hk-ba beépítve.

c./ 7.62 cm-es hk. ágyú L/30.5, ill. L/41.5:

Új típusú hk. ágyú mechanikus láb és kézi elsütőszerkezettel. Az átütőképesség előreláthatólag a német 39 M pc. gr-al¹⁹ L/30.5-el 62 mm-es lemezre 1000 m, L/41.5-el 68 mm-es lemezre 1000 m és ezzel a hosszú csövű rohamágyú teljesítménye fölött, de a 44-es pc. törő ágyú alatt van. Mivel a szovjet pc. gránátok átütőképessége kisebb, mint a német pc. gránáté és mivel eddig csak kevés zsákmányolt pc. gránát áll rendelkezésre, a szovjet gránátok átütőképességének pontos megállapításától egyelőre eltekinttünk.

Ezen löveg a KW I. /:L/30.5:/ és T34 /:L/30.5 és L/41.5:/ hk-k fegyverzetét képezi.

d./ 15.2 cm-es hk. tar.²⁰ L/24:

A löveg csavarzáras és a lőszer [...]²¹

A lőszer kiszabot csekély; tüzelése lassú. A repeszgránátok hatása élő célokra a nagy kaliber folytán igen nagy.

Kilónek ezenkívül betongránátokat, amelyek orosz adatok szerint 1000 m. távolságra 0.98 m vastag és 5000 m. távolságra 0.64 m vastag vasbetonfalat átütnek.

2. / Géppuska:

A 7.62 mm szovjet harckocsi gp./:gáznyomással működő:/ 600 lövést ad le percnként. Ezzel megfelel a 13M géppuskának és általában hk. gp-ként megfelel.

3. / Lőszer kiszabot:

Az ágyú lőszer kiszabot gazdag egészen a 12.5 cm-es tarackkal felszerelt KW II. hk-ig. /:36 lövés:/; gp. lőszer elégséges.

G./ KÜZDŐTÉR:

A szovjet harckocsiknak a német hk-kal szemben jelentékeny hátránya a rossz figyelő- és vezetési lehetőség. Ez sokszor harddöntő jelentőségű volt /: az ellenség pc. és fegyverzetbeli fölénye ellenére:/. Különösképpen hiányzik a parancsnoki toronyból a direkt, optikai berendezésektől független kilátási lehetőség és az ezt használó, a fegyverzet kiszolgálásától mentesített taktikai vezető.

A figyelést és célzást szolgáló körülforgó figyelő és célzó távcsövek a toronyban /: német befolys régebbi időkből/, valamint a nem forgatható távcsövek a toronyban optikailag jók. Utóbbi direkt lövéssel szemben nem nyújt védelmet, mint a német toronycélzó távcső.

Újabban elektromos porgettyúval vezérelt képsíki torony-célzótávcső találtatott. Kijavítása után kipróbáljuk.

Csekélyszámú szögtükör csak a korszerű harckocsikon van tervbe véve; hasonló lyukak vannak a páncélfalban láncra erősített kúpos dugóval, megfigyelésre és pisztoly kilövőnyílás céljára.

A kezdetleges kivitelű villamos torony hajtóművek a T28, T35 A, T34 és a KW II /:15.2 cm:/ hk-kon csak kisegítő megoldásnak tekinthetők.

A T40 kivételével valamennyi hk. el van látva rádió felszereléssel, különleges rádió csak a T34 KW I. és KW II hk-kban van.

A küzdőtér egészében jól felszereltnek tekinthető, a hely-viszonyok általában szűkek.

3./ Összefoglalás:

Az újabb szovjet harckocsik különösen a T34 modern harcerős járműnek tekintendő.

¹⁹ Pc. gr. = páncéltörő gránát.

²⁰ Tar.= tarack.

²¹ Szöveghiány.

Az egyes jármű típusok vizsgálati eredményeiA. / Páncélgépkocsi:²²BA Ford /r:²³ páncélgépkocsiMűszaki jellemzők:

4 hengeres 40-50 Le-s Ford Ottomotor, 4 előremeneti, 1 hátrameneti fokozattal, külön emelővel iktatható csoportahajtóművel /:Gruppengetriebe:/, 2 hajtott tengely, a hátsótengelyek lökés-csillapító és kiegyenlítőműzár nélkül. Lövésbiztos szivacsos gumibroncsoszással.

Gépjármű műszaki kipróbálás:

A motor túl gyenge. A jármű lassú, úton úzásra /:zum Schwimmen:/ hajlamos. Terepjáró képessége kicsi /:kiegyenlítőműzárak hiánya:/, a rugózás kifogástalan, a kormányzás könnyű, az emeltyűk könnyen hozzáférhetők és kényelmes elrendezésűek.

A felépítmény a küzdőtér és a páncélzat elbírálása:

Fegyverzet: egy 4.5 cm-es hk. ágyú géppuskával ikerben /:gáznyomással működő gp.:/egy golyószárazású géppuska hátul.

Kilátási viszonyok előre kielégítőek, oldalra rosszak.

A vezető részére elegendő hely áll rendelkezésre, a toronyban lévő 2 fő helye meglehetősen szűk. A vezető mellett ülőnek csak a zárógömbön keresztül van kilátása, egyébként előre semmi kilátási lehetőség nincs.

Páncélzat vékony, alulról páncélozva egyáltalán nincs

Rádió van.

Összbírálat:

Elavult, nem felel meg a nehéz páncélgépkocsikkal szemben támasztott követelményeknek és különösebb érdeklődésre számottartó berendezése nincs.

A jármű a hátsó vonalakban való bevetésre megfelelőnek látszik, szükség esetén könnyű harcokcsik leküzdésére alkalmazható, de semmi esetre sem mint páncélgépkocsi.²⁴

²² A BA-10 típusú páncélgépkocsiból a szovjet Vörös Hadsereg alakulatainál 1941. június 1-jei állapot szerint összesen 1410 db volt szolgálatban. Bojevoj, 1. táblázat. <http://www.teatrskazka.com/Raznoe/BiChSostavVS/BiChSostavVS.html> (Megtekintés: 2014. április 14.)

²³ „r” mint Russische, vagyis orosz.

²⁴ A BA páncélgépkocsikat német alkalmazásban egységesen BA 203 (r) számon rendszeresítették. Érdekes módon – a harcokcsikkal ellentétben – nem tettek különbséget a különböző típusváltozatok között (BA-6, BA-10, BA-10M). *Kinnear* 2000. 139. o.

Megjegyzendő, hogy a nagyobb számban zsákmányolt és német részről rendszerbe állított idegen eszközök számára külön nyilvántartást vezettek. A Kennblätter Fremdengerat számozási rendszerében minden eszköz egy három jegyű számot kapott (Kennnummer = KNr), melyet egy zárójeles betűjelzés követett. A számot követő betű az adott eszközt korábban alkalmazó ország nevének rövidítése, jelen esetben „r” mint Russisch.

BA Ford /r/ Pc.gk.**A. Főbb adatok:**

1. Súly: harckész
 állapotban:/ ..... kb 5000 kg.

2. Legnagyobb sebesség:
 a./ úton.....54 km/h.
 b./ közép nehéz
 terepen.....22 „

3. Hatósugár:
 a./ úton.....320 km.
 b./ közép nehéz
 terepen.....180 „

4. Páncélzat:
 a./torony
 elöl.....11 mm.
 oldalt..... 11 „
 hátul..... 11 „
 fölül.....7 „

összeerősítés: hegesztve, szegecselve.

b./ pc.test és felépítmény
 elöl.....13 mm.
 oldalt..... 9-11 „
 hátul..... 11 „
 fölül.....7 „
 alul.....nincs páncél

összeerősítés: hegesztve, szegecselve.

5. Fegyverzet:
 a./ 1-4.5 cm-es hk. á. } a toronyban
 b./ 1 7.62 mm. gp. }

c./ 1 7.62 mm. gp. a vezető mellett

6. Irányzás:
 a./ magassági értelemben:
 mechanikus, kézi
 b./ oldalirányban:
 mechanikus, kézi

7. Legénység: .....4 fő

B. További adatok:

1. Méretek:
 teljes hossz: 4.70 m.
 „ szélesség: 2.10 „
 „ magasság: 2.42 „
 lánc külső szélétől
 „ „ széléig - „
 láncalp szélessége - „
 nyomtáv elől 1.445 m.
 „ hátul 1.610 „
 tengelytáv 2.5 + 0.95
 gázlóképesség 0.50 „
 szabad magasság
 a földtől 0.22 „

2. További teljesítmények:
 Motor neve: Otto
 „ teljesítménye 40 HP
 fajlagos teljesítm. 8 HP/t
 hegymászóképeség -
 emelkedőképesség -

3. Tüzelőanyag készlet:
 a./ 4x26.5 lit. 106 lit.
 b./

4. Üzemanyagfogyasztás/lit/100 km./
 a/ úton .....33 lit.
 b/ közép nehéz terepen.....59 „

5. Lőszer: 4.5 cm-es gránát,
 b./ 35 „ gp. rakasz

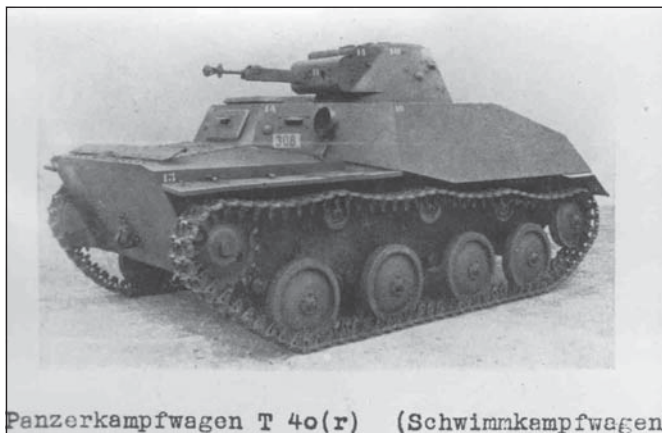
6. Figyelő berendezés:
 a./ Torony: 1 körülforgó távcső
 1 célzó „
 kinézőrés
 b./ Vezető: kinézőres fedéllel

7. Rádió: adó, vevő.

8. Irányító berendezés: /:Richtungsgerät:/nincs.

A 200-as számtartomány a páncélgépkocsik, a 700-as a harckocsik nyilvántartására szolgált. (A típusvariánsok általában önálló számot kaptak.) Fenti elvek alapján például a KV-2 harckocsi Panzerkampfwagen KW II 754 (r) néven lett regisztrálva. *Spielberger* 1989. 22; 261. o. és *Captured / Foreign Equipment Registry*: <http://www.achtungpanzer.com/captured-foreign-equipment-registry.htm> megtekintés: 2014. április 16.)

B./ Harckocsik:

T 40 /r/ harckocsi /:Úszóhk:/²⁵Műszaki különlegességek:

6 hengeres vízűtéses Ottomotor, 85 HP 3600 ford/perc mellett. A motor a hk. jobboldalán van elhelyezve, fogaskerékes sebességváltó 4 előre- 1 hátramenet 4 szárnyú csavar, 2 kormányrudazat 1 fogantyúval működtetve, hajtás elől, tengelykapcsolós kormánymű, 4 futógörgő gumiabroncsozással, torziós rugózás /: Drehstabfederung:/ 3 támasztó görgő gumiabroncsozással, láncvezetőkerék gumiabroncsozással, lökésgátló nincs, áttört lánc elszegecsel láncsapszeggel.

Gépjármű műszaki kipróbálás.

A kipróbálás 365 km-es úton történt meg: a motorteljesítmény megfelel, kapcsolás jó, sebességváltókar kényelmetlenül fekszik, a kormányzás a tengelykapcsoló oldására nem reagál megfelelően. Mivel lökésgátló nincs, a jármű erősen bólint, terepen rosszul fekszik. Kilátási viszonyok megfelelőek.

Az úszó tulajdonságok kipróbálását még nem lehetett lezárni, mivel 2 jármű az úszó próbánál elsüllyedt.

A felépítmény a küzdőtér és a páncélzat elbírálása

A fegyverzet, egy 12.6 mm-es nehéz gp és 1 gp., mindkettő gáznyomással működő, léghűtéses, korszerű.

Megjegyzésre méltó: a 12.6. mm-es gp. részére szolgáló heveder a toronyban körben van elhelyezve; a toronyban lévő szabadtér a fegyverzet kezelők részére különösképpen kicsi /:850mm/ A helyviszonyok ennek dacára kielégítőek.

A jármű páncélzata mint saját magát fenntartó úszójármű, természetszerűleg gyenge.

Rádió nincs. Fényjelző berendezés van.

A BA típust elsődlegesen a front mögötti területek biztosítását ellátó szervezeteknél (Ordnungspolizei) használták. *Lüdeke* 2011. 43-45. o.

Magyar használatban néhány, pontosan nem megállapítható számú BA-6, illetve BA-10 típusú páncélgépkocsit lehetett. Fotódokumentumok alapján egyes vélemények szerint a magyar királyi táborigazgatás állományában is volt ilyen jármű, rendszámuk azonban nem ismert. *Bíró* 2006. 68. o.

²⁵ 1941. június elején összesen 132 db T-40 típusú úszóharckocsi állt a szovjet fegyveres erők alkalmazásában, az oktató és rádiós változatokat is beleértve. Egész évben mindösszesen 722 db készült belőle. Bojevoj.

Összbírálat:

Könnyű felérítő járműnek tekintendő. Mint úszójárműnek különös újdonsága nincs.

A német hadseregben mint úszóhk. nem felel meg. Végso elbírálás csak további menet és úszópróbák után lehetséges.²⁶

T 40 /r/ Úszó hk.**A. Főbb adatok:**

1. **Súly:** harckész állapotban: ...kb 5500 kg.

2. Sebesség:

a./ úton.....54 km/h

b./ közép nehéz

terepen.....19,7 „

3. Hatósugár:

a./ úton.....360 km.

b./ közép nehéz

terepen.....185 „

4. Páncélzat:

a./torony

elől.....14 mm.

oldalt.....10 „

hátsul.....10 „

fölül.....7 „

összeerősítés: hegesztve

b./ pc.test és felépítmény

elől.....10-14 mm.

oldalt.....13 „

hátsul.....10 „

fölül.....7-10 „

alul.....6 „

összeerősítés: szegecselve, csavarozva, és a pc. test belül hegesztve.

5. Fegyverzet:

a./ 1 7.62 mm. gp

b./ 1 12.6. „ „

6. Irányzás:

a./ toronyforgató berend. kézzel

b./ magasságbeállító gép: kézzel.

7. **Legénység:** .....2 fő

B. További adatok:**1. Méretek:**

teljes hossz: 4.10 m.

„ szélesség:.....2.35 „

„ magasság:.....1.95 „

lánc külső szélétől

a másik lánc széléig.....2.30 „

lánc talp szélessé.....0.26 „

nyomtáv elől:.....2.04 „

„ hátsul:..... -

tengelytáv:..... -

gázlóképesség:..... 1.25 „

szabadmagasság a földtől 0.34 „

2. További teljesítmények:

Motor neve: Otto

„ teljesítménye 85 LE

fajlagos teljesítm. 15.3 LE/t

hegymászóképesség -

emelkedőképesség 12.5°

3. Tüzelőanyag készlete:

a./.....197 lit.

4. Üzemanyagfogyasztás 100 km-re

a/ úton 38 km/h seb.-ig 53 lit.

b/ közép nehéz terepen 102 „

5. Lőszer:

a./ 30 rakasz db. 65 töltényszámra = 1950 töltény

b./ 250 töltény a 12.6 mm gp. részére

6. Figyelő berendezés:

a./ a toronyban: 1 irányító távcső egyenes vonalú szükségbéli irányzó berendezé(ssel) /dioptriás távcső 4 különböző beállítható távolságra/

2 szögűtükör

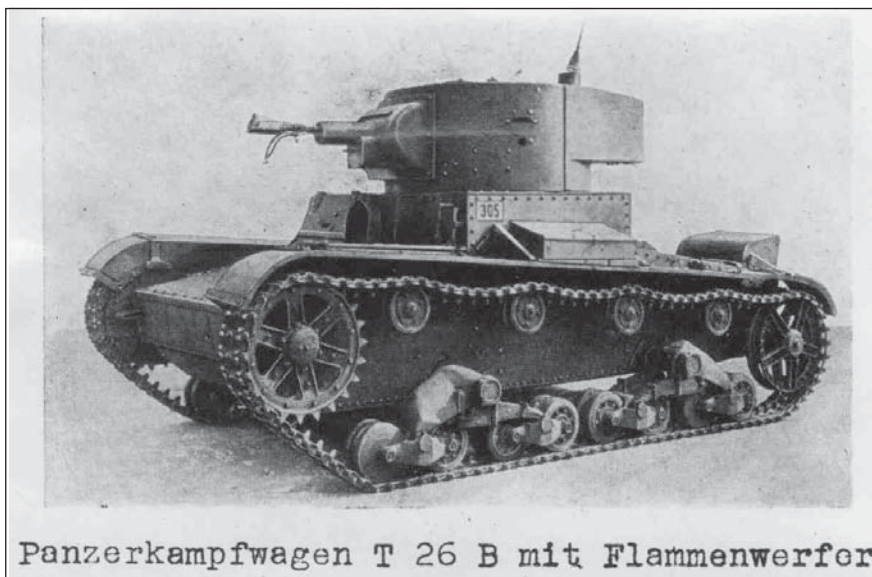
b./ vezetőnek 3 szögűtükör

7. **Rádió:** -

8. Irányító berendezés:

²⁶ T-40 733 (r) néven rendszeresített járművet német alkalmazásban kizárólag a hadművelleti terület mögötti térség biztosítást ellátó alakulatoknál, valamint vontatóként alkalmazták. *Lüdeke* 2011. 51. o.

Magyar alkalmazásban egy saját hadijellel ellátott példány ismert, 1942-ből, fénykép alapján. Pontos alkalmazási területére nincs forrás. *Bíró* 2006. 62. o.

T 26 B lángszórós harckocsi

T 26 C harckocsi

Műszaki különlegességek:

4 hengeres Otto motor, léghűtéses, fekvő.

Fogaskerék sebességváltó 5 előre, 1 hátra.

Futómű: ikerfutógörgő gumibroncsoszással, amelyek páronként összekapcsolva vannak a kocsira felerősítve.

A rugózás 4 görgőnként 1/4 elipszis laprugókkal ellátott ikerhimbákkal. Lökésgátló nincs.

A lánc kivitele hasonló a némethez.

Gépjármű műszaki kipróbálás:

A kipróbálás összesen 191 km. hosszú úton végeztetett. Motorteljesítmény nagyon gyenge. A sebességkapcsolás terepen nagyon rossz, úton megfelelő. A jármű nagyon lassú /: úton 27 km/óra:/ . A tengelykapcsolós kormánymű használható.

A rugózás kielégítő.

A látási viszonyok a vezető és a lövész részére megfelelők.

A felépítmény a küzdőtér és a páncélzat elbírálása:

A kocsi 3 különböző toronyalakkal ismeretes: ²⁷

T 26 A: két egymás mellett fekvő toronnyal, amelyek gp-val, vagy részben 3.7 cm-es hk. ágyúval is, vagy lángszóróval vannak felszerelve. Ezen jármű elavult és alig alkalmazzák már.

T 26 B: Toronyfalak függőlegesek, fegyverzet egy 4.5 cm-es harckocsiágyú és egy gp.

T 26 C: /legkorszerűbb alak:/²⁸ ferde toronyfalak, egy 4.5 cm-es hk. ágyú és 1-2 gp.

Utóbbi két típus részben 4.5 cm-es hk. ágyú helyett lángszóróval van felszerelve, 400 lit. olajjal.²⁹

Fegyverzet: egy 4.5 cm-es hk. ágyú, egy gp.-val ikerben /: gáznyomással működő:/; az ágyúnak részben elektromos, részben kézi működtetésű elsütő szerkezete van.

A kocsik egy részének egy további gp-ja is van a torony hátsó részén és a bemászó nyílás keretére egy repülő gp. felerősítő darab van repülőgép elhárító gp. részére.

A helyviszonyok a vezető részére némileg szűkek, de kielégítők, a toronyban ugyancsak meglehetősen szűkek. A lábítók³⁰ kényelmesen vannak elhelyezve.

A páncélzat gyenge és nem felel meg a korszerű kívánalmaknak.

Összbfírat: Vickers-Armstrongs (sic!) hk. utánépítés; korszerűtlennek tekintendő. Korszerű követelmények nem felel már meg. 4.5 cm. es hk. ágyúval felszerelve a mögöttes területek megszálló részlegeinek használatára, szükség esetén könnyű hk-k elhárítására használható.³¹

²⁷ T-26 harckocsi típusváltozataiból 1941. július 1-jei kimutatás szerint 8747 db. állt a szovjet fegyveres erők rendelkezésére. Ezen belül 1261 db volt az 1934-ig gyártott kéttornyú változat. Bojevoj. – Gyártásukat 1940-ben gyakorlatilag befejezték; 1941-ben mindösszesen 47 db T-26 készült. *Kolomijec* – *Svirin* 2003. 85. o.

²⁸ A ferde toronyfalú, modernebb változatot 1938-tól gyártották. Uo. 124. o.

²⁹ A lángszórós variánsból 829 db volt a Vörös Hadsereg állományában 1941. június elején. Lásd: 25. sz. lábjegyzet.

³⁰ Lábító= pedál.

³¹ Német használatban a T-26 variánsai 737–740 közötti KNr számon lettek rendszeresítve. 1941-ben mindösszesen 16 darab volt szolgálatban a hadművelési terület mögött biztosító katonai és rendőri egységeknél. A későbbi pontos darabszám ismeretlen. A harckocsi alvázára ráépített PAK 97/38 páncéltörő löveggel létrejött páncélvadász is ismeretes a német 563. páncélvadász osztály 3. századának alkalmazásában. *Lüdeke* 2011. 55–57. o.

A magyar királyi honvédség által zsákmányolt példányok közül egy T-26C korabeli filmhíradóban látható a Ludovika Akadémia harcászati gyakorlatán, H-046 rendszámmal. Későbbi sorsa ismeretlen. *Bíró* 2006. 60., 96. o. Megjegyzendő, hogy a magyar alakulatok által zsákmányolt páncélgépjárművek, harckocsik közül kevés kapott hivatalos nyilvántartásba vételre utaló rendszámot. A H- jelű számsorozat 001-050-ig terjedő folyószámaikat – egyes, meg nem erősített visszaemlékezések szerint – az idegen eredetű harckocsiknak tartották fenn. *Éder* 3. o.

T 26 B /r/ hk. mint lángszóró**A. Főbb adatok:****1. Súly: harckész állapotban:**

9200 kg.

2. Sebesség:

a./ úton.....27,3 km/h

b./ középnehéz terepen ..17 km/h

3. Hatósugár:

a./ úton.....345 km.

b./ közép nehéz terepen...175 „

4. Páncélzat:

a./torony

elől.....16 mm.

oldalt.....25 „

hátral.....16 „

föül.....10 „

összeerősítés: hegesztve

b./ páncéltest és felépítmény

elől.....16 mm.

oldalt.....16 „

hátral.....16 „

föül.....7-11 „

alul.....10 „

összeerősítés: csavarozva, és szegecselve

5. Fegyverzet:

a./ a toronyban egy lángszóró, egy 7.62 mm.

gp

6. Irányzás:

a./ magassági: kézi

b./ oldalirányú: kézi

7. **Legénység:** .....3 fő+/- aszerint, hogy a kocsí repülő elhárító gp.
felerősítő darabbal fel van-e szerelve.**B. További adatok:****1. Méretek:**

teljes hossz:.....4.60 m.

„ szélessége:.....2.45 „

„ magasság: .....65 „+

lánc külső szélétől a

„ „ széléig.....2.31 „

láncaltp szélesség.....0.26 „

nyomtáv elől.....2.05 „

„ hátral.....-

tengelytáv.....-

gázlóképesség.....0.67 „

szabadmagasság a földtől.....0.37 „

2. További teljesítmények:

Motor neme:..... Otto

„ teljesítménye

n=2100 91 HP

fajlagos teljesítmény.....9.9LE/t

hegymászóképesség..... 800 mm.

emelkedőképesség:..... 28°

3. Tüzelőanyag készlet:

a./.....285 lit.

4. Üzemanyagfogyasztás 100 km-re:

a./ úton .....81 lit.

b./ közép nehéz terepen .....159 „

5. Lőszer:a./ 6 rakasz db-ként 65 tölténnyel összesen 390
töltény

b./ 400 lit. olaj a lángszóróhoz

6. Figyelő berendezés:a./ a toronyban: 1 irányító távcső két kinéző
nyílás, 2 kilövő nyílásb./ vezető részére 1 kinéző nyílás elől és
1 jobboldalt**7. Rádió:**

a leadó-felvevő

8. **Irányító berendezés:** nincs

T 26 C /r/ harckocsi.

A. Főbb adatok:

1. Súly:harckész állapotban: 9550 kg.
2. Sebesség:
 a./ úton.....27,3 km/h
 b./ középnehéz terepen .....17 „
3. Hatósugár:
 a./ úton.....345 km.
 b./ közép nehéz terepen.....175 „

4. Páncélzat:

- a./torony
elől.....	16 mm.
oldalt.....	16 „
hátsó.....	16 „
fölül.....	10 „

összeerősítés: hegesztve

b./ páncéltest és felépítmény

elől.....	16 mm.
oldalt.....	16 „
hátsó.....	16 „
fölül.....	7-11 „
alul.....	10 „

összeerősítés: csavarozva, szegecselve és hegesztve

5. Fegyverzet:

- a./ toronyban egy 4.5 cm-es hk. ágyú /r/L/46
 b./ toronyban egy 7.62 mm. Gp. /1 elől, vagy részben 1 hátsó, részben 1 rep. gép elhárító gp./

6. Irányzás:

- a./ magassági: kézi
 b./ oldalirányú: „

7. Legénység: .....3 fő

+/ aszerint, hogy a kocsi repülő elhárító gp. felerősítő darabbal fel van-e szerelve.

B. További adatok:1. Méretek:

teljes hossz:.....	4.6 m.
„ szélessége:.....	2.45 „
„ magasság:.....	2.35-2.65 „ +
lánc külső szélétől a	
„ „ széléig	2.31 „
láncalp szélesség	0.26 „
nyomtáv	2.05 „
gázlóképesség	0.76 „
szabadmagasság a földtől	0.37 „

2. További teljesítmények:

- Motor neve:.....Otto
 „ teljesítménye.....
 n=2100 91 HP
 fajlagos teljesítmény 9.6LE/t
 hegymászóképesség 800 mm.
 emelkedőképesség 28°
 árokáthidalóképesség: 2200 mm.

3. Tüzelőanyag készlet:

- a./.....285 lit.

4. Üzemanyagfogyasztás 100 km-re

- a/ úton .....81 lit.
 b/ középnehéz terepen 159 „

5. Lőszer:

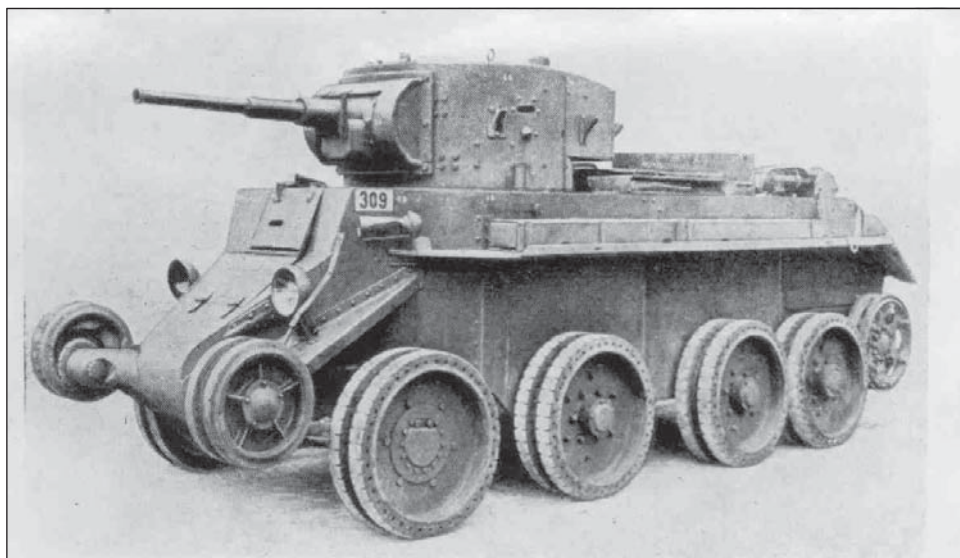
- a./ 169 db. 4.5 cm-es gránát
 b./ 37 rakasz egyenként 65 lö-véssel = 2405 lövés

6. Figyelőberendezés:

- a./ toronyban: 2 körülforgó távcső, 1 egyenes irányvonalú célzó- távcső, 2 kinéző nyílás, 2 kilövő nyílás
 b./ a vezető részére:1 kinézőrés előre és 1 kinézőrés jobbra.

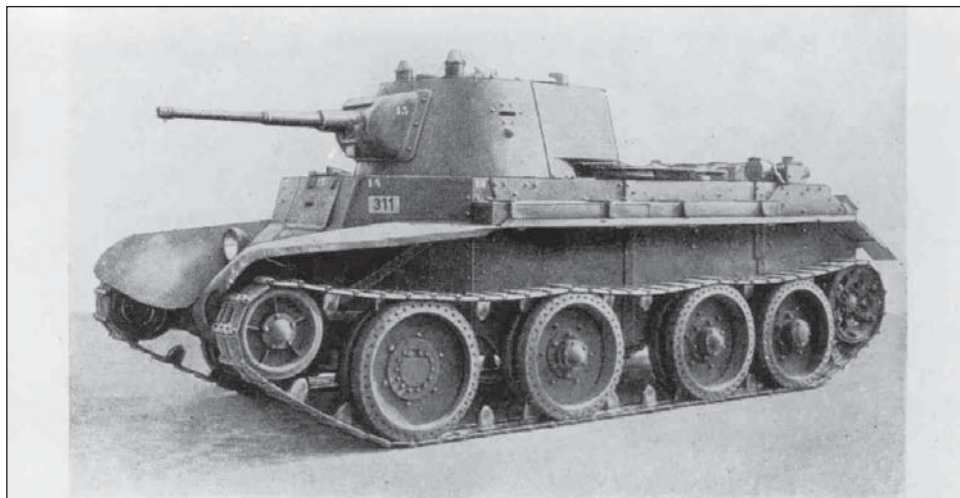
7. Rádió: adó-vevő8. Irányító berendezés:

részben folyadék iránytű/:Flüssigkeitkompass:/

Panzerkampfwagen BT(r) als Räderfahrzeug

BT /r/ harckocsi mint kerekos jármű.

Panzerkampfwagen BT(r) als Vollkettenfahrzeug

BT /r/ harckocsi mint láncos jármű³²

³² A BT típusváltozataiból 1941 júniusában a Vörös Hadsereg alakulatainál összesen 7533 db állt rendelkezésre. (BT-2 580 db, BT-5 1688 db, BT-7 5263 db., BT-8 2 db.) Bojevoj.

Műszaki különlegesség:

12 hengeres Otto V motor /: M 17/, 1450 ford/perc mellett 500 LE teljesítmény fogaskerekes sebességváltó 3 előre, 1 hátramenet, a jármű hátsó részében elhelyezve. Futómű: a Christie futómű utánépítése négy gumiabroncsozású ikergörgővel, csavarrugók, az első görgőnél vízszintesen, a többinél függőlegesen elhelyezve a külső páncél alatt. Meghajtás hátul, gumiabroncsozású láncvezetőkerék, lökésgátló nincs. A kocsí úgy láncon, mint keréken futhat. Láncról kerékre való átállítás 4 fő legénységgel kb. 40 percig tart. A második és harmadik görgő gépiberendezéssel belülről való emelésére nincs berendezve. A kocsí kormányzása a legelső tengelyre felszerelendő kormányrúddal történik. A lánc lapos, és minden második láncagnál vezetőorr található. A láncsapszegek biztosítása szegeccsel történik.

Gépjármű műszaki kipróbálás.

428 km-es úton végrehajtva.

Motorteljesítmény és gyorsulás alacsony fordulatszám mellett is jó. Igen nagy hatósugár. A sebességváltó kapcsolása úton kielégítő, terepen a hosszú kapcsolórudazat miatt rossz.

A rugózás jó. A lánc kapaszkodóképesége csúszós talajon rossz. A lánctagok kopása úton nagy. A láncsapszegek biztosítása használhatatlan. Láncos járműként kormányzása rossz. A jármű a tengelykapcsoló oldására rosszul reagál, aminek oka a nyomtáv és a lánc felfekvési hossz közötti helytelen viszony, ami a BT /r/ hk-nál 1:1.68 – német hk IV. -nél 1:1.15. Kerekes járműként alkalmazva a kormányzás nagyon nehéz. Mivel a kormányzás csak egy tengelyre hat, a jármű kanyarban radiroz /:radiert:

A fordulási kör átmérő mintegy 37 m; derékszögű kanyarban tolatni kell. A jármű tehát mint kerekes jármű használhatatlan.

A gumiabroncsozás keréken való menetet csak rövid ideig bírja. Kilátó lehetőség a lövész részére megfelelő, a vezető részére csak előre felé van.

A felépítmény, küzdőtér és a páncélzat elbírálása:

A fegyverzet, egy 4.5 cm-es hk. ágyú kézi, vagy elektromos elsütő szerkezettel, egy gp-vel ikerben /: gáznyomással működő/ használható. Az új, ferde falú tornyokban /: mint a T 26 C /r:/ a hátsó részen zárógömbbel ellátott gp. található a kocsik egy részénél. A toronyban két körülfordogó távcső, és egy egyenes irányvonalú célzó távcső van. Egy BT-nél elektromos pörgettyűvel vezérelt célzó távcsőhöz szolgáló csatlakozást találtunk.

A helyviszonyok: a parancsnok és a lövész részére megfelelők, a vezető helye nagyon szűk.

A páncélzat: gyenge /:11-22 mm:/ és a korszerű követelményeknek nem felel meg.

Rádió: adó és vevő van belső szóbeli közlekedésre szolgáló berendezés nem találtatott.

Összbírálat:

A rendkívül magas fajlagos teljesítmény folytán a járműnek kiváló tulajdonságai lehetnének, de ez a lehetőség a rossz kormányzás és használhatatlan lánc miatt nincs kihasználva. A láncvezetőkerék ágyazás megerősítését feltételezve, mint láncos jármű a mögöttes területeken, vagy könnyű hk-k leküzdésére alkalmazható volna.³³

³³ A német kereszttségben BT 742 (r) típuszámot kapott BT-variánsok közül 1941-ben mindösszesen 15 db-ot zsákmányoltak. A későbbi szolgálatba vett darabszám nem ismert. A hadművelleti terület mögött biztosító katonai és rendőri egységeknél volt használatban. Átfestést, és karbantartást követően leginkább partizánok elleni műveletekben alkalmazták e BT-eket. *Lüdeke* 2011. 58–60. o.

Az egyes frontokon zsákmányolt haditechnika javítását az OKH felosztotta a különböző javítóüzemek között, így a szovjet zsákmányanyag átalakítását, újbóli üzembe helyezését a rigai arzenálban működő Panzer-Instandsetzungs K-Werk Nord (a német Észak Hadseregsoport alárendeltségébe tartozó javítóüzem) kapta feladatul. *Friedli* 2011. 235. o.

A magyar királyi honvédség BT-5, BT-7 és BT-7A típusokat zsákmányolt fényképek tanulsága alapján. Utóbbi két típus képviselői H-037 és H-047 számmal lettek rendszerbe állítva, kiképzési célból. Későbbi sorsuk ismeretlen. *Bíró* 2006. 62., 99. o. *Éder* feljegyzései szerint a H-037 rendszámú példányt 1942–1943-ban egy közelebről meg nem nevezett alakulatnál kiképzésre használták.

BT /r/ hk. mint kerekcs járműA. Főbb adatok:

1. Súly: harcász állapotban: 13.700 kg.

2. Sebesség:

a./ úton.....75 km/h

3. Hatósugár:

a./ úton.....570 km.

4. Páncéltat:a./torony

elől.....15 mm.

oldalt.....15 „

hátral.....15 „

föül.....10 „

összeerősítés: hegesztve

b./ kocsitest és felépítmény:

elől.....13-22 mm.

oldalt.....13 „

hátral.....13 „

föül.....10 „

alul.....12 „

összeerősítés:hegesztve és szegecselve

5. Fegyverzet:

a./ 1 4.5 cm. hk. ágyú } régi toronynál
1 7.62 mm. gp.b./ 1 4.5 cm. hk. ágyú } részben
2 7.62 mm. gp. } az új toronynál6. Irányzó berendezés:

a./ toronyforgató szerkezet:

kézi

b./ magassági irányzás: „

7. Legénység: .....3 főB. További adatok:1. Fő-méreték:

teljes hossz:..... 5.80 m.

„ szélesség:..... 2.30 „

„ magasság:..... 2.40 „

lánc külső szélétől a

„ „ széléig -

nyomtáv.....1.97 m.

gázlóképesség..... 1.00 „

szabadmagasság a földtől 0.36 „

2. További teljesítmények:

Motor neve: Otto, V, 12 hengeres

„ teljesítmény 500 LE

fajlagos „ 36.5 LE/t

3. Tüzelőanyagkészlet: 630 lit.4. Üzemanyagfogyasztás 100 km-re

a/ úton .....30 km/h sebességgel, 109.7 lit.

55 km/h sebességgel .....120 lit.

5. Lőszer:a./ 144 db. 4.5 cm-es gránát, 31 rakasz a gp.
részére egyenként 65 lövéssel, = 2015 lövés6. Figyelőberendezés:a./ a toronyban: 1, ill. 2 körülforgó távcső,
1 célzó távcső, 2 kinézőnyílás 90 mm-es
üveggelb./ a vezetőnél: 1 kinézőnyílás, a vezető előtti
rész felhajtható7. Rádió: egy adó, egy vevő.8. Irányító berendezés: a kocsik egy
részében részben folyadék iránytű /:
Flüssigkeitkompass:/

BT /r/ harckocsi mint kerekcs jármű**A. Főbb adatok:**Súly: harckész állapotban: 13.700 kg.**2. Sebesség:**

a./ úton..... 54.2 km/h.

b./ középnehéz terepen 26.5 km/h

3. Hatósugár:

a./ úton..... 430 km.

b./ középnehéz terepen..... 300 „

4. Páncélzat:

a./torony

elöl.....15 mm.

oldalt..... 15 „

hátsó.....15 „

fölül.....10 „

összeerősítés: hegesztve

5. Fegyverzet:

a./ 1 4.5 cm. hk. ágyú } régi

1 7.62 mm. gp. } toronynál

b./ 1 4.5 cm. hk. ágyú } részben

2 7.62 mm. gp. } az új tornyoknál

6. Irányzó berendezés:

a./ toronyforgató szerkezet:

kézi

b./ magassági irányzás: „

7. Légénység:.....3 fő**+b./ kocsitest és felépítmény:**

elöl 13-22 mm.

oldalt 13 „

hátsó 13 „

fölül 10 „

alul 12 „

összeerősítés: hegesztve és szegecscselve

B. További adatok:**1. Főméretek:**

teljes hossz:..... 5.80 m.

„ szélesség:..... ..2.30 „

„ magasság:..... ..2.40 „

lánc külső szélétől a

„ „ széléig ..... 2.23 „

láncaltp szélessége .....0.26 „

nyomtáv.....1.97 „

gázlóképesség.....1.00 „

szabadmagasság a földtől .....0.36 „

2. További teljesítmények:

Motor neve: Otto, V, 12 hengeres

„ teljesítmény 500 LE

fajlagos „ 36.5 LE/t

lépcsómászóképesség 710 mm.

3. Tüzelőanyag készlet: 630 lit.**4. Üzemanyagfogyasztás 100 km-re**

a/ úton .....30 km/h

sebességnél 146 lit.

44 km./h sebességnél .....200 lit.

b/ középnehéz terepen.....210 „

5. Lőszer:

144 gránát 4,5 cm-es hk. ágyúhoz, 31 rakasz

egyenként 65 lövéssel gp-hez, összesen 2015 lövés

6. Figyelőberendezés:

a./ a toronyban: 1, ill. 2 körülforgó távcső, 1 célzó távcső, 2 kinéző nyílás 90 mm-es üveggel

b./ a vezető részére: 1 kinéző nyílás, a vezető rész felhajtható

7. Rádió: 1 adó-, 1 vevő.**8. Irányító berendezés:** a kocsi egy

részében részben folyadék iránytű /:

Flüssigkeitkompass:/

T34/r/harcosi³⁴

Műszaki különlegességek:

12 hengeres Diesel motor, 1800 ford/perc 500 LE. teljesítmény. A fogaskerekes seb. váltó a menetirányra merőlegesen van elhelyezve, 4 előre, 1 hátra sebesség, tengelykapcsolós kormány-mű.

Futómű:

Christie utánépítés /: a BT fejlesztett alakja:/ 5 drb. nagy átmérőjű iker futógörgővel, gumiabroncsozással, függőlegesen álló csavar rugózással, lökésálló nélkül, meghajtás hátul, lánctvető kerék gumiabroncsozású. Lánctalp lapos és széles, minden második lánctagon vezetőorr. 2 részes lánccsapteg szegecsekkel biztosítva.

Gépjármű műszaki kipróbálás:

1200 km. hosszú úton kipróbálva. Motorteljesítmény és gyorsulás kimondottan jó, alacsony ford. szám mellett is. Üzemanyagfogyasztás 170 gr./LE óra, olajfogyasztás 5 gr /LE óra. /:fék-padi fogyasztás mérések:/.

A tengelykapcsoló rosszul rögzít. /:bleibt schlecht stehen:/; Az alsóbb fokozatú sebességek kapcsolása rossz, a kapcsolás nagy erőt kíván.

/:Megjegyzés:/egy német sebességváltó beépítését megkíséreljük:/

A jármű gyors, és jól húz /: kedvező fajlagos teljesítmény:/

A rugózás jó.-

A kormányzás használható; a jármű a tengelykapcsoló oldására jól reagál; a nagy sebességet országúton is ki lehet használni.

A futóműnek hiányosságai vannak; a vezetőkerék /:Leitradkurbel:/ túl gyenge, a vezető- és lánchajtókerék csapágyainak fedele nem elegendőképpen van biztosítva, a lánccsapteg biztosítás rossz, lunkeresség³⁵ miatt a lánctagok törnek, a lejtő oldala felé való kisiklás, és egy esetben a futókerék gumiabroncsozásának megforrósodását tapasztaltuk.

³⁴ 1941. június 1-jei állapot szerint a szovjet Vörös Hadseregben 892 db T-34 típusú harckocsi állt rendelkezésre. Bojevoj.

³⁵ Lunker = öntési hiba; a fém öntéscsor az munkadarab anyagában kialakuló üregek.

A lánctagok kapaszkodóképessége nem elegendő /:Megjegyzés: egy német szerkesztésű lánctalppal végzett kísérlet a megerősített orosz lánctaggal szemben az előbbinek nagyobb tartósságát bizonyította:/

Kilátóviszonyok a vezető részére megfelelők.

A felépítmény, küzdőtér és páncélzat elbírálása:

Fegyverzet: 1 7.62 cm-es hk. ágyú vagy L/30.5, vagy L/41.5, 1 gp-vel ikerben /:gáznyomással működő/, hátul egy gp. zárógömbbel. Az ágyú részére mechanikus kézi és lábelsütő berendezés van.

Toronyforgató berendezés elektromos /:durva irányzásra 3 fokozatban:/ és kézi.

Figyelő berendezésként a toronyban a kocsik egy részénél kettő, más részénél egy körülforgó távcső van beépítve, melyek közül a bal célzó távcsőként szolgál, a jobb egy egyenes irányvonalú célzó távcső. Az oldalra való figyelést szögtükör teszi lehetővé. A legtöbb járműnél a toronytetőn tartó szerkezet /:Halterung:/ van, melynek rendelkezése különös tekintettel a nagyon nehéz kivitelre, eddig nincs tisztázva. A toronytető rugós kiegyenlítés folytán könnyen kezelhető.

Helyviszonyok a toronyban két fő részére az L/30.3 éppen hogy kielégítő, az L/41.5 nél szűkek. A vezető részére némiképp szűk hely áll rendelkezésre, zárt nyílások mellett a lapos elülső lemez miatt nagyon előre kell hajolnia, ami fárasztó.

A páncélzat különösképpen elől, hajlása folytán /:vízszinteshez 30° /: rendkívül kedvező, úgy-hogy leküzdése igen nehéz.

A torony két kivételben készül: hegesztve és öntve.

A hegesztett toronynál a pc. vastagság 45 mm. Öntött toronynál, a talált segédletek alapján a páncélzat 70 mm-re való megvastagítására lehet következtetni /:régii öntött tornyok vastagsága 52 mm:/.

Rádió: és a kocsi belsejében szóbeli érintkezésre szolgáló berendezés a kocsik egy részében van.

Összbírálat: A T 34 /r/ hk. a háború kitörésekor ismeretlen volt és a szovjet hk-k közül legjobbnak tekintendő.

Rendkívül hatásos fegyverzet, egyesítve az erős páncélzattal és nagy mozgékonyssággal, taktikailag helyes bevetésnél veszélyes ellenféllel teszik.

Feltételezve, hogy megfelelő tartalékalkatrész készletek rendelkezésre állanak, valamint javított sebességváltó, tengelykapcsoló és német lánc kerül beépítésre, a T34 /r/ hk. a német hadseregben való alkalmazásra igen megfelelő.³⁶

³⁶ A T-34 747 (r) harckocsit a németek olyannyira megfelelőnek találták, hogy a korábban vizsgált típusokkal ellentétben nem karhatalmi feladatokra használták, hanem több német magasabbegységénél is szolgálatba állították. A Panzer-Instandsetzungs-Gruppe Nord rigai műhelyében kijavított zsákmányolt T-34-eseket német rádióval szerelték fel és átfestették. Mivel a saját egységek gyakran tűz alá vették e zsákmányolt harckocsikat, így a szilуетt megváltoztatása céljából köténylemezekkel is ellátták azokat. *Zaloga – Kinnear* 2002. 34. o.

A T-34 747 (r) alkalmazása céloként a Das Reich SS páncélosadosztálynál, ahol is a harkovi hadműveletek során a városi traktorgyárban fellelt kb. 50 db. T-34-est vették alkalmazásba, némi átalakítást követően, 1943 tavaszán. Korabeli fotók alapján tudható, hogy a típus használatban volt a német 5., 6. és 10. páncélosadosztályoknál, és a Großdeutschland páncélgránátosadosztálynál. *Liudeke* 2011. 62–66. o.

Jó terepjáró képessége miatt torony nélküli változatait használták vontatóként, lőszerszállítóként, valamint 4 csövű 20 mm-es léghárító gépágyúval (Flakvierling) felszerelve légvédelmi célra – az 1943 márciusában felállított 653. nehéz páncélvadász osztálynál. *Zaloga – Kinnear* 2002. 34–37. o.

Magyar alakulatok 1942-1943-ban zsákmányoltak T-34/76C típusú harckocsikat üzemképes állapotban, melyeket vontatási és kiképzési célokra használtak. Bizonyos források szerint magyar hadijellel ellátott két T-34/76 bevetésre került a szovjetek ellen, de ezt az információt egy rossz minőségű fényképen és visszaemlékezésen kívül más forrás nem bizonyítja. Néhány zsákmányolt T-34/85 típusú harckocsit a magyar fejlesztésű páncélhárító fegyverek kísérleteihez, illetve kezelésük oktatására használtak céltárgyként. *Bíró* 2006. 66., 99. o.

T 34 /t/ harcokosi

A. Főbb adatok:

1. Súly: harcokész állapotban: 26.300 kg.

2. Sebesség:

a./ úton.....53.5 km/h

b./ közép nehéz terepen -

3. Hatósugár:

a./ úton.....455 km.

b./ középnehéz terepen.....260 „

4. Páncélnat:

a./torony

elől:.....45 mm.

oldalt.....45 „

hátral.....40 „

föül.....16-20 „

összeerősítés: hegesztve

Változat: öntve, 52, ill. 70 mm.

b./ Kocsitest és felépítmény:

elől:.....45 mm.+/

oldalt:.....45 „ ++/

hátral:.....40 „

föül:.....18-22 „

alul:.....13-16 „

összeerősítés: hegesztve, néhol csavarozva

5. Fegyverzet:

a./ 1 db 7.62 cm. hk. ágyú

b./ 2 „ gp.,

az ágyú részint 7.62 cm. L/30.5,

részint 7.62 cm-es L/41.5

6. Írányzó berendezés:

a./ magassági: kézi

b./ oldalirányú: elektr. kézi

7. Legénység:.....4 fő

+ /30° hajlás

++/50° „

B. További adatok:

1. Főméretek:

teljes hossz:..... 5.92 m.

„ szélesség:..... 3.02 „

„ magasság:..... 2.46 „

lác külső szélétől a

„ „ széléig 3.02 „

lác talp szélessége 0.56 „

nyomtáv..... 2.47 „

gázlóképesség..... 1.12 „

szabadmagasság a földtől 0.38 „

2. További teljesítmények:

Motor neve: Diesel V

„ teljesítmény: 500 LE

fajlagos „ 19 LE/t

lépcsómászóképesség: 870 mm.

emelkedőképesség: 29°

3. Tüzelőanyag készlet: 480 lit.

4. Tüzelőanyag fogyasztás 100 km-re:

a/ úton

b/ középnehéz terepen } 127-220 lit

5. Lőszer:

a./ a hk. ágyú részére: 77 gr.

b./ a gp. részére: 68 rakasz egyenként

65 lövéssel = 4420 lövés

6. Figyelő berendezés:

a./ 1-2 körülírforgó távcső, 1 célzó távcső,

2 szögtükör, kúpos nyílás

b./ vezető részére: 3 szögtükör.

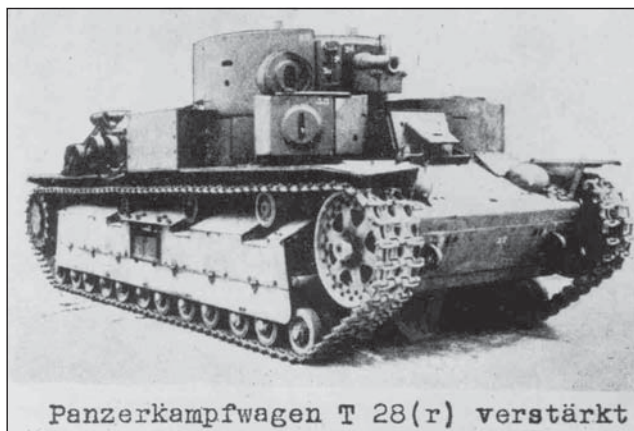
7. Rádió: adó-vevő és a koci belsejében való szóbeli közlekedésre szolgáló berendezés.

8. Írányító berendezés: nincs.

Panzerkampfwagen T 28(r) unverstärkt

T 28 /r/ harckocsi /:nem megerősített:/³⁷

Panzerkampfwagen T 28(r) verstärkt

T 28 /r/ harckocsi /:megerősített:/

Műszaki különlegességek:

12 hengeres vízhűtéses Otto motor, 500 LE 1450 ford/perc mellett, a BMW VI repülő motor utánépítése, ugyanazon motor mint a BT /r/ hk-nál. Több tárcsás száraz tengelykapcsoló, fogaskerekes seb. váltó 4 előre, 1 hátramenet, motor hátul fekvő, tengelykapcsolós kormányzás, meghajtás hátul.

Futómű:

12 drb. iker futógörgő, eredetileg nyilvánvalóan mind gumiabroncozású volt, jelenleg részben gumiabroncozás nélkül, páronként futószerkezetbe összefogva függőlegesen álló hengeres vezetékkel ellátott rugózással, lökésgátló nincs, 4 gumiabroncozású támasztógörgő, vezetőkerék gumiabroncozással.

A rugózás a futóműnél a német nagy vontatókhoz³⁸ hasonlóan páncélzattal védve van. A némethez hasonló száraz lánc, láncszegyek biztosítása beugró gyűrűkkel.

³⁷ Az 1933-1940 között összesen 503 példányban készült T-28 típusú harckocsiból 1941 júniusában 481 db állt a Vörös Hadsereg rendelkezésére. Bojevoj.

³⁸ Vö.: 15. sz. lábjegyzet.

Gépjármű műszaki kipróbálása.

A kipróbálás nem történt meg, mivel a jármű elavultnak tekinthető.

A vonathoz való szállításnál azonban már kitűnt, hogy a sebességek, kapcsolása igen rossz, oly annyira, hogy mindig a kívánt sebességgel /: In dem gewünschten Gang:/ kell indulni. Ezáltal a tengelykapcsoló nagyon túl van terhelve, és ezzel magyarázható, hogy az oroszoknak annyi járműve maradt fekve a tengelykapcsoló hibásodása miatt.

A műszaki berendezések elbírálása:

A fajlagos teljesítmény, ami a meg nem erősített kivételnél kereken 18 LE/t, a megerősítetténel 16 LE/t, kedvező, a sebességek kapcsolási lehetőségének meg nem felelő volta miatt azonban ki nem használható.

Az egész gépberendezés a kocsi hátuljában van elhelyezve.

Sebességváltó: a hosszú kapcsolórudazat következtében, valamint a tengelykapcsoló rossz oldása /:schlechten Stehenbleibens:/ miatt a kapcsolás rossz.

A lánctalpak nagy felfekvő hossza miatt a kormányzás nagyon meg van nehezítve /: a láncc felfekvési hossza és a nyomtáv közötti viszony 2.18 szemben a III. és IV. hk-nál³⁹ található kereken 1.15-el:/

A futómű szerkezete elavult. Az egyes futószerkezetek vezetőhengerei nagymértékben ki vannak téve az elpiszkolásnak, s emiatt a kopás rendkívül nagy.

A felépítmény küzdőtér és páncélzat elbírálása:

A T 28 /r/ hk. egy régebbi konstrukció, amely rokonságot mutat a német nagy vontatókkal, a finn háború tapasztalatai alapján a kocsik egy részét felhegesztett páncéllemezekkel 53 m/m-ig megerősítették

A páncélzat a meg nem erősített kocsiknál nem elégséges. A szükségszerűen megerősített járművek páncélzata elől és a főtoronyban megfelelő, oldalt közepes.

Fegyverzet: A kocsinak 1 fő- és 2 gp. tornya van. A főtoronyban egy rövid 7. 62 cm-es hk. ágyú van, amely vagy L/16.5, vagy L/24 típusú; mellette jobbra egy gp. zárógömbbel /:gp. gáznyomással működő:/, a kocsik egy részénél a torony hátsó részében egy további gp. és egy repülő elhárító gp. van, a gp. tornyokban 1-1 gp. zárógömbbel.

Irányzó berendezés a főtoronyban: durva oldalirányzás elektromos és kézi, magassági irányzás kézi, irányzó berendezés a melléktornyokban: magassági nincs, oldalirányza kézi. A főtoronyban két körülforduló távcső és 1 egyenes irány vonalú távcső van, a melléktornyokban csak a gp-k részére szolgáló dioptra;⁴⁰ a kocsik egy részénél a 7.62 cm-es hk. ágyú mellett 2 fényszóró található.

Hely és kilátó viszonyok: a hátrafelé való kilátás kivételével megfelelők.

A kinézőnyílások és bemászó nyílások fedelei a mai követelményeknek már nem felelnek meg.

Rádió: adó, vevő és a kocsi belsejében való szóbeli közlekedésre szolgáló berendezés van.

Összbírálat:

A jármű elavult, harcokként való alkalmazásra nem felel meg.⁴¹

A hibásodás kijavítása képzett munkaerők rendkívül nagy munkáját kívánja, ami máshol értékesebben lenne hasznosítható.

³⁹ Értsd: Panzerkampfwagen III. és IV.

⁴⁰ Optika nélküli, egyszerű szálirányzék.

⁴¹ A németek által zsákmányolt T-28-asok pontos mennyisége nem ismert, de orosz szakirodalom szerint 10 darabnál kevesebb. *Kolomijec – Mosanszkij* 2001. 32. o. A műszaki szakvélemény ellenére történt használatba vételükre utal, hogy a T-28 típusváltozatai 746 és 748 (r) KNr számokat kaptak. Előbbi az 1933-as, utóbbi az 1937-es verzió azonosítója volt. Captured / Foreign Equipment Registry:

<http://www.achtungpanzer.com/captured-foreign-equipment-registry.htm> (Megtekintés: 2014. április 16.)

Magyar csapatok 1941-es hadműveletek során zsákmányoltak a típusból néhány darabot. Egy példányt az 1942. augusztus 14–24 között a Budapesti Nemzetközi Vásáron „Háborús Vásár” címen bemutatott kiállítás fő helyén mutattak be. Véltetően ez, az 1942-től a gyalogsági iskolában oktatási célra használt jármű kapta meg a H-036 rendszámot. *Bíró* 2006. 58., 101. o. és *Éder* 3. o.

T 28 /r/ harckocsi /:nem megerősített/**A. Főbb adatok:**

1. Súly harckész állapotban: 28.000 kg.

2. Sebesség:

a./ úton.....kb. 35 km/h

b./ közép nehéz terepen -

3. Hatósugár:

a./ úton.....kb. 180 km.

b./ középnehéz terepen -

4. Páncélzat:

a./torony őtorony mellék tornyok

elől 20 20

oldalt 23 20

hátral 23 20

fölül 11 11

összeerősítés: hegesztve

b./ kocsitest és felépítmény:

elől 30

oldalt 20

hátral 20

fölül 12-15

alul 20

összeerősítés: hegesztve

lánctakaró páncél vastagsága 7 mm.

5. Fegyverzet:

a./ 1 db ágyú 7.62 cm-es L/16.5,

vagy L/24.

b./ 3-5 gp. 7.62 mm-es

6. Irányzó berendezés:

főtorony mellék tornyok

a./ magassági: kézi -

b./ oldalirányú durva: kézi
motorikus

finom:

kézi

7. Legénység:.....6 fő

B. További adatok:**1. Főméretek:**

teljes hossz:..... 7.25 m.

„ szélesség:..... 2.78 „

„ magasság: 2.75 „

lánc külső szélétől a

„ „ széléig 2.78 „

láncaltp szélessége 0.42 „

nyomtáv 2.35 „

gázlóképesség 0.80 „

szabadmagasság a földtől 0.43 „

2. További teljesítmények:

Motor neve: Otto

„ teljesítmény: 500 LE

fajlagos „ 17.85 LE/t

lépcsómászóképesség: 870 mm.

emelkedőképesség: 29°

árokáthidalóképeség: 2900 mm

3. Tüzelőanyag készlet: 650 lit.4. Tüzelőanyag fogyasztás 100 km-re**5. Lőszer:**

a./ 69 gr. 7.62 ágyú részére

b./ 128 rakasz a gp-k részére:

6. Figyelő berendezés:

a./ főtorony: 2 körülforgó távcső,

1 célzótávcső, kinéző nyílások

b./ melléktornyok: kinézőnyílások

c./ vezető: kinézőnyílások.

7. Rádió: adó-vevő és a kocsi belsejében való

szóbeli közlekedésre szolgáló berendezés.

8. Irányító berendezés: nincs.

T 28 /r/ harckocsi /:megerősített/:**A. Főbb adatok:**1. Súly harckész állapotban: kb. 31.000 kg.2. Sebesség:

a./ úton.....kb. 35 km/h

b./ közép nehéz terepen -

3. Hatósugár:

a./ úton.....kb. 180 km.

b./ középnehéz terepen

4. Páncélzat:

a./torony	főtorony	mellék tornyok
	elől	53
	oldalt	53
	hátul	53
	föül	11
		11

összeerősítés: hegesztve

b./ kocsitest és felépítmény:

elől	38-52	mm.
oldalt	22-55	„
hátul	52	„
föül	11	„
alul	20	„

összeerősítés: hegesztve

lánctakaró páncél vastagsága 7 mm.

5. Fegyverzet:

a./ 1 db ágyú 7.62 cm-es L/16.5, vagy L/24.

b./ 3-5 gp. 7.62 mm.

6. Irányzó berendezés:

	főtorony	mellék tornyok
a./ magassági:	kézi	-
b./ oldalirányú	durva:	kézi
	motorikus	
	finom:	
	kézi	

7. Legénység:

6 fő

B. További adatok:1. Főméretek:

teljes hossz:..... 7.25 m.

„ szélesség:..... 2.78 „

„ magasság:..... 2.75 „

lánc külső szélétől a

„ „ széléig 2.78 „

láncalp szélessége 0.42 „

nyomtáv 2.35 „

gázlóképesség 0.80 „

szabadmagasság a földtől 0.43 „

2. További teljesítmények:

Motor neve: Otto

„ teljesítmény: 500 LE

fajlagos teljesítmény 16 LE/t

lépcsómászóképesség: 870 mm.

emelkedőképesség: 29°

árokáthidalóképeség: 2900 mm

3. Tüzelőanyag készlet: 650 lit.4. Tüzelőanyag fogyasztás 100 km-re5. Lőszer:

a./ 69 gr. 7.62 ágyú részére

b./ 128 rakasz a gp-k részére:

6. Figyelő berendezés:a./ főtorony: 2 körülforgó távcső, célzó távcső, kinéző nyílásokb./ mellék tornyok: kinézőnyílásokc./ vezető: kinézőnyílások.7. Rádió: adó-vevő és a kocsiban lévő szóbeli közlekedésre szolgáló berendezés.8. Irányító berendezés: nincs.

T 35 A /r/ harckocsi⁴²

Műszaki különlegességek:

A járműnek ugyanolyan motorja van, mint a BT /r/ és T28 /r/ hk-nak, ugyancsak több tárcsás száraz tengelykapcsolója, fogaskerekes sebességváltója, 4 előre, 1 hátra sebességgel, a motor fekvő elhelyezése hátul, tengelykapcsolós kormánymű, meghajtás hátul.

Futómű:

8 gumiabroncsosú iker futógörgő, külön-külön tekercsrugóval kirugózva, lökésgátló nincs, 6 gumiabroncsosú támasztó görgő, láncvezető kerék gumiabroncsosú. A rugózást 11 mm. vastag páncél védi.

A lánc hasonló a némethez, a láncsapszegek belül elhelyezett sasszeeggel vannak biztosítva.

Gépjármű műszaki kipróbálás:

Gépjármű műszaki szempontból nem volt kipróbálva, mivel elavult. A vasútra való szállításnál azonban, ami a kapcsolás és a tengelykapcsolót illeti, ugyanazon megállapítások tétettek, mint a T 28 /r/ hk-nál.

A műszaki berendezések elbírálása:

A 10 LE/t fajlagos teljesítmény alacsony. A tengelykapcsoló rossz fennakadása miatti nehéz sebességkapcsolás, a hosszú kapcsoló rudazat és a sebességváltó konstrukciója miatt a tengelykapcsol-

⁴² Az 1932–1939 között legyártott mindösszesen 61 db T-35 típusú harckocsiból 1941 júniusában 59 db állt a szovjet Vörös Hadsereg rendelkezésére. Bojevoj. – A meglévő állomány zöme, 45 db T-35 a szovjet 34. harckocsiadosztály 67. és 68. harckocsiezredében szolgált, mely ezredek a háború első heteiben, 1941. június 22. – július 10. között a Brody-Dubno környéki harcokban felmorzsolódtak. A fényképen látható, kummersdorffi kísérleti telepen megvizsgált, német részről 336-os számot kapott példány is a 67. ezred harckocsija volt korábban. *Kolomijec – Mosanszkij* 2002. 45–57. o.

ló könnyen hibásodik. Bármilyen sebességi fokozatban mindig álló helyből kell megindulni. A kocsi kivételes hossza nagy lánc felfekvő hosszra vezet és ennek folytán a lánc felfekvési hossz és nyomtáv közötti viszony szokatlanul rossz: 2.56.

Ezáltal a jármű, kormányozhatósága nagyon rossz és a hk. rendkívül nehézkes. A kormányzás szervei nagy kopásnak vannak kitéve. A futómű erősen piszkolódik, tisztítása nehézkes.

A felépítmény, a küzdőtér és páncélzat elbírálása.

A kocsinak 5 tornya van. A főtoronyban egy rövid 7.62 hk. ágyú van záróhengerben és gp. zárógömbben, a kocsik egy részénél a torony hátsó részében egy gp. zárógömbbel és egy légelhárító gp. A főtorony ugyanolyan mint a T 28 /:r:/ hk-nál. / Két melléktoronyban /: elől jobbra, hátul balra:/ egy-egy 4.5 cm-es hk. ágyú, egy-egy gp-vel ikerben, a másik két mellék toronyban /: elől balra, hátul jobbra:/ egy-egy gp. zárógömbbel. A főtoronyban 2, a melléktoronyokban, amelyekben a 4.5 cm-es hk. ágyú van, 1-1 körülforgó távcső, a gp. tornyokban csak dioptra, mindegyik hk. ágyú részére az egyenes irányvonalú célzó távcső található.

A kilátó és helyviszonyok megfelelők.

A kocsitest páncélzata középerős, a tornyoké gyenge, általában korszerű páncélos elhárításra kielégítő. A kocsi különösen az állítható hűtőszaluknál érzékeny.

Rádió: adó-, vevő és a kocsi belsejében szóbeli közlekedésre szolgáló berendezés van.

Összbírálat:

A jármű a T 28 hk-nak fejlesztett kivitele a német Nbfz⁴³ gondolat menete alapján.

Ennek dacára nem felel meg a korszerű szempontoknak. Agyenge páncélzat és a gyakori hibásodás miatt a hk. harcértéke nagyon le van csökkentve. További használatra mint hk. nem alkalmas.⁴⁴

- - -

/ T 35 B és C /r/ hk. eddig nem zsákmányoltott.⁴⁵

⁴³ Lásd: 15. sz. lábjegyzet.

⁴⁴ Német alkalmazásban a típus a T-35A 751(r) és a T-35C 752(r) számokat kapta. Felhasználásukról pontos adatok nem ismeretesek.

⁴⁵ A T-35-1 és T-35-2 prototípusokon kívül csak a T-35A változat került gyártásba. A T-35-B verzió új motorral készült volna, de a prototípuson túl nem készült belőle példány. *Kolomijec – Mosanszkij* 2002. 25. o.

T 35 A /r/ harckocsi

A. Főbb adatok:

1. Súly harckész állapotban: kb. 45.000 kg.

2. Sebesség:

a./ úton.....kb. 30 km/h

b./ közép nehéz terepen

3. Hatósugár:

a./ úton kb. 150 km

b./ középnehéz terepen

4. Páncélzat:

főtorony

elülső á. torony

hátsó á. torony

gp toronyok

a./elől 20 25 23 23

oldalt 20 25 23 23

hátral 21 25 23 23

föül 11 11 11 11

összeerősítés: hegesztve

b./ kocsitest és felépítmény:

elől: .....30 mm.

oldalt: ..... 11-23 „

hátral: ..... 22-27 „

föül: .....11 „

alul:..... 14 „

összeerősítés: hegesztve.

5. Fegyverzet:

a./ 1 ágyú 7.62 cm L/16.5

vagy L/24

b./ 2 ágyú 4.5 cm L/46

c./ 6-7 gp. 7.62 mm.

6. Irányzó berendezés:

főtorony ágyú torony gp. torony-

a./ magas-

sági: kézi kézi

b./ oldal durva: „ kézi

irá- motor

nyú finom: kézi

7. Legénység:.....10 fő

B. További adatok:1. Főméretek:

teljes hossz:..... 9.70 m.

„ szélesség:..... 3.21 „

„ magasság:..... 3.47 „

lánc külső szélétől a

„ „ széléig 3.05 „

láncaltp szélessége: 0.53 „

nyomtáv elől 2.52 „

gázlóképesség: 1.22 „

szabadmagasság a földtől 0.58 „

2. További teljesítmények:

motor neve Otto

„ teljesítmény:.... 500 LE

fajlagos teljesítmény 11 LE/t

lépcsómászóképeség: 870 mm.

árokáthidalóképeség: 1250 mm

emelkedőképeség

3. Tüzelőanyag készlet: 860 lit.

4. Üzemanyagfogyasztás 100 km-re5. Lőszer:

a./ 100 gr. 7.62 cm.

b./ 225 „ 4.5 „

c./ 142 rakasz a gp-k részére

6. Figyelő berendezés:

a./ 3 célzó távcső

b./ 4 körülforgó távcső

c./ 10 kinézőrés

7. Rádió:

a./ adó, vevő és a kocsi belsejében való szóbeli közlekedésre szolgáló berendezés.

8. Irányító berendezés: 1 irányt (sic!)

KW I/r/ hk./:nem megerősített:/⁴⁶

KW I/r/ hk./:megerősített:/

Műszaki különlegességek:

12 hengeres vízhűtéses Diesel motor W 2 K, teljesítmény 550 LE 1950 ford/perc-nél /: ugyanazon motor mint a T 34 hk-nál, csak nagyobb fordulatszámmal/ fogaskerekes seb. váltó 5 előre, 1 hátra menet. A seb. váltó a motor mögött menetirányra merőlegesen fekszik, 3 tárcsás száraz tengelykapcsoló, tengelykapcsolós kormánymű.

Futómű: 6 gumiabroncsozás nélküli, egyenkénti torziós rugózású öntött acél futógörgő:, az agy és a kerékest között gumitárcsa betéttel. Meghajtás hátul, láncvezető kerék acélbordázattal ellátott 3 gumiabroncsozású támasztógörgő, lökésgátló nincs. Igen széles bordázottlánc /: Skelettette:/, láncsapszegek rugógyűrűkkel biztosítva.

Gépjármű műszaki kipróbálás.

A kipróbálás 260 km-es úton történt. A motor teljesítmény éppen hogy megfelelt, tüzelőanyag fogyasztás kicsi, hatósugár nagy, olajfogyasztás rendkívül nagy, a levegő szűrése nagy porban nem felel meg.

⁴⁶ 1941 júliusában 370 KV-1 típusú harckocsi állt rendelkezésre a Vörös Hadsereg alakulatainál. Bojevoj. – Ennek ellentmondani látszik, hogy az 1941-es termelési adatok szerint június végéig mindösszesen 25 db KV-1 típusú harckocsi készült el és csak év végére érték el az 511 legyártott darabot. *Kolomijec* 2002. 66. o.

A sebességek kapcsolása kimondottan rossz úgy, hogy a kívánt sebességet csak álló helyzetben lehet kapcsolni. Így az önmagában véve jó 35 km/h max. sebesség aligha érhető el. Fenti okból a tengelykapcsoló túl van terhelve, ami tehát a gépi berendezés leggyöngébb része, és ugyancsak lenti okból igénybevétele olyan nagy, hogy hegyekben sok esetben hibásodva találtattott. /:15 jármű közül 7-8:/ A tengelykapcsoló üzembel helyezése igen nagy munkát igényel.

A kormányzás meglehetősen nagy testi erőt kíván. A jármű a tengelykapcsoló oldására rosszul reagál. A kocsi jól fekszik és rugózása is jó. A lánc az acél futógörgők miatt nagy zörejjel jár és az európai útviszonyok mellett túl sima. Nehéz terepen és télen a láncvezetőkerék hibásodása /: Zusetzen:/ várható.

A kilátóviszonyok a vezető részére elviselhetetlenül rosszak, /: egy kinézőrés és egy szögtükör:/ miután az arra való törekvésben, hogy minél kevesebb nyílás gyengítse a páncélt, kilátó lehetőség oldalt egyáltalán nincs.

A rádiós szintén csak a gp-nak a dioptráján keresztül, illetve a gp. nélküli hk-nál csak egy dugóval elzárható nyíláson keresztül láthat ki. A tengelykapcsoló lábítója a vezetőüléshez túl közel van. A gázlábító benyomott állapotban nagyon laposan fekszik, ez a jobb-láb erős elfáradására vezet.

A felépítmény, a küzdőtér és a páncélzat elbírálása.

Fegyverzet: egy 7. 62 cm-es hk. ágyú L/35 egy gp-vel ikerben, /: gáznyomással működő:/ és egy gp. a toronyban hátul. Egyes járművekben van továbbá még egy zárógömbbel ellátott gp. a kocsi hátuljában. Toronyforgató szerkezet kézi erővel működtethető.

Két körülforgó távcső, egy egyenes irányvonalú célzó távcső, és négy szögtükör található a hk-ban. A toronyban levő két kinéző-rés a torony legénysége részére alig kielégítő kilátást biztosít.

A torony szellőztetése a tetőn lévő jól védett nyíláson keresztül történik. A levegő elszívása egy a válaszfalon lévő, elzárható nyíláson keresztül a motortéren át történik.

A bemászó nyílások, a tetőn, lövés ellen messzemenően védve nyertek elhelyezést.

A helyviszonyok a toronyban 2-3 fő részére kielégítőek, a vezető részére nem kielégítő.

A páncél rendkívül vastag /: 75 m/m:/ . Figyelemre méltó a nagy vastagság mellett a lemezek szép hajlítása.

A hk. érzékeny pontja a hátsó falon lévő hűtőlevegő kilépő nyílás.

Mintegy 4 héttel a háború kitörése után léptek fel az arcvonalon az első KV I /r/ hk-k megerősített páncélzattal. Ezen kivételül a torony oldalakon és a páncél test tetején 25 m/m vastag páncélzat lett pótlólag csavarokkal felerősítve és pedig 50 m/m hézaggal. Elöl, és a torony homloklemezre ugyancsak 25 m/m-es páncélzat lett pótlólag felhegesztve és felcsavarozva, azonban közvetlenül az eredeti páncélzatra, úgy hogy a megerősített kivitelű KW I hk. páncélzata összesen 100 m/m vastag. Hátul és a torony hátsó oldalán, valamint a kocsitest oldala részben nincs megerősítve. A KW I hk-nak ilyen kivitelét mindeddig nem sikerült zsákmányolni.

Rádió: adó, vevő és a kocsi belsejében való szóbeli közlekedésre szolgáló berendezés.

Mivel a hk. szélessége /: 3.35 m:/ nagyobb, mint a német vasúti szabvány rakodó szélesség /: 3.14 m:/, vasúti szállítás igen körülményes.

Összbírálat:

Nehézkes, de az erős páncélzat és fegyverzet következtében nagy harci értékű hk.

A tengelykapcsoló és sebességváltó konstrukciós megjavítását feltételezve és azon esetben, ha elegendő zsákmányolt tartalékalkatrész áll rendelkezésre, mint erősen páncélozott kísérő tüzérség, vagy, rohamlőveg, a német hadseregben alkalmazható.⁴⁷

⁴⁷ Német alkalmazásban a típus két változatát használták: KV-IA 753 (r) és KV-IB 755(r) KNr számokkal, összesen mintegy 50 darabos mennyiségben. Utóbbi az 1942 augusztusától gyártott, újratervezett toronyú, 5 t-val könnyebb típus oroszul eredetileg „KB-1c” néven futott, ahol az c jelentése: „скоростной”, vagyis gyors. *Zaloga – Kinnear* 1941–1945. 7. o. és *Lüdeke* 2011. 70. o. A típust használta a német Észak Hadseregcsoport 4. Páncéloscsoportjának 1. és 8. páncélos hadosztálya, majd 1942-től a Hadseregcsoport-parancsnokság alárendeltségébe tartozó 12. páncélos hadosztály is. *Kolomijec* 2002. 66. o.

KW I/r/ harckocsiA. Főbb adatok:1. Súly: harckész állapotban: 43.500 kg.2. Sebesség:a./ úton 35 km/h
b./ közepnehéz terepen 17 „3. Hatósugár:a./ úton 335 km.
b./ közepnehéz terepen....200 „4. Páncélzat:

a./torony	nem erősített	erősített
elől	75	100 mm.
oldalt	75	105 „
hátral	75	75 „
fölül	35	35 „

összerősítés: hegesztve

b./ kocsitest és felépítmény:

Ramm-		
leiste ⁴⁸	100 mm	100 mm
elől	75 „	100 „
oldalt	75 „	100 „
hátral	60-75 „	60-75 „
fölül	35 „	35 „
alul	35 „	35 „

összerősítés: hegesztve

5. Fegyverzet:a./ 1 db 7.62 cm. hk. ágyú
/r/L/30.5

b./ 1 gp. 7.62 mm. záróhengerben

c./ 1 gp. 7.62 mm. zárógömbben a torony hátsó részén, a kocsik egy részénél egy 7.62 mm-es gp zárógömbben elől

6. Irányzó berendezés:a./ magassági: kézi
b./ oldalirányú: „7. Legénység:

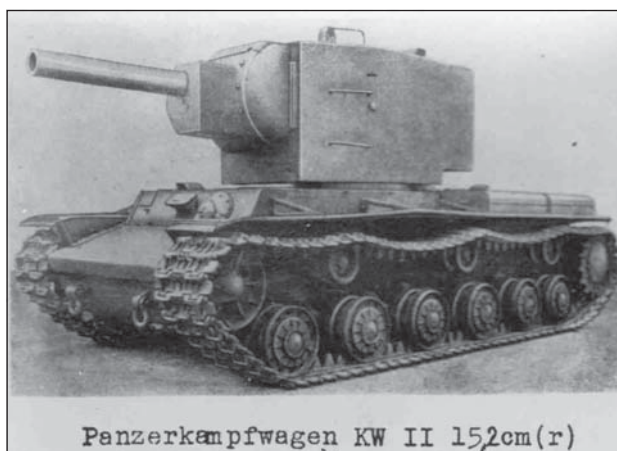
4-5 fő

B. További adatok:1. Főméretek:teljes hossz: 6.80 m.
„ szélesség: 3.35 „
„ magasság: 2.75 „
lánc külső szélétől a
„ „ széléig 3.35 „
láncaltp szélessége 0.70 „
nyomtáv 2.63 „
gázlóképesség 1.45 „
szabadmagasság a földtől 0.52 „2. További teljesítmények:Motor neve: V 12 heng. Diesel
„ teljesítmény: 550 LE
fajlagos „ 12.5 LE/t
lépcsómászóképesség: 875 mm.
emelkedőképesség: -3. Tüzelőanyag készlet: 650 lit.4. Tüzelőanyag fogyasztás 100 km-rea./ úton 195 lit.
b./ közepnehéz terepen 320 „5. Lőszer:a./ 111 drb. 7.62 cm-es gránát,
b./ 32 gp. rakasz egyenként 65 lövéssel = 2080 lövés6. Figyelő berendezés:a./ 2 körülforgó távcső /egy mint célzó távcső/,
1 egyenes irányvonalú célzó távcső
c./ torony: 4 szögtükör, kinézőrés, 2 kilövőlyuk
b./ vezető: kinézőrések és szögtükör7. Rádió: adó, vevő és a kocsik belsejében való szóbeli közlekedésre szolgáló berendezés.8. Irányító berendezés: nincs

A Wehrmacht általános nehézvontató hiányát is igyekeztek ezzel a típussal pótolni: egy 1943. szeptember 15-i jelentés szerint az OKH utasítást adott a torony nélküli, vontatóvá alakított KV-I-ek alkalmazására a mozgásképtelenné vált páncélosok kimentésére felállított „Bergekommando“-k keretében. *Friedli* 2011. 197. o.

Magyar használatról nincs forrásunk, ugyanakkor a keleti fronton 1942-őszén egy, a haditudósítók számára tartott páncélhárító bemutató során ezt a típust használták. (Varga János – www.fortepan.hu szíves közlése alapján) Lásd: <http://www.fortepan.hu/?view=query&lang=hu&q=kv-1&x=0&y=0> (Megtekintés: 2014. május 5.)

⁴⁸ Rammleiste = erősítőpáncél. A harckocsitest elülső peremére szerelt erősítés, a szögben található páncéllemezek illesztésének megerősítésére.

KW II 15.2 cm /r/ harckocsi⁴⁹

Műszaki különlegesség:

A koci alváza ugyanolyan, mint a KW I /r/ hk-é, de tornya attól lényegesen különbözik.

Gépjármű műszaki kipróbálás:

Nagy súlya következtében /:52 t :/ a koci megfelelően nehezkesebb, mint a KW I /r/hk.

A felépítmény, a küzdőtér és a páncélzat elbírálása:

Fegyverzet: Egy 15. 2 cm-es harckocsi tarack L/24 külön lőszerrel és aránylag csekély lőszer kiszabattal /: 36 lövés:/, 1 gp. /:gáznymással működő: /zárógömbbel, és a legtöbb kocsinál egy gp. zárógömbbel a torony hátsó részében, valamint egy tovább gp. a koci hátsó részében. A tüzelési sebesség, mivel a lőszer külön van és azok súlya nagy /:betongránát kb. 40 kgr., repesz gránát kb 51 kgr.:/ természetzerűleg kicsi.

A torony szellőztetése 2 jól páncélozott nyíláson a toronytetőn keresztül történik és a levegő egy a válaszfalon lévő elzárható nyíláson át jut a motortérbe.

2 körülforgó távcső egy egyenes irányvonalú célzó távcső, 3 szögűtükör áll rendelkezésére a toronyban lévő legénységnek, egy szögűtükör és kinézőrés pedig a vezető részére.

A torony súlya kereken 12 tonna. Az oldalirányú toronyforgató berendezés durva beállítása elektromos úton történik.

A páncélzat olyan mint a KW I hk-nál, de megerősített páncélzattal még nem találtattott elő.

A vasúti szállításra ugyanaz érvényes, amit a KW I-nél mondtunk, azzal, hogy a koci magassága miatt /: 3.28 m.:/ a tornyot le kell venni.

A hely és kilátóviszonyokat illetően a KW I hk-nál mondottakra utalunk.

Rádió: lásd a KW I /r/ hk-t.

Összbírálat: ugyanaz mint a 7.62 cm-es löveggel ellátott I /r/ hk- nál.⁵⁰

⁴⁹ 1941. június 1-jei kimutatás szerint a KV-2 típusból a szovjet Vörös Hadsereg állományában 134 db állt rendelkezésre. *Bojevoj* 1994.

⁵⁰ A német nyilvántartás szerint KW 15 cm 754 (r) típust 1941 végéig csak elvéve sikerült zsákmányolni. Néhány példányát használta a német 269. gyaloghadosztály, valamint az 5. SS páncélosadosztály. *Lüdeke* 2011. 73. o. Említést érdemel, hogy a Málta megszállására 1942. IV. 28-án Neuruppinban létrehozott 66. különleges rendeltetésű páncélos osztály 2. századát kizárólag szovjet zsákmányanyaggal szerelték fel, köztük KV-2

KW II. 15.2 cm. harckocsi**A. Főbb adatok:**

1. Súly: harckész állapotban: 52.000 kg.

2. Sebesség:

a./ úton 35.1 km/h

b./ középnehéz terepen kb. 17 „

3. Hatósugár:

a./ úton kb. 280 km.

b./ középnehéz terepen kb. 170 „

4. Páncélzat:a./ torony

foglalat /Blende/	100 mm.
elöl	75 „
oldalt	75 „
hátsó	75 „
fölül	35 „

összeerősítés: hegesztve

b./ kocsitest és felépítmény:

Rammleiste	100 mm
elöl	75 „
oldalt	75 „
hátsó	65-75 „
fölül	35 „
alul	35 „

összeerősítés: hegesztve

a hátsó felső lemez vastagsága 60 mm.

5. Fegyverzet:

a./ 1 drb 15.2 cm. hk. tarack

/r/L/24

b./ 2 drb 7.62 gp.

6. Irányzó berendezés:

a./ magassági: kézi

b./ oldalirányú: kézi
és durva irányzáshoz elektromos

7. Legénység: 6 fő

B. További adatok:1. Főméretek:

teljes hossz: 6.80 m.

„ szélesség: 3.35 „

„ magasság: 3.28 „

lánc külső szélétől a

„ „ széléig 3.35 „

lánctalp szélessége 0.70 „

nyomtáv 2.63 „

gázlóképesség 1.45 „

emelkedőképesség -

szabdamagasság a földtől 0.52 m.

2. További teljesítmények:

Motor neve: Diesel 12 heng.

„ teljesítm. 550 LE

fajlagos „ 10.6 LE/t

lépcsómászóképesség: 875 mm.

3. Tüzelőanyag készlet: 650 lit.

4. Üzemanyagfogyasztás 100 km-re

a./ úton 230 lit.

b./ közép nehéz terepen kereken 380 „

5. Lőszer:

a./ 36 drb. 15.2 cm-es gránát

b./ 47 gp. rakasz egyenként 65 lövéssel = 3055
lövés

6. Figyelő berendezés:

a./ 2 körforgó távcső /1 mint célzó távcső/, 1
egyenes irányvonalú célzó távcső

c./torony: 3 szögtükör, 2 kinézőrés, 3 kilövő
lyuk

b./ vezető: kinézőrés és szögtükör.

7. Rádió: adó, vevő és a kocsi belsejében való
szóbeli közlekedésre szolgáló berendezés.

8. Irányító berendezés: nincs

Kitekintés

A német páncélos alakulatok által elszenvedett veszteségek és a hadiipar teljesítőképessége közt nyíló olló szükségessé tette a keleti hadműveletek során zsákmányolt haditechnika saját alkalmazásba vételének gyors mérlegelését. A Heereswaffenamt részeként az Amtgruppe für Entwicklung und Prüfung 6. osztályának vizsgálatai során megszerzett műszaki tapasztalatok alapján már 1941 végére–1942 elejére világossá vált, mely szovjet harckocsi típusokat, milyen feladatra érdemes/lehet rendszerbe állítani. A hadműveletek előrehaladtával exponenciálisan növekvő harckocsi veszteség pótlása a zsákmányolt szovjet haditechnika nagy mennyisége ellenére lassan haladt, mivel a harcok során megviselt saját eszközöket is csak a meglévő javító kapacitás terhére lehetett újból bevethetővé tenni. 1941 októberének végére kevesebb, mint 100 szovjet páncélost sikerült hadrendbe állítani, ezeket is főként a front mögötti területek biztosításban részt vevő formációk számára.⁵¹ A késlekedést a fentiek kívül több hátráltató tényező együttesen fokozta, ahogy arról az OKH egy 1941. novemberi jelentése is beszámol, mely szerint a zsákmányolt páncélosok egy része teljesen megsemmisült. Másokból a szovjet kezelők létfontosságú alkatrészeket szereltek ki vagy semmisítettek meg, továbbá alkalmanként a szuvenír gyűjtő saját katonák szedtek ki belőlük pótolhatatlan elemeket. Az egyébként hiánytalanul zsákmányolt 40 és 52 tonnás nehéz harckocsik elszállítása pedig technikai problémákat okozott.⁵²

A szovjet harckocsik rendszerbe állítását az említett problémákon kívül erősen hátráltatta, hogy viszonylag kevés összeszerelő üzem, alkatrészgyár került német kézre. A front elvonultával harctéren maradt, még használható páncélosok állapotán sokat rontott az 1941-ben különösen csapadékos ősz, mivel a német javító alakulatok (megfelelő szállító eszközök híján) nem tudták azokat elég gyorsan összegyűjteni.⁵³

Jelentős akadályt képezett – főként a frontvonalban történő alkalmazásban – a szovjet haditechnikához szükséges lőszer megfelelő mennyiségben történő biztosítása. Részben ez magyarázhatja az Észak Hadseregcsoport 1943. október 25-én kiadott utasítását, melyben elrendelték a rigai javítóüzemben levő összes KV I és T-34 típusú harckocsi vontató-mentő páncélossá történő átalakítását és ezek Közép Hadseregcsoporthoz történő átadását.⁵⁴

Összességében tehát elmondható, hogy a zsákmányolt szovjet harckocsik német használatba vételének feltételei csak olyan mértékben voltak adottak, hogy kombattáns alaku-

---

típusú harckocsikkal. Tobruk elesét követően a Málta elleni invázió terve kútba esett, így a 2. század 1942. augusztusától a Közép Hadseregcsoport alárendeltségébe került, mint a mögöttes területen tevékenykedő biztosító alakulat. *Spielberger* 1989. 279. o. és <http://www.lexikon-der-wehrmacht.de/Gliederungen/PanzerAbt/PanzerAbt66zb-V-R.htm> (Megtekintés: 2014. április 17.)

Magyar csapatok 1941–1942-ben több KV-2 típusú harckocsit zsákmányoltak, mint erről korabeli fényképek is tanúskodnak. Rendszerbe állításukról eddig semmilyen adat nem bukkant fel. *Bíró* 2006. 68., 100. o. Mivel már a mozgatusuk is nehézségekbe ütközött, valószínűsíthetően leginkább céltárgyként használhatták.

⁵¹ *Friedli* 2011. 196. o.

⁵² Idézi: *Spielberger* 1989. 269. o. 1941–42-ben a német páncélos erők zömét kitevő Pz III., Pz IV. és StuG III. legnehezebb variánsai (Pz III M 22.3 t, Pz IV G 23.6 t, StuG III G 24.5 t) is messze alatta maradtak a szovjet T-28 (31 t), T-35 (45 t), valamint a német szempontból használhatónak ítélt KV I, KV II (43.5 és 52 t) tömegének, így ezek elszállítására értelem szerűen nem állt rendelkezésre megfelelő eszköz.

⁵³ *Friedli* 2011. 196. o.

⁵⁴ *Friedli* 2011. 197. o.

*A Vérmező az ostrom után, a korábban zsákmányolt szovjet harcjárművekkel – 1945.
(Forrás: FORTEPAN/Ungváry Krisztián/32044)*

latok felszerelését esetleg tették lehetővé, így jellemzően e harceszközök a front mögötti terület biztosítását ellátó alakulatokhoz kerültek.

Ami a WaPrüf 6 kiadványában ismertetett páncélos technika magyar alkalmazását illeti, még sporadikusabb előfordulásról számolhatunk be.

Szovjet harcocsit nagyobb mennyiségben először a Kárpát-csoport alárendeltségében harcoló 15. kerékpáros zászlóalj zsákmányolt 1941. július 4-én Sztanyiszlavban. A pályaudvaron szállításra előkészítve „18 db könnyű-, 8 db közepes- és 6 db 52 tonnás nehézharckocsi” került magyar kézre.⁵⁵ A jelentés pontos típusokat ugyan nem jelöl meg, de az utóbbi kategória feltételezhetően csak KV-1 lehetett.⁵⁶

Az 1941-es évben, a Szovjetunió elleni támadás során magyar kézre került harckocsi anyag pontos típusait a jelentések alapján igen nehéz meghatározni: július 21-én, 1 db ismeretlen típusú, július 29-én meg nem határozott számú és típusú, október 27-én 1 db nehézharckocsi.⁵⁷

Az elfoglalt területek zsákmányából a németekkel szövetséges haderők a saját hiányok feltöltésének erejéig rendelkezhetnek, azon túl ennek joga az OKH-t illette meg, mint arra a német szárazföldi véderő összekötőjén, Himer vezérőrnagyon⁵⁸ keresztül már 1941. július 27-én felhívta a magyar hadvezetés figyelmét.⁵⁹

A magyar alakulatok által megszállt területek a hadműveletek előrehaladtával a német közigazgatás részévé váltak. 1941. augusztus 1-jén a Lengyel Főkörmányzósághoz 5. kerületként hozzácsatolták a galíciai területeket, így az ott fellelhető mindennemű anyag egy augusztus 14-én aláírt átadás-átvételi szerződést aláírását követően hivatalosan a Német Birodalom gazdaságát, valamint haderejét illette meg.⁶⁰

A fentiek alapján nem meglepő, hogy zsákmányolt szovjet haditechnika rendszerszerű használatára a magyar királyi honvédségnél nem beszélhetünk. A magyar alakulatok által harc körülmények között megszerzett harckocsik, páncélaútvók a háború során esetileg, kis mennyiségben, in situ lettek felhasználva.

A Szovjetunió elleni hadműveletek első, 1941-es periódusában szerzett haditechnika egyes példányait hazaszállították a Magyar Királyi Honvéd Haditechnikai Intézetbe, további vizsgálatok céljára. A szélesebb közönség számára az 1941-es, majd az 1942-es budapesti hadikiállításokon mutatták be a Vörös Hadseregtől zsákmányolt haditechnikai eszközöket. Nagyobb részük ezt követően az 1943-ban a Vérmezőn létrehozott haditechnikai parkba került. Budapest elfoglalását követően a szovjet Vörös Hadsereg az itt talált, korábban saját szolgálatában levő harcjárműveket – az általános eljárásnak megfelelően – végül hadizsákmányként elszállította.

BIBLIOGRÁFIA

- Andaházi Szeghy* 2004. *Andaházi Szeghy Viktor: A Kárpát-csoport 1941. évi ukrajnai tevékenysége. Hadtörténelmi Közlemények*, 117. (2003) 1. sz. 205–247. o.
- Bálint* 2011. A szovjetunió gazdasági kifosztása dokumentumokban elbeszélve (1941–1944.) Budapest, 2011.
- Bíró* 2006. *Bíró Ádám et al: A Magyar Királyi Honvédség külföldi gyártású páncélos harcjárművei 1920–1945.* Budapest, 2006.
- Bojevoj Bojevoj i csiszlennyij szosztav vooruzsennij szil SZSZSZR perióda velikoj otecsestvvennoj vojni (1941–1945 gg.) Tablica 1. Kolicsestvvennij i kacsesztvvennij szosztav bronetankovo parka Krasnoj Armii. Sztatiszticeszkij szbornyik, № 1. (22. június 1941 g.) Moszkva, 1994.
- Éder *Éder Miklós: Pcj. [páncéljármű] rendszámok.* (Kézirat. Másolat a szerző birtokában.)
- Flesicher* 1999. *Flesicher, Wolfgang: Russian Tanks and Armored Vehicles 1917–1945.* Atglan, 1999.
- Friedli* 2011. *Friedli, Lukas: Repairing the panzers – German tank maintenance in World War 2.* Heathfield, 2011.
- Hajdú – Sárhidai* 2005. *Hajdú Ferenc – Sárhidai Gyula: A Magyar Királyi Honvéd Haditechnikai Intézettől a HH Technológiai Hivatalig.* Budapest, 2005.
- Kinnear* 2000. *Kinnear, James: Russian armored cars 1930–2000.* Darlington, 2000.
- Kolomijec – Mosanszkij* 2001. *Kolomijec, Maxim – I. Mosanszkij: Szrednij tank T-28.* Moszkva, 2001.

- Kolomijec – Mosanszkij* 2002. *Kolomijec, Maxim – I. Mosanszkij*: T-35, SMK/T-100. Varsó, 2002.
- Kolomijec – Svirin* 2003. *Kolomijec, Maxim – Svirin, Mihail*: T-26 vol. I. Varsó, 2003.
- Kolomijec* 2002. *Kolomijec, Maxim*: KW vol. II. Varsó, 2002.
- Krivosejev* 1993. *Krivosejev, G. F.*: Grif szekretnosztji... Moszkva, 1993.
- Lüdeke* 2011. *Lüdeke, Alexander*: Beutepanzer der Wehrmacht. Stuttgart, 2011.
- Spielberger* 1989. *Spielberger Walter J.*: Beute-Kraftfahrzeuge und Panzer der deutschen Wehrmacht. Stuttgart, 1989.
- Werner* 1973. *Werner, Oswald*: Kraftfahrzeuge und Panzer der Reichswehr Wehrmacht und Bundeswehr. Stuttgart, 1973.
- Zaloga – Kinnear* 2002. *Zaloga, Steven J. – Kinnear, James*: Soviet Tanks in Combat 1941–1945. Tsuen Wan [Hong Kong], 2002.
- Zaloga – Kinnear* 2011. *Zaloga, Steven J. – Kinnear, James*: Stalin's Heavy Tanks 1941–1945. Tsuen Wan [Hong Kong], 2011.

VISSZAEMLEKEZÉSEK

TATÁR IMRE

KÓBORLÁS BUDAPESTEN ÖTVENHAT UTÁN

Naplórészletek a szovjet csapatok bevonulását követő hetekről

Wandering in Budapest after 1956.

Diary Excerpts from the Weeks Following the Soviet Troops Invading Hungary

The author was a journalist specialised in foreign affairs at the newspaper *Szabad Nép*, at *Nép-szabadság* (on the paper's first three days), and at *Esti Hírlap* from the end of December. In order to protest against the Soviet troops invading Hungary and defeating the revolution he went on strike with many of his colleagues after 4 November. He kept a diary of his personal experiences during these few weeks, giving us some idea about his personal life and the condition of the streets of Budapest. He now thinks that he did not look at the events from the better-known and rightly repeated aspects but from his special situation. The newspaper for which he worked until the revolution was the object of the uprising's hatred – but he himself agrees with the aims of the revolution and recognizes its legitimacy. The reminiscences were written in this state of mind.

Keywords: 1956 Revolution and War of Independence, the invasion of Hungary by Soviet troops, strike, condition of the streets and dwellers of Budapest

A szerző – külpolitikai újságíró volt a *Szabad Népnél*, a *Népszabadságnál* annak első három napján. Később, december végétől az *Esti Hírlap* szerkesztőségében. Tiltakozásul a szovjet csapatok bevonulása és a forradalom leverése ellen – november 4-ét követően (sok kollégájával együtt) sztrájkba lépett. E néhány hét személyes eseményeiről naplót vezetett: képeket villantott fel személyes sorsáról és Budapest utcáinak állapotáról. Úgy véli most, hogy nem az ismertebb – és méltán ismételt – oldalukról szemlélte az eseményeket. Sajátos helyzetéből. Az újság, amelynek szerkesztőségében addig dolgozott, a forradalmi gyűlölet tárgya – ő maga, egyetért a forradalom céljaival, elismeri jogosságát. Örvendett, tollal igyekezett szolgálni a megelőző enyhítéseket, reformokat, a diktatúra lazulását. Mégis – ott van nevén a bélyeg: „a Szabad Népek, a kommunista párt lapjának (volt) munkatársa.” Ebben a lelkiállapotban íródtak az alábbi sorok is. Ma már sok mindenről másként gondolkozom, a „társakat” is másképp szólítom. Tekintsük az alábbiakat kordokumentumnak.

Az utca képe

(1956. november 14.)

A budapesti utcákon járok a forradalom után – illetve! –, tegnap Kende azt mondta, hogy a forradalomnak nincs vége! Így legfeljebb a fegyveres harcoknak. Remélhetőleg.

Először az emberekről, ahogy találkozom velük. Rengetegen járnak az utcán, vásárlók és nézelődők. Csaknem mindenkinél táska, szatyor vagy hátizsák. Ki határozott céllal megy, ki azzal, hogyha valamit lát, megveszi. Az üzletek előtt hosszú-hosszú sorok.

A Vörösmarty téri áruház előtt száz-százötven méteres, hármás-négyes sor, de lehet, hogy körülöleli a tömböt. Valamennyi Váci utcai bolt előtt sort állnak. A belvárosi értelmiség és a polgárság vidéken szabadul a pénztől. Inflációtól fél, s nem alaptalanul. Még ha meg is indul rövidesen a munka, akkor is számíthatunk bizonyos inflációra, hiszen három hete nem dolgozik senki, de fizetést kapnak. S ha meg is indul a munka! Amíg a kooperáció helyrezőkken, eltelik egy kis idő, de a fizetéseket azért ki fogják adni így is. Ma találkoztunk az Andrássy úton Berndorfer doktor sógorával, Csepelről jött. Nem dolgoznak. A munka felvétele? A mi jó tervgazdálkodásunk most is nehezíti a dolgot – nincs semmi nyersanyag- és félkészáru-tartalékunk!

No, de visszatérnék a Váci utcába. Úgy látszik vásárlási hisztéria vett erőt az embe-
reken. Az élelmiszerellátás viszonylag rendes, most az iparcikkek lettek igen kapósak. Még a játékküzetek, a porcelánszobrokat és a csecsebecskéket áruló bolt bejáratánál is sorban állnak. Persze, ez jobb, mintha élelmiszert vásárolnának fel. Úgy hallottam, hogy a Belkereskedelmi Minisztérium raktárában másfél milliárd értékű fekvő áru van (nyilván főként exportból itt maradt textil). Tudnak adni a pénzért valamit. Most veszem észre, hogy még mindig úgy gondolkozom, mint régebben, azonosítva magamat az állammal és annak intézkedéseivel – pedig ma már nem azonosulok!

Még csak annyit a sorban állásról, hogy a Ráday utcában járva egy „Fényképész” tábla alatt is sorban álló embereket láttam. Az első pillanatban azt hittem, hogy fényképezésre várakoznak. Kiderült, hogy egy háztartási bolt is van ott, oda mennek, de a nagy sorban állási mozgalom közepette már azon sem lepődtem volna meg, ha néhányan gyorsfénykép-be akarták volna fektetni a pénzüket.

Milyen az utca képe? A belváros még istenes, de amint kiérek a Kálvin térre, kezdődnek a romok, törmelékek, lidércnyomásos látvány. Az ember szeretné behunyni a szemét, aztán kinyitni abban a hiszemben, hogy mindez csak álom volt, hogy az utcák és a házak épek, nincsen rom és felszakított úttest, betört ablak és élettelenül lógó villamosvezeték. De sajnos mindez való, tébolyító és kétségbeejtő. Sebek, szörnyű sebek a város testén, amelyet „a forradalmi munkás-paraszt kormány” hívására interveniált szovjet tankok okoztak. „Vandál pusztítás!” „Mennyit romboltak ezek az oroszok!” Ezt hallja az ember az utcán, a hömpölygő tömeg csak nézi, jár a kövek között, s a látvánnyal csak táplálja, táplálja a gyűlöletet a Szovjetunió s vele minden ellen, ami szovjet vagy kommunista. A vörös csillag és a vörös zászló a pusztítás és az erőszak szimbóluma lett, egy évtizedre vagy még annál is többre.

A Rákóczi úttól az Andrássy útig jóformán nincs ház, amely ne kapott volna belövést. Belövés: minden lyuk mögött legalább egy többé-kevésbé tönkre ment vagy bemocskolódott szoba. Fél-egyméteres lyuk a falban, mögötte széthullott téglák, por, vakolat, az ablakeret szétfröccsent szilánkjai, sok esetben tönkre ment bútor, esetleg a lángok martalékává lett szekrény, könyvtár, szék, fotel, függöny. Nagynénémék egyik szobája teljesen kiégett ruhástól, terítőtől, csecsebecséstől.

De van még tragikusabb látvány is – a Lenin körút és a Barcsay utca sarkán álló háromemeletes, szép ház földszintjén bútor mintaüzlet volt. A földszint és az emelet jó része teljesen kiégett, a ház közepe körülbelül egy lakás szélességében a tetőtől kezdve lezuhant. Lent emeletnyi magasságú törmelék-tömb, deszka, T-vas, tégl. Feljebb a volt szobák udvari méretű falán, ajtóknál a levegőben, s fent a harmadik emeleten szép sárgára festett fal közepén véletlenül épségben maradt festmény.

A járda nem is járható, a törmelék kis hegyet alkot, de már kezdik fent is takarítani az épületet, a törmelék, a sűrű por füstöt eregetve hull alá. Nem is tanácsos a járdán kószálni, ki tudja, mikor zuhan le egy félig leszakadt erkély vagy csonka oszlop?

De az utca közepén is nehezen jár a hömpölygő tömeg. A Dohány utcánál a forradalmárok felszedték a síneket és az utcaköveket – barikádot építettek –, ugyanilyen védelmi vonal volt a Wesselényi utcánál. Úgy látszik, ezt a szakaszt védték, ezért oly szörnyű itt a kép. Akinek csak az ablakai törtek be, szerencsésnek érzi magát.

Miért kellett ezt tenni, miért kellett a kommunizmusnak és a szovjet névnek a végső kegyelemdőfést így megadni, miért kellett így pusztítani! Talán másutt még részletesen megfogalmazom magamnak álláspontomat is, érveimet, hogy nem volt elkerülhetetlen a szovjet csapatok behívása! Most csak azt jegyzem meg, hogyha ilyen hatalmas erejű páncélos hadsereg támadott meg bennünket, nem kellett volna a reménytelen fegyveres harcot folytatni, hiszen a szovjet tankok minden egyes puskalövésre egy vagy több ágyúlövessel válaszoltak. Amelyik házban a felkelők (köztük már a végén politikai célokat nem követő felelőtlen fegyveresek is) lőttek, azt a házat halálra ítélték. Ezt meg kellett volna gondolni. Ez persze még nem változtat azon a tényen, hogy a fő, a kiinduló hiba a szovjet csapatok behívása volt.

Itt-ott a falon géppel írt vagy sokszorosított kiáltványok. Ma három félélt láttam. Az elsőt a Kálvin téren, ez még november 7-i dátumot visel. Nyilván a budapesti harcok idején készült. Aláírása: „Vérpecsétünk”. Majd „A főhadiszállás”. Harcoljatok az igazságért, ha mi elesünk, folytatásotok ezt a harcot – mondja a kiáltvány, amelyet nem tudok szó szerint idézni. Ne higgyetek se a keleti, se a nyugati propagandának, nekünk nem kell se szovjet paradicsom, se nyugati mennyország, a magunk életét akarjuk élni! Ne a kommunizmust döntsétek meg, hanem az áruló kommunista vezetőket!

Szagatott mondatok, sok felkiáltó jellel, érezni, hogy a forró hittel halálba menők kiáltása volt ez, a bármilyen színű nagyhatalmi politikából s az ezt kiszolgáló honi vezetőkbeli való kiábrándult, de a népben és a szocializmusban hívó emberek kiáltása. Ez a gépelt cédula egy elhalt kiáltás a Kálvin téren. Vajon hol vannak? Vajon nem lehetne-e rájuk támaszkodva tisztázni a helyzetet?

A másik két kiáltványt a körúton láttam egymás mellett. Az egyik a Ganz Vagongyár munkástanácsáé, s a következőket kívánják a munka felvétele ellenében: a szovjet csapatok vonuljanak ki Budapestről és a városokból támaszpontjaikra, majd adjanak elfogadható határidőt az országból való kivonulásra, alakuljon új kormány Nagy Imre és Kovács Béla részvételével, majd adjon a kormány elfogadható határidőt az általános, titkos választásokra, amelyen az 1945-ös koalíció öt pártja indulna; az ÁVH valóban szűnjön meg; az ország legyen semleges; engedjék be az ENSZ küldötteket; a Rádió és az újság írjon igazat. Gyárat, földet vissza nem adunk!

Mellette az Egyetemi Forradalmi Ifjúság papírja. Eszerint: Nagy Imrét és Malétert engedjék szabadon (Maléter nyilván szovjet fogoly, Nagy Imre a jugoszláv követségen van), a november 3-i Nagy Imre-kormány jöjjön vissza, a Szovjetunió tekintse magáénak az ENSZ határozatát, mint Anglia és Franciaország. Ne higgyetek a Kádár-klikknek! Szirmai szerint Kádárnak is az a véleménye, hogy az egypártrendszer megbukott, egy párt nem tudja vállalni az országvezetést. De mit szól ehhez a Szovjetunió, és hogyan oldják meg?

Bábel
(1956. november 19.)

Mostanság egy nap alatt annyi minden változik, vagy legalábbis derül ki, mint régebben egy év alatt se. Szédítő gyorsasággal rohanunk valami felé, amiről valószínűleg senki nem tudja, hogy micsoda – mi sem tudjuk, akiket pedig a marxizmus-leninizmus ismerete „bölcslő előrelátással”, a társadalom törvényeinek és fejlődésének ismeretével „áldott meg”.

Az élet reggel nyolc és délután három között zajlik, eddig tartanak nyitva az üzletek, eddig vannak az üzemben az emberek, eddig járkalunk ide és oda hírek szerzéséért, politikai véleménycseréért, aztán mindenki hazatér, s otthon, a hosszú estéken emésztí, amit napközben kapott, hallgatja a Rádiót – Budapestet, az Amerika Hangját a Szabad Európát és Újvidéket. Ebből valami megközelítőleg objektív kép már összeállhat. Ma sok tanulságos élményem volt. Mindenekelőtt reggel felhívtam telefonon Zsoldos Árpádot, egy nagyon rendes munkásfiút, aki jelenleg a Goldberger munkaügyi osztályán dolgozik. Kítőró örömmel fogadta jelentkezésemet, a lövöldözések idején maga is keresett engem telefonon, pedig nem is vagyunk régi ismerősök. Nézeteink azonban, mint ma kiderült, nagyon hasonlóak. Elgyalogoltam tehát Kelenföldre, a Goldberger Textilművekbe, s ott egy órát beszélgettem Zsoldossal, egy Leitner nevű mérnökkel, és néhány percre a végén csatlakozott a beszélgetéshez Tamási Béla, a gyár munkástanácsának elnökhelyettese. Mindhárman volt párttagok, a volt párton belüli ellenzékhez tartoztak. Körülbelül egy hónappal ez előtt ugyanitt beszéltem velük, arról panaszkodtak, hogy a pártbizottság a régi Rákosi-stílusban dolgozik, nem képes változtatni nézetein és módszerén. Nos, mit mondanak most?

Először engem kérdeztek. Beszéltem nekik, amit tudtam. Gomulka moszkvai tárgyalásairól, amelyek során egy „lengyel utat” akar kicsikarni a Kremltől, elmondtam véleményemet arról, hogy Nagy Imre koalícióját meg kellett és lehetett volna menteni. Az ő véleményük – illetve a beszélgetés során kialakult álláspont – röviden összefoglalva a következő: a Kádár-kormányának nincs hitele, Kádárt sokan éppen úgy meggyűlölték, mint Gerőt (bár Leitner később az én érveimet ismételve kijelentette, hogy Kádárt valahogy meg kellene menteni egy jövő kormány számára), a kormányának át kellene alakulnia olyanok részvételével, akikben bíznak az emberek. A többpártrendszer nem helyeslik, mert ez széthúzást hoz. Nem is több párt koalíciója lenne most helyes, hanem több hitelt érdemlő személy koalíciója. Zsoldos szerint nem kell Kisgazda Párt, nem kell paraszt vagy szocdem-párt, e pártok csak széttagolnák egy-egy osztályon belül az embereket. Hívják össze a munkás-paraszt-értelmiségi-ifjúsági tanácsok küldötteit, illetve legyen ennek egy legfelsőbb parlamentszerű szerve. Tamási azt mondta, hogy ez már fel is merült egy budapesti munkástanács központban, s azt kívánják, hogy ilyen fajta tanácsgyűlés válasszon kormányt Nagy Imrével az élen. Ez a kormány lenne hivatalban a választásokig. Zsoldos sem jugó, sem lengyel utat nem ajánl, legyen nekünk magyar utunk ezen az alapon. Ezért aztán helyesléssel fogadták azt a megjegyzésemet, hogy jó lenne egy *Magyar út* című lap, amely a szocializmus építésének sajátos útját segítené kidolgozni Magyarországon.

Mit tanácsolnak, mit tegyenek az újságírók? Indítsanak egy lapot, amely a munkások, a munkástanácsok álláspontját írja meg. A *Népszabadság*ban nem bíznak, mint ahogy fenntartással fogadják az MSZMP-t is – a régi párt és lap örökösének tekintik. Megint csak egy lap van, egy hang, mint régen a *Szabad Nép* idejében. Legyen több újság.

Mi a helyzet a gyárban? Hiszen a központi munkástanács felhívása mára szól. A munka reggel megindult a szövődében, a Vigóne-fonodában. A szövődében kezdetben ugyan vonakodtak, mondván, az oroszok még mindig deportálnak embereket, van lövöldözés, rossz a közlekedés, de azért mégis munkába álltak. De a kétezer ember (a létszám kétharmada), aki bejött, természetesen, ha akarna, se tudna dolgozni, mert csak egy műszak indult be nagyjából. Nem is mindenki azért jött be, hogy dolgozzék, hanem, mert különben nem kap fizetést. Aki tizedikén nem vette föl a munkát, az a rendelet értelmében nem kap pénzt. Márpedig tizedikén senki nem kezdett dolgozni. Mi lesz? Tamási szerint valami előleget majd adnak, s ezt később elfelejtik levonni. Hiába, forradalom van, s a munkástanácsok kezében van bizonyos hatalom – a sztrájk fegyvere. Szóval a mai munkakezdés csak részleges. Az óbudai Goldbergben – informált bennünket Tamási – csak bejöttek az emberek, de a munkát nem kezdték el. Az okot nem tudom, de valószínűleg az orosz akció.

Az üzemben tehát igencsak labilis, bizonytalan a helyzet, eldőlhet a munka felvétele felé, s ellenkező irányba is. Az oroszok mindent megtesznek, hogy a józan konszolidációt akadályozzák. Úgy tűnik, hogy elkezdtek egy erős kéz politikát. Több jele van ennek.

Mit mondanak a munkások?

(1956. november 21.)

Ez a cím persze túlzó, nincs a „munkás”, százféle vélemény és árnyalat van köztük is, mint ahogy elvont politikai értelemben használhatatlan fogalom „az értelmiség”. Most is tíz munkásról van szó, akikkel a Budapesti Szerszámgépgyárban beszéltem tegnap. Kimentem az üzembe, mert érdekelt az ottani hangulat, mert Margittával úgy állapodtunk meg, hogy erősítsük munkáskapcsolatainkat, s minél több emberrel beszélünk, nyerjük meg őket a mi álláspontunknak (egyelőre ugyan magam csak hallgattam az ő véleményüket). Nem sokra megy az ember, ha csak bejárogat az újságíró klubba, megeszi a menüt, s hallgatja az ott összegyülekvő, saját levébe fővő, politizálókat, de azt hiszem, mit sem cselekvő és mit sem tudó újságírók végeláthatatlan beszélgetéseit. Igaz, ez is kell, ide gyűlnek az események hírei is.

De visszatérek a Budapesti Szerszámgépgyárhoz. Reggel felhívtam az ÜB-elnököt, s nagyon jól esett, hogy örömmel fogadta a jelentkezésemet, emlékezett rám november 3-ról, ugyanis ekkor a szovjet intervenció előtti napon is kint voltam itt, csináltam egy riportot, amely nem jelenhetett már meg. De az ÜB-elnök ismert régebbiről a *Szabad Néptől* is, így mutatott be a munkástanács elnökének, egy Hajós nevű munkásembernek és egy Domonkos nevű tanácstagnak: „Tatár szaktárs, akinek a cikkeiről beszéltem nektek.” S ez egyszer nem újságírói hiúságról van szó, hanem arról, hogy az emberek megfigyelték, ki írt sztálinista és ki emberséges cikkeket a lapban.

Kapus, az ÜB-elnök bemutatott a munkástanács elnökének és egy tagnak. Negyedórájuk van számomra? Igen, ennyi. Elmondtam, ki vagyok, amikor odaértem, hogy november 4-e után nem mentem többé dolgozni a *Népszabadság* szerkesztőségébe – Hajós alig észrevehetően, de helyeslően bólintott. „Mi azonosítjuk magunkat a munkássággal. Milyen újságot csináljunk, kérdeztem tőlük is, mint előzőleg a Goldbergben. Megdöbbenően azonos volt a válasz. „Olyat, amelyik igazat ír, a munkásság véleményét tükrözi. A *Népszabadság* a *Szabad Népből* lett, még a neve is valahogy abból alakult. Ennek a lapnak nem hisznek.”

A Budapesti Szerszámgyépgyár munkástanácsa is úgy határozott, hogy felveszik a munkát. Ma már a munkások több mint kétharmada bejött, de a gépek hamarosan leálltak energiahiány miatt. Ez a határozat nem született simán. Volt ellenzéke a munkástanácsban, érdekes módon Ludmann László is, a néhány hónappal ezelőtt népszerűsített Kossuth-díjas szerszámgép-konstruktőr. Igaz, Kossuth-díja ellenére tele volt panasszal, amikor a tavasszal beszélgettem vele, fájlalt – és joggal – mindent, amit a kormányzat tett: nem kísérhette el azt a gépet, amelyet ő tervezett a Lipcsei Vásárra, nem engedték, hogy a prototípust megfelelően kikísérletezzék, nem fizetik meg a tervező munkát stb. Lehet, hogy ez a sok bánat tör most ki rajta, amikor azt mondja: „Ha felvételjük a munkát, árulónak fognak tartani bennünket!”

No, de mégiscsak felvették tegnapelőtt és tegnap a munkát. Miért? Hajós elmondja, hogy „nem a Kádár-kormány előtt estek hasra”, hanem az orosz túlerőnek voltak kénytelenek megadni magukat. Az ország anyagi romlás előtt áll, a Szovjetuniónak közömbös, hogy lesz-e itt nyomor vagy sem. Legalábbis azért, hogy ne legyen, nem fog kimenni. Tehát ésszerűbb elkezdeni dolgozni, s aztán meglátjuk, betartja-e a Kádár-kormány az ígéreteit. Eddig egy végtelen körbe-körbe játék folyt: Ha kivonulnak az oroszok, elkezdünk dolgozni! Ha rend lesz – akkor kimennek az oroszok! Valakinek, mondja Domonkos, el kellett kezdeni. A Kádár-kormány persze most azt hajtogatja, hogy vegyétek fel a munkát, s akkor minden jó lesz. A baj az, hogy – „Hej, ha nem hazudtak volna tizenkét évig annyit!”

Mégis mi az elképzelés, milyen legyen a jövő? Ha az ember a válaszokat nézi, egy közös vonást lát bennük: ne legyen olyan, mint tizenkét évig volt. A múlt sötét és riasztó. Domonkos elmondja, hogy a magyar munkás tud és szeret dolgozni, nem kell hajszozni, ahogy ezt a múltban tették, de tudjon megélni családjával úgy, hogy az asszonynak ne kelljen dolgoznia. Lehet, hogy a Szovjetunióban jó volt, kellett az a sok napközi, de nekünk nem kell. Adják meg a munkásnak, ami jár neki, s akkor majd megmutatja, mit tud...

Majoros elmondja, hogy egy orosz tankra rálöttek a Ferenc körúton, erre az elment a Bakáts térre, s ott körbe lótte a házakat. Nem értelmetlen pusztítás ez?

Sz. szembeveti vele, hogy az ő szomszédságukban látták egyszer, hogy valaki tüzel a padlásablakból. No, ez veszélyes, mert kiprovokálhatja, hogy az oroszok szélőljék a házukat? Átmentek úgy hatan, kikövetelték a ház mestertől a kulcsot (az előbb tagadta, hogy valaki lenne bent), lefegyverezték az illetőt, „gitáros felkelő”, s nem is volt semmi csetepaté abban a háztömbben.

De összeszedik a fiatalokat! Én mondom – így Majoros –, hogy azok közül, akik ma nem jöttek be dolgozni, a legtöbb fél vagy családját félti az elhurcolástól. Magam kilenc hónapot töltöttem az oroszoknál fogságban, 1945-ben – ez elég volt. Ha engem valamelyik is el akar vinni, ha csak azt mondja, hogy pasli, átvágom a torkát! Nem bánom, ha szitává lőnek is! Bejöttem dolgozni jobb meggyőződés ellenére, de az a véleményem, hogy amíg elhurcolnak embereket, helyes a sztrájk... Milyen a hangulat a szereldében? Bejöttek, de csak tengenek-lengenek. Nincs energia. A kormány? Mindegy, hogy ki, de határozott intézkedés, gyors, sikeres tettek, magyar, határozottan magyar intézkedések és hatalom segítene!

Mi ennek a gyárlátogatásnak a tanulsága? Az egyik, hogy (lehet, én többnyire ilyen munkásokkal beszéltem) sok a józan, dolgozni kívánó munkás, s nem lenne nehéz velük egyezni, bár a bizalmatlanság minden ellen, ami kommunista és szovjet – rendkívül mély. Hatásos tettek azonban a passzív bizalmatlanságot valami mással, legalábbis valamilyen munkakedvvel válthatnák fel.

Zajác Anna deportált
(1956. november 27.)

Szokoljev szovjet küldött kijelentette, hogy a deportálásokról való szóbeszéd rágalom, az orosz csapatok egyetlen magyart sem deportáltak a Szovjetunióba. A magyar sajtóban megjelent egy kormány-nyilatkozat, amely ugyanezt mondja, s rémhírnek minősít minden ezzel ellenkező állítást. Egyik cáfolat sem talált sok hitelt, bár biztosan akadtak olyanok, mint én, akik – mielőtt véglegesen elhiszik és elítélik ezt – meg szerettek volna bizonyosodni felőle. Nos, ma alkalmam volt beszélni egy magyar felkelővel, aki négy nappal ezelőtt tért vissza Ukrajnából, kétheti deportálásból. De kevés, hogy én hallottam elbeszélését, volt ott más is.

Valami isteni sugallatra reggel felhívtam Zsoldos Árpádot a kelenföldi Goldberger Textilgyárban, s megkérdeztem, nem zavarok-e, ha kijövök. A sugallatot azért neveztem isteninek, mert éppen ma délelőtt látogatott ki a gyárba Sam Russel, az angol kommunista *Daily Worker* tudósítója és az olasz *Unitá* munkatársa. Az olasz tolmács Vadas, akivel együtt dolgoztunk a *Szabad Népnél*, közben odasúgta, hogy mindkettő szovjet hívásra jött, s azt szeretnék látni, ami hivatalos álláspontot támasztja alá. A valóság azonban mást mutatott. Ez zavart, Russelnél bosszúságot okozott.

A két tudósítót meghívták a munkástanács ülésére, s ezen úgy látszik a deportálásról is szó esett. A két tudósító kijelentette, szeretne beszélni valakivel, akivel ez megesett, mert eddig csak szóbeszédeket hallottak erről. Nos, jókor és jó helyen kérték ezt, tegnap jelentkezett éppen munkára a gyárban Zajác Anna 17 éves szövőnő, aki most tért vissza kéthetes deportálásból. A lány éppen velem beszélgetett Zsoldos szobájában. Az történt ugyanis, hogy Zsoldos még reggel mesélt nekem a lányról, mire bennem is felébredt az újságírói vér, s kértem a föld alól is kerítse elő a lányt. Beismerem, néhány pillanatig félelem fogott el, amikor ezt kértem, nem lesz-e baj, nem tüntetnek-e el engem is az oroszok, ha kiderül, hogy újságíró létemre meginterjúvoltam egy nem létező deportáltat. Nos, a lány jött, s elmondta nekem röviden a történetet. Ekkor üzentek a munkástanácstól: Anna jöjjön fel! Egy-két percig ingadoztunk négyen, akik hallgattuk: nem lesz-e ebből baja a lánynak? Aztán mégis felküldtük. Óriási nemzetközi jelentősége lehet annak, ha ezek ketten mégis csak megírják, hogy volt deportálás Magyarországról! Ha semmi másról, de a munkások szovjet ellenes hangulatáról meggyőződhetett itt a két tudósító.

Szigorú és gúnyos tekintetek keresztüzében ültek. Velük szemben a lány.

Mondja el tömören, hogyan vitték el – szólt valaki a lányhoz, aki kissé zavartan készülődött a beszédhez.

Csak nyugodtan, részletesen – szóltak vissza többen is.

S most megpróbálom valóban tömören leírni a lány elbeszélését, bár azt tervezem, hogy hosszabban fogok vele beszélgetni, leírni történetét október 23-tól november 23-ig.

– November 4-én fogtak el az oroszok. Húszan védtünk egy házat a Corvin köznél. Tizenhárman elestek közülünk, mi pedig egy autóval el akartunk hajtani Bécsbe. Már többször voltunk Ausztriában, sebesülteket vittünk, gyógyszert és lőszert hoztunk. A Tompa utcánál elkaptak az oroszok, átkutattak bennünket, mindegyikünkénél volt vagy töltény, vagy fegyver, hátul az autóban lőszer. Elfogtak. Bevittek bennünket a Honvédelmi Minisztérium épületébe, s ott oroszok és magyar ávosok kezdtek vattolni. Ütöttek-verték

az eszméletlenségig. Fasisztáknak neveztek, azután még sokszor a vallatás során. Lőttünk-e? Hány tankot lőttünk? Stb. Én nem vallottam. Egyszer a falhoz állítottak, megfenyegettek, hogy lelőnek, ha nem vallok. Közben a vőlegényem, akivel együtt harcoltam, és akivel együtt vittek ki, bevallotta, hány tankot lőttünk ki. Én mindent letagadtam.

Három nap múltán hátrakötözték kezünket, összecsomózták lábunkat, feldobáltak egy teherautó tetejére, mint a zsákokat, ponyvával letakartak bennünket, s elvittek. Az orosz őr még rá is ült a ponyvára, hogy úgy lássék, mintha csak teheráru lenne. Alig kaptunk levegőt, mondjuk az oroszoknak: oxigén, oxigén. Így értette meg, hogy levegő kell. Erre ő fasisztának nevezett bennünket, mondván, hogy azoknak levegő sem kell. Egyszer, hogy mozogtam, puskatussal úgy fejbe ütött, hogy elvesztettem az eszméletemet.

(Miközben a lány a felkelők és saját halált megvető ellenállásáról, az örök embertelenségéről beszél, nincs a hangjában felháborodás és elemi hullámváz – inkább csak gúny és valami vidám hetykeség. Négy hétig szembenézett a halállal, kínvallatással és most már csak fölényrel tud beszélni az oroszokról.)

Vecsésen vonatra szálltunk, s itt már jobb lett a sorsunk, ki marhavagonba jutott, ki személykocsiba. Én például párnáson utaztam Záhonyig. Itt teherautókkal, rabszállítókkal egész Ungvárig-Uzsgorodig (így mondja: Nyuzsgorod).

Sam Russel itt közbe kérdez: – Honnan tudták, hogy Uzsgorod?

– Az oroszok megmondták, hol vagyunk, de voltak a börtönben (valami oknál fogva „nemzetközi börtönnek” nevezik) ottani magyarok is, takarítók, szakácsok.

Itt is vallattak bennünket, de már finoman. „Miért harcoltunk? Hogy az oroszok ki menjenek Magyarországról?” „De hát mi nem tettünk semmi rosszat azzal, hogy ott voltunk, miért akarták, hogy kimenjünk?” (No, vajon mivel érvel Anna?)

– Lássá elvtárs (végig elvtársaknak szólította az oroszokat), mi huszonnyolc forintért vásároltuk a zsírt, maguk meg úgy tudom, négy forintért. Ez nagy különbség, s ezért fordult elő, hogy nekünk olykor nem is jutott zsír.

Gyakran mondták, hogy fasiszták vagyunk, hogy elküldenek majd Szibériába. De végül is másképp alakult.

A börtönben úgy kétezren lehettünk, többnyire magyar katonák. Civil kevés. A múlt szerdán a 19 éven aluliakat hazahozták. Autón jöttünk Budapestig. Valahol a Sztálin szobor közelében a német követséggel szemben szálltunk ki. Itt beszédet intézett hozzánk egy orosz. Elnézést kért azért, ami történt, majd kért, ne beszéljünk arról, ami történt, mert Budapesten az a hír terjedt el, hogy a szovjet fiatalokat deportál. „Hát, a 21 évesek, akik ott maradtak, nem fiatalok?” – kérdeztem én, mire az orosz tiszt azt mondta, hogy ilyen hangon ne beszéljek vele.

Ezzel elengedtek. Azt mondták, kapunk valamilyen írást, de nem adtak.

Arany holmiját, láncát, gyűrűjét sem hozta vissza senki.

Ezzel a lány befejezte a történetét.

Az olasz csendben jegyzetelt, egyetlen szót sem kérdezett. Sam Russelen azonban, aki erélyes és határozott ember, látszott, hogy dühíti az elbeszélés. Elkezdte kérdezgetni a lányt: milyen utcában volt az a ház, ahol elbocsátották őket, hol a német követség stb. A lány bizonytalan feleleteket adott. Russel végül is kibökte, mire akar kilukadni: ha ennyire bizonytalan Anna abban, hogy Pesten hova hozták, hogy nem tudta megállapítani, hogy Uzsgorodon vagy éppen Sztálingrádban volt. A munkástanács egy emberként fel-

zúdult: „Ne azt firtassa, hogy hol az az utca Budapesten. A lány nem ismeri jól ki magát!” Russel látta, a vita ebben nem vezethet jóra, s megköszönte az elbeszélést, mondván, ellenőrizni fogják.

Csak úgy ne járjanak a tudakozódással – szól közbe egy újonc hang –, mint mi Nagy Imrével. Azt sem tudjuk, hol van!

Pest, az Pest
(1956. december 12.)

Valamelyest konszolidációt, a halál és a halálos rémület heteinek elmúlását jelzi egy budapesti sajátosság megjelenése: ismét hallani vicceket, mégpedig aktuális politikai adomákat. Bizonyos politikai légkörben, a közélet bizonyos állapotában elmaradhatatlanul megjelennek a pesti viccek, a változások, a közvélemény alakulásának nyomjelzőjeként. Úgy 1950 és 1954 között a legsötétebb szellemi, fizikai elnyomás és terror idején nem volt vagy csak igen kevés politikai vicc, részben azért, mert az emberek még egymásnak is féltek politikai célzásokat tenni, részben pedig azért, mert sokunkban az a meggyőződés élt, hogy egy Rákosi viccnek még a meghallgatása is szentségtörés. Vagyis hiányzott az a minimális könnyedség és szellemi szabadság, amelyben a szájról-szájra járó politikai vicc virágozhat. 1954-től a forradalom kitöréséig azután a Rákosi, Sztálin, a párt és a kormány s az egész rendszer ellen irányuló tréfák serege bukkant a felszínre, s úgy terjedt, mint az elektromosság vagy a légáramlat.

Október 23-án kitört a fegyveres felkelés, s ezzel a szabadságnak a szellemi és a cselekvési szabadságnak már olyan fokára emelkedtünk, amelyben nem is virágozhattak a viccek, mert itt és most a tetteké lett a szó, s mert a vér nem tűri a tréfát. November 4-én, hajnalban, kezdetét vette a második orosz intervenció. Budapest népe, néhány ezer fegyveres kivételével, jórészt a pincékbe bújt, ijedt madárként. November vége felé és december elején azonban már elhallgattak a fegyverek, ha a helyzet nagyon ingatag is, az életveszedelem elmúlt. A közvélemény hangulata, a légköri feszültség megint elérte a határt, ahol ismét születnek viccek – a politikai problémák súlyosak, viszonylagos szellemi szabadság legalábbis a társaságokon belül, a kormánnyal szembeni összetartás formájában szintén megvan. Tehát: Kohn bácsi visszatért, hogy jelképezze a pesti embert.

No, de nézzük a vicceket. Előbb azokról írok, amelyek még jóformán a harcok utolsó szakaszában születtek. Nem is viccek ezek tulajdonképpen a klasszikus pesti értelemben, még a harc részei. Íme egy közülük: Az Üllői úton, a járdán, ugyanabban a ládában, amelybe a forradalom napjaiban az elesett hősöknek gyűjtöttek a nyílt utcán, s amelyben teljesen őrízetlenül heverték a százforintosok, most kézigránátokat tettek. A láda felett ez a felirat olvasható: „A szovjet nép ajándéka a magyar népnek!”

Amint ezt hallottam, rettenetes szomorúság és düh fogott el, ott láttam heverni az Üllői úti porban az orosz és a magyar holttestek között kimúlt frázisainkat is. Döglött, kivégzett frázisokat, amelyekkel a valóságot akarta a párt helyettesíteni. S a forradalom humora (mert ez még azé) íme szegényfára szegezte.

Ennél kevésbé tragikus hangulatúak a későbbi viccek. Egy csokor a romlásokról, a tönkrement házakról és lakásokról szól. Hősük Halmai Imre, az ismert komikus színész. Ő meséli, hogy egy ízben hazatérve fel akart menni lakásába. Megnyomta a liftgombot,

de a lift nem működött, ellenben lejött a lakás. Máskor – az óvóhelyen lévén az egész ház – Halmai szórakoztatni kezdte a társaságot. Bombasikere volt. Ezen felbuzdulva másnap megismételte a produkciót, de ekkor már csak fél ház volt. Valamikor réges-régen, október 23-a előtt bántott és kínlódást okozott sok ezer budapesti családnak a társbérlet, a lakásnyavalyának egyik válfaja. Régi, szép panaszaink! Mennyivel keserűbbek a mostaniak! A két lakásbajt, a régit és az újat kombinálja össze egy tömör, egyetlen rövid mondatból álló vicc: „Társbérletét díjmentesen leválasztja Zsukov marsall.”

Közismert dolog, hogy ebben a forradalomban jórészt fiatalok harcoltak, köztük sok egészen ifjú, 14-15 éves gyerek. Azt az ellentmondást, amely fiatal koruk és a fegyveres harc ténye között van, fogja meg a viccek másik fajtája. „Kopogtatnak egy ajtón, a háziasszony kinyitja, s egy kisfiút lát a küszöbnél. Néni kérem – szólal meg a kisfiú –, ha jól letöröm a lábamat, bemehetek az ablakból lövöldözni?” Gyerekek, kedves, lelkes gyerekek, akik e nagy nemzeti hazafias felbuzdulásban kicsit játéknak is tekintették ezt a véres és szörnyűséges harcot. A Rádió ugyan néhány évvel fiatalabbaknak mondja esténként meséit, de a vicc, amelyet erről faragtak, ezt a játékos, haláltmegvetést tükrözi, természetesen a maga módján. Tehát: a Rádió – egy javaslat szerint – így fejezze be esti meséjét: „Jó éjszakát gyerekek. Letettétek már a fegyvert?”

Ez a forradalom úgy felforgatta a magyar életet, mint a világháború óta semmi. Az életet is, a lelket is. Az itthon a legtöbb ember számára sivár lett, az élet csak kilátástalan tengődést ígér, s a külföld, az eddig is ígéret földjének hitt nyugat – Amerika, Ausztrália, Anglia – soha ilyen vonzó nem volt, mint ma, nyugalomával, gazdaságával s hirtelen fellángolt vendégszeretetével. Több mint százezer embert vonzottak ki az országból. Kilátástalanság, mit mond erről a humor?

„Kohn bácsi találkozik az ismerősével, s elmondja neki, hogy disszidálni akar. Miért – kérdi a másik. Nézze – válaszolja Kohn – ennek két oka is van. Az egyik az, hogy itt rettentő nagy antiszemizmus lesz, zsidópogrom, ha kimennek az oroszok az országból. Én, inkább elejét veszem ennek, s nyugatra megyek. Ugyan – mondja erre az ismerőse – nem mennek ki az oroszok! Látja – mondja erre Kohn bácsi – ez a másik ok, amiért disszidálok.”

Még kiábrándultabb a következő adoma: „Valaki elmegy az útlevelesztályra, és azt mondja, hogy ki akar vándorolni, útlevelet kér. Semmi akadálya – feleli a tisztviselő –, de hová. Mindegy – így a válasz. No, ha mindegy, akkor itt a földgömb, válasszon ki magának egy országot. Az illető néz, nézegeti a földgömböt, majd visszaadja a tisztviselőnek mondván: Kérem, nem kaphatnék egy másikat?”

Hogyan születnek ezek a viccek, senki nem tudja. Legalábbis, én még nem hallottam magyarázatot. Biztos, hogy valaki kitalálja őket, de az is lehet, hogy egyszerre több agyvelőben is létre jön. Hadd mondjak el erre egy esetet. Talán egy hónapja az utcán jártam, valamelyik kapu alatt egy kis kék táblán akadt meg a szemem: „Ezt a házat a lakók szocialista megőrzésre átvették.” No, jutott rögtön eszembe, Budapestet is átvették az oroszok szocialista megőrzésre. Ezt a gondolatot azóta elfelejtettem, tegnap viszont valaki a klubban, mint pesti viccet mesélte.

*

Ezzel befejeződik a naplónak az a része, amely az újságírósztrájk idején íródott.

SZEMLE

ANDREAS UNGARUS

DESCRIPCIO VICTORIAE BENEVENTI

(*A cura di Fulvio Delle Donne. Fonti per la storiadell'Italiamedievale. Antiquitates, 41. Istituto storico italiano per il Medio Evo, Roma, 2014. LIV, 142 [4] o. ISBN 9788898079155*)

A magyarországi szerző történeti műve I. Anjou Károly itáliai hódításáról, s annak is első döntő ütközetéről, a beneventói csatáról (1266. február 26) eddig is ismert volt. Az ütközetben Károly legyőzte II. Hohenstauf Frigyes fiának, Manfrédnak többek között szaracénokból is álló csapatait, és nagy lépést tett, hogy pápai támogatással végleg kiűzze a németeket Dél-Itáliából. Nem utolsó sorban Georg Waitz kiadásának és Bodor József magyar fordításának köszönhetően használtuk és idéztük eddig.¹ A római történeti intézet új forráskiadása mégis sok érdekességet hoz, annak ellenére, hogy a mű csak egy, XV. századi párizsi kéziratban maradt fenn.² A magyar irodalomtörténet a szerző magyar származása ellenére sem tekintette igazán a magyar irodalom részének, az itáliai forrásbőségben pedig a munka érthető okokból nem tudott nagyobb figyelmet kelteni.

A szerzőről sajnos csak annyit tudunk, amennyit a műben elárul magáról, az pedig nem sok. Eszerint ő maga a „boldog emlékezetű Béla, és István úr, magyar királyok egykori káplánja és familiárisa” volt. IV. Bélát már elhunytak, V. Istvánt a szöveg még élőnek mondja. Kézai itáliai utazásairól írva, Szűcs Jenő is valószínűsítette, hogy a szerző itáliai karrierje az Árpádok és Anjouk közötti házassági kapcsolatok előkészítéséhez kapcsolódik, s így a házasság évéhez, 1270-hez köthető.³ Ebből az is következik, hogy a csatáról utólag, mások értesülései alapján rajzol képet, de ennek ellenére a csata egyik legértékesebb forrásának tekintik mindmáig. Magyar szempontból a mű jelentőségét az adja, hogy igazolja, a magyar udvarban olyan nyelvi és stílusi tudással rendelkező klerikusok dolgoztak, akik, ha igény lett volna rá, nálunk is tudtak volna lovagi szellemű munkákat írni. Egyúttal e mű a legkorábbi magyar szerző által írott hadtörténeti munka, ha Rogerius *Siralmas énekét* is idevesszük, akkor a második. Kézai krónikájának fontos irodalmi párhuzama, nem különben néhány, éppen Kézainál is előforduló korabeli katonai kifejezés értelmezésében is segíthet (*equorum falleratorum*, cap. LIII). Páratlanul érdekes és hiteles, amikor a csata előtt a katonákat figyelmeztetik, hogy a németek páncéljainak réseibe pontos szűrással tudnak sikert elérni (cap. LXIV). Felvetették, hogy Küküllői János esetleg ismert művét, aminek a capuai hídra vonatkozó szöveghely alapján mi nem adnánk hitelt.⁴

A bevezető tanulmányban a rendkívül sokat publikáló szerző, az Università degli Studi della Basilicata professzora, Fulvio Delle Donne gondosan, mértéktartóan tekinti át a szerzőre vonatkozó, sokszor ingatag alapon nyugvó feltevéseket.⁵ A krónika datálását is alaposan körüljárja. Ennek során

¹ *Descriptio victoriae a Karolo Provinciae comite reportatae*. MGH. Scriptores 26. Hannover, 1882. 559–580. o. Andreas Ungarus krónikája Anjou Károly provencei gróf győzelmeiről. Temesvár, 1916. Újraközölve igen gyenge lábjegyzetekkel: A magyar középkor irodalma. Szerk. V. Kovács Sándor. Budapest, 1984. 65–115. o.

² Kulcsár Péter tévesen egynek veszi Andrea di Niccolo d'Ungheria-val, s így jelez egy második kéziratot is. *Kulcsár Péter: Inventarium de operibuslitterariis ad res Hungarica spertinentibus ab initiis usque ad annum 1700*. Budapest, 2003. 24. o.

³ *Szűcs Jenő: Társadalomelmélet, politikai teória és történelemszemlélet Kézai Simon Gesta Hungarorumában*. 2. rész. *Századok*, 107. (1973) 823–878. o., itt 854. o.

⁴ *Pogány-Balás Edit: Observations in connection with the antique prototype of the St. George sculpture of Marton and György Kolozsvári. Acta historiae artium Academiae Scientiarum Hungaricae*, vol. 21 (1975) 333–358., itt 355–356. o.

⁵ Nevét megismerhették *Petrus de Vineae: Epistolae. Liber I* (epp. 17–25) Centro Europeo di Studi Normanni-Rubettino, 2014 szövegkiadása kapcsán is.

jelentőséghez jut Pierre d'Alencon, IX. Lajos ötödik fia, akinek a krónikát ajánlotta („domino suo”), s elhalálozási dátuma, ugyanis 1283. április 6-án Salernóban halt meg. (Szűcs Jenő még úgy tudta, hogy 1284-ben hunyt el.) Szerzőnk vele már 1270 végén személyesen találkozhatott és akár szolgálataiba is léphetett, amikor az visszatért dél-itáliába a tuniszi kereszties hadjáratról. Forrásokkal is bizonyíthatóan 1271 elején tartózkodott Dél-Itáliában, s innen indult vissza Franciaországba, akit a magyar klerikus követhetett. Ráadásul szerzőnk Bartolomeo Pignatelli messinai érseket is élőnek mondja, aki pedig 1270 júniusában meghalt (Szűcs Jenő szerint 1272-ben). Mindez alapján a mű megírására is egy hosszabb időszakot javasol, 1270-től kezdődően.

Hosszabban foglalkozik a műnek Guillaume de Nangis krónikájához való viszonyával. A korábbi kiadással ellenében a 77. fejezet után a Waitz kiadásból és a magyar fordításból elhagyott következőket is kiadja, mivel befejezetlennek tekinti ugyan a művet, de ide tartozónak érzi azokat. Egyúttal arra is érdemes felfigyelni, hogy a régi fordítás fejezetszámaihoz képest az új kiadásban elcsúszások vannak, ami a hivatkozásokat meg fogja nehezíteni.

Az új kiadás nem kis előnye, hogy a forrásra vonatkozó újabb szakirodalomról is értesülünk, így Lidia Capo 1977-es tanulmányától Nemerkenyi Előd szócikkével bezárólag.⁶ A kiadás nem kis előnye, hogy Alberto Tamburrini kifogásolható színvonalú munkája után közreadja a krónika mértékadó olasz fordítását.⁷ A munka gondos jegyzetapparátusa is remélhetően bátorítást fog jelenteni egy új, modern magyar fordítás elkészítéséhez. Ugyanakkor a szerző előkészületben lévő szövegkiadásai közül érdemes odafigyelni a *Rerum Italicarum scriptores* sorozatban majdan megjelenő, magyar vonatkozásokban gazdag Domicus de Gravina, *Chronicon de rebus in Apulia gestis* című munkájára.

Veszprémy László

YOSSI MAUREY

MEDIEVAL MUSIC, LEGEND, AND THE CULT OF ST. MARTIN (THE LOCAL FOUNDATIONS OF A UNIVERSAL SAINT)

(Cambridge University Press, 2014. 298 o., \$110.00, ISBN 9781107060951)

A zenetörténész szerző, a Chicagói Egyetemen középkori egyházi zene témakörében PhD címet szerzett Yossi Maurey, 2008 óta a Jeruzsálemi Zsidó Egyetem Zenetudományi Tanszékének tanára. Könyvének központi szereplője Szent Márton, akinek Tours-i tiszteletét mutatja be liturgia- és zenetörténeti források alapján. Szent Márton jelentőségét a francia történelemben jól érzékelteti, hogy a Frank Királyság első keresztény királya, Klodvig Szent Márton védelmének tulajdonította győzelmét az ariánus vizigótok felett 507-ben (Tours-i Szent Gergely: *Historiae...*). Szent Márton köpenyének ereklyéjét a karoling királyok csatákban *palladium*ként hordozták. Capet Hugótól a Nagy Francia Forradalomig a francia királyok viselték a Tours-i Szent Márton templom apátja címet. A Tours-i Szt. Márton templom fontosságát jelzi, hogy a 813-ban tartott Châlons-i zsinat, Rómával egyenrangú zarándok úticélként jelölte meg a tours-i szent sírját. A „Szent Márton köpenyére” való esküvés elfogadott volt az igazságszolgáltatásban.

A szerző a bevezetésben felvázolja Tours város kialakulásának történetét a kezdetektől a XV. századig, bemutatva az egyházi központokat, és a világi erőviszonyokat. A Szent Márton alapította Marmoutier apátság vezetői közül kiemelkedik Alcuinus (apát: 796–804), Nagy Károly császár tanácsadója. Tours város folyamatos változásában vezető szerepet játszott a két egyházi központ: a Szent Márton-templom nyugaton és a Szent Mórnak, majd Szent Gatiennek (Tours első püspöke) szentelt székesegyház keleten; a két központot a Loire-ral párhuzamosan futó két út kötötte össze.

⁶ Lidia Capo: Da Andréa Ungaro a Guillaume de Nangis : un'ipotesi sui rapporti tra Carlo I d'Angiò e il regno di Francia. *Mélanges de l'École française*, 89. (1977) 811–888.o.; Andreas of Hungary. In: *Encyclopedia of the Medieval Chronicle*. Ed. Graeme Dunphy, vol. 1. Leiden, Boston, Brill, 2010. 38. o.

⁷ Descrizione della vittoria riportata da Carlo conte d'Angio. Cassino (FR), Ciolfi, 2010.

A harmadik egyházi központ, Marmoutier apátság a Loire jobb partján, nem a város része, de állandó rivalizálás folyt a három egyházi pólus között.

Az első fejezet bemutatja a szent testi és rituális birtoklásának kérdéseit. Maurey szerint a szentek neve, alakja és tisztelete hasonlít némileg a modern brand-ekhez: nemcsak birtokolják őket, hanem kereskednek velük. Nagy Károlynak fontos az apátság, úgy látja, hogy a közösség kicsiben leképezi a Frank Birodalom egészének állapotát. Ezért utasítja Alcuinust, hogy tegyen rendet azon bizonytalanság ügyében, hogy szerzetesi vagy kanonoki életformát folytatnak-e az apátságban. Az életformát végleg eldöntötte a 817-es aacheni zsinat: a kanonokok életstílusa azonban sok kívánnivalót hagyott maga után, ugyanis gyakran elhanyagolták liturgikus kötelességeiket.

A szerző részletesen tárgyalja az öt XIII–XIV. században hozott liturgikus reformot egyrészt a papok és a kanonokok számának, feladatainak, kötelességeinek, díjazásának változásai, másrészt az ünnepek liturgiájának módosulásai szempontjából. A legfontosabb ünnep november 11-e – Szt. Márton halálának és mennyei újjászületésének megülvése – a Karácsonnyal egyenrangú, és részben annak mintájára celebrált pompával történt. A második legfontosabb, ugyancsak „hétyertyás” ünnep július 4-e – Márton püspökké avatásának és egyben translációjának ünnepe.

A második fejezet a tisztelet és a liturgia kialakulása és elterjedése mögötti erők feltérképezése. Sulpicius Severusnak a Márton halála előtt néhány hónappal befejezett *Vita*-ja nyomán vált Márton püspök Szent Mártonná, és az apostolokkal egyenrangúvá. Sulpicius Severus egyetemes szentként mutatja be Márton, s nem hangsúlyozza különösebben Tours-hoz való kapcsolatát. Természetesen sok más egyházi személy hozzájárult a tisztelet terjedéséhez a himnuszoktól kezdve, a verses életrajzokon át a misztériumjátékokig: a VI. század második felében Gergely Tours-i püspöknek a szent-ről szóló négykötetes művében mintegy 200 csodát ír le Mártonról, amelyek a halála után történtek; Odo, aki először kanonok a tours-i Szent Márton templomban, majd Cluny apátja, himnuszt írt a szent tiszteletére a X. század elején. A szerző bemutatja, hogy a művekben hogyan változik Márton személyisége: a római katonából civil ember válik, aki természetfeletti erővel bír.

Maurey részletesen bemutatja a november 11-i és a július 4-i liturgiát különböző korokból és templomokból származó szertartáskönyvek részletes elemzésén keresztül. További három Szent Márton-ünnepet csak Tours-ban ünnepeltek meg: az ereklyék visszavitele Burgundiából a Tours-i Szt. Márton templomba 885 vagy 886. december 13-án; az ereklyék visszavitele a székesegyházból a 903-as viking invázióiban elpusztult majd újjáépített Szt. Márton templomba 919. május 12-én; és a fejeklye translációja az új ereklyetartóba 1324. december 1-jén.

A harmadik fejezet a szent tiszteletét elemzi Tours-ban. A november 11-i fő ünnep mellett további négy Szent Márton-ünnep volt a városban, amely jelentős szerepet játszott nem csak a kanonokok közössége, hanem a város identitásában. A legtöbb liturgikus éneket csak Tours-ban énekelték, nem terjedtek el széles körben Franciaországban. Költők és zeneszerzők szorosan együttműködtek a Szent Márton-templom ceremóniáinak alakításában, hogy a szent tiszteletét szövegekben és zenékben is magas színvonalú művekkel emeljék. Az egész Európában elterjedt énekeket a tours-i Szent Márton-templomban kiegészítették egyedi énekekkel. Az elemzésben központi fontosságú a Tours Városi Könyvtárban fennmaradt 159-es jelzetű kódex, a legkorábbi Tours-i szertartáskönyv, feltehetőleg a XIII. század végéről.

A negyedik fejezet bemutatja, hogy a székesegyház hogyan próbált versenyezni a Szent Márton templom kisugárzásával. Folyamatosan nőtt a rivalizálás a két egyházi központ kanonokjai között a X–XIII. században, Szent Gatien december 18-i fő ünnepe csak az egyik alkalom volt erre. A szétválásnak és a város földrajzi széttagoltságának az angol hadak közeledése vetett véget 1356-ban, aminek hatására az egész várost körülvevő falat építettek. A Szent Márton-templom és a székesegyház sok évszázados széthúzás után összefogott a város adminisztrációjában is.

Az ötödik fejezet zenei és liturgikus oldalról világítja meg a folyamatot, hogy a katonai pályát Krisztus követéséért feladó Márton hogyan vált lovaghóssá a későközépkorban: milyen szerepet játszott az új kép kialakításában a képzőművészet, az irodalom és a zene. A XIV. századra a szent tisztelete túlnőtt a kanonokok hatáskörén, egyre többen magukénak érezték Szent Mártont, és liturgikus gyakorlatok keletkeztek.

A szerző főként az 1791-ben a három tours-i egyházi központ gyűjteményéből létrehozott Tours Városi Könyvtár gyűjteményében található kéziratokban és ősnymtatványokban fennmaradt zenei forrásokra koncentrál: misekönyv, lectionarium, hagiográfia, krónika, végakarat jelentik Maurey

elsődleges forrásait. A zene- és liturgiátörténeti elemzések történeti keretét bemutató részekbe azonban kisebb-nagyobb hibák csúsztak. A magyarországi olvasó szemét nagyon bánthatja, hogy a szerző a szent származásáról így ír két helyen is: Márton pogány szülők gyermekeként egy kis faluban született, ami ma Magyarországon van („Martin was born to pagan parents in a small village in what is today Hungary” 2. o., 74.). A 82. oldalon idézi Tours-i Szent Gergely püspök Szent Márton-életrajzának vonatkozó részét („came from the town of Sabaria in Pannonia”), de semmi sem utal arra, hogy utánanézett volna, hol lehet „Sabaria”. Szerzőnknek fogalma sincs Szombathelyről és Pannonhalmáról, de a magyarországi Szent Márton-tisztelet egyéb emlékeiről sem. Ebből jól kitűnik, nagyon fontos lenne, hogy a Szent Mártonnal foglalkozó magyar kutatók ne csak magyarul közöljék eredményeiket. Ha eddig ez nem is történt meg, jó lenne, hogy a 2015 áprilisában Szombathelyen tartott „Via Sancti Martini. Szent Márton útjai térben és időben” című háromnapos konferencia eredményei ne maradjanak meg a közép-európai kutatók körében, hanem váljanak elérhetővé angol nyelven is. Így a nemzetközi kutatók és a széles közönség többek között azt is megtudná, hogy a Márton-napi felvonulások és a libaevés szokás manapság is Magyarországon és Lengyelországban, nemcsak Németországban, Ausztriában és a Németalföldön, ahogy a könyv szerzője tudja (1. o.).

A szerző felveti a problémát, hogy nem sikerült kiderítenie az 1791-ben létrehozott Tours Városi Könyvtár 1828–1845 (!) között aktív könyvtárosának, Chauveau-nak a keresztnévét, és az állítólag általa kiadott katalógus egyetlen példányát sem ismeri (19. o., 45. lábjegyzet). A katalógust ugyan nem találtam meg, de rövid búvárkodás után kiderítettem, hogy a keresett könyvtáros Anselme-Léopold Chauveau (1773–1844), aki egyben a tours-i régészeti társaság egyik alapító tagja (*M. Ladevèze: Notice sur M. Chauveau père, membre de la Société Archéologique de Touraine. In: Mémoires de la Société archéologique de Touraine. Tome II. 1843–1844. Tours, 1845. 261–265. o.*).

Tüskés Anna

PÓSÁN LÁSZLÓ

A NÉMET LOVAGREND POROSZORSZÁGBAN

A népesség és településszerkezet változásai

(Attraktor Kiadó, Máriabesnyő, 2015. 312 o. ISBN 9786155257933)

Pósán László, a Debreceni Egyetem Történelmi Intézetének docense több év kutatómunkáját összegezte újonnan megjelent monográfiájában, amely a Német Lovagrend poroszországi jelenlétét dolgozza fel. A címadás kissé megtévesztő lehet, hiszen a gazdaság- és társadalomtörténeti, továbbá a történeti demográfiai elemzések mellett a munka egy átfogó eseménytörténeti keretben foglalja össze a Német Lovagrend poroszországi jelenlétét a lovagrend és a poroszok közötti 1249. évi christburgi békétől a lovagrendi állam 1525. évi reformációjáig és szekularizációjáig, külön kitekintéssel a keresztény térítés előtti idők társadalmi viszonyaira, továbbá a térség földrajzi adottságainak vizsgálatára.

Nem véletlenül említettük, hogy a megjelent munka egy fontos összegzés. Pósán László már a pályája kezdete óta szakmonográfiák¹ és tanulmányok² egész sorában foglalkozott a Német Lovagrend politika-, had-, de különösen annak társadalom- és gazdaságtörténeti kérdéseivel. Mind az elmúlt közel két évtized munkássága, mind a megjelent kötet két dolgot bizonyít: az egyik – és ez talán a legfontosabb – az, hogy dacára minden nehézségnek, igenis lehetséges Magyarországon színvonalas egyetemes középkortörténeti kutatásokat folytatni. A másik pedig arra szolgál bizonyíték gyanánt, hogy a hadtörténelmi témájú kutatások bátran kiterjeszthetők a társadalom-, a gazdaság- és né-

¹ *Pósán László: A Német Lovagrend története a 13. században. Debrecen, 1996.; Uő: A Német Lovagrend pénzügypolitikája a kezdetektől a 13. század közepéig. Debrecen, 2000.*

² Lásd a kötet 291–293. oldala közötti – a teljesség igényére nem törekvő – szakirodalmi válogatást.

pességtörténet irányába is. A Német Lovagrendnél pedig egy efféle inter- és multidiszciplináris célzatú kutatáshoz kevés hálásabb téma akad: egy katonai szerzetesrend, amely már önmagában az egyház- és hadtörténetírás tárgya lehet, egy kezdetben sikertelen erdélyi, majd egy rendkívül sikeres poroszországi államszervezés után méltán állhat a középkori társadalom-, gazdaság- vagy éppen jogtörténeti kutatások érdeklődésének középpontjában.

Érdeemes a számadatokkal kezdeni: a kereken kétszáz oldal terjedelmű gépelt szövegben összesen 1788 végjegyzet kap helyet, ez utóbbi összesen 48 oldalon. Ugyancsak 48 oldal terjedelmű a bibliográfia is. Ez a szédületes jegyzetapparátus egyaránt tartalmaz elbeszélő forrásokat (városi és helyi évkönyvek, regionális krónikák német és lengyel szerzőktől), normatív jellegű szövegeket (levéltári forrásokat, okleveleket, oklevélregesztákat, törvénygyűjteményeket, számadáskönyveket), valamint a témára vonatkozó teljes szakirodalmat, amely között német, lengyel és litván nyelvű szakmunkák éppúgy szerepelnek, mint magyar és angol nyelvű összefoglalások. Továbbá táblázatok – ahogy azt Pósnán korábbi, a Német Lovagrend pénzügypolitikáját tárgyaló monográfiájában már láthatunk –, valamint egy, a német nyelvű településnevek mai lengyel, orosz és litván megfelelőit felsoroló konkordanciát is tartalmaz a további tájékozódás és a történelem során oly gyakran változó nevek könnyebb azonosítása érdekében.³

A bevezetés (5–43. oldal) a kötet témáját, illetve a korábbi szakirodalom megállapításait vázolja fel röviden. Pósnán hangsúlyozza, hogy az elmúlt közel két évszázad német és lengyel történettudománya, az aktuálpolitikai megfontolásoktól nem függetlenül, kialakította a maga álláspontját a Német Lovagrend poroszországi jelenlétéről, amely a következőképpen foglalható össze: a német történetírás szerint a lovagrend megjelenése, majd a nyomában meginduló német kolonizáció a „barbár” térség „civilizálását” jelentette, míg a lengyel álláspont a középkori németiség baltikumai jelenlétében a XX. századi „Drang nach Osten”, az agresszív német terjeszkedő politika évszázadokkal ezelőtti precedensét, sőt közvetlen előzményét látta. Ugyancsak egyfajta bevezetésnek tekinthető a következő fejezet is, amelyben a későbbi lovagrendi területek előtörténete kerül felvázolásra természetföldrajzi szempontok alapján, ezt követi külön a pogány porosz törzsi területek etnográfiai jellegű bemutatása, végezetül a kereszténység előtti óporosz társadalom és gazdaság rekonstrukciója járja le a bevezető részeket. Kiderül, hogy a földrajzilag meglehetősen tagolt, folyók és tóvidékek, illetve áthatolhatatlan erdősségek által szabdaltságot teremtő tengerparti Poroszország kimondottan kedvezett annak, hogy még a XIII. század közepén is háborítatlanul fennmaradjon egy pogány társadalom a keresztény szomszédjai, elsősorban Lengyelország és a Szent Római Birodalom szomszédságában, dacára a bennszülött népesség meglehetősen alacsony, alig pár százezresre becsült létszámának.

A következő fejezet egyszerre foglalkozik a népességváltozásokkal, valamint azok eseménytörténeti mozgatórugóival (45–69. oldal). Pósnán bemutatja a népesség fokozatos átalakulását, a németek megjelenését a porosz területeken az 1230–40-es években, amely hamarosan a két etnikum összetűzéséhez, végül az 1249-ben megkötött christburgi békéhez vezetett, amellyel voltaképpen hivatalosan is megkezdődhetett a Német Lovagrend államszervező tevékenysége Poroszországban. Mindezt követi a helyi hatalmi politika, illetőleg ezzel összefüggésben a népesség átrendeződésének rövid ismertetése az 1250-es években, majd a német jelenlét miatt hamarosan ismét kirobbant második porosz felkelés, illetve porosz háborúk (1260–1283) demográfiai következményeinek a rövid áttekintése. Ezekből világosan látszik, hogy az elhúzódozó és a kezdetben váltakozó sikerű, majd egyre inkább a Német Lovagrend javára eldőlni kezdő porosz háborúk néhány évtized alatt átrendezték a térség etnikai arculatát: a közvetlen harci cselekmények, illetve a háború egyéb következményei (elsősorban az éhínség és a járványok) bár súlyosan érintették a német és a lengyel lakosságot, mégis a porosság számára jelentett súlyos következményeket olyannyira, hogy ez utóbbiak a Német Lovagrend államán belül elvesztették relatív népességfölényüket. Mindezt csak fokozta a lovagrend egyre tudatosabb telepítési politikája, amelynek nem is titkolt célja volt, hogy a birodalom különböző pontjaiból elsősorban németajkú paraszttal töltsék fel a gazdátlanul maradt és paragon fekvő egykori porosz birtokokat, illetve újabb területeket hasítsanak ki a vadonból.

³ A szerző ezzel a német nyelvű tudományos irodalom hagyományait követi, vö. *Jürgen Petersohn*: Der südliche Ostseeraum im kirchlich-politischen Kräftefeld des Reichs, Polens und Dänemarks vom 10. bis 13. Jahrhundert. Mission, Kirchenorganisation, Kulturpolitik című munkájával. Köln – Wien, 1979.

Ez a rövid, de tartalmas áttekintés vezeti be a legnagyobb tartalmi egységet, amely Poroszország benépesülését, pontosabban a népességi és településszerkezeti viszonyok XIV. századi alakulását ismerteti (71–144. oldal). A telepes mozgalom kezdetei a porosz háború utáni időkre nyúlnak vissza, miután megvalósultak az aktív, tudatos telepítő politika feltételei, amelyek fontos eleme volt a városalapítás (Thorn, Kulm, Marienwerde, Elbing még a XIII. században). Ez a német területekről irányuló telepes mozgalom azonban része volt egy részint spontán, a XIII. század közepétől egészen a XIV. század közepéig tartó, és egész Közép-Európát érintő német népmozgásnak. Ez a telepes mozgalom azután 1283 és 1409, vagyis a porosz háborúk vége és a Lengyelországgal vívott nagy háború közötti időszakban teljesedett ki, amely egy hosszú, alapvetően békés időszak volt, lehetővé téve Poroszország német betelepítését, a térség táj- és településföldrajzi, illetve népességi viszonyainak gyökeres átalakítását. A szerző hosszasan és példákkal gazdagon illusztrálja a többi között a város- és falualapításokat, a birtokjog változásait, az erdőhasználat átalakulását, vagy éppen a természeti erők hatását a lovagrendi állam kolonizációjára. Ez pedig már a felvezetése a következő fejezetnek, amelynek célja, hogy bemutassa a XIV. század nagy környezeti kihívásainak, jelesül a pestisjárványok és a különböző természeti csapások (elsősorban az árvizek) hatásait a kolonizációra. A pestis következménye (a Német Lovagrend szempontjából) nem csupán a (németajkú) népesség csökkenése, hanem ennek ellensúlyozására a lengyel parasztság egyre tömegesebb megjelenése a lovagrend államában, illetve a porosz etnikum átmeneti megerősödése volt. Ez a XV. századra két következménnyel járt: egyrészt a különböző etnikumok (németek, lengyelek és poroszok) aránya kiegyensúlyozottá vált (kb. 40–30–30 százalékos megoszlás), az előző évszázad tudatos telepítési politikájának következményeként pedig a Lovagrend állama igen városias (még ha az egyes területek népsűrűsége egyenlőtlenül is oszlott meg), a paraszti népesség aránya alacsonyabb, ugyanakkor a megművelt földterületek aránya magasabb volt.

Az utolsó fejezet ismerteti ennek a fejlődésnek a visszaesését a XV. század nagy háborúi következtében (145–205. oldal). Az 1409 és 1435 között vívott „nagy háború”, amelynek egyik legemblematikusabb eseménye az 1410-ben lezajlott grünewaldi (tannenbergi) csata a Német Lovagrend, valamint Lengyelország és Litvánia erői között, végső soron a lovagrend visszaszorulásához, területvesztéshez, illetve a lengyel politikai fölény megvalósulásához vezetett. Mindezt csak fokozta a háború nyomán kialakuló demográfiai visszaesés, az élőerőkben és a termelőszekciókban esett jelentős kár. Mindezt az 1435 utáni viszonylag békés évtizedekben a lovagrend már újabb telepítésekkel sem volt képes kompenzálni. 1453 és 1466 között azonban újabb csapás, ezúttal nem külső támadás, hanem a Német Lovagrend és az ún. Porosz Szövetség között kirobbant polgárháború érte a lovagrendi államot, amelybe Lengyelország is beavatkozott, tovább növelve politikai és egyházi befolyását Poroszországban a Német Lovagrend rovására. A tizenhárom éves háborút követő időszakban a népesség tovább csökkent az elhúzódó küzdelmek következményeként, a Német Lovagrend pedig már csak védekező harcokra volt képes Lengyelországgal szemben. A társadalmi átalakulások, a gazdaság nehézségei és a politikai helyzet kilátástalansága végül – egyfajta kompromisszumként – a Német Lovagrend poroszországi hatalmának a végéhez, illetve Poroszország reformációjához, így szekularizációjához vezetett 1525-ben. Hangsúlyozzuk, hogy Pósnán László ezekben a fejezetekben nem csupán politikatörténeti, illetve társadalom- és gazdaságtörténeti kérdéseket boncolgat egymástól függetlenül, hanem ezeket a témákat együtt, a politikai és hadi események társadalmi és gazdasági hatásait egymással szimbiózisban tárgyalja; nem arról van szó tehát, hogy hátdörténelmi és társadalomtörténeti elemzéseket kapunk külön-külön, amelyek önálló életet élnek, hanem egy nagyon fontos szintézist olvashatunk. A XV. század válságát tárgyaló fejezet az egész kötet legerősebb, legfontosabb része, ereje pedig pontosan a különböző témák és megközelítések együttes elemzéséből adódik.

Pósnán László munkája nyomán a következő tanulságokat vonhatjuk le a Német Lovagrend középkori történelmét illetően: 1) a porosz népesség XVIII. században is tetten érhető jelenléte okán szó sem lehet valamiféle tudatos „elnémetesítő”, a legyőzött őslakosság „kiirtására” irányuló szándékról, ahogyan az a korábbi időszak (elsősorban lengyel nyelvű) történelmi szakirodalmában meghonosodott; 2) a Német Lovagrend jutott a legmesszebbre a többi szerzetes lovagrend közül az államszervezésben, nem csupán a meghódított és hatalmuk alá vett terület nagyságát, hanem az államberendezkedés fejlettségét illetően; 3) a Német Lovagrend képes volt Poroszországban közel három évszázadon keresztül fenntartani egy meglehetősen korszerű, jól szervezett államot, dacára

az alacsony népességének és a meglehetősen kedvezőtlen földrajzi fekvésének. A fentiek fényében negyedik tanulságként levonható az is, hogy – tekintettel a Pósan által a bevezetőben is említett nemzeti elfogódottságokra német, illetve lengyel részről – magyar kutatóként van értelme egyetemes történelmi témákkal (is) foglalkozni, mint a Német Lovagrend poroszországi története, pontosan az akármilyen irányban történő elköteleződés veszélyére való tekintettel, a harmadik fél *sine ira et studio* nézőpontja miatt.

Bradács Gábor

CLEMENS AIGNER – GERHARD FRITZ – CONSTANTIN STAUS-RAUSCH (HG.)

DAS HABSBURGER-TRAUMA

Das schwierige Verhältnis der Republik Österreich zu ihrer Geschichte

(Böhlau Verlag, Wien–Köln–Weimar, 2014. 147 o. ISBN 9783205789178)

A Habsburg-dinasztia sorsa több mint 600 éven keresztül elválaszthatatlanul összefonódott Ausztria és Magyarország történelmével.

Érthető, ha a XX. század egyik emblemikus és meghatározó alakjának számító Habsburg Ottó halála után is jelentős mértékben foglalkoztatja a közvéleményt a család múltja, jelene és jövője, mai szemmel pedig felértékelődik az uralkodásukkal fémjelzett időszak. Az osztrák szakemberek által Habsburg traumaként jellemzett témakörre vonatkozó, a legújabb kutatásokat összefoglaló kötet a maga nemében egyedülállónak mondható. Már a cím is szinte sugallja a téma rendkívüli összetettségét, valamint a megközelítések és értelmezések sokféleségének lehetőségét.

A tanulmánykötet előszavában annak szerkesztői leszögezik: az első világháború utáni első Osztrák Köztársaságban már távolságtartással közelítettek a Habsburgok 600 éves regnálásának problémaköréhez, a Habsburg-éra emlékeivel manapság is mindenhol találkozhatunk Ausztriában. A dinasztia szerepét Ausztria történetében néhány kivételtől eltekintve nem tárgyalták szakszerűen és kritikusan, a témakörrel leginkább csak népszerűsítő kötetek vagy cikkek születtek.

A könyvben található kilenc tanulmány közül az első Dieter A. Binder nevéhez köthető, aki az 1918 után a legitimizmussal való, állami szinten megnyilvánuló kokettálásról ír. Elemzi az osztrák keresztényszocialisták hozzáállását az első világháború kitöréséhez, bemutatja a párt világégés alatti viszonyát az uralkodóhoz és általában a Habsburgokhoz. Részletesen vizsgálja a párt szerepét I. (magyar királyként IV.) Károly császár 1918. októberi lemondásában és az első Osztrák Köztársaság létrejöttében. Foglalkozik a Habsburgok vagyonát elkobzó, valamint a Habsburg-ház tagjait Ausztriából kitiltó 1919. áprilisában elfogadott törvény részleteivel, I. Károly Svájcba távozásával, a köztársaság megszületésének körülményeivel. Bemutatja a két világháború közötti időszakban a Habsburg restaurációs kísérletek és lehetőségek osztrák politikai vezetők részéről – elsősorban külpolitikai nyomásra – történt elutasításával.

Rudolf Logothetti tanulmányában Habsburg Ottó és a katonaság viszonyát járja körül. Az első világháború után elterjedt nézet magyarázatával kezdi mondandóját, amely szerint a Habsburgok voltak felelősek az annak kitöréséért. Kiemeli, hogy a császári és királyi tisztikar mennyire lojális volt a dinasztiahoz, az Osztrák Köztársaság hadseregében e régi, alacsonyabb beosztású tisztek döntő szerephez jutottak az új haderő felépítésében és vezetésében. Kihangsúlyozza, hogy 1938-ban a Monarchia katonaiskoláiban tanult tisztek által vezetett osztrák haderő kész lett volna a német megszállás ellen megvédeni hazája függetlenségét, de erre nem került sor. Megtudhatjuk, hogy Habsburg Ottó 1938. februárjában Schuschnigg kancellárnak írt levelében felszólította őt a kancellári szék átadására számára abban az esetben, ha úgy érzi nagyon erős rajta a német nyomás. A kancellár egyértelműen nemet mondott erre a megoldásra, ami akkor Ausztria végzetét jelentette volna. A szerző azután elemzi az osztrák tisztikar helyzetét az Anschluss után: összesen 680 tisztet és tisztviselőt bocsátottak el a Szövetségi Hadseregből, sokan viszont tovább szolgálták Hitlert.

Logothetti kiemeli Habsburg Ottónak a második Osztrák Köztársaság idején a közös európai biztonságra és külpolitikára irányuló törekvéseit, végül tudomást szerzünk arról, hogy 1991-től az Európai Unió többnemzetiségű hadseregének létrehozásáért emelte fel szavát. A szerző kiemeli: gondolkodásában a Monarchia soknemzetiségű hadseregétől eljutott az Európai Unió soknemzetiségű haderejéig.

Eva Demmerle tanulmányában Habsburg Ottó elűzését és Ausztriába történt ismételt beutazását választotta témájául. Az 1945–1966 közötti időszakról van szó, amikor a Habsburgokat részben felelőssé tették a második világháború elvesztéséért, ebben az időszakban vált Ottó világpolitikussá. A szerző felvázolja Ottó élettörténetét 1945-től kezdődően, bemutatja az osztrák pártok belpolitikai csatáit az országba történő beutazásával és a Habsburg vagyon visszaadásával kapcsolatban. Részleteket tudunk meg Ottó 1961-ben aláírt, az uralkodói ambícióiról való lemondásáról szóló dokumentum osztrák részről történt fogadtatásáról, továbbá az osztrák bal és jobboldali pártok csatározásait Ottó beutazásával kapcsolatban, egészen 1966 őszéig, amikor is a számára kiállított osztrák útlevelel látogathatót el először Ausztriába.

Norbert Leser a szociáldemokráciának a Monarchia visszatérésétől való félelmét és a Habsburgokról a második világháború után az osztrák társadalomban és a politikában alkotott kép problémakörét választotta tanulmánya témájául. Bemutatja az 1945 utáni osztrák szociáldemokrata politikai elit, a párt vezetőinek, irányzatainak viszonyát a Habsburg kérdéshez, valamint Ottóhoz az idő során. Feleleveníti az Osztrák Szociáldemokrata Párt vezetőinek találkozásait Ottóval, továbbá az egyes kérdésekben közöttük kialakult együttműködést.

Peter Parenzan tanulmányában azt vizsgálja, milyen nyomot hagytak a művészetben és a kultúrában a Habsburgok? Röviden felsorolja, mely uralkodók voltak meghatározók a Habsburg-dinasztia tagjai közül, akik kulturális téren maradandót tudtak alkotni: ide sorolja VI. Károlyt (1711–1740), Mária Teréziát (1740–1780), II. Józsefet (1780–1790), II. Lipótot (1791–1792), I. Ferencet (1792–1835), I. Ferenc Józsefet (1848–1916). Bemutatja azokat az intézkedéseiket, amelyek fontosak és meghatározóak voltak kulturális téren. Kiemeli, hogy Bécs az opera és a zenei kultúra, a színházi élet, a képzőművészek fellegvárává is vált a XVIII–XIX. században. Megemlíti, hogy az uralkodócsaládnak köszönhető többek között a számos, Ausztriában manapság is létező katolikus ünnepnap, valamint aláhúzza, hogy a zsidókkal szembeni tolerancia is nagymértékben segítette a tudományok és művészetek fejlődését. Felhívja a figyelmet a Sissi kultusz külföldi turistákat Ausztriába csábító erejére, akinek neve nem utolsósorban az 1950-es években az életéről forgatott és mára kultusszá vált film eredményeként vált ismertté szerte a világon. Megtudhatjuk, hogy az egykori Habsburg udvari bútorokat, berendezési tárgyakat és az udvarnál használatban volt étkezőket ma is használják az osztrák közigazgatásban és az államelnök vagy a kancellár fogadásain.

Gerhard Jelinek a médiákban élő Habsburg-képet járja körül tanulmányában. Kihangsúlyozza, hogy a mai osztrák médiában a dinasztia tagjait nagyon ritkán említik meg, még mindig a romantikus beállítás jellemző, amit többek között a Sissi filmekből ismerhetünk. Úgy véli, a Monarchia egykori utódállamaiban (pl. Csehország, Magyarország) sokkal nagyobb az érdeklődés a korszak iránt, mint Ausztriában. Felhívja a figyelmet a történelmi dokumentumfilmek készítésének hiányára. Megemlíti, hogy pozitív példák is vannak: pl. Habsburg Ottó temetését élőben közvetítette az osztrák állami televízió, továbbá, hogy több produkciót készítettek a Habsburg szempontból is fontos Nagy Háború kitörésének 100. évfordulójára. Az 1814–1815-ös bécsi kongresszus és az első világháború centenáriuma kapcsán az eddig élő Habsburg kép megváltoztatásának szükségességét emeli ki a médiákban, különösen Ferenc József és I. (IV.) Károly szerepének újragondolását tartva fontosnak.

Roland Girtler a Habsburgok mint előkelő, rebellis és önféjú emberek témakörét vázolja fel tanulmányában. Véleménye szerint az előkelőséghöz a Habsburgok esetében a család nagysága, a régi történelmi gyökerek is hozzátartoznak, kiemeli az évszázadokon át folytatott sikeres házassági politikájukat, amelynek segítségével az összes európai uralkodócsaláddal rokonságba kerültek. Ír a dinasztia rebellis tagjairól, akik rangon alul ösültek, mint pl. Ferenc Ferdinánd trónörökös. Részleteket tudunk meg az udvari étkezési szokásaikról, az udvari bálokról és fogadásokról, valamint ami abból a mai napig tovább él, továbbá a temetkezéseikről, nevezetesen a család egyes tagjainak a bécsi Kapucinusok kriptájában történő eltemetésének körülményeiről. A szerző úgy véli, a jelképek és az ünnepségek rituáléja a Habsburg időkben maradt a mai osztrák társadalomra.

Manfried Welan Ausztria és a Habsburg-ház 1918 utáni viszonyát tárgyalja tanulmányában. A Monarchia utódállamai közül Ausztriában maradtak meg az 1918 előtti régi jogi szabályozások. Megállapítja, hogy a mai osztrák politikai és jogi intézmények fontos elemei még Ausztria–Magyarország fennállásának idejéből származnak. Bemutatja, I. (IV.) Károly hogyan alakította át Ausztriát 1918 őszén a mai értelemben vett jogállammá, és hogyan vált az ország köztársasággá. Részletesen ír az 1919-ben elfogadott Habsburg-törvény rendelkezéseiről, amelyben minden joguktól és tulajdonuktól megfosztották őket Ausztriában.

Habsburg Károly – a dinasztia feje napjainkban – tanulmányában a Habsburg-család jövőbeni szerepéről osztja meg véleményét az olvasókkal. Kiemeli a több évszázados történelmi hagyományok ápolásának fontosságát, a család jövőjét elsősorban európai családként látja, vagyis alapvetően az európai alapértékek határozzák meg annak jövőjét. Hangsúlyozza a birodalmi gondolat, a folyamatosság, a konzervativizmus, a segíteni akarás, a multikulturális és soknemzetiségű államok létezésének fontosságát.

A könyv végén összefoglaló található az 1922-től napjainkig működő Maximiliana elnevezésű, Osztrák Katolikus Honfitársi szervezet és az ennek keretében szerveződött ún. akadémiák történetéről. A kötetet a szerzők rövid életrajza valamint személynévmutató egészíti ki.

A könyvet a szakemberek mellett, elsősorban a Habsburg-dinasztia több évszázados története iránt érdeklődő olvasóközönség figyelmébe ajánlom.

Balla Tibor

DEBORAH S. CORNELIUS

KUTYASZORÍTÓBAN

Magyarország és a II. világháború

(Rubicon Ház, Budapest, 2015. 496 o. ISBN 9789639839120)

Deborah S. Cornelius amerikai történész életének és pályafutásának kulcsmozzanata volt, amikor 1957-ben európai körútja során magyar menekültekkel találkozott az edinburghi, majd a bécsi egyetemen. A Yale-en, majd később a Rutgers-en is huszadik századi magyar témát választott szakdolgozata, illetve doktori dolgozata témájául.

A szerzőnek csak részben tudunk igazat adni akkor, amikor még mindig tabunak számító témákról és a propagandisztikus kommunista történetírás változatlan ideológiai kontrolljáról ír. Amíg ez az 1944 utáni időszakot, kiemelten a magyar ellenállás és embermentés, a kommunista hatalomátvétel, vagy az 1956-os forradalom történetét tárgyaló és értékelő történeti irodalomra valóban igaz is lehet, addig a Horthy-korszakról, különösen annak külpolitikájáról már korábban is készültek mind a mai napig használható és érvényes monográfiák, elegendő itt például Juhász Gyula, Joó András, Ránki György, Romsics Ignác és Szakály Sándor megkerülhetetlen munkáira utalnunk.

Deborah S. Cornelius jól megírt, jól felépített és tagolt, a szakirodalmat és a memoárirodalmat is megfelelő módon feldolgozó munkájában zavarbaejtően kevés magyarországi levéltári forrás felhasználásával dolgozik – a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárára tévesen Hess Archives-ként hivatkozik –, a Teleki által képviselt non belligerence („nem hadviselő fél”) és a Kállay által végrehajtott successive dissociation („fokozatos elkülönülés”) politikájának elemzéséhez és értékeléséhez mindenképpen hasznos lett volna az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában és a Hadtörténelmi Levéltárban hozzáférhető bőséges források megismerése, feldolgozása és kötetbe való beépítése.

Deborah S. Cornelius jól látja a külpolitikai kényszerpályán mozgó ország óvatos, de nyilvánvalóan egy irányba mutató intézkedéseit, miszerint a két háború közötti, a fájdalmas, megalázó és méltánytalan trianoni békét kiigazítani igyekvő, a huszas és a harmincas években leginkább az ola-

szokra építő magyar revíziós külpolitikát az Anschlusst követően kiegészítették a német gazdasági, társadalmi és politikai befolyás ellensúlyozásának érdekében megfogalmazott alapelvekkel.

Az állandó német fenyegetést, valamint a szintén állandó magyar fenyegetettséget jól érzékelteti Szentiványi Domokosnak a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában található *Csonkamagyarország külpolitikája 1920–1944* című visszaemlékezése rövid feljegyzése, mely szerint a bécsi katonai földrajzi intézet Lengyelország katonai térképeinek reprodukciója után gyors ütemben fogott hozzá Magyarország katonai térképeinek a sokszorosításához.

Az Ausztria annektálását követő időszakban, az immár szomszédos Harmadik Birodalom árnyékában, a magyar függetlenséget az egyre nyomasztóbb és fojtogatóbb német hegemoniától joggal féltő Teleki Pál vezetésével, a miniszterelnökségen belül létrehozott Nemzetpolitikai Szolgálat és Tájékoztató Osztály irányításával, Horthy Miklós tudomásával és támogatásával kiépített belföldi és külföldi hálózatok igyekeztek semlegesíteni a hazai szélsőjobb, és ellensúlyozni az Egyesült Államokban és Nagy-Britanniában is igen aktív és mindvégig a Szovjetunió támogatását élvező csehszlovák propagandát.

Később Kállay Miklós kormánya is ezekre a hálózatokra támaszkodva kezdi meg már 1942-ben a béketapogatózásokat, és épít további kapcsolatokat a semleges országok fővárosaiban – így Bernben, Konstantinápolyban, Lisszabonban és Stockholmban – az angolszász szövetségesek diplomatáival és titkosszolgálateival, sőt az addig alig látható, de mindvégig létező, és az 1944 tavaszi német megszállást, majd az 1944 őszi sikertelen kiugrást követően egyre inkább kibontakozó magyar ellenállás embermentő tevékenysége is szorosan kapcsolódik a Magyar Revíziós Ligához, a Magyar Függetlenségi Mozgalomhoz, a Magyar Fronthoz vagy a Kisegítő Karhatalmi Alakulatokhoz is okkal és joggal köthető hálózatokhoz.

C. A. Macartney, a magyar történelmet jól ismerő angol történész már magyarul is hozzáférhető *Október tizenötödike* (I–II. k. Budapest, 2006) című monográfiájában azt írja, hogy „a németekkel szembeni ellenállást az egész háború alatt felülről irányították...” (I. k. 489. o.) Kállay Miklós *Magyarország miniszterelnöke voltam 1942–1944* (I–II. k. Budapest, 1991) című memoárjában pedig még egyértelműbben fogalmaz: „...nálunk az ellenállás a kormányzó tudtával kezdeményezett, a miniszterelnök által vezetett hivatalos kormányzati aktus.” (II. k. 137. o.)

A hazai és a nemzetközi történész szakma egy részében Magyarországról, mint a német érdekeket maradéktalanul kiszolgáló német csatlós államról továbbra is macacsul élő képet a közismertebb tények, mint a legálisan működő ellenzéki pártok és a lengyel vagy az olasz kérdésben megmutatkozó különutas magyar politika, a háborús menekültek befogadása, vagy a borzasztó és szegyenletes zsidótörvények becikkelyezésének, majd végrehajtásának sokáig sikeres halogatása mellett az angolokkal 1943. szeptember 9-én Konstantinápolyban megkötött fegyverszüneti megállapodás és békeszerződés még tovább árnyalhatja. Kállay Miklós a már hivatkozott visszaemlékezésében így fogalmaz: „a német szférában mi voltunk az elsők, akik, még az olaszokat is megelőzve, hivatalosan, diplomáciai úton bejelentettük, hogy elszakadunk a németektől”. (II. k. 132. o.)

Ma már az angol, az amerikai és a magyarországi levéltári források alapján is nyilvánvaló, hogy 1943 ősztől kezdve a Szövetségesek a normandiai partraszállásról, a közelgő „Overlord” hadműveletről szerették volna a németek figyelmét a megtévesztésül kidolgozott „Bodyguard” hadművelettel és ennek részeként a balkáni partraszállást tartalmazó „Zeppelin” hadművelettel elterelni, a magyar érdekek figyelembevétele nélkül, csak rövidtávú háborús céljaikra koncentrálna Magyarország német megszállását, így a német haderő szétaprózódását a megfelelő pillanatra előidézni.

A béketárgyalások sikere elsősorban tehát nem a magyar vezetésen vagy a magyar diplomácián múlott, Kállay Miklós halogató, időhúzó, a magyar hadsereget a háború utáni időszakra tartalékoló, a civil, polgári lakosság életét menteni igyekvő politikája mindezek ismeretében a hosszútávú magyar érdekek szempontjából alapvetően helyes volt, amikor az angolszászokkal igyekezett fenntartani a tárgyalásokat, Hitler követeléseit közül pedig mindig csak annyit teljesíteni, amivel elkerülhető volt a német megszállás.

A német megszállás azonban bekövetkezett, köszönhetően a megfelelő időpontban kiszivárogtatott kritikus mennyiségű és kritikus minőségű, amerikai és angol ejtőernyős csapatok magyarországi bevetését tartalmazó hírszerzői anyagoknak. Deborah S. Cornelius nem hangsúlyozza kellőképpen, de a közeledő keleti front és a sajnálatos módon csak 1944 januárjában konkretizálódó magyar–szovjet béketapogatózások is nagyban hozzájárultak a német megszálláshoz. Ma már

tudható, hogy például az angolok mellett a szovjeteknek is dolgozó Böhm Vilmoson és Pálóczy-Horváth Györgyön keresztül Sztálin tudott a stockholmi amerikai–magyar és a konstantinápolyi angol–magyar tárgyalásokról, a németek pedig, kettős ügynökeiken keresztül, a magyar helyzetről többnyire ugyanúgy kitűnően voltak informálva.

A kötet kritikájaként említésre érdemes, hogy a lábjegyzetek aktualizálása több esetben is elmaradt. Az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárának 4.1. A-862 jelzetű, Kádár Gyula visszaemlékezéseit tartalmazó aktája alapján a türelmes és gondos olvasó beazonosíthatja, hogy melyek azok a részek és fontos részletek, melyek az 1978-ban megjelent *A Ludovikától Sopronkőhidáig* című kétkötetes emlékiratból a cenzúrának köszönhetően kimaradtak, továbbá a rosszul (egyszer angol nyelvű kéziratként, máshol már megjelent magyar nyelvű kötetként) hivatkozott, amerikai levéltári forrásokat feldolgozó Charles Fenyvesi *Három összeesküvés* (Budapest, 2007) című munkájából és a szintén az ÁBTL-ben 3.2.1. Bt-262 jelzett alatt található, Hátszegi (Hatz) Ottó kihallgatási jegyzőkönyveit tartalmazó iratokból ma már alaposabban megismerhető és karakteresebben megrajzolható a regényes életű katonatiszt háború alatti tevékenysége is (481. oldal lábjegyzetei).

Végül nem kerülhetjük meg az elmúlt esztendő emlékezetpolitikai vitáiban legtöbbször felmerült kérdést sem, hiszen éppen a joggal ünnevelt Koszorús Ferenc akciója a legjobb példája annak, hogy Horthynak a németekkel szemben még 1944 márciusát követően is maradt némi (az aktuális külpolitikai helyzetnek megfelelően hol több, hol kevesebb) mozgástere. Az 1944. július elején felszámolt csendőrpuccs, majd a nem azonnal, de mégis ezt követően leállított deportálások is jól mutatják, hogy a németek a magyar hadsereg ellenében, a magyar csendőrség támogatása és a magyar közigazgatás részvétele nélkül néhány hét leforgása alatt nem lettek volna képesek deportálni a vidéki és a Budapest környéki magyar zsidóságot.

Szelke László

GERMUSKA PÁL

A MAGYAR KÖZÉPGÉPIPAR

Hadiipar és haditechnikai termelés Magyarországon 1945 és 1980 között

(ÁBTL–Argumentum Kiadó, Budapest, 2015. 613 o. ISBN 9789634467359)

Hiánypótló munka jelent meg Germuska Pál tollából ebben az esztendőben, ugyanis a második világháború utáni hadiipar történetével ezidáig keveset foglalkoztak, szemben a két világháború közöttivel, amelynek történetéről már korábban napvilágot látott egy összefoglaló munka és számos tanulmány.¹

A könyv azért tárgyalja csak 1980-ig a címben jelzett témát, mivel sok vonatkozó forrás az utóbbi időben vált kutathatóvá. Ettől függetlenül ez az esztendő korszakhatárnak is tekinthető, hiszen az 1981-gyel induló ötéves terv már egy új időszak kezdete volt. Másrésztől a rendszerváltás és az előtte lévő gazdasági pangás éveit nyilvánvalóan fognak még egy vasok kötetéhez elegendő információt tartalmazni. A múlt megértéséhez nem csak a korabeli események leírása szükséges, hanem az is, hogy megértsük – jelen esetben az 1945 utáni – rendszer(ek) működését, mozgatórugóit. A hadsereg mellett a hadiipar struktúrájának a feltárása ebből a szempontból is fontos számunkra. A kettő erősen kapcsolódott egymáshoz, és hatással volt a polgári szektorra is, hiszen például az 50-es évek elején a túlzott hadi és hadiipari költségek jelentős mértékben kimerítették az ország erőforrásait, sőt, a 60-as évek eleji gazdasági lassulásban szintén az effajta kiadások növekedése játszott szerepet, mint ahogyan azt a szerző könyvében részletesen is kifejtette. Nyilván felvetődik az olvasóban a kérdés, hogy a rendszerváltáshoz vezető utat mindez mennyire befolyásolta? Reméljük, ezt a későbbiekben megtudhatjuk.

¹ *Dombrády Lóránd: A magyar hadigazdaság a második világháború idején.* Budapest, 2003.

Germuska Pál munkájának az értékét az is emeli, hogy a tárgyalta téma tágabb összefüggéseire is rávilágít, amelyek hatással voltak a magyar hadiiparra, s amelyeket más szempontból korábbi könyvében már részletesen feldolgozott.² Ugyanakkor alaposan bemutatja a hazai gazdaságpolitikai döntéseket, illetve a katonai és a gazdaságpolitikai ellentéteket, vitákat, ráadásul nem csak a hazai, hanem a Varsói Szerződés (VSZ) szintjén is. A hadiipar mellett ehhez kapcsolódóan a Magyar Honvédség, majd Magyar Néphadsereg (MN) fejlődését is nyomon követhetjük, nem pusztán az ismert szakirodalom alapján, hanem eddig feldolgozatlan forrásokból. Germuska Pál munkája ugyanakkor további kutatások kiindulópontjává is szolgálhat. A rendelkezésre álló, egyrészt több esetben hiányos, de másrészt mégis bő forrásanyag magában hordozhatta a kísértést, hogy a szerző elveszzen a részletekben. Az arányokat azonban sikerült betartania, így a hadiipar szervezeti-politikai irányítása mellett egy-egy vállalat vagy termék történetét – ha nem is részleteiben, hiszen nem ez volt a cél, de – megismerhetjük.

A historiográfiai áttekintés mellett a hadiipar változó fogalmát is részletesen megismerhetjük a bevezető fejezetből. A második világháború előtti, majd az azt követő helyzetről megtudhatjuk, hogy az ipar más szektoraihoz hasonló folyamatok mentek végbe ezen a területen is, hiszen a Magyar Optikai Művek (MOM) például szovjet tulajdonba került, ugyanakkor a bombázások során el nem pusztult gépsorokat a szovjetek több esetben hazaszállították. Érdekes, hogy a későbbiekben, amikor szovjet liszenszek alapján gyártott a magyar ipar fegyvereket, az itt lévő tanácsadók a magyar ipar fejletlenségét vetették több esetben a gyárak vezetőinek a szemére, rendszeres minőségi kifogásaik voltak. Az 1945 utáni hadsereg vissza-, majd felfejlesztéséről, a katonai döntéshozatalról és ebben az MKP/MDP (Magyar Kommunista Párt/Magyar Dolgozók Pártja) szerepéről is részletes képet kapunk. A hadiipar jelentősebb és jelentős mértékben szovjet minta szerinti fejlesztése 1948-ban vette kezdetét. Magyarország ekkor nagyrészt a löveg-, lőszer- és robbanóanyag, illetve a tehergépkocsi és kézfegyvergyártásból vette ki a részét. Lényeges megemlíteni, hogy több esetben a szovjetek a korábbiakhoz képest korszerűbb eszközök liszenszgyártását adták át Magyarországnak. A vonaltól eltérni itt sem lehetett, mindent úgy kellett legyártani, mint a Szovjetunióban.

A rendszer kaffkai döntési mechanizmusának labirintusába is bevezet minket a Szerző, amikor részletesen ismerteti a párt és az állami szervek, minisztériumok, bizottságok és tanácsok működését, majd döntésük eredményeit, az ebből következően sok esetben elnagyolt és elkapkodott beruházásokat. Az 1951-ben megalakított Középgépipari Minisztérium fogta össze a hadiipari cégeket, így ennek megszűnését követően a hadiipart középgépiparnak nevezték a későbbiekben is. Többször már a tervek véglegesítése előtt elkezdték az ipari épületkomplexumok felépítését, nem vették figyelembe az ipartelepítésre kijelölt helyeken meglévő munkaerő képzettségét vagy a terület infrastruktúráját. A hadi szempontoknak az 50-es évek elején mindent alárendeltek, így olyan helyekre és olyan módon telepítettek gyárakat, amellyel a termékek előállításai stb. költségeit jelentős mértékben megnövelték. Ugyanakkor a kapacitások lekötésére sem voltak figyelemmel, így több esetben olyan gépsorokat állítottak be, amelyek nem lehetett vagy csak kis részben és gazdaságtalanul termelni. Az ipar telepítése, később a mezőgazdaság gépesítése és a tsz-ek szervezése a helyi társadalmi viszonyokra is jelentős hatással volt. Az állandóan változó tervek és döntési mechanizmusok tovább növelték a káoszt ebben a szektorban is. A föld alá telepítendő gyárépítési tervek ugyanakkor már nem jutott elég pénz.

A középgépipari termelés 1952-ben érte el a csúcspontot, a következő évre azonban még több termék előállítását tervezték. Nagy Imre miniszterelnöki kinevezése és a szovjetek új utasításai azonban változásokat eredményeztek. A hadsereg leépítése és átszervezése mellett a haditermelésre is ugyanez várt. A polgári termékek gyártása azonban nem volt egyszerű, hiszen a gyártósorok többnyire nem voltak univerzálisak, ugyanakkor egyes üzemeknek több beszállítója is volt, így az átállítás közel sem ment zökkenőmentesen, és mintegy másfél esztendeig tartott. Közben sokszor további kapacitáskiesések történtek.

Nagy Imre bukását követően nem sikerült a haditermékek gyártását a korábbi szintre visszahozni, ugyanakkor az 1956-os forradalom új helyzetet teremtett. A legtöbb gyárban munkástanácsok alakultak, de ennek ellenére a felkelők a fegyverek nagyobb részét nem ezekből a gyárakból,

² *Germuska Pál: Vörös arzenál – Magyarország részvétele a nemzetközi hadiipari együttműködésben a KGST keretei között.* Budapest, 2010.

hanem a fegyveres szervektől szerezték. Minderre nem volt hatással a kohó- és gépipari miniszter tűzparancsa, hiszen az említett üzemekben sortűz nem dördült el.

A forradalmat követően a Magyar Néphadsereg szétesett, a létszámának a feltöltése és felfegyverzése a 60-as évek elejétől kapott nagyobb lendületet. A korábbi eszközök gyártása mellett ugyanakkor újak is megjelentek a magyar középgépipar gyártási palettáján. A hűradástechnikai, elektrotechnikai stb. berendezések a későbbiekben jó exportcikknek is bizonyultak, jelentős volt közöttük a magyar fejlesztéseknek az aránya. Ráadásul a haditechnikai termékek mellett a gyárak a civil szféra számára is minőségi termékeket tudtak előállítani, gondoljunk csak a Videotonra! Fontos célja volt a magyar politikai vezetésnek az export növelése a fejlődő országok piacai – kezdetben Szíria és Egyiptom – felé. Ugyanakkor a Varsói Szerződés kötelezettségei miatt olyan feladatok hárultak a magyar hadiiparra, amelyek jelentős mértékben ráfizetések voltak. A saját részre történő lőszer vagy robbanóanyag gyártás például az elavult technika és a kis mennyiség, továbbá a „tökés” exportanyagok miatt nem volt kifizetődő. A mesterségesen alacsonyan tartott VSZ árak sem kedveztek a vállalatok rentabilitásának. Így sok esetben a veszteséges exportcikknek is állami támogatásban részesültek! Az „M”, azaz mozgósítási kapacitások fenntartása, adott esetben gépek „lekonzerválása” is jelentős mértékben emelte a vállalatok költségeit. A szovjet liszenszekkel gyártott termékek esetében viszont továbbra is kevesebb költséget kellett az innovációra fordítani. A veszteséges cégek dotálása sokszor a nyereségesek kárára történt. 1963-tól egy nagyobb háborúra történő felkészülés érdekében jelentősebb szerepet kapott a javítótechnikai kapacitások bővítése is, így például gödöllői harcokcsijavító fejlesztése, de a MIG repülőgépek magyarországi nagyjavítása is felvetődött. A vegyi felderítő, sugárjelző, sugárszennyezettség mérő eszközök, optikai irányzékok gyártása szintén nagyobb lendületet kapott. A hadivegyipar ugyanakkor korszerűtlenné vált erre az időszakra, ráadásul a későbbiekben több baleset is történt, amelyekről szintén külön részben olvashatunk.

Az 1968-ban elindított gazdasági mechanizmust a középgépiparban kevésbé engedték alkalmazni, itt továbbra is egyfajta „puhított tervutasításos” rendszer maradt életben, nagyrészt a hadsereg követelése miatt. A 70-es években a magyar hadiipar importja csökkent, még ezzel szemben az export jelentős mértékben nőtt. Utóbbival a Magyar Néphadsereg nagyarányú behozatalának az ellensúlyozása volt a cél. A hazai gyártást az „M” tartalékok bővítése is indokolta. Az egyes vállalatokra kényszerített termékek gyártása ugyanakkor azok pénzügyi megroppanásához vezetett, ez történt például a 70-es években a DIGÉP-pel (Diósgyőri Gépgyár) is, ahol egyszerre kellett a 2B9 Vasziljok 82 mm-es aknavetőt, a 2SZ1 Gvozgyika önjáró tarack 2A31 lövegrészt és az 57 mm-es Sz–60-as légvédelmi ágyút gyártani, mindez a vállalat 1978-as szanálásához vezetett. A 80-as évek fejlesztési koncepcióit 1978-ban kezdték el kidozni, az eredményességet több esetben a szorosabb politikai ellenőrzés által vélték megvalósíthatónak. Több előremutató gondolat mellett a régi hibákat, pl. a dotáció a veszteségek kompenzálására, ugyanúgy tervezték megtartani a rendszerben.

Az MN technikai eszközeinek a 60%-a korszerű vagy legkorszerűbb volt a 80-as évek elején. 1981-ben egységes Iparügyi Minisztériumot hoztak létre a korábbi ágazati minisztériumok helyett. A 70-es évek végére a romló gazdasági környezetben a gazdaságosság a korábbiakhoz képest minden másnál fontosabbá vált. Ugyanakkor az MN fejlesztésének növekvő költségei is nagyobb áldozatot követeltek az ország lakosságától.

Több sikeres termék gyártásának is külön fejezetet szentelt a szerző. Ilyen például a FUG, azaz Felderítő Űszó Gépjármű, D–442-es, vagy a D–944-es, ismertebb nevén a PSZH (Páncélozott Szállító Harcjármű). Mindkettőt a Magyar Vagon Gépgyár készítette, de más üzemek is részt vettek a fejlesztésében, majd később a gyártásban is. Mindezt külön-külön fejezetekben ismerhetjük meg mindkét esetben. Ezek mellett más termékek tervezésének, gyártásának a folyamatát is bemutatja a szerző. A téma mélyebb megismerését és a további kutatásokat a mellékelt képanyag mellett táblázatok is segítik. Az előbbiből jó lenne még több, de ez a magyar könyvkiadás jelenlegi helyzetét ismerve nyilván nem a szerzőn múlott. A munkában szereplő, a hadiipar területén említett főbb döntéshozók rövid életrajza egyedül az, mi hiányolható a könyvből.

Mindent összegezve Germuska Pál kötete nem csak a középgépipar történetét foglalja össze, hanem azt is bemutatja, hogy minderre a VSZ Hadiipari Állandó Bizottság döntéseinek, az MN fejlesztéseinek milyen hatása volt. A könyvet olvasva a bonyolult gazdaság- és külpolitikai folyamatok is feltárulnak előttünk.

Kiss Dávid

CSÖRSZ ISTVÁN

VIHARJELZÉS

Riportok 1956 katonáival

(Napkút Kiadó, Budapest, 2014. 214 o. ISBN 9789632634241)

Míg az önéletírás évszázadok óta népszerű műfaj volt bizonyos társadalmi rétegekben, addig a huszadik századi történelem, különösen a világháborúk, a holokauszt és a második világgéést követő évtizedek más traumatikus történései tanulmányozásának elengedhetetlen feltételévé vált a szóbeli hagyomány, az elbeszélte történelem forrásainak használata. De a tudomány elefántcsonttoronyán kívül is egyre népszerűbbé lett visszaemlékezéseket, önéletírásokat írni, életinterjúkat készíteni e viharos évtizedek ismert és kevésbé ismert szemtanúival. A megelőző korszakoktól eltérően ugyanakkor a század második felében már rendelkezésre állt (az egyre változó, finomodó) technika az emlékezők hangjának és arcának rögzítésére is, így olyanok is megszólalhattak, akik az eseményeket nem „felülről”, például politikusként, hadvezérként, hanem „alulról”, sorozott honvédként, egyszerű járókelőként látták. Az Egyesült Államokban az elitkutatásokkal kezdődő hangdokumentumok gyűjtése térben és társadalmi rétegek között is kiszélesedő tendenciát mutatva, a múlt század hatvanas-hetvenes éveiben a technikai adottságok egyszerűsödésével terjedt el a néprajzi adatfelvételeknél, a polgárjogi mozgalmak, a holokauszt történetének kutatásában, hogy néhány évtized múlva, a kelet- és közép-európai társadalmi változásokkal, a kétpólusú világtrend összeomlásával kapjon újabb lendületet. Az ekkor egyre népszerűbbé váló, az interjúzásnál jóval szélesebb spektrumú társadalmi és kulturális emlékezet kutatása az ezredforduló egyik, ha nem a legújabb irányzata volt a bölcsészeti- és társadalomtudományoknak. Az emlékezetkutatás országoként változó mértékben intézményesülve, máig töretlen népszerűségnek örvend, olyannyira, hogy az angolszász első világháborús hadtörténeti kutatások egyik elismert kutatója, Jay Winter egyenesen saját generációja „kezjegyeként” aposztrofálta annak alkalmazását a történelmi megismerésben.

A történelmet köztudottan minden korszakban a győztesek írták, kevés kivételtől eltekintve a mindenkor hatalom tudta írásba foglalni saját múltértelmezését. Az oral history műfaja ugyanakkor árnyalhatja a huszadik század közepétől keletkezett írott források egyoldalúsága (esetenként hiánya) folytán kialakult képet. A holokauszt áldozatai már tömegével mondhatták el, írhatták le saját tapasztalataikat, amelyekről teljesen hiányoztak az egykorú írott források. A vesztesek hangjának dokumentációja később más traumatikus történeti események feldolgozásához, megőrkítéséhez is modellül szolgálhatott Európa keleti felétől Afrikáig, egész oral history archívumok jöttek létre így, egyebek mellett az 1956-os forradalom történetének sokáig hivatalos megközelítésével szakító visszaemlékezések összegyűjtésére, rögzítésére is.

Az oral history ugyanakkor nem könnyű műfaj, akár az interjúk készítése, akár tudományos felhasználása szempontjából tekintjük. Mára kialakultak az interjúk dokumentálásának alapvető szabályai, ugyanakkor történészek, néprajzkutatók, szociológusok vastos kötetekben elemzik felhasználásuk lehetőségeit és korlátait. Egyrészt kevés meggyőzőbb van annál, mint amikor szemtanúk számolnak be az átélte eseményekről, segítségükkel átérzhetjük egy-egy korszak vagy esemény hangulatát, érzéseit, és a hanglejtésben, a leírt sorok között felsejlenek az elbeszélő arcvonásai, aki teljes személyiséggel, sorsával áll a történet mögött. Ugyanakkor a pszichológiai emlékezetkutatásokból tudjuk, hogy az emlékezet korántsem statikus, hanem átalakulásra hajlamos. Mindig az adott jelenben élő személy emlékezik, ezért az elbeszélte esemény következményeinek ismeretében az emlékezetben őrzött tartalmak is formálódhatnak, módosulhatnak.

Csörsz István író az oral history műfajának egyik első hazai művelője, aki a hetvenes évekbeli fiatalok, a beatnemzedék ellenkultúrájának dokumentálójaként, kutatójaként is ismert. Első riportkönyvei már a hetvenes-nyolcvanas években megjelentek e témakörben. Nemrég kiadott riportkönyvében az 1956-os forradalom néhány szereplőjével 1989-ben készített interjúit adja közre. Interjúalanyai elsősorban a pilicsabai helyőrség állományában szolgáló katonatisztek, de néhány hozzátartozójuk vagy a rádió civil alkalmazottja is megszólal a könyvben. Összesen nyolc szemtanú, öt katona és három civil elbeszélései kaptak helyet a kötetben, amelyek segíthetnek tovább árnyalni az 1956-os forradalomról kialakult képet. Érezhető, hogy elsősorban a katonatisztek tapasztalatát

igyekszik megragadni a szerző, és valóban elgondolkoztató mondatok hangoznak el a könyv lapjain. Plasztikusan kirajzolódik például az 56 őszén kialakult helyzet és a szereplők bizonytalansága, amit az egyik katonatiszt így értékel: olyan „erős volt az a rendszer, azon csodálkozom, hogy fel mertek lázadni ellene! Forradalom... el sem tudtam képzelni, hogy ilyesmibe keveredek.” Az események szereplőinek tettei, döntései csupán évtizedek múlva, éppen az interjúk készítésének időpontjában kerültek új megvilágításba, de a könyv legnagyobb erénye éppen az, hogy nem próbálja az egykori résztvevőket hőskökként bemutatni. A könyv interjúból kirajzolódik, hogy esendő szereplők cselekedtek botlottak, vagy tettek (olykor számukra is meglepő) hősiességüket a történelem színpadán. Ahogyan a szerző is megjegyzi előszavában: „hőst próbálnak faragni abból is, aki nem volt az. Szerencsére minél hosszabb egy beszélgetés, annál kevesebb hős marad a végén, legtöbbször a mai napig vívódnak azon, helyesen cselekedtek-e, hiszen a döntéshez szükséges információk töredékével sem rendelkeztek.” Az 1956-os forradalom és szabadságharc elbeszélése 1989 tájékán a fokozott érdeklődés miatt különösen ingoványos, a politikai felhasználásnak kitett területté vált. A könyv riportjai azonban érezhetően az egykori események feldolgozásának szándékával születtek, nincsenek bennük zavaró aktuálpolitikai utalások. Ugyanakkor akaratlanul, a személyes érintettség okán is reflektálnak az 1989 táján alakuló 56 képre, kulcsszereplőire. Érdekes, hogy a kötet lapjain végső soron a beatnemzedékhez hasonlóan egyfajta ellenkultúra, a „második emberek”, a küzdelmekben alulmaradtak hangja szólal meg nem egy esetben. Az egyik legfontosabb megszólaló például az a Solymosi János, akit Maléter Pál mellett a honvédelmi miniszteri poszt másik esélyes jelöltjeként emlegettek (ilyen irányú ambícióit igyekszik is cáfolni visszaemlékezésében). Ugyanakkor egy másik megszólaló értékelése szerint a berendezkedő „Kádár-kormányt egy érdekelte: aki a hűségesküt aláírja, az a rendszer hű kiszolgálója. Nem kérdezték, mit csinált előtte”. A forradalomnak azok a résztvevői, akik idejében váltottak és beléptek az új karhatalomba, hiába lőttek akár előtte orosz egységekre is, mentesülhettek a felelősségre vonás alól. „Ők intézték a lefokozásomat” – jegyzi meg keserűen a forradalomban részt vevő egykori politikai tiszt, aki leszerelése után évtizedekig cserépkályhásként dolgozott. A személyes viszonyok, olykor a sértettség mögött azonban az egykori politikai szereplők is árnyaltabban, emberibb oldalukról mutatkoznak meg. Valódi történelem ez tehát alulnézetből, amelyben a vesztesek hangja juthat kifejezésre, azokra az anomáliákra irányítva a figyelmet, amelyeket Peter Burke olyan fontosnak tartott, és amelyek előbbre vihetik a történelmi megismerést.

Ugyanakkor a kötet nem mentes az olvasó dolgát megnehezítő hiányosságoktól. Ezek közül egyik legfontosabb, hogy nem tudjuk pontosan 1989 gyorsan változó viszonyai között pontosan mikor készültek az interjúk, mindenképpen szerencsés lett volna a bevezetőben a keletkezésük körülményeire és megjelentetésük késői időpontjára vonatkozóan is bővebb részletekkel szolgálni. Sokszor nem derül ki pontosan az interjúalany személye sem, és különösen hiányosak az életrajzi adatok, Solymosi János feleségének például csak a keresztnévét ismerjük meg, és a szereplők további sorsára is csak az interjúkban elejtett utalásokból értesülhetünk. Pedig ezek a részletek egyrészt érdekesek volnának, másrészt segítenék a megértést, azt hogy pontosan mit és miért mondanak az interjúalanyok. Az a szerkesztési elv sem világos, miért szakadnak meg a visszaemlékezések és folytatódnak egy másik megszólalót követően, valamint szerencsés lett volna tartalomjegyzékkel, esetleg fényképekkel is kiegészíteni a szöveget.

A szerkesztési hiányosságok ellenére ugyanakkor fontos kordokumentumok kaptak helyet a kötetben, amely megjelentetése adaléku szolgál a forradalom köz- és hadtörténetének tanulmányozásához.

Tulipán Éva

KINCSES KATALIN MÁRIA (SZERK.)

A MAGYAR HADTÖRTÉNETÍRÁS TÖRTÉNETE ÉS AKTUÁLIS KÉRDÉSEI

(A *Hadtörténeti Intézet és Múzeum Könyvtára, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Budapest, 336 o., ISBN 9789637097720*)

„Rendesen a történész nem katona s a katona nem történész, pedig a történétíró el nem kerülheti, hogy gyakran ne szóljon hadi eseményekről és hadügyről, s a tanult katona belátja, hogy némely dolgot saját szakjából meg nem érthet, ha annak múltját nem ismeri... az alapos, a valódi hadi történet két szék közt a földön találja magát. A messze haladott nemzetek irodalmában is feltűnően el van választva a különben annyira egyező két tárgy: a hadi és a politikai történelem. Haladnak ugyan párhuzamosan, de ritkán egyesülnek.” Ezekkel a mondatokkal indult útjára a *Hadtörténelmi Közlemények* 1888-ban, és ezekkel a szavakkal kezdődik a magyar hadtörténetírás múltjával és jelenkori problémáival számot vetni kívánó tanulmánykötet, amely a Hadtörténeti Intézet és Múzeum Könyvtára sorozatban látott napvilágot. Az idézett sorokat eredetileg a török hódoltság korának kiváló kutatója, a XIX. század második felének elismert történésze, Salamon Ferenc vetette papírra,¹ s most a kötet bevezetőjének szerzői: Hermann Róbert és Kincses Katalin Mária idézik (7. o.), jelezvén azt a felismerést, hogy a magyar hadtörténet aktuális kérdései több mint száz esztendőre nyúlnak vissza, s elválaszthatatlanok a tudományág historiográfiájától. Salamon ugyanis a magyar hadtörténetírás alapvető tudományrendszertani problémáját fogalmazta meg a Magyar Tudományos Akadémia által „a magyar hadi történetírás fejlesztésére” életrehívott folyóirat első számában – ez nem más mint a „katonatörténet” és a „nagy történet”, hadtörténész és történész viszonya, szembenállása, a hadtörténetírás helye a tudományok rendszerében.

A kötet bevezetője tehát a helyét kereső diszciplínához a polgári (értsd: civil) történetírás felől közelítő Salamon Ferenc álláspontjánál veszi fel a fonalat, nem egészen szándéktalanul. Hiszen ugyanabban az évben, szintén a *Hadtörténelmi Közlemények* megjelenésével összefüggésben, annak első szerkesztője, a hadtudós Rónai Horváth Jenő honvéd százados *Néhány szó a magyar hadtörténetírás ügyében* című írásában másként látta ugyanezt a kérdést: „a hadi történetírás művelőinek a történetíráshoz mellözhetetlen képzettségen s a történelmi segéd tudományok bírásain kívül még egy különös ismerettel, egy különös képzettséggel kell bírnia, s ez a katonai szakismeret... A hadtörténet írását egészen a katonákra kellene bízni, amint az külföldön, sőt a Monarchia nyugati államaiban is valóban majd kizárólag a katonák kezében van. Ámde, ami máshol természetes, az nálunk Magyarországon egyszerűen lehetetlen.”²

A kötet első felének polemikus írásai jól mutatják, hogy a magyar hadtörténetírás története (gyakorta a nemzetköziesítés) ezzel a dilemmával való szembenézés, e dilemmára való válaszkeresés története is. Ez azonban csak most, így együtt olvasva válik nyilvánvalóvá, a hadtörténet ugyanis ezidáig még a köztörténetnél is csekélyebb érdeklődést mutatott az önrreflexióra. (Többek között ez az egyik oka annak a sokak által fájlat ténynek, hogy a magyar történetírás történetét tárgyaló legutóbbi összefoglalókból a hadtörténetírók rendre kimaradtak.)³

A diszciplína jelene és jövője szempontjából rendkívül fontos, úttörő munkára vállalkozott tehát a Hadtörténeti Intézet és Múzeum két kiváló munkatársa, Hermann Róbert és Kincses Katalin Mária, amikor egy kötetre való kiválogatott a legutóbbi évtized hadtörténetírással kapcsolatos hazai vitáiból és nem túl nagyszámú historiográfiai írásaiból.

¹ *Salamon Ferenc*: Általánosságok a hadtörténelemről. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1. (1888) 1. sz. 1. o.

² *Rónai Horváth Jenő*: Néhány szó a magyar hadtörténetírás ügyében. *Ludovika Akadémia Közlönye*, 1888. 95., 97. o. Idézi Ács Tibor a kötetben: A hadtörténetírás és dilemmái. 95. o. Ugyanezt a véleményt fogalmazta meg 1856-ban a hazai hadtörténetírás úttörője, a '48-as honvéd ezredes Kiss Károly is: *Kiss Károly*: A hadi történetírás. *Új Magyar Múzeum*, 1856. IV. k. 255. o. Idézi Ács Tibor: i. m. 89. o.

³ *Gunst Péter*: A magyar történetírás története. Debrecen, 1995.; *Romsics Ignác*: Clio bűvöletében. Magyar történetírás a 19–20. században. Budapest, 2011. Lásd erről *Hermann Róbert* kötetbeli tanulmányában: A magyar hadtörténeti szintézisek 1842-től napjainkig. 239. o.

A gyűjtemény 12 szerző 18 dolgozatát tartalmazza, 3 fejezetbe csoportosítva. *A csatatörténetről a történelem terhéig* címet viselő első fejezet a *Hadtörténelmi Közlemények* szerkesztősege által a magyar hadtörténetírás helyzetéről 2005-ben szervezett vitautülésen elhangzott, a folyóirat 2006. és 2007. évi számaiban megjelent szövegekből ad közre hatot, kiegészítve B. Szabó János kifejezetten e kötet számára készített tanulmányával. (Kár, hogy az egyetlen új tanulmány bosszantóan sok hibával jelent meg...) A második rész (*Polémiák*) négy írása a magyar hadtörténetírás helyzetéről a *Korall* című társadalomtörténeti folyóirat hasábjain 2008–2009-ben lefolytatott vita teljes anyagát tartalmazza. Végül az utolsó fejezet (*Hadtörténészek és hadtörténeti historiográfia*) ízelítőt nyújt a Hadtörténeti Intézet és Múzeumban 2012-ben, Magyarország hadtörténetének historiográfiai kérdéseiről rendezett műhelykonferencia előadásaiából, megtoldva néhány, azt követően keletkezett, önálló kötetben, illetve a *Hadtörténelmi Közlemények* lapjain napvilágot látott tanulmánnyal.

Ez utóbbi fejezet, valamint a közösen jegyzett bevezető alapján gyanítható, hogy a vállalkozás szoros szálakkal kötődik a Hermann Róbert irányításával, a Hadtörténeti Intézet és Múzeum tudományos műhelyében készülő új magyar hadtörténeti szintézis munkálataihoz, s a kötet összeállításában (bár a címnegyed nem jelzi) neki legalább annyi része volt, mint a szerkesztőként megnevezett Kincses Katalinnak.

A tanulmánykötet részletes bemutatása helyett az alábbiakban csak annak a felvázolására szorítkozom, mit mondanak a közreadott írások az alapvető dilemmáról, illetve arról, mi is a hadtörténet tárgya, helye, és milyen képet nyújt az összeállítás a magyar hadtörténetírásról?

Az első fejezet élén Gyáni Gábor 2005-ben vitaindítóként elmondott, fontos problémát felsejegető írása áll (*Elbeszélhető-e egy csata hiteles története*), amely a mohácsi csata kapcsán a (had)történetírói beszédmód új lehetőségeit és régi konvencióit állítja szembe. Jóllehet nem érinti a hadtörténetírás speciális, fentebb megfogalmazott kérdéseit, szerepeltetése a kötetben mégis indokolt, mert provokatív megfogalmazása komoly vitát indukált, s elindította a hadtörténetírással kapcsolatos, régóta esedékes diskurzust. Nagy erénye, hogy a magyar hadtörténetírásról való gondolkodást egyetemes keretbe helyezte, amelyet a rá reflektáló szerzők sem kerültek, kerülhettek meg. Mivel Gyáni a forrásokkal kapcsolatban kifejtett érvelésében „a csata arca” műfaját megteremtő, „újító kedvű hadtörténész”-re, John Keeganre hivatkozott, Ágoston Gábor és B. Szabó János a kötetben helyet kapott tanulmányaikban (*Történetírás és hadtörténetírás. Gondolatok a professzionális és népszerű angolszász hadtörténetírásról*, ill. „Figyeljétek a kezemet, mert csalog!” *Szakmai csevejre hívó gondolatok a reflexió és önreflexió szükségességéről a kora újkori tematikájú populáris angolszász hadtörténelmi irodalom ürügyén*) a professzionális és népszerű angolszász hadtörténetírás, míg Zachar József az osztrák és német szakirodalom tükrében próbálta meg felrajzolni a magyar hadtörténetírás helyét (*Csakis csatatörténet? Hadtörténelemről, hadtörténetírásról*). Őket kiegészítve, Veszprémy László és Hermann Róbert egy-egy konkrét korszak (kutatási érdeklődésüknek megfelelően előbbi a középkor, utóbbi 1848–49) forrásait és hadtörténeti interpretálásának lehetőségeit, Ács Tibor pedig a hadtörténetnek a tudományok rendszerében elfoglalt helyével kapcsolatos magyar nézeteket tekintette át a reformkortól napjainkig (*A hadtörténetírás dilemmái*).

A washingtoni Georgetown University professzora, Ágoston Gábor tanulmánya felfedi azt a XX. század végi nemzetközi intellektuális környezetet, amelynek szemében a hagyományos politika-, diplomácia-, gazdaság-, társadalom- vagy hadtörténet irrelevánsnak tűnt, s az 1980-as, 1990-es években divatos, a háború társadalmi, gazdasági hatásaival, a háború, az erőszak és az államfejlődés kapcsolatával foglalkozó „új hadtörténetírás” („New Military History”) képviselői éppúgy száműzte az egyetemi katedrákról és az irányadó szakmai folyóiratok hasábjairól, mint a professzionális hadtörténészeket. A hadtörténet nemzetközi megítélését jól jellemzi az Ágoston által idézett megállapítás, amely szerint „a hadtörténetírás úgy viszonyul a történetíráshoz, mint a katonazene a zenéhez”. (49. o.) Ágoston az elszigeteltségből való kitorés lehetséges példaként az angol nyelvű hadtörténeti irodalom néhány újabb irányzatára hívja fel a figyelmet; ilyen a „hadügyi forradalom” („Military Revolution”) elmélete, amelynek képviselői a társadalomtudós szakmából érkeztek a hadtörténetíráshoz. B. Szabó János, Zachar József és a kötet második fejezetében Pollmann Ferenc és Csikány Tamás ugyancsak a külföldi diskurzusokhoz, az európai történeti keretekhez való csatlakozásban, a tradicionális hadtörténet meghaladásában, a régi kánonok revíziójában, a tudományág érvényességi körének kiterjesztésében és a módszerek gyarapításában látja a magyar hadtörténet megújulásának lehetőségét.

Zachar a német nyelvű történetírás uralkodó felfogását áttekintve, maga is arra az álláspontra helyezkedik, hogy a hadtörténetírás a történettudomány sajátosan elkülönülő, önálló eszköztárral és módszertannal rendelkező része, amelynek a hagyományos csatatörténet, a háborús cselekmények története (Kriegsgeschichte) mellett több sajátos témaköre van: a hadelmélet története (Militär-geschichte), a hadszervezés története (Wehr-geschichte), a hadsereg-történet (Heeres-geschichte), végül a hadi vonatkozású hivaltörténet.

A diszciplina tárgyának kiszélesítésében Pollmann Ferenc megy a legmesszebb a *Polémiák* című fejezetben újraközölt vitairatában („*Marcona*” történelem: hadtörténetírás határon innen és túl). A háború fogalmának átértékelésével, a háború, mint háborús állapot felfogásával a hadtörténetírást minden korábbinál szorosabban köti a társadalomtörténet különféle részterületeihez. (írásának hangsúlyos, utolsó fejezetcíme is beszédes: *Mi a hadtörténelem? Minden...!* 174. o.). Még a hazai hadtörténetírás infrastruktúrájának újragondolására, tudományrendszertani helyének felülbírálatára is javaslatot tesz, ekként: „létre kell hozni az MTA II. osztályán belül a Hadtörténeti Bizottságot... Nem lenne akadálya természetesen annak, hogy ez a grémium együttműködjön a Hadtudományi Bizottsággal, de a diszciplina stratégiai kérdéseiben a felügyeleti jogot magához kellene vonnia. Semmi sem indokolja ugyanis, hogy a hadtörténet jövőbeli sorsának alakításában a hadtudomány művelőinek a történeti tudományok képviselőinél nagyobb befolyása maradjon akkor, amikor a tudományterület fejlődése egyértelműen a társadalom-, illetve a történettudomány irányába mutat.” (173. o.)

A hazai professzionális (hivatásos katonák által művelt) hadtörténetírás álláspontját a kötetben Ács Tibor, Csikány Tamás és Markó György képviseli. Utóbbiaknak sajnos csak polemikus élű, alkalmi írásai kaptak helyet, amelyben a hadtörténetírásnak a hadtudomány alá tartozása mellett érvelnek: „a hadtörténelem, mint a hadtudomány része helyesen az egyetlen lehetséges helyhez, az MTA IX. osztályán belül működő Hadtudományi Bizottsághoz tartozik.” (Csikány Tamás: *A hadtörténelem támadólagos védelme egy morózus hadtörténelemmel szemben*, 176. o.)

Elméleti igénygel mindössze Ács Tibor fejt ki nézeteit. Tanulmányában gazdag anyaggal támasztja alá, hogy a „magyar nyelvű hadtörténetírás alapjainak lerakásánál a hadtudomány és a történettudomány, a hivatásos katona és a civil történész egyaránt bábáskodott. A magyar nyelvű hadtörténetírást, a magyar hadtörténelmet a megszületésétől máig szerves részének, tudományágának tekinti két nagy tudományterület, a hadtudomány és a történettudomány. A magyar hadtörténettudomány jellegzetessége, hogy több mint két évszázada interdiszciplina...” (85. o.)

A tanulmánykötet első két fejezetének írásaiból egy sokszínű, hivatásos katonák és civil társadalomtudósok által egyaránt művelt, a diszciplina tárgyáról és illetékességi köréről, a tudományok csatládjában elfoglalt helyéről nemegyszer ellentétes nézeteket megfogalmazó magyar hadtörténelmi irodalom képe bomlik ki, amit a harmadik fejezet historiográfiai tanulmányai kissé elszegényítenek. Az előzmények csekély volta és a terjedelmi korlátok miatt a válogatók itt a legkevésbé törekedtek teljességre, az összeállítás azonban egyoldalúra sikeredett. A hat dolgozatból kettő a szerkesztő, Kincses Katalin Mária munkája: egy konferenciabeszámoló és a *Szellem-történet és hadtörténet-írás. A magyar hadtörténetírás kapcsolódási pontjai, különös tekintettel az 1930-as évekre* című, mindkettő a *Had-történelmi Közleményekben* jelent meg eredetileg. Ehhez társul Veszprémy László (*A magyarországi középkori hadtörténetírás történetéhez*), Hermann Róbert (*A magyar hadtörténeti szintézisek 1842-től napjainkig*) és Pollmann Ferenc (*Bánlaky Breit a hadtörténetíró*), valamint Réfi Attila (*A francia háborúk császári-királyi huszársága, avagy „a legmagyarabb csapatnem” és fénykora a historiográfia tükrében*) egy-egy írása.

E névsort áttekintve feltűnő, hogy a legújabb korról foglalkozó kutatóknak (akik közül többen részt vettek a Hadtörténeti Intézet által 2012-ben rendezett műhelykonferencián, amelyre a kötet zárófejezete épül), valamint a hadtudomány és a professzionális magyar hadtörténetírás számos jeles képviselőjének nem jutott hely a kiadvány lapjain.

A válogatás jórészt csak a Hadtörténeti Intézetben folyó munkát, az intézményen belüli erőviszonyokat reprezentálja, korántsem a magyar hadtörténetírás egészét. S bár illetéknépp nem nyújt teljes képet a diszciplina hazai helyzetéről és aktuális kérdéseiről, talán föléleszti az elakadt diszkurzust.

Hausner Gábor

KRÓNKA

KINCSES KATALIN MÁRIA

(HAD)TÖRTÉNETI KIÁLLÍTÁS – KÉPZŐMŰVÉSZETI ESZKÖZÖKKEL: „EURÓPA BÉCSBEN. A BÉCSI KONGRESSZUS, 1814/15”

Magas színvonalú, nagyszabású kiállítás volt látható a bécsi Alsó-Belvedere-palotában és az Orangerie-ben az idei év első felében.¹ Festmények, szobrok, bútorok, porcelán, történeti kosztümök, viseletek – mindez történeti, had- és kultúrtörténeti, művészeti kontextusban, az 1814/15-ös bécsi kongresszust megidézendő. Az esemény 200. évfordulójára való megemlékezés a szervezőmunkát, a fölvonultatott szakember gárdát, a műtárgyak színvonalát, s nem utolsósorban a kiállítás kivitelezését illetően (túlzás nélkül állítható) „fényesre” sikeredett. A kiállítás a napóleoni háborúkat (egy egész korszakot) lezáró politikai, diplomáciai aktus politikai és kulturális vetületeit mutatja be. A kongresszusnak helyet adó osztrák főváros, Bécs több hónapig Európa fővárosának szerepében tetszelgett – amint arra már a kiállítás címe is utal: Európa Bécsben –, hiszen ez volt az a hely, ahol a kontinens életének legfontosabb döntéseit meghozták 1815. január és június között, egy 47 etapból álló, rendkívül intenzív diplomáciai, monstre tárgyalássorozat keretében. A döntések meghozatala a kiállításon a müncheni béke aláírásában nem egy konstans történeti szituáció, hanem egyfelől egy kulturális esemény, másrészt egy diplomáciai lépés-sorozat volt, amely még a XVII. század közepi vesztfáliai béketárgyalásokkal kezdődött, s mintegy folytatása volt a kontinens egészét átfogó megállapodásoknak, melyek aztán nemcsak a XIX. században, hanem a XX. században is sorra egymás után következtek. Bécs 1815-ben egy olyan katonai és civil demonstrációs színtérként működött, amilyen előtte Európában még sehol sem volt. Így válik érthetővé, miért láthatunk korabeli metszeteket a kiállításon a müncheni béke aláírásáról (kat. sz. 241.), majd 1815 után az 1856-os párizsi, az 1878-as berlini kongresszusról (kat. sz. 242–243.), egészen a potsdami konferenciáról, az 1955-ös bécsi kongresszusról, az 1979-es camp-davidi, s az 1955-ös daytoni megállapodásról készült fotókig (kat. sz. 244–247.). A rendezők ezzel beillesztették a bécsi kongresszust a század, illetve az egész modern kor európai békealkotó folyamatába, de szerencsés módon nem „dimenzió-nálták túl” annak jelentőségét: a XIX–XX. századi békefolyamatoknak nem a legfontosabb, hanem az egyik nagyon fontos állomásaként aposztrofálva azt. Mielőtt rátérnék magára a kongresszusra és a kronologikus tematikai rendezővel szerint fölépített kiállítás bemutatására, megemlítem, hogy a koncepcionális szervezőmunka a közelmúltban, illetve elsősorban a tavalyi évben megjelent igen bőséges szakirodalom alapján volt lehetséges, melyből nem egy éppen a kiállítás előmunkálataként vagy annak kapcsán jelent meg.²

¹ Europa in Wien. Der Wiener Kongress 1814/15. Untere Belvedere & Orangerie, Rennweg 6., 1030 Wien. A kiállítást 2015. február 20. és június 21. között volt látható. Főrendezője Sabine Grabner kurátor. Német és angol nyelvű (azonos tartalmú) katalógusa: Europa in Wien. Der Wiener Kongress 1814/15. (Jelen beszámoló megírásakor az angol nyelvű változatot használtam. A katalógus műtárgyainak említései az adott műtárgy katalógusszámára hivatkoznak, ami mindkét változatban azonos, s melyeket zárójelben az adott műtárgy említéseihez megadok).

² A teljesség igénye nélkül lásd: *Heinz Duchhardt*: Der Wiener Kongress. Die Neugestaltung Europas 1814/15. Verlag C. H. Beck, h. n., [2012.]; *Mark Jerrett*: The Congress of Vienna and its Legacy. War and Great Power Diplomacy After Napoleon. I. B. Tauris Academic Studies, h. n., 2013.1., 2014.2.; *Eberhard Straub*: Der Wiener Kongress: Das große Fest und die Neuordnung Europas. Verlag Klett Cotta, Stuttgart, 2014.; *Uő*: Der Wiener Kongress. Böhlau UTB, Wien–Köln–Weimar, 2014.; *Christa Bauer – Anna Ehrlich*: Der Wiener Kongress. Diplomaten, Intrigen und Skandale. Mit 80 Abbildungen. Amalthea Signum Verlag, Wien, 2014.; *Adam Zamojski*: 1815 – Napoleons Sturz und der Wiener Kongreß. Verlag C. H. Beck, [2014.]; *Hasel*

A Napóleon, illetve a Franciaország által indított háborúsorozat a XIX. század első másfél évtizedében alapvetően átforgatta Európa 1648 óta érvényes, a vesztfáliai békemű megalkotása nyomán kialakított politikai erőviszonyait. A Napóleon által végbevitt nagyszabású változtatások azonban nem bizonyultak hosszú életűeknek. A vesztfáliai rendezés oly markáns, szignifikáns erővonalakat eredményezett, hogy a francia császár kudarcra igazolta: nem lehet a majdnem 200 éve fennálló hatalmi egyensúlyt megbontani, és – Napóleon céljai szerint – az európai kontinenst erőszakkal egyesíteni, illetve működését katonailag és politikailag, gazdaságilag egységes elvek és földrajzi keretek között elképzelni. Bécsben a győztesek Diószegi István szavaival „győzelmi tort ülve felosztották a legyőzöttől megkaparintott zsákmányt, miközben helyreállították a dinasztikus legitimitást és az európai hatalmak egyensúlyát”. Ugyanakkor – folytatva a gondolatmenetet – ez volt az utolsó átfogó európai rendezés, amikor „a győztesek és legyőzöttek egy asztalnál ülve, tárgyalások és alkuk nyomán kötötték meg a békét,³ s hozták létre az 1848-as forradalmakig fennálló Szent Szövetség rendszerét.

Az osztrák kancellár, Metternich⁴ elnöksége alatt összeülő kongresszus összehívásáról az európai államok 1814. május 30-a után állapodtak meg, miután Napóleon az első párizsi békében kényszerűen lemondott a hatalomról és visszavonult Elba szigetére. A volt francia császárral megkötött szerződés gyakorlatilag visszaállította Franciaország 1792-es határait, elismerte Hollandia, Svájc és a széttagolt Itália és Németország államait, de a konkrét döntéseket egy nemzetközi konferenciára bízta, amit – a házigazda Metternich rendkívüli szervezőképességének és diplomáciai kvalitásainak köszönhetően – 1814 szeptemberétől a Habsburg Birodalom fővárosában, Bécsben nyitottak meg. A kongresszuson (a Török Birodalom kivételével) valamennyi európai állam küldöttei részt vettek, számos uralkodó – például I. Sándor orosz cár (ur. 1801–1825) vagy III. Frigyes Vilmos porosz király (ur. 1797–1840) – személyesen is megjelent, míg Nagy-Britanniát Arthur Wellesley, Wellington első hercege (1769–1852), illetve Lord Robert Castlereagh (1769–1822) külügyminiszter, Franciaországot pedig Charles Maurice de Talleyrand-Périgord (1754–1838) első miniszter képviselte.

Bár a nagyhatalmi tanácskozások fő célja az európai erőegyensúly megteremtése volt, „a háttérben” az oroszok európai területszerzésekre, a poroszok több német fejedelemség bekebelezésére törekedtek, Ausztria pedig korábbi birtokait akarta visszaszerezni. A napóleoni háborúk győztesei ugyanakkor belátták: Franciaországot – éppen a beállott egyensúly érdekében – nem szabad felosztani, csak hatalmi pozícióit gyengíteni. Ennek következtében jóvátételt követeltek tőle, és meghívták diplomataikat a béketárgyalásokra. A kongresszus legnehezebb programpontja a lengyel és szász területek felosztásának kérdése volt, mert az oroszok, osztrákok és poroszok azok mértékében nem tudtak megállapodásra jutni. A vita 1815 tavaszán majdnem újabb kontinentális háborúhoz vezetett. – A koalíció összeomlását gyakorlatilag Napóleon 1815. márciusi visszatérése mentette meg: felsorakoztak ellene az őt legyőző hatalmak.

Az ún. száznapos uralom idején a nagyhatalmak Bécsben, a tárgyalások során fényes diplomáciai külsőségek közepette megegyeztek arról, miként formálják át Európát, illetve szilárdítsák meg pozícióikat. A legfontosabb döntéseket összefoglalva, alapelveként leszögezték: a koalíció tagjai megtarthatják az általuk 1815-ig meghódított területeket. Ily módon a Habsburgoké maradt az 1797-ben megszerzett Velencei Köztársaság területe, I. Sándor cár megtarthatta az 1809-ben elfoglalt

---

Rosenstrauh: Congress mit Damen. Europa zu Gast in Wien. Czernin Verlag, Wien, 2014.; Thierry Lentz: 1815. Der Wiener Kongress und die Neugründung Europas. Siedler Verlag, München, 2014.; Thomas Just – Wolfgang Maderthaler – Helene Maimann – Manfred Matzka: Der Wiener Kongress. Die Erfriedung Europas. Carl Gerold's Sohn Verlagsbuchhandlung, Wien, [2014.] (Azon műtárgyak katalógusát is tartalmazza, melyek ebbe a kiállításba hely szíke miatt nem kerülhettek be.) Legújabbban pedig Munro Prince: Napoleon. Der Untergang. Verlag Siedler, München, 2015.

³ *Diószegi István*: A bécsi kongresszus. *Rubicon-online*, 1997/2. évi tematikus szám: Békerendszerek. http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/a_becsi_kongresszus/ (a letöltés időpontja: 2015. július 22.). (Szándékosan választottam Diószegi Istvánnak egy széles körhöz szóló, tudományos ismeretterjesztő céllal készített írását, melyben röviden, de lényegre törően „definiálta” a kongresszust.)

⁴ Klemens Wenzel Nepomuk Lothar von Metternich-Winneburg zu Beilstein herceg, (1773–1859), diplomata, osztrák kancellár.

Finnországot és Besszarábiát. A finn területekért kárpótlásul a svéd uralkodó megkapta Norvégiát, a függetlenné váló Hollandiából egy belgiumi és luxemburgi területeket is magába foglaló királyságot szerveztek. A lengyel kérdésben is megszületett a kompromisszum: Ausztria megtartotta Galíciát, Poroszország Torún tartományt, az orosz uralkodó a Varsói Nagyhercegség fennmaradó részét és a lengyel királyi címet. A német és itáliai államok esetében a fő cél a régi területek és dinasztiai restaurálására és a nemzeti egységesülés meggátolása volt.⁵

Ezeket az intézkedéseket az 1815. június 9-i dokumentum foglalta magába, melyek gyakorlati megvalósítását a waterlooi győzelem sietette.⁶ I. Sándor orosz, I. Ferenc osztrák és III. Frigyes Vilmos porosz uralkodó pedig egy konzervatív szövetségi rendszer konszolidálására 1815 szeptemberében megalapította a Szent Szövetséget, mely Európa egészében másfél évtizeden át (Franciaország csak az 1830-as forradalomig volt a koalíció tagja), keleti felén pedig az 1848-as forradalmakig volt hivatott fenntartani az ún. rendi konzervativizmust.

A politikai háttér fölvezetése után látogassuk végig a kiállítótermet! Az elsőbe belépve, bal kéz felől mindjárt I. Ferenc császár egész alakos, impozáns portréja (Johann Peter Krafft [1780–1856] 1816-os festménye a Magyar Nemzeti Múzeumból, kat. sz.: 2.) fogadja a látogatót, sugalmazva: kétség se férjen hozzá, az osztrákok a bécsi kongresszusnak nemcsak házigazdái, hanem Napóleon legfőbb ellenfeleiként legfontosabb szereplői voltak.⁷ Vele szemben, mintegy farkasszemet nézve, maga az ellenfél, Napóleon – egyelőre még sikeres hódításait kifejező, dinamikus lovas portréja látható, ahogyan az „udvari festő”, Jacques-Louis David (1748–1825) örökítette őt meg a szent Bernárd-hágón való átkeléskor (kat. sz. 10.), s amint Ferencre még „lenéz” hatalma és ereje teljében. E két monumentális, élénk tónusú műalkotás – mindkettő erőteljes vörös színe miatt – uralja az egész termet, amely gyakorlatilag Napóleon európai hódításait mutatja be. A háborús viszonyokat megjelenítendő, a rendezők a terem egyik sarkába „dugták el” Friedrich Heinrich Fügenernek (1751–1818) a béke allegóriájáról szóló egykorú festményét (kat. sz. 5.) – a kiállítás ikonográfiáját a korábbi évszázadok hagyományainak megfelelően mindvégig az allegóriák kísérik. A hangsúly azokon a műtárgyakon van, amelyek a hódításokat hivatottak bemutatni. Többek között a franciák 1792–1818 közti hódításait bemutató Hacq-féle térképen (Az Osztrák Nemzeti Könyvtár tulajdona, kat. sz. 3.), valamint Napóleon személyes tárgyain: ívópoharán, tojás-tartó porcelán csészécskéjén, híres kalapján, illetve az azt ábrázoló litográfián (kat. sz. 12–14).

A következő termek tematikája a Napóleon ellenes háborúk sorozata, a nevezetesebb csaták, hadjáratok felidézése monumentális csatajeleneteket ábrázoló festményekkel és színezett litográfiákkal az asperni csatáról, 1809 (kat. sz. 22–27., 29.); a wagrami ütközetről, 1809 (kat. sz. 23.); a lipcsei csatáról, 1813 (kat. sz. 41., 53.,) a moszkvai hadjáratról (kat. sz. 55–57.). Mindez uralkodói, napóleoni és hadvezéri portrékkal (kat. sz. 8–9., 11., 19., 30., 35., 50–51., 56–59. stb.) tűzdelve. Különös hangsúly esik annak illusztrálására, hogy Bécsnek mi mindent kellett elszenvednie, eltűnie a város 1809-es bombázásakor és Napóleon schönbrunni bevonulásakor (kat. sz. 15–18., 20–21.). Hiszen a kontinens az első koalíciós háború (1792) óta szüntelen hadszíntér volt, ezért 1815 nemcsak egyfajta politikai rendezést, hanem valamiféle morális újjászületést is jelentett az addig háborúskodó („veszekedő”) politikai hatalmak számára. E helyen több szép festményt, litográfiát, metszetet is kiállítottak, melyek a francia és a különböző európai hadseregek egyenruházatát, felszerelését, alakulatait, katonáit ábrázolják (például kat. sz. 28., 39., 43–49.). Természetesen nem maradhat el a nagy visszatérés és a végső bukás, a waterlooi csata illusztrálása (kat. sz. 225–230.) sem.

⁵ A kongresszus ezen kívül még számos, egész Európára érvényes döntést hozott, például 1815 februárjában rendelkezett a rabszolgaság betiltásáról, majd az ülések végső szakaszában a szabad dunai hajózást is egyezményben rögzítette.

⁶ Mindezzel párhuzamosan ugyanakkor már elkezdtek kirajzolódni a kontinentet megosztó szövetségi rendszerek is. Például Spanyolország és a pápai állam némiképp elszigetelődött, mert elutasították a kongresszus záróokmányát.

⁷ Mindezt alátámasztja, hogy a kiállítás folyamán gyakorlatilag az összes I. Ferencről készült látványos festmény megtekinthető volt, pl. Josef Kreutziger portréja és Johann Baptist Höchle egész alakos festménye (mindkettő a grazi Joanneum tulajdona, kat. sz. 19. és 71.), a számtalan, több tucatnyi csoportos ábrázolásraól nem is beszélve.

A kiállítás további terméinek műtárgyai már konkrétan a bécsi kongresszusra és a diplomáciai eseményt kísérő reprezentációra adnak betekintést. A 247 kiállított műtárgy mintegy kétharmada ezt igyekszik bemutatni; a sok tárgy felsorolása lehetetlenség, itt most csak néhányat emelhetek ki közülük, illetve néhány műtárgycsoportról szólnék. Kiemelendők a kongresszuson részt vevő uralkodók, diplomaták, magas rangú katonatisztek portréi és a róluk készült metszetek és szobrok. A „diplomáciai theatrum” relikvái a protokolláris névsorok, ültetési rendek. Természetesen a legfontosabb dokumentum a 17 aláírást, közöttük nyolc koronás fő (Ausztria, Spanyolország, Nagy-Britannia, Portugália, Poroszország, Oroszország, Svédország, és Dánia uralkodója) kézjegyét tartalmazó egyezmény (kat. sz. 91.). A kongresszus protokolláris eseményeivel párhuzamosan zajlik a bécsi közélet bemutatása a korabeli sajtóban. Karikatúrák, direkt kommentárokkal ellátott hírlapi tudósítások, metszetek sokasága mutatja be a sajtó és a hétköznapi emberek reakcióit, a köznép véleményének hangot adva, illetve azt a reális képet hagyományozva az utókorra, hogy ez az esemény nemcsak egyfajta kontinentális újrafelosztást, hanem mégis csak a korabeli reakció, azaz a politikai és katonai arisztokrácia összefogását volt hivatott demonstrálni a már ekkor erősen jelentkező társadalmi, politikai és szociális változtatási igényekkel szemben. Mindezt az is kifejezi a kiállításban, hogy a portrékon, festményeken, szobrokon az ábrázolt politikusok, katonatisztek hiba nélküli, tökéletes, érinthetetlen, megmerevedett figurák, akik a köztudatban – a közismert népkarakterológiai ábrázolások tükrében – a sajtónak köszönhetően nem egyszer groteszk, nevetséges ábrázolásban kerülnek elő.

A bécsi kongresszus nemcsak diplomáciai, hanem összeurópai szintű társadalmi esemény is volt: az utolsó termekben számtalan korabeli berendezési tárgyat állítottak ki a kurátorok, melyek a korabeli arisztokrata ízlést, a burzsoá életérzést tükrözik a korai Biedermeier időszakában: bútorokat, szobrokat, konzolokat, tükröket, órákat, gyertyatartókat, díszes kárpitokat és egyéb, a luxus kifejező berendezési tárgyakat, továbbá asztalneműt, étkezészeteket, evőeszköz-készleteket, de ruházatot, ékszereket is. Külön tematikai egység foglalkozik a társadalmi protokolláris eseményekkel, az elszállásolással, a fogadásokkal, az álarcos bálók, a Redout-beli séták, tűzijátékok, vadászatok, szánkázások, színházi és operaelőadások, katonai parádék, lovas felvonulások, számos privát ünnepség és egyéb multságok bemutatásával, melyek nemcsak hangulati elemei voltak a tárgyalásoknak, hanem annak menetére nagyban ki is hatottak. A hangulati aláfestést a tárlatokon Beethoven Eroica-szimfóniája szolgáltatta, amely 1804-ben készült, s melynek eredeti, a zeneszerző kezétől származó partitúrája kiállításra került.

A katonai reprezentációval külön tematikai egység foglalkozik. Katonai díszsorfal fogadta Európa koronás főit a legfontosabb protokolláris eseményekre való vonulásuk alkalmával. I. Ferenc császár feltűnése a Mária Terézia laktanya lovas felvonulásával volt egybeköthető. Ferenc császár természetesen mindenhol katonai uniformisban jelenik meg, mögötte a meghatározott sorrendben tábornoki gárdája. A tűzérség szerepe kettős volt, ahogyan az a litográfiákon látható, díszsörtézet adott, kordonnal tartotta távol a tömeget a díszfelvonulások alkalmával. Ferenc császáron kívül a legfontosabb szereplők is mind egyenruhában szerepelnek a festményeken, litográfiákon, érmeiken, szobrokon, sőt, még az iparművészeti tárgyakon (bútorok faragványain, porcelán tárgyakon) is. A miséken, bálokon tűzijátékok alkalmával a megjelenés szintén csak uniformisban volt lehetséges – még a diplomaták számára is.

A kiállítás katalógusában külön fejezeteket kapott a katonai reprezentáció, Katharina Lovecky bécsi történész tollából *Hadi ünnepségek a bécsi kongresszus alatt* címmel és Sabine Grabner bécsi művészettörténész I. Ferenc 1814. júniusi bevonulásáról írt tanulmányában.⁸ Előbbi szerző hangsúlyozza, hogy a kongresszus idején zajló elfoglaltságok idején a katonai ünnepségek domináltak, melyeknek az volt a célja, hogy a napóleoni Franciaország fölötti győzelmet elevenítsék föl. 1815. október 10-én az asperni, október 18-án pedig a lipcsei csatára emlékeztek ily módon. A katonai parádékat felvonulásokkal, misével kapcsolták össze. Október 18-án pedig a Prater parkjában nagy katonai felvonulást tartottak, melyen a lipcsei csata résztvevői, hősei, veteránjai vettek részt. A Simmering felé 14 000 katona masírozott ágyúlovécek, zászlólengetések közepette a katonai reprezentáció teljes eszköztárát felvonultatva. Ezt követően a 14 000 hőst meg is vendégelte a császár

⁸ Lásd az 1. jegyzetben említett kiállítási katalógust, 143–144. és 312–317. o.

és a város, majd az ünnepséget a Te Deum zárta. Mindezt Johann Nepomuk Höchle (1790–1835) gyönyörű színezett litográfiáin láthatjuk (kat. sz. 171–176.), melyek külön érdekessége, hogy az eseményeket madártávlatból láttatják. Számos katonai lovasjátékot rendeztek a kongresszus ideje alatt, valamint bankettekét. 1814. szeptember 25-én az orosz cár, a Habsburg császár és a porosz uralkodó közös ünnepi katonai bevonulására került sor, ami végül is a Napóleon fölötti teljes győzelmet volt hivatott megünnepelni. Ugyanis miközben a bécsi kongresszus ceremonális tárgyalási zajlottak, Napóleon restaurációt hajtott végre, melynek során egy 73 000 fős hadsereget volt képes felsorakoztatni Waterloonál. Ugyanakkor Verner Telesko, a neves bécsi történész Waterloo sikerét éppen annak tudja be, hogy a szövetségesek (Nagy-Britannia, Hannover, Nassau, Hollandia, Brunswick és Poroszország) uralkodói és vezető katonatisztjei, köztük a waterloo-i hadvezérek, Wellington hercege és Gebhard Leberecht von Blücher (1742–1819) porosz vezérőrnagy a tárgyalásokon Bécsben éppen együtt voltak, s így a visszatérő császár ellen sürgősen föl tudtak sorakoztatni egy 67 000 fős brit és egy közel 60 000 fős porosz sereget (végül utóbbiból csak mintegy 25 000 került bevetésre).

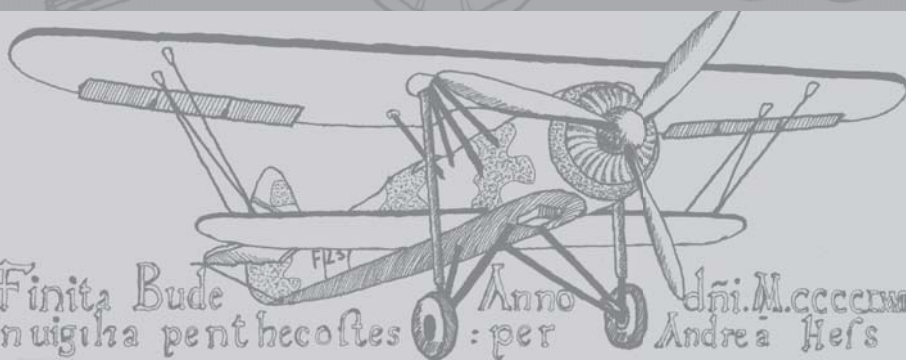
Itt kell megemlíteni, hogy természetesen nem csak a Belvedere-palota és más osztrák és bécsi múzeumok (például a Wien Museum, a Heeresgeschichtliches Museum, a Kunsthistorisches Museum, az Albertina, az Osztrák Nemzeti Könyvtár, a grazi Joanneum, a linzi, donauschingeri stb. múzeumok) anyagából állították össze a kiállítást annak szervezői, hanem számos európai neves gyűjteményből a szentpétervári Ermitázstól kezdve a párizsi Louvre-on és a Musée de l'Armée-n, a versailles-i kastélymúzeumon, a berlini Történelmi Múzeumon, különböző dán, londoni, cseh múzeumok és a Magyar Nemzeti Galéria anyagán át több mint egy tucat magángyűjteményig.

Agnes Husslein-Arcónak, a Belvedere igazgatónőjének a katalógushoz írt bevezetője szerint az eddigi kiállítások az 1815-ös bécsi kongresszust elsősorban politikai eseménynek igyekeztek bemutatni. A mostani kiállítás viszont megpróbálja újraértékelni ezeket, egy új dimenziót, a művészeti vetületet bemutatva, s egy ún. páneurópai kontextusba helyezve a bécsi kongresszust. Az ötlet: futó pillantást vetni Bécsre ez alatt az esemény alatt, szerinte egyfelől szerény, másfelől kiváló. Hiszen a napóleoni harcok során kétszer is (1805, 1809) elfoglalták az osztrák fővárost a franciák, s az, hogy ennek ellenére Bécs adhatott helyet a kongresszusnak, az osztrák császárváros szerepét az Európai városok között kiemelik. Ily módon néhány hónapra Bécs Európa fővárosává vált, ahol az elhúzódozó megbeszélések során komplex területi, jogi, államjogi kérdéseket tárgyaltak meg. A kurátorok célja ezzel a kiállítással megmutatni, hogyan tükröződött egy komplex eseménysorozat a politikai életben és ezzel egyidejűleg a művészetben, a különböző események művészi színvonalú vizuális élményén keresztül. A vizualitásnak már a korban is fontos szerepet szántak: a több mint százezer látogató nemcsak megismerhette a 240 ezer lakosú Bécset, részt vehetett a látványosságokon, ünnepi rendezvényeken, hanem Európa-szerte széthordta a megerősödött Bécs imázsát. A kongresszus ezért Ausztria életében is fontos politikai mérföldkő, köszönhetően elsősorban Metternichnek, akinek politikai szerepéről alkotott képünket a kiállítás rendezői átalakítani igyekeztek: sokkal pozitívabb kép bontakozik ki róla, mint amilyen eddig a köztudatban élt, már nem egyértelműen és kizárólag a politikai elnyomás szimbolikus alakjaként, hanem kivételes szervezőtehetséggel megáldott zseniális diplomataként, politikusként jelenik meg.

Végül érdemes megemlíteni, hogy ezen impozáns, sikerült kiállítás címét: *Európa Bécsben* egy francia katonatiszt, diplomata, Charles Joseph de Ligne (1735–1814) legendás mondása adta, aki az európai arisztokrácia egyik reprezentatív képviselője volt. Élete utolsó hónapjaiban (napjaiban) részt vett a bécsi kongresszuson, s ekként kommentálta Auguste de la Garde herceg (1765–1830) francia külügyminiszternek a látottakat: „Megfelelő időben érkezhettél nagy dolgokat megtapasztalni. Európa [most] Bécsben van.”

A HADTÖRTÉNETI INTÉZET ÉS MÚZEUM KÖNYVTÁRA

A MAGYAR
HADTÖRTÉNETÍRÁS
TÖRTÉNETE
ÉS AKTUÁLIS KÉRDÉSEI

NEKROLÓG

SZAKÁLY SÁNDOR

TÓTH SÁNDOR
(1924–2015)

Talán nem tévedek, ha így kezdem emlékezésemet: a magyar hadtörténészek doyenje volt. 91 esztendőit élt, s közben sok mindent megélt. Valamikor az 1970-es évek második felében ismertem meg. Egyetemi hallgatóként, Vargyai Gyula diákjaként, az ő tanácsára és ajánlásával kezdtem el járni a Hadtudományi Könyvtárba – akkor még így hívták – és a Hadtörténelmi Levéltárba – már akkor is így hívták –, és ismerhettem meg Tóth Sándor alezredest, aki a Hadtörténelmi Intézet és Múzeum Hadtörténelmi Osztályát vezette.

Hosszú út vezetett odáig, amíg a pásztói születésű, kereskedőnek tanuló, majd a Magyar Államvasutaknál munkát vállaló fiatalember hadtörténésszé lett.

Tóth Sándor 1924. szeptember 28-án született Pásztón, szegény, sokgyermekes családban. Textilkereskedő tanuló volt, majd a Magyar Államvasutak munkása lett, követve édesapját. 1950. május 10-ig dolgozott a vasútnál, s közben mint szakszervezeti aktivista, illetve a Szociáldemokrata Párt tagja tevékenykedett. A Magyar Kommunista Párt és a Magyarországi Szociáldemokrata Párt egyesülése után a tagja lett a Magyar Dolgozók Pártjának.

Ahogy abban az időben nem volt szokatlan: a párt tartalékos tiszti tanfolyamra küldte. Az alig három hónapos hadtáptiszti tanfolyam elvégzését követően, 1950. augusztus 1-jén alhadnaggyá avatták, és beosztották a Folyamőr Szertárhoz pénzügyi szolgálatvezetőként, ahol párttitkár is lett, és politikai tiszti beosztást is betöltött. 1951 őszén beiratkozott az Eötvös Loránd Tudományegyetemre, esti tagozaton történelmet hallgatott. Kérelmére még ugyanakkor átkerült a Hadtörténelmi Intézetbe pénzügyi szolgálatvezetőnek.

Tóth Sándort 1952 májusában „átminősítették” hadtörténésznek. 1955-ben megszerezte a történelem szakos történelem tanári diplomáját, és röviddel ezt követően a Hadtörténelmi Alosztály vezetőjévé léptették elő. 1957-ben a Hadtörténelmi Osztály legújabb kori szekciójának az élére állították, miközben 1951. május 1-jével hadnagyi, 1952. április 1-jével főhadnagyi, 1955. december 24-ével századosi, 1960. december 24-ével őrnagyi kinevezést nyert. 1964. november 1-jével kinevezték a Hadtörténelmi Osztály vezetőjévé. Beosztását húsz esztendeig töltötte be, s közben 1966. december 24-én alezredekévé léptették elő.

Kutatásai alapvetően a szovjet Vörös Hadsereg magyarországi harcaira, különös tekintettel Budapest ostromára koncentráltak, de foglalkozott a korban csak „Horthy-hadseregnek” nevezett magyar királyi honvédség történetével is. Emellett történelmi ismeretterjesztő tevékenysége révén az egyik, televízióban, rádióban legtöbbet szereplő hadtörténésszé lett.

Tóth Sándor 1975-ben elnyerte a hadtudomány kandidátusa tudományos fokozatot. A Hadtörténelmi Intézetben töltött négy évtizede alatt Magyarország második világháborús hadtörténetéről, különösen, az 1944-es hadműveletekről, Budapest ostromáról számtalan tanulmánya, önálló vagy társszerzős könyve jelent meg. *(A szovjet hadsereg felszabadító*

harcai Magyarországon. Budapest, 1965.; *Csak szolgálati használatra! Iratok a Horthy-hadsereg történetéhez, 1919–1938.* Budapest, 1968.; *Budapest felszabadítása 1944–45.* Budapest, 1975.; *A Budai Önkéntes Ezred.* Budapest, 1980.; *Budai önkéntesek.* Budapest, 1985.; *Magyarország hadtörténete: a kiegyezéstől napjainkig.* II. Főszerk. Liptai Ervin. Szerk. Tóth Sándor. Budapest, 1985.; Dombrády Lóránd – Tóth Sándor: *A Magyar Királyi Honvédség, 1919–1945.* Budapest, 1987.)

A kandidátusi fokozat elnyerését követően a kutatómunka már nem állt érdeklődése középpontjában, viszont figyelt arra, hogy az általa irányított osztály személyi-szakmai összetétele minél inkább a tudományos elvárásoknak megfelelően alakulhasson. Az intézményre hosszú évekig jellemző folyamatokat – egy-egy beosztásából felmentett főtitst a Hadtörténelmi Intézet és Múzeumban landolt, mint a „jövő tudósa” – ugyan nem akadályozhatta meg – ahogy az intézmény parancsnokai majd főigazgatói sem –, de tudta, hogy valami újat és mást is fel lehet mutatni. Sok mai – már a középgenerációhoz tartozó – hadtörténész szakmai pályafutása indult az általa vezetett osztályról. Bona Gábor, Czigány István, Szabó Péter, Veszprémy László, Domokos György kezdte pályafutását tudományos segédmunkatársként Tóth Sándor keze alatt, aki támogatta a fiatalokat, s szívesen használt kifejezésével: „Édes Öregem...” – mesélt nekik életútjáról, pályafutása kezdeteiről.

Húsz évnyi osztályvezetőséget követően, 1984. december 1-jétől a Hadtörténelmi Intézet igazgató-helyettese lett, majd 1988. december 1-jétől a Hadtörténelmi Intézet és Múzeum főigazgatójának tudományos helyettesévé nevezték ki.

Az 1988. november 7-én ezredessé előléptetett Tóth Sándor hivatásos tiszti pályafutását 1989. október 1-jével fejezte be, amikor is szolgálati nyugállományba helyezték.

A korábban a Magyar Történelmi Társulatban, a Magyar Tudományos Akadémia Második világháború története bizottság tagjaként és a Magyar Televízió hadtörténelmi témájú műsoraiban szakértőként aktív Tóth Sándor nyugállományban az újonnan létrejött Bajtársi Egyesületek Országos Szövetségében és a Balassi Bálint Bajtársi Egyesületben fejtett ki aktív tevékenységet. Sokat tett azért, hogy a különböző korszakok hivatásos katonái között kialakuljon valamilyen együttműködés, az egyenruha, a különböző politikai nézetek ellenére is közös nevezőt adhasson sokaknak. A Haza szeretete és védelme lett az a közös platform, amiért sokat tett. Élete, munkássága, embersége sokunk számára megőrzendő emlék. Nyugodjon békében!

BIBLIOGRÁFIA

A 2012. ÉVI MAGYAR HADTÖRTÉNELMI IRODALOM VÁLOGATOTT BIBLIOGRÁFIÁJA

A BIBLIOGRÁFIA BEOSZTÁSA

I. ÁLTALÁNOS MUNKÁK

Bibliográfiák, közgyűjtemények	1–25
Határterületek	26–104

II. A HADTÖRTÉNELEM ÁLTALÁNOS KÉRDÉSEI

A hadtörténetírás kérdései, tudományos élet	105–142
A hadművészet és a fegyveres erők története	143–287
Csapattörténetek	287–307
A katonaság és kiképzésének története	308–334
A katonai nevelés és hagyományápolás története	335–358
A haditechnika története	359–439
A katonai jog, a háborús bűnök története	440–478
Veszteségek, a hadifogság története	479–517
Helytörténet, vártörténet	518–568
Életrajzok, emlékezések	569–669

III. EGYETEMES ÉS MAGYAR HADTÖRTÉNELEM

A kezdetektől a XV. század végéig	679–704
XVI–XVII. század	705–715
XVIII. század	716–727
XIX. század	728–752
XX. század	753–757
1900–1918	758–775
1918–1939	776–803
1939–1945	804–846
1945–2011	847–878

I. ÁLTALÁNOS MUNKÁK

Bibliográfiák, közgyűjtemények

1. A 2009. évi magyar hadtörténelmi irodalom válogatott bibliográfiája. Összeáll. Bolyósné Ujfalusi Éva, Szabó Jánosné, Hegedűs Annamária, Salamon Gábor. = *Hadtörténelmi közlemények* 2012. 4. p. 1197-1247.
2. *Závodi Szilvia*: Adalékok a Hadtörténelmi Múzeum háború utáni történetéhez. *In*: *A Hadtörténelmi Múzeum értesítője*. 13. 2012. p. 285-302.
3. 100 év – 100 műtárgy a XX. század hadtörténetéből. Jellemző műtárgyak a Hadtörténelmi Múzeum gyűjteményeiből. [Közread. a HM Hadtörténelmi Intézet és Múzeum,] [szerk. Závodi Szilvia,] [képszerk. Szikits Péter.] Bp., Hadtört. Int. és Múz., 2012. 219 p. ill.
4. 100 Years – 100 Artefacts. Characteristic 20th Century Items from the Collections of the Hungarian Military History Museum. [Publ. Hungarian Military History Institute and Museum,] [ed. by Gergely Pál Sallay and Szilvia Závodi,] [picture ed. Péter Szikits,] [transl. by Tamás Bacsoni et al.] Bp., Hadtört. Int. és Múz., 2012. 219 p. ill.
5. *Hajdú Ferenc*: Magyar kézfegyver-kiállítás a Hadtörténelmi Múzeumban. 1-2. r. = *Haditechnika*, 2012. 3. p. 45-48., 4. p. 45-49.
További szerzők: Hatala András, Pap Péter, Soós Péter.
6. *Feith László*: Kutatók éjszakája. Egy elfelejtett magyar találmány nyomában. = *Magyar honvéd*, 2012. 10. p. 52-53.
Hadtörténelmi Múzeum – magyar haditechnikai fejlesztésekről.
7. *Feith László*: Múzeumi tavasz. Ötkarikás kiállítás. = *Magyar honvéd*, 2012. 4. p. 54-55.
„Dobogósok mundérban”
8. *Makai Ágnes*; *Szoleczky Emese*: „Jelszavaink valának haza és haladás”. *In*: *A Hadtörténelmi Múzeum értesítője*. 13. 2012. p. 305-312.
9. *Feith László*: Forradalmi forгатag. = *Magyar honvéd*, 2012. 3. p. 52-53.
Volt egyszer egy kiállítás” (az Aradi Ereklýmúzeum anyagából)
10. Gyűjteményi katalógus. Aradi Ereklýmúzeum. [Szerk. Kedves Gyula,] [társszerk. Závodi Szilvia, Szoleczky Emese,] [kész. a Hadtörténelmi Intézet és Múzeum, a Csongrád Megyei Önkormányzat és a Complexul Muzeal Arad együttműködésében.] 1-2. köt. Szeged. E-press Ny. Kft., 2012. 2 db (275, 318 p.) ill.
1. köt. Tárgyak. 2. köt. Grafikák, fényképek, dokumentumok.
Ism.: Somogyi Gréta. = *Hadtörténelmi közlemények*, 2013. 1. p. 277-278.
11. Catalogul colecției de relicve. Muzeul de Relicve din Arad. [Red. Kedves Gyula,] [red. assoc. Závodi Szilvia, Szoleczky Emese,] [realizat prin coop. dintre Institutul și Muzeul de Istorie Militară, Consiliul Județean Csongrád și Complexul Muzeal Arad,] [traducere Bucin Barna et al.] Szeged, E-press Ny. Kft., 2012. 2 db (275, 318 p.) ill.
1. vol. Obiecte. 2. vol. Lucrări grafice, fotografii, documente.
12. Collection catalogue. Relics Museum Arad. [Ed. Gyula Kedves,] [co-ed Szoleczky Emese and Závodi Szilvia,] [in coop. of the Institute and Museum of Military History, Csongrád County Government and Complexul Muzeal Arad,] [English transl. Gergely Pál Sallay et al.] Szeged, E-press Ny. Kft., 2012. 2 db (275, 321 p.) ill.
1. vol. Objects. 2. vol. Graphics, Photographs, Documents.
13. Okmánytár. Válogatott iratok és dokumentumok. Okmánytár az Aradi Ereklýmúzeum iratanyagából, 1836-1892. A reformkor, a forradalom, a szabadságharc, a megtorlás, az emigráció és a kiegyezés korának dokumentumai. [Szerk. Hermann Róbert.] Szeged, E-press Nyomda Kft., 2012. 388 p.
Ism.: Solymosi József. = *Hadtörténelmi közlemények*, 2013. 1. p. 278-280.
14. *Kedves Gyula*: Közös erővel az egykori Aradi Ereklýmúzeum gyűjteményének megismertetésére. *In*: *A Hadtörténelmi Múzeum értesítője*. 13. 2012. p. 101-118.

15. *Szabó Béla*: Múzeumi hungaricum. Különleges emberek, különleges tettek. = Magyar honvéd, 2012. 7. p. 42-43.
Sziklakórház – Különleges erők kiállítás
16. *Brenner János*: A háborúellenes Hadtörténeti Múzeum. = Magyar szemle, 2012. 11-12. p. 182-186.
Militärhistorisches Museum, Dresden
17. *Matthaeidesz Konrád*: A helsinki hadtörténeti múzeum. = Haditechnika, 2012. 1. p. 65-67.
18. *Nagy András*: A Szolnoki Repüléstörténeti Kiállítóhely új csarnoka. In: A Hadtörténeti Múzeum értesítője. 13. 2012. p. 313-316.
19. *Toldy Tamás*: Flyhistorisk Museum. Norvég repülőgép-múzeum Stavanger mellett. = Haditechnika, 2012. 2. p. 64-66.
20. *Matthaeidesz Konrád*: Repülőmúzeum Kassán. = Haditechnika, 2012. 4. p. 69-72.
21. *Molnár István János*: A kanadai lovasrendőrség múzeum-erődjé Fort Macleodban. = Várak, kastélyok, templomok, 2012. 5. p. 42-45.
22. *Reszegi Zsolt*: Levéltári kutatás a freiburgi Német Szövetségi Hadilevéltárban (Bundesarchiv - Militärarchiv, Freiburg) = Levéltári szemle, 2012. 1. 94-96.
23. Fondjegyzék a Bánát, Bácska és Baranya katonai közigazgatása tanulmányozásához = Spisak fondova za proučavanje Vojne uprave za Banat, Bačku i Baranju. [Szerk. Fodor István.] Szeged, Zenta, Csongrád M. Lvt., Zentai Történelmi Lvt., 2012. 121 p. (A titói Jugoszlávia levéltári forrásai, 2.)
24. *Jankó Annamária*: A Hadtörténeti Intézet és Múzeum Térképtárának digitalizálása. In: A Hadtörténeti Múzeum értesítője. 13. 2012. p. 275-282.
25. *Lengyel Mónika; Andaházi Szeghy Viktor; Magyar Gábor*: Mindenki másképp csinálja! A retrospektív konverzió két útja. = Tudományos és műszaki tájékoztatás. 2012. 10. p. 421-434.
Hadtörténeti Könyvtár

Határterületek

26. Adjustierungsvorschriften für die k. u. k. Garden. Wien, Militaria, 2012. [482] p., ism. lapsz. Faksimile kiad. Eredeti kiad.: Wien, K. u. k. Hof- und Staatsdruck., 1904, 1905, 1906, 1908, 1912.
27. *Bacsoni Tamás*: Öltözködési problémák a Magyar Királyi Honvédségnél. In: A Hadtörténeti Múzeum értesítője. 13. 2012. p. 125-131.
28. *Bacsoni Tamás*: 1926M zubbony. = Katonaújság, 2012. 4. p. 21-25.
29. *Demeter Márton; Fekete Ferenc*: Díszöv. = Katonaújság, 2012. 3. p. 40-43.
30. *Cocianni, Pierpaolo*: Gli elmi austro-ungarici nella Grande Guerra. 1914-1918: dalle prime protezioni agli elmi d'acciaio. [Gorizia,] Assoc. Culturale „Isonzo” Gruppo di Ricerca Storica, 2012. 199 p. ill.
31. *Fekete Ferenc*: Két évtizedes szélmalomharc. A szemernyős tábori sapka részleges, majd teljes körű rendszeresítése. = Katonaújság, 2012. 5. p. 20-23.
32. *Fekete Ferenc*: A Magyar Királyi Honvéd Folyamerők matrózsapkája. = Katonaújság, 2012. 2. p. 47-49.
33. *Bacsoni Tamás*: Köpeny váll-lapok. = Katonaújság, 2012. 6. p. 16-21.
1940 után
34. *Bálint Ferenc*: Válogatás az Egyenruha és Felszerelés Gyűjtemény külföldi műtárgyaiból. In: A Hadtörténeti Múzeum értesítője. 13. 2012. p. 263-273.
Hadtörténeti Múzeum, Egyenruha Gyűjtemény
35. *Papp János*: A büntetés-végrehajtás egyenruháinak rövid történeti áttekintése. = Börtönügyi szemle, 2012. 3. p. 90-102.

36. *Karankovics Ilona; Sallay Gergely Pál*: Első világháborús jelvények a Déri Múzeum gyűjteményében. Debrecen, Déri Múz., 2012. 72 p. ill. (Hajdú-Bihar megyei múzeumok közleményei, 64.)
37. *Hermann Attila*: A m. kir. 51. honvéd gyaloghadosztály sapkajelvényei. = *Katonaújság*, 2012. 6. p. 50-52.
38. *Hermann Attila; Szanyi Miklós*: „Csak előre, édes fiam...” A magyar Szent Korona országaiból sorozott hadosztályok, ezredek és zászlóaljok jelvényei a Nagy Háborúban. Debrecen, Méliusz, 2012. 247 p. ill.
39. *Fekete Ferenc*: Légóltalmi lemezjelvények. = *Katonaújság*, 2012. 4. p. 10-15.
40. *Fekete Ferenc*: Vitézi jelvény. = *Katonaújság*, 2012. 3. p. 14-19.
41. *Galván Károly*: A Habsburg Birodalom, majd Osztrák-Magyar Monarchia katonakarmestereinek – az uralkodó által adományozott – kitüntetései 1849-1914 között. In: *A Hadtörténeti Múzeum értesítője*. 13. 2012. p. 69-98.
42. *Makai Ágnes; Sallay Gergely Pál; Solymosi József*: „Szigorúan titkos.” A Magyar Népköztársaság háborús kitüntetései. = *Hadtörténelmi közlemények*, 2012. 1. p. 91-132.
43. *Besenyi Gábor*: Vérrel elnyert jutalmak. Német katonai kitüntetések és jelvények 1936-1945. Bp., Monarchia, 2012. 261 p.
44. *Prohászka László; Sallay Gergely Pál*: Báró Fejérváry Géza ábrázolása az éremművészetben. In: *A Hadtörténeti Múzeum értesítője*. 13. 2012. p. 245-254.
45. *Sallay Gergely Pál*: Egy egzotikum a boldog békeidőkből. Tóthlipcsey Szilárd és a kínai Kettős Sárkány Rend. = *Katonaújság*, 2012. 6. p. 34-39.
46. *Virágh Ajtony*: A Vitézi Rend Zrínyi Csoportjának Zrínyi-emlékverete. = *Katonaújság*, 2012. 5. p. 36-37.
47. *Sallay Gergely Pál*: Az ér(d)em jutalma. Olimpiai éremszerző katonáinknak adományozott kitüntetések, 1928-2004. = *Katonaújság*, 2012. 3. p. 30-39.
48. *Virágh János [Ajtony?]*: A magyarországi Népi Német Sportjelvény. (Das Volksdeutsche Sportabzeichen.) = *Katonaújság*, 2012. 2. p. 10-12.
49. *Som Krisztián*: Rendvédelem-történet a numizmatikában. In: *A közbiztonság közös Kárpát-medencei örökségünk*. Bp., Szemere B. M. Rendvédelem-tört. Társ., 2012. p. 111-115. (Rendvédelem-történeti füzetek, 25.) Német, olasz, kanadai érmek.
50. *Kottra Györgyi, Cs.*: Kölcsönkért jelképek. In: *A Hadtörténeti Múzeum értesítője*. 13. 2012. p. 133-139.
51. *Gyulai Éva*: Iusta Causa. Emblémás zászlók a Rákóczi-szabadságharcban. In: *Az újrakezdés esélye. Tanulmányok a Rákóczi-szabadságharc befejezésének 300. évfordulója alkalmából*. Bp., HM HIM, 2012. p. 239-258. (A Hadtörténeti Intézet és Múzeum könyvtára)
52. *Dukkon Ágnes*: „... pöröly és üllő között.” A naptárkrónikák tudósításai a török- és Habsburg-ellenes küzdelmekről és a végvárak pusztulásáról a 17. század második felétől 1711-ig. In: *Végvár és társadalma a korszakváltás idején*. Eger, Heves M. Múz. Szerv., Dobó I. Vármúz., 2012. p. 97-125. (Studia Agriensia, 30.)
53. *Gorda Éva*: Magyar haditudósítók az első balkáni háborúban. = *Kapu*, 2012. 5. p. 28-30.
54. *Gerencsér Tibor*: Wojna polsko-bolszewicka w prasie węgierskiej. In: „I do szabli i do szklanki.” W świetle najnowszych dziejów. Bp., Magyaró-i Bem J. Lengyel Kult. Egyes., 2012. p. 44-53. (Zeszyty historyczne PSK im Jozefa Bema na Węgrzech, 6.)
55. *Benkéné Jenőffy Zsuzsanna*: „Az eszményi igazság diadala.” Bukarest megszállásának sajtóvisszhangja. = *Nagy Magyarország*, 2012. 4. p. 34-37.
56. *Andreides Gábor*: Propagandagépezet a fasiszta Olszországban. In: *Háborúk, békék, terroristák*. Székely Gábor 70 éves. Bp., ELTE Új- és Jelenkori Tört. Tansz., 2012. p. 15-27.
57. *Faragó Gábor*: A nemzetiszocialista sajtótermékek felemelkedése Németországban. In: *Háborúk, békék, terroristák*. Székely Gábor 70 éves. Bp., ELTE Új- és Jelenkori Tört. Tansz., 2012. p. 129-139.

58. *Cservenka Ferdinánd*: Az 1956-os történések a felvidéki sajtó és a csehszlovák levéltári források tükrében. In: A vidék forradalma – 1956. Bp., TIT Egyes., 2012. p. 152-168. (TITE könyvek, 1.)
59. *Wirth Gábor*: A szolnoki Damjanich Rádió az 1956-os forradalomban. In: A vidék forradalma – 1956. Bp., TIT Egyes., 2012. p. 28-36. (TITE könyvek, 1.)
60. *Kapornaki Anikó*: Háború élő adásban. = Médiakutató, 2012. 1. p. 61-68.
61. *Róka Enikő*: Zrínyi Miklós, a birodalom és a nemzet hőse. = BBC History, 2012. 8. p. 66-67. Képzőművészeti alkotásokon.
62. *Kincses Katalin Mária*: Az 1848-49-es forradalom és szabadságharc korabeli ábrázolásokon. A Hadtörténelmi Múzeum Képzőművészeti Gyűjteményének műtárgykatalógusa = Die Revolution und der Freiheitskampf 1848. Kunstobjektkatalog der Kunsthistorischen Sammlung des Kriegshistorischen Museums. 2. köt., Arcképek és zsánereképek = Porträts und Genrebilder. Bp., Hadtört. Int. és Múz., 2012. 303 p. ill.
63. *Hermann Róbert*; *Kincses Katalin Mária*: Így látta az ellenség – az 1848-49. évi osztrák Armeé-Bulletin sorozat. In: A Hadtörténelmi Múzeum értesítője. 13. 2012. p. 185-244.
64. *Bognár Katalin*: Mészáros Lázár portréja. = BBC History, 2012. 9. p. 46.
65. *Lengyel Beatrix, Cs.*: Asbóth Sándor ikonográfiája. In: Zalai múzeum, 20. 2012. p. 99-110.
66. *Róka Enikő*: Zichy Mihály késő romantikus víziója háborúról és békéről. = BBC History, 2012. 9. p. 56-57.
67. *Róka Enikő*: Frontkatonák és haditudósítók ecsettel. Műalkotások az első világháborúból. = BBC History, 2012. 6. p. 60-61.
68. *Feith László*: Távol a hazától. Cenzúrázott jókívánságok. = Magyar honvéd, 2012. 12. p. 60-61.
Karácsonyi képeslapok a frontról.
69. *Sárközy Réka*: Lenyomatok – a Don-kanyar emlékezetének filmes narratívája. In: Búvópatakok – a feltárás. Bp., OSZK, 1956-os Int. Alapítv., 2012. p. 166-207. ('56) Sára Sándor: Krónika – a 2. magyar hadsereg a Donnál c. dokumentumfilm történetéről.
70. *Veszprémy László*: Szónokló hadvezérek: összehasonlító normann-magyar harctéri retorika. = Magyar könyvszemle. 2012. 2. p. 169-179.
71. *Csorba Csaba*: Regélő váraink, várkastélyaink. = Várak, kastélyok, templomok, 2012. 1. p. 29-31.
Regék, mondák
72. *Hamvas Levente Péter*: A nikápolyi csata emléke egy francia lovagregényben. = Hadtörténelmi közlemények, 2012. 4. p. 1051-1064.
73. *Kőbányai János*: Az elbeszélhetetlen elbeszélés. Az első világháború a magyar irodalomban. Bp., Múlt és Jövő K., [2012.] 124 p.
74. Magyar az úzott magyarságban. Szépirodalmi művek és történelmi dokumentumok az 1916-os erdélyi román betörésről és visszaveréséről. Vál. és szerk. Pomogáts Béla. Pomáz, Kráter, 2012. 343 p. (Metamorphosis Transsylvaniae)
75. *Lovra Éva*: „A mi apáinknak nincs fejfája.” (1944-45 még hidegebb napjainak feloldása a művészet feneklettségében) = Létünk, 2012. 1. p. 124-131.
76. *Vámos P.*: Some Remarks on Military Pottery in Aquincum. = Acta Archeologica, 63. 2012. 2. p. 395-405.
77. *Ringer István*: I. Rákóczi György sárospataki ágyúöntő műhelye. = Várak, kastélyok, templomok, 2012. 3. p. 4-6.
78. *Négyesi Lajos*; *Padányi József*: Zrínyi Újvár a hadszíntérkutatók tükrében. In: Zrínyi-Újvár emlékezete. [Bp.,] Argumentum, 2012. p. 71-83.
79. *Vándor László*: Előzetes jelentés Zrínyi-Újvár 2011-2012. évi régészeti kutatásáról és az eddigi eredményekről. In: Zrínyi-Újvár emlékezete. [Bp.,] Argumentum, 2012. p. 84-98.
80. *Költő László*: A Zrínyi-Újvár kutatása során felszínre került ólom leletek elemanalízise. In: Zrínyi-Újvár emlékezete. [Bp.,] Argumentum, 2012. p. 101-103.

81. *Polgár Balázs*: Egy török ólomlövedék-típus régészeti perspektívája. In: Zrínyi-Újvár emlékezete. [Bp.,] Argumentum, 2012. p. 104-109.
82. Zrínyi-Újvár 1664. évi ostromából származó vas- és ólomlövedékek anyagszerkezeti vizsgálatai. [Írták:] Barkóczy Péter, Bartha Tibor, Kovács Árpád, Padányi József, Török Béla. = Hadtörténelmi közlemények, 2012. 4. p. 1139-1148.
83. *Sándorné Kovács Judit*: XVII. századi mocsárbombák lőportöltetének vizsgálata műszeres analitikai módszerekkel. In: Zrínyi-Újvár emlékezete. [Bp.,] Argumentum, 2012. p. 114-119.
84. *Nagy Miklós Mihály*: Balkán-kép vagy a Balkán képei? (A Balkán-félsziget a magyar katonai utazási irodalomban.) = Közép-Európai közlemények, 2012. 1. p. 15-27.
85. *Nagy Miklós, M.*: Verecke híres útjától Dévény kapujáig. A Felvidék a magyar hadtörténelemben. = Nagy Magyarország, 2012. 1. p. 4-11.
86. *Suba János*: A Szovjetunió és Magyarország közötti határvonal kitűzése 1947-1949. In: Militarizmus és demilitarizmus a XIX-XX. századi magyar állam rendvédelmében. Bp., Szemere B. M. Rendvédelem-tört. Tud. Társ., 2012. p. 120-132. (Rendvédelem-történeti füzetek, 26.)
87. Die Alpen im Kalten Krieg. Historischer Raum, Strategie und Sicherheitspolitik. In Zusammenarbeit der Landesverteidigungsakademie Wien und des Militärgeschichtlichen Forschungsamtes, Potsdam. Hrsg. von Dieter Krüger und Felix Schneider. München, Oldenbourg, 2012. 414 p. (Beiträge zur Militärgeschichte, 71.)
88. *Kovács Péter*: A Duna, mint közép- és délkelet-európai geopolitikai tengely. = Mediterrán és Balkán fórum, 2012. 1. p. 2-10.
89. *Sallai János*: Egy idejét múlt korszak lenyomata. A vasfüggöny története = Abdruck einer versunkenen Epoche. Geschichte des Eisernen Vorhangs = An Impression of a Bygone Era. The History of the Iron Curtain. [Budapest,] Hanns Seidel Alapítvány, 2012. 326, [42] p. ill.
90. *Karczag Ákos*: Tények és hiedelmek a templomosokról Magyarországon. = Várak, kastélyok, templomok, 2012. 4. p. 20-23.
91. *Hunyadi Zsolt*: A Német Lovagrend a Barcaságban: régi nézetek, új megfontolások. In: II. András és Székesfehérvár. Tanulmánykötet a 2011. október 15-én „Magyar királyok és Székesfehérvár” címmel tartott 3. tudományos konferencia előadásából. Székesfehérvár, Székesfehérvári Egyházmegyei Múz., 2012. p. 116-128. (Székesfehérvári Egyházmegyei Múzeum kiadványai, 7.)
92. *Veszprémy László*: A Német Lovagrend Dél-Erdélyben. = Rubicon, 2012. 11. p. 6-8.
93. *Török József*: Árulók vagy realpolitikuskok? Az orosz cár és a máltai lovagok. = Élet és tudomány, 2012. 21. p. 646-648.
I. Pál orosz cár
94. A tízéves Vitézi Rend 1921-1931. Szerk. Szécsy Imre [et al.] Hasonmás kiad. [Bp.,] Pytheas, 2012. 470 p. ill.
Eredeti kiad. Bp., Orsz. Vitézi Szék, 1931.
95. *Bercsényi Miklós; Bősze József*: A Vitézi Rend magyar örökség. A Vitézi Rend története, 1920-2010. [Szerk. Gerhát Imre.] Bp., Pytheas, 2012. 343 p. ill.
96. *Mándoky Kongur István*: Kunok és magyarok. Közzéteszi Molnár Ádám. Bp., Molnár, 2012. 348 p., VII t. (Török-magyar könyvtár, 1.)
97. *Elek György*: Nagykun kapitányok a 16. századtól 1876-ig. Kisújszállás, Nagykun Hagyományörző Társulás, 2012. 112 p. ill.
98. Katonalevelek. Az amerikai magyarok második generációja az amerikai hadseregben a második világháború idején, 1942-1945 = Soldier Letters. Second Generation American Hungarian Soldiers in the US Army, during World War II, 1942-1945. Sajtó alá rend., közread. és a bev. tanulmányt írta Kovács Ilona. Bp., Néprajzi Múz., 2012. 423 p. ill. (Fontes Musei Ethnographiae, 10.)

99. *Turnbull, Stephen*: Női samurájok, 1184-1877. III. Giuseppe Rava. [Ford. Tamás Gábor.] Bp., Delta Vision, 2012. 71 p. ill. (Harcosok, 5)
Eredeti cím: Samurai Women, 1184-1877.
100. *Szilágyi Rita*: Harcos hölgyek, harcosok hölgyei. Bp., Duna International, [2012.] 92 p. ill. (Magyar királynék és nagyasszonyok, 6)
101. *Szilágyi Rita*: Nők a szabadságharcban. Bp., Duna International, [2012.] 91, [2] p. ill. (Magyar királynék és nagyasszonyok, 16.)
102. *Zsák Ferenc*: Fuvaroslányok, az ATA és a WASP. (Elfelejtett háborúk, 23.) = Aero magazin, 2012. márc. p. 90-93.
Önkéntes pilótanők a második világháborúban.
103. *Makepeace, Clare*: Szex és lövészárkok. Ford. Litván Dániel. = BBC History, 2012. 1. p. 74-75.
104. *Matucza-Riba Edina*: Kabala, babona, mascotte... A második világháború kedvencei. = Katonaújság, 2012. 4. p. 26-31.

II. A HADTÖRTÉNELEM ÁLTALÁNOS KÉRDÉSEI

A hadtörténetírás kérdései, tudományos élet

105. *Hermann Róbert*: Kísérlet az önálló magyar hadtudomány megteremtésére, 1790-1867. In: A történettudomány szolgálatában. Tanulmányok a 70 éves Gecsényi Lajos tiszteletére. Bp., Győr, MOL, 2012. p. 363-374.
106. *Szendy István*: A hadtudományról magyar szemmel. = Magyar tudomány, 2012. 11. p. 1361-1367.
107. *Both Noémi Zsuzsanna*: Magyar honfoglalás a kortárs magyar és román történetírásban. = Korunk, 2012. 1. p. 77-83.
108. *Szabó János, B.*: Mohács-legendáink nyomában. = Korunk, 2012. 3. p. 27-33.
109. *Sudár Balázs*: Török források Zrínyi-Újvár bevételéről. In: Zrínyi-Újvár emlékezete Bp., Argumentum, 2012. p. 66-68.
110. *Kovács Kiss Gyöngy*: A II. Rákóczi Ferenc vezette szabadságharc és a szatmári megegyezés a korabeli erdélyi magyar emlékirodalom láttatásában. = Korunk, 2012. 5. p. 86-97.
111. *Kalmár János*: Károlyi Sándor „árulása.” = Korunk, 2012. 3. p. 41-49.
112. *Feith László*: Van új a nap alatt? = Magyar honvéd, 2012. 3. p. 54-55.
Hermann Róbert: Negyvennyolcas történetünk mai állásáról (Bp., Magyar Napló, Fókusz Egyes., 2011.) című könyvről – Hermann Róbert hadtörténelemmel készült beszélgetés alapján.
113. *Feith László*: Hiánypótlás. = Magyar honvéd. 2012. 8. p. 60-61.
Süli Attila: A nemzetőség, a honvédség és a Kossuth szabadcsapat szervezése Erdélyben, 1848-1849-ben c. könyvről – Süli Attila hadtörténelemmel készült beszélgetés alapján.
114. *Hermann Róbert*: Az áruló Görgei mítosza és a tények. = Korunk, 2012. 3. p. 49-56.
115. *Tóth Péter András*: „A történeti kutatásnak a legendák lerombolására kell törekednie.” Hans Delbrück és az I. világháborús német stratégia. In: Háborúk, békék, terroristák. Székely Gábor 70 éves. Bp., ELTE Új- és Jelenkori Tört. Tansz., 2012. p. 609-620.
116. *Pritz Pál*: Emlékirat és napló, avagy emlékirat a naplóban. In: A történettudomány szolgálatában. Tanulmányok a 70 éves Gecsényi Lajos tiszteletére. Bp., Győr, MOL, 2012. p. 501-514.
Barcza György

117. *Pihurik Judit*: „Az igazat, ...csakis az igazat...” Ullein-Reviczky Antal memoárjának forrásértékéről. In: Emlékirat és történelem. A VII. Hungarológiai Kongresszus (Kolozsvár, Cluj-Napoca, 2011. augusztus 22-27.) azonos című paneljének anyaga. Bp., M. Tört. Társ., Nemzetközi Magyarástud. Társ., 2012. p. 216-242.
118. *Szakály Sándor*: Napló, naplószerű emlékirat, emlékirat? Shvoy Kálmán titkos naplója és emlékirata 1918-1945 nyomán a naplóíró felelősségéről és a forráskritika fontosságáról. In: Emlékirat és történelem. A VII. Hungarológiai Kongresszus (Kolozsvár, Cluj-Napoca, 2011. augusztus 22-27.) azonos című paneljének anyaga. Bp., M. Tört. Társ., Nemzetközi Magyarástud. Társ., 2012. p. 82-98.
119. *Hornyák Árpád*: Háború, amit elvesztettünk. Konstantin Fotić emlékiratai. In: Emlékirat és történelem. A VII. Hungarológiai Kongresszus (Kolozsvár, Cluj-Napoca, 2011. augusztus 22-27.) azonos című paneljének anyaga. Bp., M. Tört. Társ., Nemzetközi Magyarástud. Társ., 2012. p. 164-181.
120. *Markó György*: Az 1942-es „újvidéki” razziával kapcsolatban újonnan előkerült dokumentumok forrásértékéről. = Hadtörténelmi közlemények, 2012. 1. p. 174-190.
121. *Végh Ferenc*: Mark Szolonyin: A nagy háború hamis története. = Haditechnika, 2012. 1. p. 6-11.
Solonin, Mark: Felsevaâ istoriâ Velikoj Vojni. Moskva, Janza, Eksmo, 2009.
A Nagy Honvédő Háború újabb források tükrében.
122. *Tulipán Éva*: Szigorúan ellenőrzött emlékezet. A Köztársaság téri ostrom 1956-ban. [Az angol rezümét Tulipán Éva, a német rezümét Zachar Viktor fordította.] Bp., Argumentum, 2012. 163 p. ill. (A Hadtörténelmi Intézet és Múzeum könyvtára)
Ism.: Germuska Pál. = Hadtörténelmi közlemények, 2012. 3. p. 898-900.
123. *Pastor, Peter*: Király Béla az emlékiratai tükrében. In: Emlékirat és történelem. A VII. Hungarológiai Kongresszus (Kolozsvár, Cluj-Napoca, 2011. augusztus 22-27.) azonos című paneljének anyaga. Bp., M. Tört. Társ., Nemzetközi Magyarástud. Társ., 2012. p. 244-262.
124. Slovakia military chronicle. [Ed.] Vladimír Segeš, [et al.]. Pozsony, Perfekt, Institute of Military History, Ministry of Defence of Slovakia, 2009. 202 p.
Ism.: Kiss Balázs. = Hadtörténelmi közlemények, 2012. 1. p. 294-296.
125. *Czigány István*: „Vajon kinek a (had)történelme?” Néhány gondolat egy recenzió kapcsán. = Hadtörténelmi közlemények, 2012. 2. p. 543-546.
Szlovákia hadtörténelme
126. *Demmel József*: Kitalált történelem vagy szakmai tradíció? = Hadtörténelmi közlemények, 2012. 4. p. 1149-1152.
Szlovákia hadtörténelme
127. *Éhn László; Mihályi Balázs*: Kitalált szlovákok a középkorban. = Nagy Magyarország, 2012. 4. p. 64-69.
128. *Gayer Veronika*: A szlovák és magyar történelemről szlovák szemmel. = Limes, 2012. 1. p. 130-133.
129. A történettudomány szolgálatában. Tanulmányok a 70 éves Gecsényi Lajos tiszteletére. Szerk. Baráth Magdolna, Molnár Antal. Bp., Győr, MOL, 2012. 908 p.
130. Háborúk, békék, terroristák. Székely Gábor 70 éves. Főszerk. Majoros István. Szerk. Faragó Gábor [et al.]. Bp., ELTE Új- és Jelenkori Egyetemes Tört. Tansz., 2012. 662 p. ill.
131. *Kozma Katalin*: Kisari Balla György 80 éves. = Honismeret, 2012. 2. p. 57-58.
132. Dr. Pataky Iván ny. ezredesre emlékezve (1930-2012). Összeáll. Sárhida Gyula. = Haditechnika, 2012. 4. p. 2.
133. *Kun József*: Dr. Böhm Jakab (1922-2012). Nekrológ. = Levéltári szemle, 2012. 2. p. 102.
134. *Veszprémy László*: Borosy András (1922. január 10 – 2011. december 16.). Nekrológ. = Hadtörténelmi közlemények, 2012. 2. p. 553-557.
135. *Pollmann Ferenc*: Sir John Keegan (1934-2012). Nekrológ. = Hadtörténelmi közlemények, 2012. 3. p. 885-886.

136. Emlékirat és történelem. A VII. Hungarológiai Kongresszus (Kolozsvár, Cluj-Napoca, 2011. augusztus 22-27.) azonos című paneljének anyaga. Szerk. Horváth Jenő, Pritz Pál. Bp., M. Tört. Társ., Nemzetközi Magyarstud. Társ., 2012. 397 p.
137. *Hausner Gábor*: Végvár és mentalitás a kora újkori Európában. Jubileumi konferencia, Eger, 2012. október 15-16. = *Hadtörténelmi közlemények*, 2012. 4. p. 1187-1195.
138. A „néppel tűzön-vízen át!” Nemzetörjelvény. Tudományos konferencia a nemzetőrsegről, 2012. [Szerk.] Bokodi-Oláh Gergely. Bp., 1956 NHT, 2012. 64 p.
139. *Farkas Ádám*: Requiem helyett memento. Gondolatok az 1912. évi katonai jogi kodifikáció 100. évfordulójára alkalmából Győrött rendezett konferencia kapcsán. = *Jogtörténeti szemle*, 2012. 2. p. 65-67.
140. *Juhász Ilona, L.*: Kegyeleti, emlékező és tudományos konferencia a kőrösmezői deportálás és a kamenec-podolszkiji mészárlás 70. évfordulóján. = *Fórum*, 2012. 1. p. 147-150.
141. *Simon F. Nándor*: Militarizáció és demilitarizáció a rendvédelemben. Rendvédelem-történeti konferencia. = *Jogtörténeti szemle*, 2012. 2. p. 62-65.
142. 2012 őszi kari tudományos diákköri konferencia, Budapest 2012. november 15. Rezümékötet. [Szerk. Szelei Ildikó.] [kiad.] Nemzeti Közsolgálati Egyetem Hadtudományi és Honvédtisztképző Kar Kari Tudományos Diákköri Tanács. Bp., NKE HH Kar Kari TDT, 2012. 159 p.

A hadművészet és a fegyveres erők története

143. *Crawford, Steve*: Furcsa, mégis igaz. Meghökentő tények a hadviselés történetéből. [Ford. Hegedűs Ildikó.] Bp., Athenaeum, 2012. 192 p. ill.
Eredeti cím: Strange but True.
144. *Craughwell, Thomas J.*: A háború tudósai. Zseniális elmék, pusztító találmányok. [Ford. Dankó Sándor.] Bp., Kossuth, 2012. 303 p. ill.
Eredeti cím: The War Scientists.
145. *D'Amato, Raffaele; Salimbeti, Andrea*: Bronzkori görög harcosok, i.e. 1600-1100. III. Giuseppe Rava. [Ford. Tamás Gábor.] Bp., Delta Vision, 2012. 70 p. ill. (Harcosok, 6.)
Eredeti cím: Bronze Age Greek Warriors 1600-1100 BC.
146. *Sun-zi*: A hadviselés tudománya. [Ford. Kard Eszter.] Bp., Göncöl, 2012. 123 p. ill.
Eredeti cím: Sun-zi bing-fa.
147. *Gyuriczáné Boczkó Ágnes*: Az aquincumi Legio Secunda Aditrix története az írásos források tükrében. = *BAR*, 2012. 2. p. 115-120.
148. *Lampert Alex Krisztián; Kiss Levente Ferenc*: A japán hadviselés kialakulása és fejlődése a Meidzsi-restaurációig. In: *A hadtudomány ifjú tudósai. Válogatás a 2012-es őszi kari TDK legjobb pályamunkáiból*. Bp., NKE Hadtudományi és Honvédtisztképző Kar Kari Tud. Diákköri Tcs., 2012. 95-106.
Szamurájok
149. *Allen, Stephen*: Kelta harcosok, i. e. 300 - i. sz. 100. III. Wayne Reynolds. [Ford. Tamás Gábor.] Bp., Delta Vision, 2012. 73 p. ill. (Harcosok, 4.)
Eredeti cím: Celtic Warriors 300 BC – AD 100.
150. *Spiers, Edward; Craig, Jeremy; Strickland, Matthew*: Skót harcosok. Ford. Boris János. = *BBC History*, 2012. 9. p. 66-69.
151. *Regular and Irregular Warfare: Experiences of Historical and Contemporary Armed Conflicts*. Ed. with an Introduction by Harold E. Raugh. Compil. by Dalibor Denda. Belgrade, Studio MS, 2012. 210 p.
152. *Földi Pál*: Mátyás és a fekete sereg. [Nagykovácsi,] Püedlo, [2012.] 222 p. (Régi dicsőségünk)
153. *Saul, David*: A diadalmas vöröskabátosok. Ford. Tábori Zoltán. = *BBC History*, 2012. 6. p. 38-44.
Angol hadsereg, 17-19. sz.

154. *Rittling László*: Reformtörekvések a kuruc hadseregben. = *Belvedere meridionale*, 2012. 3. p. 51-67.
155. *Kas Géza*: Tervezetek Magyarország katonai berendezésére a Rákóczi-szabadságharc előtt és után. In: *Az újrakezdés esélye. Tanulmányok a Rákóczi-szabadságharc befejezésének 300. évfordulója alkalmából*. Bp., HM HIM, 2012. p. 218-227. (A Hadtörténeti Intézet és Múzeum könyvtára)
156. *Schramek László Péter*: A magyar rendiség megállapodása az állandó hadsereg ellátásáról a szatmári békekötés után. In: *Az újrakezdés esélye. Tanulmányok a Rákóczi-szabadságharc befejezésének 300. évfordulója alkalmából*. Bp., HM HIM, 2012. p. 228-238. (A Hadtörténeti Intézet és Múzeum könyvtára)
157. *Smith, Digby*: *Armies of the Seven Years War. Commanders, Equipment, Uniforms and Strategies of the First World War*. Stroud, Gloucestershire, Spellmount, 2012. 225 p. ill.
158. *Nagy-L. István*: A császári-királyi hadsereg magasabbegység-szervezete 1765-1815. = *Had-történelmi közlemények*, 2012. 1. p. 5-40.
159. *Balla Tibor; Pollmann Ferenc*: Hungarians in the Austro-Hungarian Military and the Red Army, 1868-1919. In: *Illustrated Military History of Hungary*. [Bp.,] Zrínyi K., 2012. p. 153-181.
160. *Takács Gyula*: A Vörös Őrség. = *Közép-Európai közlemények*, 2012. 1. p. 157-164.
161. *Horváth Csaba*: Összefegyvernemi harcászat az első világháborúban. = *Sereg szemle*, 2012. 4. p. 157-174.
162. *Pollmann Ferenc*: Albanian Irregulars in the Austro-Hungarian Army during World War I. In: *Regular and Irregular Warfare: Experiences of Historical and Contemporary Armed Conflicts*. Belgrade, Studio MS, 2012. p. 63-68.
163. *Várhalmi Iván*: A m. kir. honvédség erőfeszítései a gépesítés terén 1920-tól-1941. 06-ig. A Kárpát-csoport majd az I. gyorshadtest hadműveletei a Szovjetunióban, 1941-ben. [S. 1.], [S. n.] 2012. 271 p. ill.
164. *Pap Krisztián*: A német katonai felső vezetés 1938 és 1941 között. 1-2. r. = *Valóság*, 2012. 11. p. 45-75., 12. p. 14-36.
165. *Varga Csaba Béla*: A német hadsereg a háború küszöbén. *A Wehrmacht újoncai*. = *Regiment*, 2012. 4. p. 60-63.
166. *Michaelis, Rolf*: Népi németek a Wehrmacht, a Waffen-SS és az Ordnungspolizei (Biztonsági Rendőrség) kötelékében. *Ford. Szirmai Zsolt*. 1-3. r. = *Haditudósító*, 2012. 4. p. 32-34., 5. p. 17-19., 6. p. 27-29.
Eredeti kiad.: *Die Volksdeutschen in Wehrmacht – Waffen-SS Ordnungspolizei*. Berlin, 2011.
167. *Kovács Zoltán András*: A Waffen-SS magyarországi önkéntesei. = *Rubicon*, 2012. 11. p. 44-53.
168. *Számvéber Norbert*: The Army of the Horthy Era, 1919-1945. In: *Illustrated Military History of Hungary*. [Bp.,] Zrínyi K., 2012. p. 183-207.
169. *Dombrády Lóránd*: A legfelsőbb hadúr és hadserege. 2. átdolg. kiad. Bp., Kairosz, 2012. 333, [10] p. ill.
170. *Dombrády Lóránd*: A Kormányzó Katonai Irodája. = *História*, 2012. 5-6. p. 51-52.
171. *Illésfalvi Péter*: Katonai berendezkedés a Felvidéken. A M. Kir. Honvédség békeelhelyezésének változásai a visszacsatolást követően. = *Nagy Magyarország*, 2012. 1. p. 62-66.
172. *Sárándi Tamás*: Fejezetek az észak-erdélyi katonai közigazgatás történetéből. = *Limes*, 2012. 2. p. 65-86.
173. *Szabó Péter*: Don-kanyar, 1942-1943. A magyar királyi 2. honvéd hadsereg képes krónikája. [A képeket vál. Pócz Péter et al.] Bp., Hadtört. Int. és Múz., Zrínyi, 2012. 255 p. ill.
174. *Szakály Sándor*: Hosszú út vezetett a Don partjáig. [Riporter:] Sinkovics Ferenc. = *Magyar hírlap*, 2012. 122. p. 12.
2. magyar hadsereg.

175. *Horváth Zoltán*: Churchill titkos hadserege. Úriemberekhez méltatlan módszerek. = Regiment, 2012. 1. p. 30-35.
Special Operations Executive (SOE)
176. *Géczi Zoltán*: A II. világháború legnagyobb katonai kudarcai. [Kecskemét,] Vagabund, 2012, cop. 2007. 206, [2] p. ill.
177. *Maruzsa Zoltán*: Ausztria újrafegyverkezése és részvétele az NSZK újrafegyverkezésében. In: Háborúk, békék, terroristák. Székely Gábor 70 éves. Bp., ELTE Új- és Jelenkori Tört. Tansz., 2012. p. 395-405.
178. *Markó György*: From Honvédség to People's Army, 1944-1990. In: Illustrated Military History of Hungary. [Bp.,] Zrínyi K., 2012. p. 209-225.
179. *Szabó Béla*: Volt egyszer egy hadsereg. A Varsói Szerződéstől a NATO-ig. = Magyar honvéd, 2012. 1. p. 52-55.
MN 5. Hadsereg-parancsnokság.
180. *Cseh József*: A Magyar Néphadsereg fegyverzettel való ellátásának néhány problémája az 1950-es évek elején. = Első század, 4. 2012. p. 61-69.
181. *Cseh József*: A Magyar Néphadsereg újjászervezésének és felfegyverzésének néhány problémája az 1956-1965. években. = Első század, 4. 2012. p. 71-92.
182. *Isaszegi János; Ravasz István*: The Hungarian Armed Forces since 1990. In: Illustrated Military History of Hungary. [Bp.,] Zrínyi K., 2012. p. 227-257.
183. *Szenes Zoltán; Tálas Péter*: A magyar biztonság- és védelempolitika fejlődése és a haderőreformok, 1989–2011. 1. r. = Nemzet és biztonság, 2012. 2. p. 37-49.
184. *Kovács József; Rózsa Tibor*: A Magyar Honvédség közreműködése Koszovó válságkezelésében, 1999-2011. [Bp.,] Zrínyi K., 2012. 229 p. ill. (Katonák békében és missziókban)
185. A Magyar Honvédség képességei és a katasztrófaelhárítás kihívásai, 2000-2011. [Írta:] Tokovicz József [et al.], [Szerk. Kiss Zoltán.] [Bp.,] Zrínyi Média, 2012. 319 p. ill. (Katonák békében és missziókban)
186. *Shugaar, Antony*: Kémsztorik. Hírhedt kémek, híres ügynökök. [Ford. Straky Zoltán.] Bp., Geographia, 2012. 189 p. ill.
Eredeti cím: I lie for a Living.
187. *Artnér, Ramona*: Hírszerzés a dualizmus kori Magyar Királyságban. In: Militarizmus és demilitarizmus a XIX-XX. századi magyar állam rendvédelmében. Bp., Szemere B. M. Rendvédelem-tört. Tud. Társ., 2012. p. 19-26. (Rendvédelem-történeti füzetek, 26.)
188. *Will, Alexander*: Kein Griff nach der Weltmacht. Geheime Dienste und Propaganda im Deutsch-Österreichisch-Türkischen Bündnis, 1914-1918. Köln [etc.] Böhlau, 2012. 339 p.
Ism.: Balla Tibor. = Hadtörténelmi közlemények, 2013. 3. p. 928-931.
189. A Nagy Testvér szatócsoboltja. Tanulmányok a magyar titkosszolgálatok 1945 utáni történetéből. Szerk. Gyarmati György, Palasik Mária. [Közread. az] Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára. Bp., ÁBTL, l'Harmattan, 2012. 357 p. ill.
190. *Okváth Imre*: Kémek kémek ellen. Adalékok a katonai hírszerzés tevékenységéhez a hidegháború kezdeti időszakában, 1945-1950. In: A Nagy Testvér szatócsoboltja. Tanulmányok a magyar titkosszolgálatok 1945 utáni történetéből. Bp., ÁBTL, l'Harmattan, 2012. p. 67-92.
191. *Dávid Ferenc*: A magyar katonai hírszerzés és elhárítás második világháborút követő megszervezésének körülményei. = Sereg szemle, 2012. 4. p. 175-188.
192. *Tömösváry Zsigmond*: Az MNVK 2. Csoportfőnökségtől a Katonai Nemzetbiztonsági Szolgálatig. A katonai felderítés/hírszerzés története a rendszerváltozástól napjainkig. In: Évkönyv / Felderítő Társasága Egyesület 2012. Bp., FTE, 2012. p. 71-86.
193. *Kellerhoff, Sven Felix; Kostka, Bernd von*: Kémek fővárosa, Berlin. Titkosszolgálatok legrejtettebb ügyletei. [Ford. Béresi Ákos.] Bp., Jószyöveg Műhely, 2012. 223 p. ill.
Eredeti cím: Hauptstadt der Spione.
194. Legendák és titkok katonái. A mélységi felderítés története. [Szerzők: Árvai Zoltán et al.] [Bp.,] Zrínyi K., 2012. 311 p. ill. (Katonák békében és missziókban)

195. *Mujzer Péter*: Mesterlövészek a magyar honvédségben. = *Katonaújság*, 2012. 4. p. 48-53.
196. *Varga Csaba Béla*: Lélegzet-visszafojtva várta az áldozatait. A sítalpon suhanó halál. = *Regiment*, 2012. 2. p. 42-45.
Simo Häyhä mesterlövész
197. *Molnár László Miklós*: U. S. Cavalry. Kékkabátos lovasság. = *Élet és tudomány*, 2012. 30. p. 934-936.
198. *Fröhlich Dávid*: Huszárok, előre! Magyar sereglövesség a II. világháborúban. [Nagykovácsi,] Püedlo, [2012.] 208 p. ill.
199. *Lukács Anna*: Az Osztrák-Magyar Monarchia hegyi tüzérségének jellemzése. In: *Principium – pályánk kezdetén*. Debrecen, DE Történelmi és Néprajzi Doktori Isk., 2012. p. 75-86. (*Studia historica Debreceniensis*, 1.)
200. *Saral, Ismail Tosun; Saral, Emre*: Çanakkale ve Sina-Filisitini cepheleri'nde avusturya-macaristan ordusu topçu bataryaları. [Ankara,] Türk Macar Dostluk Derneği, 2012. 141 p. ill.
Osztrák-Magyar Monarchia tüzérsége Törökországban.
201. *Földi Pál*: Guderian és páncélosai. [Bp.,] Anno, 2012. 207 p.
202. *Szirtes Krisztián*: Páncélosok az Ardenneknben. Az utolsó német offenzíva. Kistűjszállás, Szalay Kv., 2012. 31 p. ill. (Családi füzetek) (Háborús krónikák, 1.)
203. *Horváth Zoltán*: Lengyel páncélosok Normandiában. A katlanacsata hősei. = *Regiment*, 2012. 3. p. 36-41.
204. *Klemensits Péter*: A brit hadvezetés és a páncélos fegyvernem alkalmazásának problémája Észak-Afrikában a „Crusader” hadművelet során (1941 november-december). = *Sereg szemle*, 2012. 1. p. 165-183.
205. *Mujzer Péter*: Amiről a fényképek mesélnek. = *Katonaújság*, 2012. 5. p. 2-6.
A 2. pc. ho. Sándor-harcsoportjának támadása, 1944 ápr., Nadworna.
206. *Varga Csaba Béla*: Egy „eltévedt” Shermannal kezdődött. Semmiből a győzelemben. = *Regiment*, 2012. 2. p. 58-61.
Harcokcsizók Izraelben 1948-ban, az első arab-izraeli háború idején.
207. *Bálint Attila*: Tank Destroyer. Amerika elfelejtett fegyverneme. 2. r. = *Haditechnika*, 2012. 1. p. 2-5.
1. r. = u. o. 2011. 6.
208. *Polgár Tamás*: Rohamcsapatok. Az Osztrák-Magyar Monarchia különleges erői az első világháborúban. 2-3. r. = *Regiment*, 2012. 1. p. 46-49., 2. p. 54-57.
Utász rohamcsapat
1. r. = u.o. 2011. 4.
209. *Kovács Tibor; Nyers József; Padányi József*: Építünk, védünk, alkotunk. A műszaki csapatok története 1945-től napjainkig. [Bp.,] Zrínyi K., 2012. 320 p. ill. (Katonák békében és missziókban)
210. *Klemensits Péter*: A Ledo út megépítése. Az amerikai hadsereg műszaki alakulatainak egyedülálló teljesítménye a II. világháborúban. = *Sereg szemle*, 2012. 3. p. 183-195.
211. *Bagi Zoltán Péter*: Egy példa az újkori hadviselés nehézségeire. A főlélmester és a kenyérmester feladatai a tizenöt éves háború időszakában (1593-1606). = *Aetas*, 2012. 2. p. 79-87.
212. *Ványai Márton*: Az Osztrák-Magyar Monarchia katonai étkeztetése az első világháborúban. = *Katonaújság*, 2012. 6. p. 40-45.
213. *Tóth György, M.*: Frontkórház. A hadszínterek magyar katonáorvosai. 1-2. r. = *Magyar honvéd*, 2012. 8. p. 44-47., 9. p. 50-53.
214. *Turcsán Anna*: Gyógyításra esküdtünk! Az MH Honvédkórház Baleseti Sebészeti Osztályának elmúlt 60 éve. Bp., Zrínyi, 2012. 176 p. ill.
215. *Kertész István*: Ókori tengeri csaták, ókori hajók. Görögország és Róma harcai a tengereken. = *História*, 2012. 4. p. 15-18.
216. *Csonkaréti Károly*: Horthy Miklós hajóhada. [Bp.,] Éghajlat Kvk., 2012. 175 p. ill.
217. *Csonkaréti Károly*: Ha tengeren veszek, ki sirat meg engem? Bp., Kornétás, 2012. 246 p. ill.

218. *Bánsági Andor*: Periszkópmélység. Az utolsó torpedólövés az Adrián. = *Regiment*, 2012. 4. p. 16-18.
219. *Zobory István*: Honvéd folyami erők a Száván, 1942. [Komárom,] Komáromi Ny. és K., 2012. 143 p. ill.
220. *Sáry Zoltán*: Közadakozásból kezdtek. A lengyel tengeralattjáró-fegyvernem története. = *Regiment*, 2012. 4. p. 36-41.
221. *Fekete Ferenc*: Búvár Kund nyomában – nehézbúvárok a víz alatt. = *Katonaújság*, 2012. 2. p. 32-36.
222. *Horváth Zoltán*: Az első véráldozat. Az ADMIRAL GRAF SPEE pusztulása. = *Regiment*, 2012. 4. p. 8-15. 1939 aug.
223. *Horváth Zoltán*: Vakmerő vállalkozás. A Cerberus hadművelet. = *Aranysas*, 2012. 2. p. 44-49. A Kriegsmarine akciója – Atlanti-óceán, 1942.
224. *Horváth Zoltán*: A lehetetlen küldetés. Dávid Góliát ellen. = *Regiment*, 2012. 4. p. 26-31. A Brit Haditengerészet búvárhajói a TIRPITZ ellen, 1943.
225. *Hajdú Péter*: Fordulat a tamil „tengeri tigrisek” elleni háborúban. = *Haditechnika*, 2012. 1. p. 16-19. Sri Lanka, 2006.
226. *Hadnagy Attila*: Fischamendtől Nagyváradig, avagy egy 1915–1916-ban készült képsorozat kutatása. = *Hadtörténelmi közlemények*, 2012. 3. p. 653-676. Az Osztrák-Magyar Monarchia repülőcentruma.
227. *Zsák Ferenc*: Repülések a polgári demokratikus forradalom alatt. (Elfelejtett háborúk, 26.) = *Aero magazin*, 2012. júl. p. 60-63. A Magyar légierő szervezete és bevetése 1918–1919-ben
228. *Czirók Zoltán*: Katonai repülőek Debrecenben (1918-1919). 1-2. r. = *Haditechnika*, 2012. 2. p. 73-75., 3. p. 21-23.
229. *Becze Csaba*: A magyar légierő, 1938-1945 között. = *Rubicon*, 2012. 9-10. p. 98-109.
230. *Punka György*: A Héják háborúja. = *Aero magazin*, 2012. aug. p. 54-57. Magyar Kir. Légierő, 1942
231. *Garai Kálmán; Garai Balázs*: Fülesbagoly. A magyar éjjeli vadászrepülőek története 1942-1945 között. [Bp.,] Garai K., [2012.] 96 p. ill.
232. *Kalóczkai Tibor*: Az ejtőernyős alakulatok megalakulása Magyarországon. In: A hadtudományok ifjú tudósai. Válogatás a 2012-es tavaszi kari TDK legjobb pályamunkáiból. Bp., NKE HH Kar Kari TDT, 2012. p. 121-171.
233. *Krajnc Zoltán; Forray László*: A magyar katonai ejtőernyőzés kialakulásának előzményei 1757-től 1945-ig. 1-2. r. = *Kapu*, 2012. 2. p. 32-36., 3. p. 30-31.
234. *Levegőből harcba. A magyar katonai ejtőernyőzés története és változó feladatrendszere. Összeáll.: Boda József, Ruszin Romulusz. Bp., Zrínyi K., 2012. 186 p. ill. (Katonák békében és missziókban)*
235. *Zsák Ferenc*: 100 éves a katonai ejtőernyőzés. Selyempupolák bővületében. = *Aero magazin*, 2012. jún. p. 60-63.
236. *Farkas Jenő*: Ejtőernyősök a Szent László hadosztályban. [Gödöllő,] Szerző, [2012.] [50] p.
237. *Horváth Zoltán*: Császári terrorbombázók. 95 éve vívták az első angliai csatát. = *Aranysas*. 2012. 7. p. 72-77. 1918. május
238. *Varga Csaba Béla*: Kabul első bombázása. Célpont az emír háreme! = *Aranysas*, 2012. 10. p. 74-77. Angol-afgán légi háború, 1919.
239. *Polgár Tamás*: Határvillongás. A Leticia-incidens. = *Aranysas*, 2012. 8. p. 54-57. Kolumbia-Peru határincidens – légi ütközet, 1932-1933.

240. *Horváth Zoltán*: Medvetáncoltatók. Légiharcok a szovjet- finn téli háborúban. = Aranyas, 2012. 3. p. 64-69.
Finn légierő, 1940.
241. *Novák Zoltán*: A Román Királyi Légierő (Fortele Aeriene Regale ale Romanei, Farr) Szovjetunió elleni 1941-es hadjárata. = Sereg szemle, 2012. 3. p. 196-219.
242. *Novák Zoltán*: A Ploiesti elleni bombatámadások 1941. június - 1943. augusztus. = Sereg szemle, 2012. 2. p. 183-197.
243. *Zsák Ferenc*: Az elsüllyeszthetetlen anyahajó, Málta. (Elfelejtett háborúk, 27.) = Aero magazin, 2012. aug. p. 60-63.
1940-1942, Málta elleni támadások
244. *Horváth Zoltán*: Feláldozott torpedóvetők. A midwayi méészárlás egyetlen túlélője. = Aranyas, 2012. 6. p. 70-75.
1942 június, Csendes-óceán
245. *Horváth Zoltán*: A titokzatos idegen. Kísértetgépek Kína légterében. = Aranyas, 2012. 9. p. 68-73.
1942. Csendes-óceán
246. *Holland, James*: Dicsőséges gátrombolók. Ford. Litván Dániel. = BBC History, 2012. 9. p. 47-50.
A Mőhne-gát felrobbantása, 1943 május
247. *Zsák Ferenc*: Az oslói levél. (Elfelejtett háborúk, 22.) = Aero magazin, 2012. 2. p. 60-63.
Információ az angolok számára Peenemünde létezéséről; 1943 augusztusi bombázása
248. *Kositzky Attila*: Végzetes szereposztás. BOAC 777-es járatának lelővése. = Aranyas, 2012. 3. p. 58-63.
Vizcayai-öböl
249. *Mohos Nándor*: Nehézbombázók bevetésén. Amerikai repülők egy tipikus napja. = Rubicon, 2012. 9-10. p. 120-126.
A 15. légi hadsereg a Balkánon, Dél-, Kelet-, Közép-Európában 1943 végétől.
250. *Horváth Ferenc*: A Budapest és környéke elleni első bombatámadás a második világháborúban. = Katonaújság, 2012. 6. p. 22-27.
251. *Mihályi Balázs*: Légi háború a Csepel-sziget ellen (1944). = Nagy Magyarország, 2012. 2. p. 52-55.
252. *Mihályi Balázs*: Légi háború a Csepel-sziget ellen. = Magyar hírlap, 2012. 169. p. 12.
253. *Oláh András Pál*: Újabb adalékok a Szolnok elleni 1944. június 2-i amerikai légitámadás történetéhez. In: Zalai múzeum, 20. 2012. p. 307-362.
254. *Szemethy Róbert*: 1944 áprilisi légi akciók Magyarország ellen. = Kapu, 2012. 8. p. 90-92.
255. *Oláh András Pál*: Amerikai légitámadások Magyarországon. = Rubicon, 2012. 9-10. p. 110-119.
256. *Sarkady Sándor*: Nekik térkép e táj... Amerikai légitámadások Sopron ellen, 1944-1945. Sopron. NYME K., 2012. 142 p. ill.
257. *Nagy Róbert*: A szombathelyi hatósági légioltalom működése 1944-1945-ben. = Vasi honismereti és helytörténeti szemle, 2012. 2. p. 57-71.
258. *Varga Csaba Béla*: SAS-kaland a sivatagban. A pokol előszobája. = Regiment, 2012. 3. p. 60-63.
Oman, 1972.
259. *Varga Csaba Béla*: A sötétség harcosai. Az SAS a falklandi háborúban. = Regiment, 2012. 1. p. 18-21.
260. Militarizmus és demilitarizmus a XIX-XX. századi magyar állam rendvédelmében. Főszerk. Parádi József. Szerk. Parádi Ákos, Simon F. Nándor, Som Krisztián, Suba János, Székely Zoltán. Bp., Szemere Bertalan M. Rendvédelem-tört. Tud. Társ., 2012. 307 p. (Rendvédelem-történeti füzetek, 26.)

261. A közbiztonság közös Kárpát-medencei örökségünk. Főszerk. Parádi József. Szerk. Parádi Ákos, Simon F. Nándor, Som Krisztián, Suba János, Székely Zoltán. Bp., Szemere Bertalan M. Rendvédelem-tört. Tud. Társ., 2012. 263 p. (Rendvédelem-történeti füzetek, 25.)
262. *Parádi József*: A magyar rendvédelem 1867-1914. In: A közbiztonság közös Kárpát-medencei örökségünk. Bp., Szemere B. M. Rendvédelem-tört. Társ., 2012. p. 79-83. (Rendvédelem-történeti füzetek, 25.)
263. *Nagy Ákos Péter*: A magyar rendvédelem belbiztonsági szolgálata 1945-1995. In: Militarizmus és demilitarizmus a XIX-XX. századi magyar állam rendvédelmében. Bp., Szemere B. M. Rendvédelem-tört. Tud. Társ., 2012. p. 44-58. (Rendvédelem-történeti füzetek, 26.)
264. *Müller Rolf*: Politikai rendőrség a Rákosi-korszakban. [Bp.,] Jaffa K., 2012. 240 p. ill.
265. *Horváth Miklós*: Az új karhatalom, a nemzetőség megalakításának körülményei. In: A vidék forradalma – 1956. Bp., TIT Egyes., 2012. p. 28-36. (TITE könyvek, 1.)
266. *Csapó Csaba; Parádi József*: Az államfő magyarországi védelme az Osztrák-Magyar Monarchiában. In: Militarizmus és demilitarizmus a XIX-XX. századi magyar állam rendvédelmében. Bp., Szemere B. M. Rendvédelem-tört. Tud. Társ., 2012. p. 27-34. (Rendvédelem-történeti füzetek, 26.)
267. *Oross András*: A határvédelmi rendszer szervezeti formáinak változásai 1683 és 1703 között. In: Végvár és társadalma a korszakváltás idején. Eger, Heves M. Múz. Szerv., Dobó I. Vármú., 2012. p. 21-51. (Studia Agriensia, 30.)
268. *Hermann Róbert*: A katonai Határőrvidék 1848-1849-ben. = Limes, 2012. 4/I. p. 67-84.
269. *Parádi József*: A dualista Magyarország határőrizete a migráció tükrében. In: Militarizmus és demilitarizmus a XIX-XX. századi magyar állam rendvédelmében. Bp., Szemere B. M. Rendvédelem-tört. Tud. Társ., 2012. p. 66-80. (Rendvédelem-történeti füzetek, 26.)
270. *Gáspár László*: A második világháború utáni magyar határőrizet változásai. In: A közbiztonság közös Kárpát-medencei örökségünk. Bp., Szemere B. M. Rendvédelem-tört. Tud. Társ., 2012. p. 32-52. (Rendvédelem-történeti füzetek, 25.)
271. *Berki Imre*: A magyar határőrség újjászervezése 1946-ban. In: A közbiztonság közös Kárpát-medencei örökségünk. Bp., Szemere B. M. Rendvédelem-tört. Tud. Társ., 2012. p. 13-26. (Rendvédelem-történeti füzetek, 25.)
272. *Orgoványi István*: Határvédelem Magyarország déli határán 1948 és 1953 között. In: A Nagy Testvér szatócsboltja. Tanulmányok a magyar titkosszolgálatok 1945 utáni történetéből. Bp., ÁBTL, l'Harmattan, 2012. p. 153-169.
273. *Nagy József*: A magyar határőrség szervezete, létszáma és területi elhelyezkedése 1958-1990. In: A közbiztonság közös Kárpát-medencei örökségünk. Bp., Szemere B. M. Rendvédelem-tört. Tud. Társ., 2012. p. 67-78. (Rendvédelem-történeti füzetek, 25.)
274. *Artner, Ramona*: Egy közbiztonsági őrtestület útja Párizstól – Itálián és Ausztrián keresztül – Budapestig. In: Militarizmus és demilitarizmus a XIX-XX. századi magyar állam rendvédelmében. Bp., Szemere B. M. Rendvédelem-tört. Tud. Társ., 2012. p. 13-18. (Rendvédelem-történeti füzetek, 26.)
- A csendőrség kialakulásáról
275. *Földi Pál*: Pandúrok, zsandárok, csendőrök. [Bp.,] Alternatív K., [2012.] 190 p.
276. A csendőrség valóban a rend őre volt. Eszmecsere egy testületről két kutatóval, Parádi József nyugalmazott főiskolai tanárral és Szakály Sándor hadtörténésszel. = Magyar hírnap, 2012. 159. p. 8.
277. *Parádi József*: A Magyar Királyi Csendőrség. Az első magyar polgári központosított, közbiztonsági őrtestület, 1881-1945. Bp., Szemere B. M. Rendvédelem-tört. Tud. Társ., 2012. 281 p. ill. (A magyar rendvédelem-történet öröksége, 2.)
278. *Parádi József*: A XIX-XX. századi rendszerváltozások és a csendőrség. In: A közbiztonság közös Kárpát-medencei örökségünk. Bp., Szemere B. M. Rendvédelem-tört. Tud. Társ., 2012. p. 102-110. (Rendvédelem-történeti füzetek, 25.)

279. *Kocsis Tibor; Kocsis Tibor, ifj.: A magyar királyi csendőrség és a szombathelyi III. csendőrkerület igaz története 1867-1945.* Szombathely, [S. n.] 2012. 554 p. ill.
280. *Csapó Csaba:* Erdély csendőrsége az átmenet éveiben, 1867-1881. In: A közbiztonság közös Kárpát-medencei örökségünk. Bp., Szemere B. M. Rendvédelem-tört. Tud. Társ., 2012. p. 27-31. (Rendvédelem-történeti füzetek, 25.)
281. *Parádi József:* Az Osztrák-Magyar Monarchia Magyar Királyságának határszéli csendőrsége. In: Militarizmus és demilitarizmus a XIX-XX. századi magyar állam rendvédelmében. Bp., Szemere B. M. Rendvédelem-tört. Tud. Társ., 2012. p. 81-104. (Rendvédelem-történeti füzetek, 26.)
282. *Urbán Aladár:* A rendőrség országos megszervezése és Madarász László rendőrminisztériuma 1848-ban. = Századok, 2012. 3. p. 517-542.
283. *Parádi József:* A magyar állami rendőrség fejlődéstörténeti tapasztalatai 1867-1945. In: A közbiztonság közös Kárpát-medencei örökségünk. Bp., Szemere B. M. Rendvédelem-tört. Tud. Társ., 2012. p. 84-101. (Rendvédelem-történeti füzetek, 25.)
284. *Nagy Ákos Péter:* Quis custodiet ipsos custodes, azaz ki őrzi az őrzőket. In: A közbiztonság közös Kárpát-medencei örökségünk. Bp., Szemere B. M. Rendvédelem-tört. Tud. Társ., 2012. p. 53-57. (Rendvédelem-történeti füzetek, 25.)
285. *Nagy Ákos Péter:* A Rendvédelmi Szervek Védelmi Szolgálat megalakulása és tevékenységének kialakítása a rendszerváltás folyamatában. In: A közbiztonság közös Kárpát-medencei örökségünk. Bp., Szemere B. M. Rendvédelem-tört. Tud. Társ., 2012. p. 58-66. (Rendvédelem-történeti füzetek, 25.)
286. *Nagy Ákos Péter:* A Rendvédelmi Szervek Védelmi Szolgálat 2000-2010. In: Militarizmus és demilitarizmus a XIX-XX. századi magyar állam rendvédelmében. Bp., Szemere B. M. Rendvédelem-tört. Tud. Társ., 2012. p. 59-65. (Rendvédelem-történeti füzetek, 26.)
287. *Parádi József:* Az egységes állami fizetési rendszer és a szakterületi rendfokozati rendszerek a polgári magyar állam rendvédelmében. In: Militarizmus és demilitarizmus a XIX-XX. századi magyar állam rendvédelmében. Bp., Szemere B. M. Rendvédelem-tört. Tud. Társ., 2012. p. 105-119. (Rendvédelem-történeti füzetek, 26.)

Csapattörténetek

288. *Süli Attila:* Adalékok a 11. (vörössipkás) honvédzászlóalj történetéhez. In: A Hadtörténeti Múzeum értesítője. 13. 2012. p. 119-124.
289. *Hermann Róbert:* Görgey Artúr és a Nádor-huszárezred, 1843-1849. 1. r. In: Zalai múzeum, 20. 2012. p. 39-72.
290. *Suslik Ádám:* Egy elfeledett csatadöntő ezred. A munkácsi 11. honvéd gyalogezred a limanowai ütközetben. = Katonaujság, 2012. 3. p. 20-24.
291. *Széll Kálmán:* Tábori levelek az első világháborúból. A kétszázötven évvel ezelőtt alakult 11-es huszárezred emlékére. 1-2. r. = Vasi szemle, 2012. 3. p. 297-315., 4. p. 415-434.
292. *Rayman János:* A 19/VIII. Népfelkelő Gyalogzászlóalj. = Pécsi szemle, 2012. tél. p. 16-17.
293. *Kratochvil Károly:* Gyászos idők tündöklő csillaga. Kratochvil Károly válogatott írásai. Szerk. Domonkos László. [Somorja,] Méry ratio, 2012. 123 p. ill. Tart.: A Négyes Honvédek Háborús Lapja. Kratochwill-szám 1914-1917. szept. 10-i számának hasonmás kiadása.
294. *Reider Mónika:* A Magyar Királyi 2. honvéd gyalogezred zászlószentelési ünnepsége. In: A Hadtörténeti Múzeum értesítője. 13. 2012. p. 141-151.
295. *Illésfalvi Péter:* A magyar királyi kárpátaljai 3. hegyizászlóalj csapatzászló-avatási ünnepsége Rahón. = Katonaujság, 2012. 4. p. 2-6.
296. *Babucs Zoltán:* „Isten és a Haza nevében: ELŐRE!” A budapesti 2. és 23. honvéd gyalogezredek részvétele a Felvidék visszacsatolásában. = Nagy Magyarország, 2012. 1. p. 44-51.

297. *Bene János*: Nyíregyházi gyalogosok Ukrajnában a megszálló erők között (1941-1944). *In*: A Nyíregyházi Jósza András Múzeum évkönyve. 54. 2012. p. 315-324. 42/I, 42/III. gyalogzászlóalj
298. *Stenge Csaba, B.*: Soproni honvédek tűzkeresztsége: a 4/I. zászlóalj harcokcsi-elhárítása Kalinovnál. = *Katonaujság*, 2012. 2. p. 50-53.
299. *György Sándor*: A magyar királyi 16. honvéd felderítőosztály harcai az 1. hadsereg kötelékében 1944-1945. Bp., Históriaantik Könyvesház, 2012. 177 p. ill.
300. *Sőregi Zoltán*: Kárpátalja – Kolozsvár – Sprinzenstein – Nyíregyháza. Egy zászlóskürt története. = *Katonaujság*, 2012. 2. p. 14-17. 14. Vak Bottyán honvéd kerékpáros zászlóalj
301. *Tóth György, M.*: 32-es baka vagyok én! Budapest katonái. 1-2. r. = *Magyar honvéd*, 2012. 10. p. 44-46., 11. p. 56-58. 2. r.: 32-es baka utóda vagyok én!
302. *Prantner Zoltán*: A Viking-hadosztály a cserkaszi katlanban. SS-önkéntesek a gyilkos jégmezőkön. Kisújszállás, Szalay Kv., 2012. 31 p. ill. (Családi füzetek) (Háborús krónikák, 4.)
303. *Bera Bálint*: Vijjogó sasok. Az amerikai 101. légiszállítású hadosztály. Kisújszállás, Szalay Kv., 2012. 31 p. ill. (Családi füzetek) (Háborús krónikák, 2.)
304. *Sőregi Zoltán*: Adalékok a Budapest ostromában harcoló csendőralakulatok történetéhez. = *Sereg szemle*, 2012. 4. p. 189-200.
305. *Laczkó Mihály*: Harckocsizók voltunk. A kalocsai 24. Harckocsiezred emlékkönyve, 1950-1987. 3. köt., Emlékeink. Kalocsa, Kalopres, 24. Harckocsiezred Baráti Köre, 2012. 302 p. ill.
306. „Zala” 1968. Az MN 8. gépkocsizó lövészadosztály hadművelési naplója Csehszlovákia megszállásának időszakából. [Szerk., a lábjegyzeteket és a bev. tanulmányt írta Solymosi József.] [Az iratokat vál., sajtó alá rend. és a mellékleteket összeáll. Laczovics Erika és Solymosi József.] [Kiad. HM Hadtörténelmi Intézet és Múzeum.] [Nagykovácsi,] Püedlo, 2012. 200 p. ill. (Hadtörténelmi levéltári kiadványok) Ism.: Mitrovits Miklós. = *Hadtörténelmi közlemények*, 2012. 4. p. 1182-1185.
307. *Galambos Sándor*: Hajdanvolt helyőrségek. Kalocsa (7. rész) Cegléd (8. rész) Baja (9. rész) = *Magyar honvéd*, 2012. 2. p. 52-55., 4. p. 44-47., 6. p. 48-51. 1-6. r. = u. o. 2011. 3-8. sz.

A katonaság és kiképzésének története

308. *Harai Dénes*: Magyar katonahősök, katonák. Bp., Püski-Masszi Könyvesház, 2012. 619 p.
309. *Wisdom, Stephen*: Gladiátorok, i. e. 100 – i. sz. 200. Ill. Angus McBride. [Ford. Tamás Gábor.] Bp., Delta Vision, 2012. 69 p. ill. (Harcosok, 3.) Eredeti cím: *Gladiators, 100 BC – AD 200*.
310. *Takáts Sándor*: A török–magyar bajviadatok. Máriabesnyő, Attraktor, 2012. 125 p. (*Studia militaria Hungarica*, 7.)
311. *Illik Péter*: Végváriak a XVII. század első felében a kártételi listák tükrében. = *Hadtörténelmi közlemények*, 2012. 4. p. 1065-1078.
312. *Szirácsik Éva*: „Ottan katona volt.” A végvári katonák és leszármazottaik sorsa a Koháryak Nógrád, illetve Heves és Külső-Szolnok vármegyei urbáriumai alapján. *In*: *Végvár és társadalma a korszakváltás idején*. Eger, Heves M. Múz. Szerv., Dobó I. Vármúz., 2012. p. 73-83. (*Studia Agriensia*, 30.)
313. *Végh Ferenc*: Katonából zsellér – zsellérből polgár. A végvári katonaság útjai a civil társadalomba a 17-18. század fordulóján (a Zala megyei mezővárosok példáján). *In*: *Végvár és társadalma a korszakváltás idején*. Eger, Heves M. Múz. Szerv., Dobó I. Vármúz., 2012. p. 85-96. (*Studia Agriensia*, 30.)

314. *Kovács Ágnes*: A volt kuruc tisztségviselők érvényesülési lehetősége 1711 után. In: Az újra-kezdés esélye. Tanulmányok a Rákóczi-szabadságharc befejezésének 300. évfordulója alkalmából. Bp., HM HIM, 2012. p. 179-188. (A Hadtörténeti Intézet és Múzeum könyvtára)
315. *Kis Domokos Dániel*: Bujdosás – hazatérés – beilleszkedés a Rákóczi-szabadságharc után. In: Az újra-kezdés esélye. Tanulmányok a Rákóczi-szabadságharc befejezésének 300. évfordulója alkalmából. Bp., HM HIM, 2012. p. 11-22. (A Hadtörténeti Intézet és Múzeum könyvtára)
316. *Szathmári Király Ádám*, *Kisfaludy Boldizsár*
Bona Gábor: Selmeci diákok az 1848/49-es honvédsereg tisztikarában. Miskolc, MEK, 2012. 73 p. ill.
317. *Suba János*: A császári csendőrség tiszti kara 1849-1868. In: A közbiztonság közös Kárpát-medencei örökségünk. Bp., Szemere B. M. Rendvédelem-tört. Tud. Társ., 2012. p. 116-128. (Rendvédelem-történeti füzetek, 25.)
318. *Kovács Tibor*; *Földesi Ferenc*: Jutastól Szentendrétig. Altiszt- és tiszthelyettesképzés a magyar haderőben. Bp., Zrínyi K., 2012. 208 p. ill.
319. *Berkes Géza*: „A Zrínyi Hadapródiskola végnapjai.” Berkes Géza főtörzsőrmester naplója, 1945. [Főszerk. Kiss Kálmán.] Marcali, Marcali és Környéke Hagyományörző Ipartest., Marcali Kistérségi Ifjúsági Civil Tcs., 2012. 198 p. ill.
320. *Feith László*: [Had]történelmi épület. Ludovika Akadémia, a magyar tisztképzés bölcsője. = Magyar honvéd, 2012. 5. p. 46-47.
321. *Szabó Miklós, M.*; *Oroszi Antal*: A Zrínyi Miklós Katonai Akadémia története, 1990-1996. Bp., Zrínyi K., 2012. 290 p. ill.
 Ism.: Kaló József. = Hadtörténelmi közlemények, 2013. 1. p. 284-286.
322. *Rózsás János*: Leventesors. A leventeintézmény története, 1921-1945. Nagykanizsa, Magánkiadás (Rózsás János), 2012. 158 p. ill.
323. *Kis Krisztián Bálint*: Ludovikás leventék. = Katonaújság, 2012. 6. p. 12-14.
324. *Kis Krisztián Bálint*: Mottó: „Bízom a magyar ifjúságban!” – Horthy. 1. r. = Haditudósító, 2012. 6. p. 45-46.
325. *Fodor Miklós Zoltán*: Levente egyesületek Salgótarjánban, 1924-1939. = Neograd, 35. 2012. p. 105-125.
326. *Vitári Zsolt*: A Hitlerjugend külkapcsolatai 1933 előtt. = Kisebbségkutatás, 2012. 1. p. 112-161.
327. *Vitári Zsolt*: A Hitlerjugend külkapcsolatai 1933 és 1939 között. 2. r. = Múltunk, 2012. 3. p. 103-152.
 1. r. = u. o. 2011. 4.
328. *Vitári Zsolt*: A Hitlerjugend és Délkelet-Európa. Bp., Gondolat, 2012. 459 p. térk. ill.
329. *Láng Róbert*: Az SA-sportjelvény megszerzésének követelményrendszere. = Haditudósító, 2012. 4. p. 46-49.
330. *Győr Béla*; *Kléz László*: Katonaolimpikonok. Magyar hivatásos katonasportolók a modernkori olimpiai játékokon. Bp., Zrínyi K., 2012. 204 p. ill.
331. *Győr Béla*: Katonaolimpikonok. 1-4. rész. = Magyar honvéd, 2012. 4. p. 51-53., 5. p. 57-59. 6. p. 55-57., 7. p. 56-59.
 1. r.: Az örökranglistán nyolcadik: Magyarország! 2-4. r.: Köszönet minden eljátszott himnuszért!
332. *Győr Béla*: Katonaolimpikonjaink Londonban. = Hadtörténelmi közlemények, 2012. 2. p. 375-384.
333. *Hidvégi András*: „Boldogok, végtelenül boldogok vagyunk, hogy hazánknak győzelmet szerezhettünk!” Az újkori olimpiai Magyar Katonai Szemlében. = Hadtörténelmi közlemények, 2012. 2. p. 395-407.
334. *Kiss Balázs*: Békebeli futball a háborús Magyarországon (1914-1918). = Hadtörténelmi közlemények, 2012. 2. p. 511-530.

A katonai nevelés és hagyományápolás története

335. *Jakusch Gabriella*: 95 éve emlékezünk katonahőseinkre. *In*: A Hadtörténeti Múzeum értesítője. 13. 2012. p. 169-181.
336. *Hermann Róbert*: Az utolsó nap. = Magyar nemzet, 2012. 274. p. 34-35.
Aradi vértanúk
337. *Tar Ferenc*: Asbóth Sándor az utókor emlékezetében. *In*: Zalai múzeum, 20. 2012. p. 91-98.
338. *Papp Ferenc*: A zrinyi-újvári emlékhely kialakítása és a Zrínyiek emlékének ápolása a régióban. *In*: Zrínyi-Újvár emlékezte. [Bp.,] Argumentum, 2012. p. 123-135.
339. Nemzeti Katonai Emlékpark, Pákozd (Kempp) = National Military Memorial Park, Pákozd. [Ford. Gáll Zsuzsanna.] Pákozd, Kempp, 2012. 31 p. ill.
340. *Bank Barbara; Gyarmati György*: Recsk. Kényszermunkatábor, 1950-1953. Bp., Állambiztonsági Szolgálatok Tört. Lvt., 2012. [24] p. ill.
Emlékhely
341. *Ungváry Krisztián; Tabajdi Gábor*: Budapest a diktatúrák árnyékában. Titkos helyszínek, szimbolikus terek és emlékhelyek a fővárosban. 2. jav. kiad. Bp., Jaffa, 2012. 197 p. ill.
342. *Buczkó József*: „A hősök vére szenteli hazává a földet.” A hajdúnánási Hősi Temető-, Hősi Emlékmű- és a Hősök Ligetének története. Hajdúnánás, Önkormányzat, 2012. 244 p. ill. (Nánási füzetek, 20.)
343. *Demeter Lajos*: A sepsiszentgyörgyi Hősök temetője. *In*: A Hadtörténeti Múzeum értesítője. 13. 2012. p. 43-67.
344. *Feith László*: A béke néma követői. Együtt haltak, együtt nyugszanak. = Magyar honvéd, 2012. 7. p. 47-49.
Budaörsi német katonai temető
345. *Maruzs Roland*: Méltó végtisztesség. Hadisír a patak partján. [Riporter:] Feith László. = Magyar honvéd, 2012. 7. p. 50-52.
Ukrajna
346. *Maruzs Roland*: Faborítású fém. Hosszas kutatás után kerültek elő a hősi halott Barankay József tüzér százados maradványai Ukrajnában. = Magyar nemzet, 2012. 198. p. 36.
347. *Tőrös István*: Hazatérés. Hazai föld fogadja be testét. = Magyar honvéd, 2012. 10. p. 50-51.
Barankay József
348. *Feith László*: Tradíció. Tüzérségi hatosfogat. = Magyar honvéd, 2012. 12. p. 48-49.
Barankay József újratemetése.
349. *Feith László*: Hadisírgondozás. = Magyar honvéd, 2012. 10. p. 31-34.
350. *Matuczka-Riba Edina*: Savoyai Jenő lovasszobra. Hadvezér, aki felszabadít és igába dönt? = Katonaújság, 2012. 6. p. 28-33.
351. *Fekete Ferenc*: Egy emlékmű „két élete.” = Katonaújság, 2012. 1. p. 30-35.
Görgei Artúr lovasszobra.
352. *Feith László*: Kőbe vésvé, bronzba öntve. 1-12. r. = Magyar honvéd, 2012. 1-12. p. 3.
1. r.: Az első vezérkari főnök (Vetter Antal síremléke) 2. r.: A felügyelő lovas szobra (Henneberg Károly) 3. r.: Két jó barát (Lengyel-magyar emlékmű, Győr) 4. r.: A legvitézesebb huszár (Simonyi József) 5. r.: Komárom hőse (Klapka György síremléke) 6. r.: Az utolsó nemesi felkelés (emlékmű, Győr) 7. r.: Egy eltűnt temető hírnöke (Alvinczy József) 8. r.: Vándorló honvédsírok 9. r.: Az árvaház-alapító tábornok (Mayer Ferenc) 10. r.: Aradi özvegyek 11. r.: Tábornokok nyughelye (Szurmay Sándor) 12. r.: Görgei megmentői (Balassa János, Lumniczer Sándor, Markusovszky Lajos)
353. Lobogás. A XV. kerületi új 1956-os emlékmű története. Fel. szerk. Nagy Borbála Réka. Bp., XV. Média Kft, 2012. 60 p. ill.
354. *Tóth György, M.; Tamás Tibor*: A tradíciók őrei. Buda várától az Akropoliszig. = Magyar honvéd, 2012. 3. p. 49-51.
Palotaőrök

355. Ószi hadjárat, 2006-2011. [Összeáll. Mihály János.] Székelyudvarhely, Udvarhelyszék Kult. Egyes., Hargita M. Hagyományőrzési Forrásközp., 2012. 207 p. ill.
356. *Udovecz György*: Varsótól Berlinig. Két nap, öt hadijáték. = *Regiment*, 2012. 3. p. 34-35.
357. *Homor György*: Klubtörténet. A pápai Honvéd Nyugdíjas Klub negyven éves története, 1972-2012. Pápa, Honvéd Bajtársi Klub, 2012. 103 p. [13] t. ill.
358. *Kovács István*: Gyászos özvegyeségre jutottam. = *Magyar nemzet*, 2012. 274. p. 34-35. Honvédségélyezési Alap Bizottság tevékenysége, 1867 után.

A haditechnika története

359. *Kovács Vilmos*: A Weiss Manfréd Lőszer-, Acél- és Fémművek Részvénytársaság fejlődése 1918-ig. = *Hadtörténelmi közlemények*, 2012. 3. p. 579-606.
360. *Kovács Vilmos*: A konzervgyártól a hadiiparig. A Weiss Manfréd Művek 1914-ig. = *Nagy Magyarország*, 2012. 2. p. 16-21.
361. *Kovács Vilmos*: Út a csúcsra. A WM az első világháború alatt. = *Nagy Magyarország*, 2012. 2. p. 22-25.
362. *Kovács Vilmos*: Rejtett üzemmódban. A WM a két háború között. = *Nagy Magyarország*, 2012. 2. p. 28-31.
363. *Kovács Vilmos*: Csepel szárnyain. = *Nagy Magyarország*, 2012. 2. p. 36-39.
364. *Gulyás László, Szávai Ferenc*: A győri program. = *Nagy Magyarország*, 2012. 2. p. 40-43.
365. *Kovács Vilmos*: A Magyar Királyi Honvédség által 1922-1945 között használt külföldi eredetű fegyverrendszerek. In: *A Hadtörténelmi Múzeum értesítője*. 13. 2012. p. 11-42.
366. *Kovács Vilmos*: A magyar hadiipar élén. Harcjárműgyártás a második világháború időszakában. = *Nagy Magyarország*, 2012. 2. p. 48-51.
367. *Kovács Vilmos*: Repülőgépgyártás a második világháború alatt. = *Nagy Magyarország*, 2012. 2. p. 44-47.
368. *Madaras József*: Magyar kézilőfegyver-gyártás. 1. r. = *Kaliber*, 176. 2012. dec.
369. *Vincze Dániel*: „Ilyen kőbevágott munka Magyarországon még nem készült.” A jobbágyi Tömegcikk (Andezit) Művek (1949-1960). = *Hadtörténelmi közlemények*, 2012. 3. p. 767-806.
370. *Germuska Pál*: A hazai hadiipar szervezeti keretei és irányítása, 1945-1980. = *Hadtörténelmi közlemények*, 2012. 3. p. 717-766.
371. *Germuska Pál*: Szocialista csoda? Magyar iparfejlesztési politika és gazdasági növekedés, 1950-1975. = *Századok*, 2012. 1. p. 48-78.
372. *Oakeshott Ewart R.*: *European Weapons and Armour. From the Renaissance to the Industrial Revolution*. Woodbridge, Suffolk, Boydell Pr., 2012. 288 p. ill.
373. *Dougherty, Martin J.*: *A világ legrosszabb fegyverei. Balul elsült hadi találmányok*. [Ford. Baló András Márton.] [Bp.,] Ventus Libro, 2012. 320 p. ill.
374. *Vígh István*: Jatagán & handszár az Oszmán Birodalomban. Eger, EVAT Zrt., 2012. A Történelmi Tárház kiállítása az Osmánia magángyűjtemény darabjaiból. Eger 2012. március 28 – 2013. január 3.
375. *Csikány Tamás; Eötvös Péter; Németh Balázs*: *A szabadságharc kézi lőfegyverei. A gyutacsos tűzfegyverek története*. [Bp.,] Kossuth, 2012. 122 p. ill. Ism.: Kranzieritz Károly. = *Hadtörténelmi közlemények*, 2013. 1. p. 272-274.
376. *Kékesi György*: *Gépkarabélyok és önműködő puskák története*. 1-8. r. = *Kaliber*, 2012. 5. p. 10-15, 6. p. 10-17., 7. p. 10-16., 8. p. 10-15., 9. p. 10-14., 10. p. 10-14., 11. p. 10-13., 12. p. 10-13.
377. *Pap Péter*: Adattár Gebauer Ferenc fegyverkonstruktor pályafutásához és az általa tervezett lőfegyverek kategorizálásához. = *Hadtörténelmi közlemények*, 2012. 3. p. 677-715.
378. *Pap Péter*: *A Gebauer-féle golyószóró*. 1-2. rész. = *Haditechnika*, 2012. 4. p. 66-68., 5. p. 67-70.

379. *Soós Péter*: Egy magyar fegyvertervező Svájcban – Király Pál tevékenysége a SIG-ben. In: A Hadtörténeti Múzeum értesítője. 13. 2012. p. 153-168.
380. *Pap Péter*: A szuperkönyű Györök-féle (1949 M) géppisztoly. 1-2. rész. = Haditechnika, 2012. 2. p. 67-71., 3. p. 63-65.
381. *Soós Péter*: Egy régi-új fegyver: Mannlicherek a magyar honvédség arzenáljában. 1-2. r. = Haditechnika, 2012. 5. p. 71-75., 6. p. 69-73.
382. *Gáspár Tibor*: A Magyar Honvédség lövészfegyverei. Adalékok a lövészfegyver-ellátás történetéhez 1945-től a 2000-es évek elejéig. 1-2. r. = Haditechnika, 2012. 2. p. 16-19., 3. p. 2-6.
383. *Kelemen Ferenc*: A 7,3 cm PrGs 41 propaganda aknavető. 1. r. = Haditechnika, 2012. 6. p. 56-58.
384. *Négyesi Lajos*: Két mozsárbomba Zrínyi-Újvár 1664. évi ostromából. In: Zrínyi-Újvár emlékezete. [Bp.,] Argumentum, 2012. p. 110-113.
385. *Móricz Péter*: Egy 17. századi mozsárágyúmodell a Batthyányak fegyvertárából. = Savaria, 35. 2012. p. 315-325.
386. *Sőregi Zoltán*: A 36M légvédelmi gépágyú. = Katonaújság, 2012. 3. p. 2-5.
387. *Hatala András*: Magvas páncélgránát a Magyar Királyi Honvédségben. = Haditechnika, 2012. 2. p. 11-15.
388. *Brook, Henry*: Harckocsik. Az illusztrációkat kész. Adrian Roots, Paul Davidson és Giovanni Paulli. [Ford. Havasi Máté.] Kisújszállás, Pannon-Literatúra, 2012. 79 p. ill. Eredeti cím: Tanks.
389. *Horváth Zoltán*: Variációk egy harckocsira. Hobart sokoldalú játéka. = Regiment, 2012. 2. p. 24-27.
A brit hadsereg páncélosai Normandiában.
390. *Archer, Lee; Auerbach, William*: Panzerwrecks. Ostfront. Monroe, Heathfield, Panzerwrecks, 2012. 96 p. ill. (Panzerwrecks, 14.)
391. *Kocsis Péter*: T-34 on the Battlefield. Keszthely, PeKo, 2012. [112] sztl. p. mind ill. (World War Two Photobook Series, 1.)
392. *Schmidt László*: A Wehrmacht első sorozatban gyártott harckocsija, a Panzerkampfwagen. = Haditechnika, 2012. 3. p. 66-70.
393. *Zsibrita László*: Az „orosz kolosszus” – a KV-2 nehéz harckocsi. = Haditechnika, 2012. 2. p. 53-59.
394. *Bálint Attila*: Tábornokok lánctalpakon. 1-2. r. = Haditechnika, 2012. 5. p. 2-6., 6. p. 2-6.
395. *Bíró Ádám; Sárhida Gyula*: A Magyar Királyi Honvédség hazai gyártású páncélos harcjárművei 1914-1945. Bp., Petit Real, 2012. 349 p. ill. (Petit military könyvek)
396. *Schmidt László*: Harckocsik kiegészítő páncélvédelve a második világháború időszakában. = Haditechnika, 2012. 5. p. 60-63.
397. *Farkas Tibor*: A Jeep MB/GPW története - 1940-1945. Legenda született. = Regiment, 2012. 4. p. 46-52.
398. *Kovács házy Miklós*: A Csepel Cs-300 katonai tehergépkocsi ismertetése. 1-2. r. = Haditechnika, 2012. 3. p. 16-20., 4. p. 11-15.
399. *Schmidt László*: Az Opel Blitz 3 t-s tehergépkocsi. = Haditechnika, 2012. 1. p. 54-58.
400. *Varga Imre*: Híradó gépkocsik a Magyar Királyi Honvédségben. = Katonaújság, 2012. 5. 44-49.
401. *Balás B. Dénes*: A Magyar Királyi Honvédség R/7 rádiójának története. 2-3. rész. = Haditechnika, 2012. 3. p. 53-57., 4. p. 50-53.
1. r. = u. o. 2011. 2.
402. *Grey, Christopher*: A britek háborús kódfejtő gépezete. Ford. Litván Dániel. = BBC History, 2012. 6. p. 24-26.
403. *Polgár Tamás*: Szélmalom-repülőgépek. 1-2. r. = Aranyas. 2012. 1. p. 50-53., 2. 60-63.
1. r.: A katonai autogirók elfeledett története. 2. r.: Felfegyverzett autogirók.

404. *Punka György*: Ez nem helicopter! Az autogiro története. 1-3. r. = Aero magazin, 2012. máj. p. 54-57., júl. p. 54-57., szept. p. 54-57.
2. r.: Az emelősárnyasok háborúba mennek. 3. r.: Az újjászületés.
405. *Juhász Béla*: Az Avro Manchester közepes bombázó története. 1-2. r. = Haditechnika, 2012. 4. p. 62-65., 5. p. 64-66.
406. *Barna Péter*: Messzerek Hispánia felett. Spanyolország felett felhőtlen az ég. 1-2. r. = Aranyas, 2012. 1. p. 64-67., 2. p. 54-59.
407. *Zsák Ferenc*: Irány Amerika! (Elfelejtett háborúk, 29.) = Aero magazin, 2012. okt. p. 60-63.
Német bombázórepülőgép-fejlesztések
408. *Punka György*: A Caproni Ca-135-ös a Magyar Királyi Honvéd Légierőben. 1-3. r. = Aero magazin, 2012. márc. p. 84-87., ápr. p. 54-57., jún. p. 54-58.
409. *Punka György*: A Re-2000-es „Héja” amerikai elődei. Fordított sorrendben. = Aero magazin, 2012. nov. p. 54-57.
410. *Kovács Béla*: Egy nevezetes géppár. Horthy István főhadnagy és Nemeslaki Zoltán őrmester Héja típusú gépei. = Haditechnika, 2012. 6. p. 59-63.
411. *Kovács Béla*: A V.420 (N.C.286) Héja pályafutása képekben ábrázolva. = Haditechnika, 2012. 4. p. 73-75.
412. *Kovács Béla*: A V.433 Héja pályafutása képekben ábrázolva. = Haditechnika, 2012. 1. p. 68-70.
413. *Zsák Ferenc*: Elfelejtett repülőgépeink. 38-48. r. = Aero magazin, 2012. 2. p. 58-59., márc. p. 88-89., ápr. p. 58-59., máj. p. 58-59., jun. p. 58-59., júl. p. 58-59., aug. p. 58-59., szept. p. 58-59., okt. p. 58-59., nov. p. 58-59., dec.-jan. p. 72-72.
Fokker D XVI-os, Az utasgépnek álcázott bombázó (Caproni Ca.97), Caproni 101 Bi, Caproni 101/3m, Dornier Do 23-as bombázó, He 1112-es vadász, Junkers F-13-as, Fieseler Fi 156 „Storch”, Heinkel He 45-ös, Junkers A 50 Junior, Zlin Z-381-es „Fecske”,
414. *Kelecsényi István*: Szegény Fulcrumok... A kelet-közép-európai légierőkől kivont MiG-29 front-vadászrepülőgépek története. = Haditechnika, 2012. 1. p. 12-15.
415. *Kenyeres Dénes*: L-29 Delfin típusú felderítő és kiképzőgépek alkalmazása a Magyar Néphadseregben. 8-9. r. = Haditechnika, 2012. 1. p. 36-39., 2. p. 41-44.
1-7. r. = u.o. 2010. 4-6., 2011. 1. 4-6. sz.
416. *Czirók Zoltán*: Az UFAG C.I felderítőgép. 1-2. r. = Haditechnika, 2012. 4. p.16-21., 5. p. 16-19.
417. *Gál Csaba*: Kísérleti atomhajtású repülőgépek. 1-2. r. = Haditechnika, 2012. 2. 30-34., 3. p. 30-34.
1. r. Szovjet fejlesztés, 2. r. USA fejlesztés.
418. *Scharek Ferenc*: Léghajóikötő Szentandrásón. = Haditechnika, 2012. 6. p. 46-50.
419. Budaörsi jubileum. Háromnegyed évszázaddal ezelőtt adták át a repülőteret. = Aero magazin, 2012. júl. p. 38-39.
Takáts László emlékei alapján.
420. Az ég a bátrakat szereti. Az MH Pápa Bázisrepülőtér és jogelődjei története = Sky likes the Brave. History of the HDF Pápa Air Base and its Legal Predecessors. [Szerk. Mészáros Károly.] [Ford. Apagyiné Gáspár Jolán.] Bp., Zrínyi K., 2012. 112 p. ill. (Csapathagyományok)
421. *Krámlai Mihály*: A MONARCH-osztályt pótolni kell! A „megerősített TEGETTHOFF-osztályú” csatahajók terve. = Hadtörténelmi közlemények, 2012. 3. p. 607-652.
422. *Horváth Zoltán*: A német H osztályú csatahajók tervei. 1-2. r. = Haditechnika, 2012. 5. p. 20-24., 6. p. 7-10.
423. *Tóth Ferenc*: Rohamcsónakok, árvízvédelmi csónakok hajtása seprűs motorral. 1. r. = Haditechnika, 2012. 6. p. 64-68.
424. *Vígh István*: A Szu-33 és a MiG-29K haditengerészeti harci repülőgépek. = Haditechnika, 2012. 1. p. 22-25.

425. *Sárhidai Gyula*: A hajófedélzeti Szu-33 és MiG-29K program 2005-2011 között. = Hadi-technika, 2012. 3. p. 35-38.
426. *Varga Gábor*: A Szentendrei-sziget római kori erődítetttségéről. Fortifications of the Szentendrei-sziget in the Roman Age. = Archeológiai értesítő. 137. 2012. p. 145-174.
427. *Heinrich-Tamáská Orsolya; Müller Róbert; Straub Péter*: A fenékpusztai római erőd évszázadai. Zalaegerszeg, Yeloprint, Zala M. Múz. Ig., 2012. 74 p. ill.
428. *Sófalvi András*: Árpád-kori toronyvárak a Rika-erdőben. = Várak, kastélyok, templomok, 2012. 6. p. 8-11.
429. *Szörényi Gábor András*: Huszita erődítések Északkelet-Magyarországon. In: A Hermann Ottó Múzeum évkönyve, 51. 2012. p. 113-126.
430. *Csorba Csaba*: Téglavárak a Kárpát-medencében. = Várak, kastélyok, templomok, 2012. 6. p. 29-31.
431. *Kovács Klára, P.*: Fortress-Building in 16. Century Transylvania. The Recruitment of Labour Force. In: Institutional Structures and Elites in Sălaj Region and in Transylvania in the 14th-18th Centuries. Bucuresti, Cluj-Napoca, Romanian Academy, Center for Transylvanian Studies, 2012. p. 163-179.
432. *Gaál Attila*: Jeni Palanka, a Sárvíz melletti török palánkvár. = Várak, kastélyok, templomok, 2012. 3. p. 7-9.
433. *Oross András*: Várepítkezések a 17-18. század fordulóján. = Várak, kastélyok, templomok, 2012. 6. p. 4-7.
434. *Szabó Tibor*: Erődítések a Via Carolina mentén, Olténiában. = Várak, kastélyok, templomok, 2012. 5. p. 22-24.
435. *Csabai Dolores*: Martello tornyok Írországbán. = Várak, kastélyok, templomok, 2012. 4. p. 38-41.
436. *Szabó Tibor*: Egy osztrák erődcsoport Bukovinában. Gura Humora. = Várak, kastélyok, templomok, 2012. 3. p. 10-13.
437. *Mihályi Balázs*: A „Csehszlovák Maginot-vonal.” = Nagy Magyarország, 2012. 1. p. 16-19.
438. *Suba János*: A Román királyság nyugati erődrendszere (történeti-földrajzi vázlat). = Középeurópai közlemények, 2012. 2. p. 5-14.
439. *Matthaeidesz Konrád*: A világháború agyközpontja: a Farkasodú. = Magyar hírnapló, 2012. 237. p. 12.

A katonai jog, a háborús bűnök története

440. *Szikinger István*: A magyar rendvédelmi jog alapjai. In: Militarizmus és demilitarizmus a XIX-XX. századi magyar állam rendvédelmében. Bp., Szemere B. M. Rendvédelem-tört. Tud. Társ., 2012. p. 133-140. (Rendvédelem-történeti füzetek, 26.)
441. *Szikinger István*: Rendvédelmi jog a dualizmus korszakában. In: Militarizmus és demilitarizmus a XIX-XX. századi magyar állam rendvédelmében. Bp., Szemere B. M. Rendvédelem-tört. Tud. Társ., 2012. p. 141-157. (Rendvédelem-történeti füzetek, 26.)
442. *Libor József; Vas Ferenc; Vermes Pál*: Hadfelszerelések szabadalmi a XIX. században Jász-Nagykun-Szolnok megyében. = Economica. Szolnoki Főiskola tudományos közlem., 2012. 2. ksz. p. 134-143.
443. *Szikora Katalin*: Az első magyar testnevelési (sport) törvény megszületésének körülményei. = Hadtörténelmi közlemények, 2012. 2. p. 531-541. 1921.
444. *Zubor Zalán Árpád*: A Nemeszisz-hadművelet 1920-1923 Az örmény népirtás felelőseinek háború utáni sorsa. = Első század, 2. 2012. p. 7-42.
445. *Végh Ferenc*: A szovjet katonai tisztogatások valódi okai. = Haditechnika, 2012. 2. p. 2-5. Suvorov, Viktor: Očišćenje. Začem Stalin obezglavil svoú armiju. Moskva, Izd. AST, 2002.

446. *Mikó Zsuzsanna*: A népbíróági jog és a budapesti népbíróság működése 1945-1950. In: A történettudomány szolgálatában. Tanulmányok a 70 éves Gecsényi Lajos tiszteletére. Bp., Győr, MOL, 2012. p. 765-777.
447. *Csurka Dóra*: Miért ítélték halálra Bárdossy Lászlót? = Magyar hírlap, 2012. 240. p. 12.
448. *Jeney Attila*: A vád, ami védőbeszéd lehetett volna... Hadbírószágon felmentve – népbíróságon elítélve. 1-2. r. = Haditudósító, 2012. 5. p. 44-49., 6. p. 34-37.
Asbóth Sándor, Zsoldos Andor
449. *Hautzinger Gyula; Galli István*: A tábornok, aki visszavárja a rangját. [Riporter: Sinkovics Ferenc.] = Magyar hírlap, 2012. 276. p. 8.
Jány Gusztáv
450. *Horváth Endre*: Mennyit ér a Hágai Egyezmény? Tömeggyilkosság Malmedy mellett. 11-12. r. = Haditudósító, 2012. 1. p. 35-39., 2. p. 34-38.
1-10. r. = u. o. 2009. 6., 2010. 3-6., 2011. 1-6.
451. *Horváth Endre*: Mit ránk kentek a századok. Angolszász és szovjet háborús bűntettek a XX. században. = Haditudósító, 2012. 4. p. 18-24.
452. *Horváth Endre*: Szövetséges háborús bűntettek Európában 1944/45. [1-2 r.] = Haditudósító, 2012. 5. p. 32-41., 6. p. 20-26.
1. r.: Benito Mussolini utolsó utazása. 2. r.: Fiat iustitia, pereat mundus! Legyen igazság, még ha belepusztul is a világ!
453. *Cseh Gergő Bendeguz*: Fegyverszüneti ellenőrzés Európában a második világháború végén. In: A Nagy Testvér szatócsholtja. Tanulmányok a magyar titkosszolgálatok 1945 utáni történetéből. Bp., ÁBTL, L'Harmattan, 2012. p. 21-48.
454. *Barna Illdikó; Pető Andrea*: A politikai igazságszolgáltatás a II. világháború utáni Budapesten. Bp., Gondolat, 2012. 140 p.
455. *Mészáros Zoltán*: Az 1944–45-ös események minősítései. 1-2. r. = Létünk, 2012. 1. p. 31-45., 2. p. 61-75.
Újvidéki események
456. *Babucs Zoltán*: Hideg napok köszöntöttek Újvidékre. Hetven éve követték el a délvidéki atrocitásokat. = Magyar hírlap, 2012. 17. p. 12.
457. *Pethő Tibor*: Bandaharc és megtorlás. Hetven esztendeje köszöntöttek a „hideg napok” a Délvidékre. = Magyar nemzet, 2012. 27. p. 36.
458. *Szakály Sándor; Bank Barbara*: A razzia és Tito bosszúja. [Riporter: Sinkovics Ferenc.] = Magyar hírlap. 2012. 7. p. 8.
459. *Molnár Judit*: Két város, két politika, egy végeredmény. Pécs és Szeged zsidótlanítása 1944-ben. In: A történettudomány szolgálatában. Tanulmányok a 70 éves Gecsényi Lajos tiszteletére. Bp., Győr, MOL, 2012. p. 465-484.
460. *Borhi László*: Secret Peace Overtures, the Holocaust, and Allied Strategy vis-à-vis Germany. Hungary in the Vortex of World War II. = Journal of Cold War studies. 2012. 2. p. 29-67.
461. *Sinkovics Ferenc*: Emberek, Krisztus hatalma alatt. = Magyar hírlap, 2012. 300. p. 12.
Református konferencia a zsidó embermentésről Magyarországon.
462. *Bonhardt Attila*: Aki megmentette a budapesti zsidóságot. [Riporter: Pihál Tamás.] = Magyar nemzet. 2012. 187. p. 5.
Koszorús Ferenc
463. *Szita Szabolcs*: The Power of Humanity. Raoul Wallenberg and His Aides in Budapest. [Transl. Bernard Adams.] Bp., Corvina, 2012. 227 p., [16] t. ill.
464. *Szita Szabolcs*: Raoul Wallenberg mentési akciói Szálasi politikája ellen. In: Háborúk, békék, terroristák. Székely Gábor 70 éves. Bp., ELTE Új- és Jelenkori Tört. Tansz. 2012. p. 561-575.

465. *Perlasca, Giorgio*: A „szélhámos.” Egy olasz embermentő és társai a vészkorszak idején. Giorgio Perlasca emlékiratai. Dokumentumok és írások = L'„impostore.” Un italiano salvatore di uomini e i suoi compagni ai tempi dell'olocausto le memorie di Giorgio Perlasca. Documenti e scritti. Szerk. Bangó Jenő és Biernaczky Szilárd. Bp., Mundus Novus Kv., 2012. 304 p. ill. (Mundus – új irodalom, 90.) (Olasz irodalom, kultúra és művészetek, 9.)
466. *Bascomb, Neal*: Vadászat Eichmannra. [Ford. Varga Benjámin.] Bp., Park, 2012. 446, 8. p. ill.
Eredeti cím: Hunting Eichmann.
467. *Fábri Ferenc*: Levelek 1944-ből. Bp., Syllabux, 2012. 209 p. ill.
Munkaszolgáltatás
468. *Stark Tamás*: A „málenkij robot” budapesti áldozatai, 1944-1945. Egy forráscsoport elemzésének tanulságai. = Történelmi szemle, 2012. 2. p. 279-314.
469. *Bank Barbara; Gyarmati György; Palasik Mária*: „Állami titok.” Internáló- és kényszer-munkatáborok Magyarországon, 1945-1953. [Közread. az] Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára. Bp., ÁBTL; L'Harmattan, 2012. 118 p. ill.
470. *Görbedi Miklós*: Így írtam a magyarországi kényszer-hadifogolytáborok történetét. Tiszalök, Kazincbarcika, Kecskemét-Korhánköz. [Tiszalök,] [Görbedi M.,] 2012. 62 p. ill.
471. *Marschal Adrienn*: Munkatáborok Magyarországon. Csolnok. Egy bányamunkatábor létrehozása és 1956-os megszűnése. In: A vidék forradalma – 1956. Bp., TIT Egyes., 2012. p. 122-131. (TITE könyvek, 1.)
472. *Horváth Miklós; Pahírya, Olekszandr*: Kényszerkirándulás a Szovjetunióba. Magyar deportáltak a KGB fogságában, 1956. [Ford.] Fedinec Csilla. Bp., Argumentum, 2012. 407 p., [32] t. ill.
473. *Óze Sándor, Óze Sándorné*: Sárréti Sasok. Nemzeti ellenállási mozgalom Kelet-Magyarországon, 1948-1953. Bp., Kárpátia, 2012. 383 p. ill.
Kihallgatási jegyzőkönyvek.
474. *Éhmann Gábor*: A huszárból lett pap – Tabódy István az '56-os események forgatagában. In: A vidék forradalma – 1956. Bp., TIT Egyes., 2012. p. 67-80. (TITE könyvek, 1.)
475. *Ötvös István*: Konceptióváltások. A Rajk-per katonai vonala. Máriabesnyő-Gödöllő, Attraktor, 2012. 247 p. (Studia militaria hungarica, 7.)
476. *Kahler Frigyes*: A kommunizmus hosszú árnyéka. Tanulmányok és előadások. Bp., Kairosz, 2012. 299 p.
477. *Evans, Martin*: Franciaország szégyene. Ford. Berényi Gábor. = BBC History, 2012. 4. p. 68-69.
A francia hadsereg kegyetlenkedése Algériában, az 50-es években.
478. *Németh István*: A náci műkincsrablás tábornoka. Mident vittek. = Élet és tudomány, 2012. 28. p. 880-882.
Mühlmann, Kajetán

Veszteségek, a hadifogság története

479. *Farkas Katalin*: Perczel Mór az emigrációban. = Hadtörténelmi közlemények, 2012. 1. p. 41-90.
480. *Csorba György*: Asbóth Sándor az Oszmán Birodalomban. In: Zalai múzeum, 20. 2012. p. 47-56.
481. *Várdy Béla*: Asbóth Sándor az amerikai emigrációban a magyar szabadságharc és az amerikai polgárháború között. In: Zalai múzeum, 20. 2012. p. 57-64.
482. *Solymosi József*: Asbóth Sándor amerikai emigrációja és kapcsolata Kossuthtal 1851 és 1860 között. In: Zalai múzeum, 20. 2012. p. 65-79.
483. *Balla Tibor*: Osztrák-magyar tábornokok orosz hadifogságban az első világháború idején. = Hadtörténelmi közlemények, 2012. 3. p. 847-862.

484. Aleksej fon Lampe – voennyj agent barona Vrangela v Vengrii. Sbornik dokumentov. Vstup st., sost i komment. Attila Kolontari. Moskva, AIRO-XXI, 2012. 533 p. (Seria AIRO – pervaa publikacia)
485. *Takács Gyula*: Krasznajarszk, 1919. augusztus 1-2. = Közép-Európai közlemények, 2012. 3-4. p. 165-176.
Fogolylázadás
486. *Mihályi Balázs*: Magyarok kálváriája a román haláltáborokban. = Nagy Magyarország, 2012. 4. p. 38-41.
487. *Szabó M. Attila*: Magyarok kálváriája a román haláltáborban. = Kapu, 2012. 6-7. p. 135-136.
488. *Petrák Katalin*: Emberi sorsok a 20. században. Magyar hadifoglyok és emigránsok a Szovjetunióban a két világháború között. Bp., Napvilág, Politikatört. Int., 2012. 301 p., [16] t. ill.
489. *Gerencsér Tibor*: Lengyel menekültek Kárpátalján 1939-ben. = Acta Academiae Beregsasiensis, 2012. 2. p. 107-124.
490. *Bognár Zalán*: Hadifogolytáborok és (hadi)fogolysors a Vörös Hadsereg által megszállt Magyarországon, 1944-1945. Bp., Kairosz, 2012. 510 p.
Ism.: Kiss András. = Hadtörténelmi közlemények, 2014. 1. p. 257-260.
491. *Mester Katalin, M.*: Eltaszítva a hazától. [Devecser.] [Szerző.] 2012. 272 p. ill.
Hadifogoly naplók, visszaemlékezések
492. *Turcsány Pál*: Szibériai kis napló. Pomáz, Kráter, 2012. 86 p.
493. *Kunfalvi András*: Így éltem három évig... Bp., [Tuba Gy.] 2012. 104 p.
494. *Austin, Paul Britten*: Napóleon elveszett légiói. Ford. Boross Anna. = BBC History, 2012. 8. 50-53.
Vilniusi tömegsír
495. *Hermann Róbert*: A fehéregyházi (segesvári) ütközet és Petőfi halála – a kutatás kérdőjelei. = Hadtörténelmi közlemények, 2012. 2. p. 437-462.
496. *Sárhidai Gyula*: A nyomasztó igazság a Szovjetunió II. világháborús emberveszteségeiről. = Haditechnika, 2012. 3. p. 24-25.
497. *Kiss Vilmos*: Emberveszteségek a második világháború alatt és után, amelyeket a Jugoszláv Népfelszabadító Hadsereg, partizánalakulatok és a kommunista hatalom szervei okoztak a horvát területeken. Esettanulmány: Bleiburg és a népi németek. = Múltunk, 2012. 4. p. 181-187.
498. *Feith László*: Virtuális temető. Kattintással kereshető múlt. [1-2. r.] = Magyar honvéd, 2012. 2. p. 56-59., 5. p. 48-50.
2. r.: Az utókor tisztelgése.
Veszteségi nyilvántartás
499. *Zetényi-Csukás Ferenc*: Az utolsó bevetés. Vitéz nagybányai Horthy István repülő főhadnagy hősi halála. Szeged, HK Hermanos K., 2012. 199 p. ill.
500. *Punka György*: Alig két hónap repülőélet. = Aero magazin, 2012. okt. p. 54-57.
Horthy István repülőbalesetének vizsgálata.
501. *Punka György*: Expedíció egy elfelejtett repülőtérré. 1. r. = Aero magazin, 2012. dec.-2013. jan. p. 68-71.
Ilovskoje – Horthy István repülő-balesetének kutatása.
502. *Magó Károly; Punka György*: Megkésett emlékezés. Velünk élő hadtörténelem. = Magyar honvéd, 2012. 9. p. 42-45.
Horthy István balesete színhelyének kutatása a Donnán.
503. *Szepesi József*: Egy vadászpilóta halála. Minden repülőkatasztrófának vannak titkai. = Aranysas, 2012. 8. p. 78-83.
Horthy István
504. *Farkas György*: Hadinapló. Horthy István repülő főhadnagy tragikus halála. [Közread.] Galambos Sándor. = Magyar honvéd, 2012. 8. p. 55-57.

505. *Stenge Csaba, B.*: In memoriam Michna György; In memoriam Péterdi Adolf János; Rejtő Ernő igaz története; v. nemes belényesi Heppes Miklós repülő alezredes. *In: Magyar Repüléstörténeti Évkönyv 2012.* p. 65-84.
506. *Bendefy István*: In memoriam Bendefy Tibor m. kir. repülőhadnagy (1920-1943). = *Haditudósító, 2012.* 3. p. 39-46.
507. *Vincze János Farkas*: Repülőgép-baleset Jászladányon. = *Katonaiújság, 2012.* 4. p. 7-9.
508. *Horváth Zoltán*: A rejtélyes katasztrófa. Sikorski tábornok utolsó repülése. = *Regiment, 2012.* 3. p. 20-25.
509. *Maruzs Roland*: Villogó lampasz. Hetven esztendeje két magyar parancsnok halt hősi halált a Don partján. = *Magyar nemzet, 2012.* 267. p. 36.
510. *Végh Ferenc*: „Baráti tűz” – „saját tűz” = *Haditechnika, 2012.* 6. p. 15-18.
Saját csapatokra nyitott véletlen tüzelés esetei.
511. *Tőrös István, ifj.*: Egy tragikus baleset. Ágyban, párnák közt halt meg a Tábornok. = *Regiment, 2012.* 1. p. 62-63.
Patton, George Smith
512. *Nóvé Béla*: A forradalom árvái. = *BBC History, 2012.* 1. p. 22-29.
Az 56-os forradalomban részt vett, külföldre menekült fiatalok sorsa.
513. *Schuminszky Nándor*: Az utolsó nagy lépés. Elhunyt Neil Armstrong. = *Aranysas, 2012.* 10. p. 57-61.
514. *Galambos Sándor*: Búvárrégészet. Roncskutató katonák az Adrián. = *Magyar honvéd, 2012.* 7. p. 53-55.
KAISER FRANZ JOSEF I. csatahajó
515. *Horváth Lajos*: Az osztrák-magyar U12 balesetének rejtélye. 1-2. rész. = *Haditechnika, 2012.* 3. p. 71-75., 4. p. 58-61.
516. *Tóth Ferenc*: Roncsok a Margit-híd környékén. 6. rész. = *Haditechnika, 2012.* 1. p. 50-53.
1-5. r. = u. o. 2010. 1-3, 6. 2011. 6.
517. *Tóth Ferenc*: A Ferenc József híd és környékének kevésbé ismert története. = *Haditechnika, 2012.* 3. p. 58-62.

Helytörténet, vártörténet

518. *Antal Zoltán*: A balassagyarmati csehkiverés története. [Balassagyarmat,] Polgárok Balassagyarmatért Alapítvány, 2012. 122. [18] p. ill.
519. *Ligeti Zsuzsa*: Baltikumi várak. = *Várak, kastélyok, templomok, 2012.* 1. p. 38-41.
520. *Karczag Ákos; Szabó Tibor*: Barcarozsnyó vára. = *Várak, kastélyok, templomok, 2012.* 1. p. 28.
521. *Schmidt Gábor*: Az 1956-os forradalom battonyai vonatkozásai. [Battonya,] [Önkormányzat,] [2012?] 121 p. ill.
522. *Jancsecz Lajos; Gígler Ildikó*: A Zrínyiek öröksége és Belezna. *In: Zrínyi-Újvár emlékezete.* [Bp.,] Argumentum, 2012. p. 136-140.
523. *Tomsics Emőke*: A budapesti Újépület: sokat tudunk róla, de eddig nem láthattuk. = *BBC History, 2012.* 10. p. 40-41.
524. *Hangodi László*: Csobánc várának rövid hadikrónikája. = *Várak, kastélyok, templomok, 2012.* 3. p. 22-24.
525. *Szlávicz Károly*: Csonoplya 1848/49-ben a fennmaradt adatok tükrében. = *Bácsország, 2012.* 1. p. 89-96.
526. *Szalay Balázs*: Csorna az 1956-os forradalom idején. Győr, Győr-Moson-Sopron M. Lvt., 2012. 160 p. ill. (Kisalföldi szemle, 4/2.)
527. *Karczag Ákos*: A Dunába süllyedt vár. Drankó. = *Várak, kastélyok, templomok, 2012.* 2. p. 22-24.

528. Végvár és társadalma a korszakváltás idején. Eger, Heves M. Múz. Szerv., Dobó I. Vármúz., 2012. 182 p. ill. (Studia Agriensia, 30.)
Egerben 2010. október 15-16-án rendezett konferencia előadásai.
529. *Bagi Zoltán*: Eger kuruc ostromai és kapitulációja, 1703-1705. In: Végvár és társadalma a korszakváltás idején. Eger, Heves M. Múz. Szerv., Dobó I. Vármúz., 2012. p. 53-72. (Studia Agriensia, 30.)
530. *Karczag Ákos; Szabó Tibor*: Erdély, Partium és a Bánság erődített helyei: várak, várkastélyok, városfalak, templomvárak, barlangvárak, sáncok és erődítmények a honfoglalástól a 19. század végéig. In: The Fortified Places of Transylvania, Partium and Banat. Befestigte Ortschaften in Siebenbürgen sowie, in den Regionen Partium und Banat. 2. bőv. kiad. Bp., Semmelweis, 2012. 887 p. ill.
531. *Sánta Ákos*: Egy erődváros a korszakváltás idején. Érsekújvár telkeinek összeírása és a város újratelepülése a török kiűzése után. In: Végvár és társadalma a korszakváltás idején. Eger, Heves M. Múz. Szerv., Dobó I. Vármúz., 2012. p. 165-180. (Studia Agriensia, 30.)
532. *Forró János*: A rendvédelmi szervezetek sajátos tevékenysége háborús helyzetben Fejér vármegyében 1944 őszétől 1945 tavaszáig. In: Militarizmus és demilitarizmus a XIX-XX. századi magyar állam rendvédelmében. Bp., Szemere B. M. Rendvédelem-tört. Tud. Társ., 2012. p. 35-43. (Rendvédelem-történeti füzetek, 26.)
533. *Molnár Tünde*: Elhurcolások. Gombos, 1944 november. Bp., Keskenyúton Délvidéki Tragédiánk 1944-45 Alapítv., 2012. 111 p. ill.
534. *König Frigyes*: Templomerődök Hvar szigetén. = Várak, kastélyok, templomok, 2012. 2. p. 32-34.
535. *Winkler Gusztáv*: Ingolstadt erődvárosa. = Várak, kastélyok, templomok, 2012. 6. p. 12-13.
536. *Suba Györgyné*: Vallomások a második világháborúról Jászapáti, Jászapátiak Baráti Egyes., 2012. 440 p. ill.
537. *Ferenczy Sándor József*: Kasza vára. = Várak, kastélyok, templomok, 2012. 5. p. 32-33.
538. *Csikány Tamás*: Komárom, a szűz vár, 1809. [Bp.,] Kossuth, 2012. 150 p. XVI t. ill.
539. *Gesztesi Enikő; Gesztesi Tamás*: Falusi kisegítő magánkórházak az első világháború alatt (Kölesd). = Honismeret, 2012. 2. p. 29-33.
540. *Dinyés László*: Virágh Gedeon nyughelyének felkutatása; Kelemen Móric hadbírószági tárgyalásának jegyzőkönyve. Kunszentmiklós, Virágh G. Emlékbiz., 2012. 20 p. ill. (Virágh Gedeon Emlékbizottság dokumentum füzetek sorozat, 1.)
Kunszentmiklós
541. *Dénes József*: Léka vára. = Várak, kastélyok, templomok, 2012. 1. p. 22-24.
542. *Halmágyi Pál*: Képek Makó idegen megszállásáról, 1919-1920. Makó, Makói Múzeumért Közhasznú Alapítvány, 2012. 77 p. ill. (A makói múzeum füzetek, 113.)
543. *Ferenczy Sándor József*: Makovica vára. = Várak, kastélyok, templomok, 2012. 3. p. 29-31.
544. *Szoleczky Emese*: „Máramaros büszke vára...” Huszt vára a Rákóczi-szabadságharc idején. = Várak, kastélyok, templomok, 2012. 4. p. 32-35.
545. *Somogyi Gréta*: Dósa Elek: Marosziek. = Hadtörténelmi közlemények, 2012. 1. p. 238-268. Emlékirat Marosvásárhely és környéke történetéről, 1848-1850.
546. *Rabár Ferenc*: A munkácsi vár 1848 őszén. = Várak, kastélyok, templomok, 2012. 6. p. 20-23.
547. *Szirácsik Éva*: Nógrád vármegye nemessége egy 1711. évi politikai összeírás alapján. In: Az újrakezdés esélye. Tanulmányok a Rákóczi-szabadságharc befejezésének 300. évfordulója alkalmából. Bp., HM HIM, 2012. p. 128-146. (A Hadtörténeti Intézet és Múzeum könyvtára)
548. *Jakó János*: Nyíregyháza I. világháborús katonai szükségkórháza, a barakk-kórház. In: A Nyíregyházi Jósza András Múzeum évkönyve. 54. 2012. p. 327-338
549. *Csorba Csaba*: Pannonhalma (Szentmárton). = Várak, kastélyok, templomok, 2012. 2. p. 25-27.

550. *Sisa József*: Várak a portugál végeken. = Várak, kastélyok, templomok, 2012. 6. p. 38-40.
551. *Frivaldszky János, id.*: Rajec és várai. = Várak, kastélyok, templomok, 2012. 5. p. 29-31.
552. *Fülöp László*: (Ipoly)Ság és vára 1550. = Forum, 2012. 1. p. 141-145.
553. *Kósa Pál*: Feketevár (Burg Schwarzenbach). = Várak, kastélyok, templomok, 2012. 3. p. 28.
554. *Szatanek József*: Brinje, Szokolác (Sólyomkő) vára. = Várak, kastélyok, templomok, 2012. 3. p. 25-27.
555. *Fülöp András*: Vár a szőlők felett. Somló vára. = Várak, kastélyok, templomok, 2012. 4. p. 4-7.
556. *Nováki Gyula*: Szarvaskő vára. = Várak, kastélyok, templomok, 2012. 6. p. 25-27.
557. *Gebei Sándor*: A Lengyel-Szepesség a Rákóczi-szabadságharc idején. In: Az újrakezdés esélye. Tanulmányok a Rákóczi-szabadságharc befejezésének 300. évfordulója alkalmából. Bp., HM HIM, 2012. p. 11-22. (A Hadtörténeti Intézet és Múzeum könyvtára)
558. *Simon Zoltán*: A tálylai vár. = Várak, kastélyok, templomok, 2012. 2. p. 16-17.
559. *Ferenczy Sándor József*: Tapolcsány vára. = Várak, kastélyok, templomok, 2012. 2. p. 35-37.
560. *Csorba Csaba*: Trencsén vára. = Várak, kastélyok, templomok, 2012. 5. p. 25-27.
561. *Szabó Tibor*: Váldhíd templomvára. = Várak, kastélyok, templomok, 2012. 5. p. 28.
562. *Galambos István*: Adalékok az 1956-os forradalom és szabadságharc várpalotai történéseihez. In: A vidék forradalma – 1956. Bp., TIT Egyes., 2012. p. 37-66. (TITE könyvek, 1.)
563. *Szabó Tibor*: Veszprém vára. = Várak, kastélyok, templomok, 2012. 4. p. 25-27.
564. *Csorba Csaba*: Zalaszentgrót. = Várak, kastélyok, templomok, 2012. 1. p. 25-27.
565. *Oláh Tamás*: Zemplén vármegye és térsége hadi krónikája 1710 elején. In: Az újrakezdés esélye. Tanulmányok a Rákóczi-szabadságharc befejezésének 300. évfordulója alkalmából. Bp., HM HIM, 2012. p. 33-68. (A Hadtörténeti Intézet és Múzeum könyvtára)
566. *Zrínyi-Újvár emlékezete*. Szerk. Hausner Gábor és Padányi József. [Bp.,] Argumentum, 2012. 201 p. [38] t. ill.
Ism.: Szabó János, B. = Hadtörténelmi közlemények, 2012. 4. p. 1164-1165.
567. *Domokos György*: Zrínyi-Újvár építése és pusztulása. In: Zrínyi-Újvár emlékezete. [Bp.,] Argumentum, 2012. p. 34-65.
568. *Kelenik József*: Az elárult erőd. Gondolatok Zrínyiről és Zrínyi-Újvár katonai szerepéről. In: Zrínyi-Újvár emlékezete. [Bp.,] Argumentum, 2012. p. 17-33.

Életrajzok, visszaemlékezések

569. *Katonadolog IV. Katonátörténetek Hajdú-Biharból és más területekről*. [Szerk. Barna Attila.] Debrecen, Debrecentrum, 2012. 109, [2] p. ill.
570. *Des Kaisers Knechte*. Hrsg. Christa Hämmerle. Wien [etc.], Böhlau, 2012. 204 p.
Ism.: Balla Tibor. = Hadtörténelmi közlemények, 2012. 4. p. 1176-1177.
Közkatonák visszaemlékezései – első világháború
571. *Élet az óvóhelyen. Vári ostromnaplók, 1944-45*. Szerk. Buzinkay Géza. [Graf. Pfannl Egon.] Bp., Várbarátok Köre, Litea Könyvesbolt és Teázó, 2012. 114 p. ill.
572. *Lavelle, Ryan*: Aki legyőzte a vikingeket. Ford. Györfly Iván. = BBC History, 2012. 10. p. 33-35.
Alfréd, Nagy
573. *Veszprémy László*: II. András: egy lovagkirály a magyar trónon. In: II. András és Székesfehérvár. [Tanulmánykötet a 2011. október 15-én „Magyar királyok és Székesfehérvár” címmel tartott 3. tudományos konferencia előadásaiból.] Székesfehérvár, Székesfehérvári Egyházmegyei Múz., 2012. p. 102-115. (Székesfehérvári Egyházmegyei Múzeum kiadványai, 7.)
574. *Pergler Zoltán*: Asbóth Sándor a magyar szabadságharcban, 1848-1849. In: Zalai múzeum, 20. 2012. p. 33-46.

575. *Vida István Kornél*: „Az Unió védelmében.” Asbóth Sándor az amerikai polgárháborúban. In: Zalai múzeum, 20. 2012. p. 81-90.
576. *Deschodt, Éric*: Attila, a hunok királya. [Ford. Bíró Péter.] [Bp.,] Gabo, 2012. 288 p., [8] t. ill.
Eredeti cím. Attila.
577. *Horváth Richárd; Neumann Tibor*: Ecsedi Bátori István, egy katonabáró életpályája, 1458-1493. Bp., MTA Bölcsészettud. Kutatóközp. Történettud. Int., 2012. 192 p. (Magyar történelmi emlékek. Értekezések)
578. *Tóth Hajnalka*: Adalékok Batthyány II. Ádám katonai pályafutásához. = Belvedere meridionale, 2012. 3. p. 33-50.
579. *Bíró Ákos*: Csak előre, rosseb! – Egy elfelejtett magyar hős arcképe. = Katonaujság, 2012. 6. p. 46-49.
Bauer Gyula (1862-1940)
580. *Rosonczy Ildikó*: Egy orosz ezredes, A. K. Baumgarten 1849-es naplója. (Forrásközlés) = Hadtörténelmi közlemények, 2012. 1. p. 191-236.
581. *Szakály Sándor*: Az én hőszám: Bertalan Árpád. = Múlt-kor, 2012. tavasz p. 146.
582. *Szabó Béla*: Bornemissza János az egi hős fia. = Élet és tudomány, 2012. 2. p. 42-44.
583. *Rozs András*: „Horthysta katonatiszt,” hortobágyi kitelepített, segédmunkás, majd főagronómus. Dr. Breuer Pál életútja. = Pécsi szemle, 2012. ősz, p. 93-97.
584. *Vida Csaba*: Az Osztrák-Magyar Monarchia katonája, a csehszlovák haderő tisztje, a Szlovák Köztársaság védelmi minisztere és a csehszlovák állam kishivatalnok. Gondolatok Ferdinand Čatlosról. = Valóság, 2012. 12. p. 37-49.
585. *Csorvási-Csuvár László*: Honvéd bajtársaim voltak. Solymár, Szerző, 2012. 120 p. ill.
586. *Darvas László*: Tiszti becsület – igaz hittel és tiszta szívvel! Nemes zetényi Czukás Kálmán alezredes úr hősi halála körülményeinek leírása. [Közléteszi:] Sőregi Zoltán, Zetényi Czukás Ferenc. = Katonaujság, 2012. 3. p. 50-53.
587. *Szőcs Tibor*: Nándorfehérvár hőse: Dugovics Titusz. = Korunk, 2012. 3. p. 13-20.
588. *Erdeős László*: Egy emberöltő a zászló alatt háborúban és békében. Máriabesnyő-Gödöllő, Attraktor, 2012. 319 p. ill. (Studia militaria Hungarica, 9.)
589. *Horváth Zoltán*: Az egyszemélyes légierő. Rudolf von Eschwege, a Balkán Richthofenje. = Aranyas, 2012. 11. p. 44-49.
590. *Siposné Kecskeméthy Klára*: A hősök közöttünk élnek – vitéz Fazakas Sándor m. kir. főhadnagy életútja. = Katonaujság, 2012. 5. p. 38-43.
591. *Babucs Zoltán*: A Földváry testvérek története. Két jó és egy fekete bárány – három vérbeli székely honvéd kalandjai és hőstettei az 1848-1849-es szabadságharcban és utána. = Magyar hírlap, 2012. 151. p. 12.
Földváry Károly, ~ Sándor, ~ Lajos
592. *Faggyas Sándor*: Nagy Frigyes Rubiconja. = Magyar hírlap, 2012. jan. 27.
593. *Szebeni Géza, M.*: Charles De Gaulle: egy konzervatív forradalmár. [Szekszárd,] Magyar Szemle Társ., 2012. 378 p.
594. *Burman, Mark*: Szavak háborúja. Ford. Berényi Gábor. = BBC History, 2012. 2. p. 72-75.
Groszman, Vasziliy haditudósító
595. *Sheffield, Gary*: Egy békebeli békétlen. Ford. Tábori Zoltán. = BBC History, 2012. 4. p. 51-55.
Haig Douglas, brit katona és politikus
596. Orvos és hazafi. Hamary Dániel halálának 120. évfordulójára. [Sajtó alá rend. Márkusné Sinkó Ildikó.] Tata, MZSVK, 2012. 40 p. ill. (Tatai patrióta, 4.)
A Tatán, 2012. márc. 23-án tartott emlékülés szerkesztett anyaga.
597. *Harsányi István*: Galambok a tüzelőállásban. Gödöllő, Új Levédia, 2012. 155 p. ill.
Visszaemlékezés, Don-kanyar

598. *Stenge Csaba, B.*: Egy igazi repülő sportember – Hennyey Imre. = *Katonaujság*, 2012. 4. p. 42-46.
599. *Gyönki Viktória*: Hernádi Ferenc katonatörténetei. 1. r. = *Katonaujság*, 2012. 5. p. 24-26.
600. *Rees Laurence*: Hitler sötét karizmája. Ford. Szabados Tamás. = *BBC History*, 2012. 11. p. 22-28.
Forrás: *The Dark Charisma of Adolf Hitler*. Ebury Pr., 2012.
601. *Litván Dániel*: Kultikus népvész. = *BBC History*, 2012. 11. p. 29-33.
Hitler, Adolf
602. *Bencsik Gábor*: Horthy Miklós. A kormányzó és kora. 7. jav. kiad. Bp., M. Mercurius, 2012. 285 [2] p.
603. *Szakály Sándor*: Horthyról – másként. = *Magyar nemzet*, 2012. 140. p. 6.
604. *Olasz Lajos*: Horthy István. Egy torzón maradt életút. = *Rubicon*, 2012. 8. p. 5-17.
605. *Horváth Ferenc*: Keleten a helyzet változóban, avagy Egy osztrák-magyar katona emlékei. [Gond. és közread.] Mitrucz-Süvegi János. [Németből ford. Tácsi Erika.] Zsombolya, Mitrucz-Süvegi J., 2012. 99 p.
606. *Hajdú Ferenc*: A rádiólokátoros katonák közül az első. Dr. Jáky József htkk. vezérőrnagy. 1-2. r. = *Haditechnika*, 2012. 2. p. 49-52., 3. p. 49-51.
607. *Kállay Miklós*: Magyarország miniszterelnöke voltam, 1942-1944. 1-2. köt. [A nem szerzői jegyzeteket Antal László és Borhi László, az utószót Borhi László írta.] Bp., Európa, 2012. 2 db (325, 409 p.) ill. (Emlékezések)
608. *Sévillia, Jean*: Az utolsó császár és király. Habsburg Károly sikertelen államcsínye. [Ford. Bíró Péter.] [Bp.,] Gabo, [2012.] 353 p., [8] t. ill. (Királyi házak)
609. *Bazala Csaba*: Kásás Andor magyar királyi vezérkari alezredes élete. Katonaként, emberként, egyedül, végig a XX. századon. = *Katonaujság*, 2012. 3. p. 25-29.
610. *Kemendy Géza*: Harctéri emlékeim, 1942-1943. A magyar királyi 17. honvéd gyalogezred II. zászlóaljja a Donnán. Sajtó alá rend. a jegyzeteket és az utószót írta: Molnár András, Szabó Péter. Zalaegerszeg, Zala M. Lvt., 2012. 319 p., [28] t. ill. (Zalai gyűjtemény, 71.)
611. *Molnár András*: „Géza, azt hiszem, beleléptünk a történelembe!” Kemendy Géza sármel-leki tanító levele és visszaemlékezése az 1940. évi erdélyi bevonulásról. (Forrásközlés) = *Hadtörténelmi közlemények*, 2012. 3. p. 863-884.
612. *Kiss Balázs*: „Somogyi bakák nótája.” Nyomozás egy 44-es katona sorsa után. = *Hadtörténelmi közlemények*, 2012. 1. p. 279-284.
Kerti István
613. *Fábián Borbála*: „Történelmi feljegyzések.” Knézy Lehel, dr.: Baja a forradalom és a szerb megszállás alatt. (1918-1921) = *Belvedere meridionale*, 2012. 2. p. 91-92.
614. *Kováts László Dezső*: Amerikai história. Kováts Mihály, mint János vitéz? [Riporter:] Feith László. = *Magyar honvéd*, 2012. 5. p. 44-45.
615. *Láng Róbert*: Nagyapám emlékére. = *Katonaujság*, 2012. 2. p. 18-22.
Láng Gáspár honvéd
616. *Gáll Gábor*: Honvédtől hadnagyig. Vitéz Láng Géza tartalékos hadnagy katonai szolgálata 1939 és 1945 között. = *Katonaujság*, 2012. 1. p. 24-29.
617. *Hegedűs Elemér*: A király katonája. Báró Lehár Antal tábornok életútja. = *Soproni szemle*, 2012. 3. p. 260-275.
618. *Liffa Aurél*: Pécsről Isonzóig. Napló, 1914. szeptember 1 – 1916. május 22. Bp., Püski, 2012. 198 p. ill.
619. *Stenge Csaba, B.*: 70 éve történt. Az első magyar Messerschmitt pilóta. = *Katonaujság*, 2012. 5. p. 28-35.
Lukács Ottó (1921-1939)
620. *Siposné Kecskeméthy Klára*: Vitéz Majláth György m. kir. kerékpáros hadnagy élete. = *Sereg szemle*, 2012. 3. p. 220-230.

621. *Stenge Csaba, B.*: Majoros Kornél repülő főhadnagy emlékezete. = Katonaújság, 2012. 6. p. 2-11.
622. *Merényi-Metzger Gábor*: A három Mednyánszky fivér életének legfontosabb dokumentumai. (Forrásközlés) = Hadtörténelmi közlemények, 2012. 2. p. 547-551.
Mednyánszky László, ~Ede, ~Cézár
623. *Zetényi-Csukás Ferenc*: Az „utolsó Puma” – vitéz Michna György magyar királyi repülő hadnagy 90. születésnapjára. = Katonaújság, 2012. 1. p. 2-9.
624. *Zetényi-Csukás Ferenc*: Huszárok, utánam! – Vitéz Mikecz Kálmán huszár ezredes emlékezete. = Katonaújság, 2012. 1. p. 46-52.
625. *Nemes József*: Küldetésben Horthy futáraként. Haranglábi ~ ~ festőművész emlékiratai. Bp., Hungarovox, 2012. 139 p., [32] t. ill.
626. *Nez, Chester; Avila, Judith Shiess*: Kódbeszélők. Az első és egyetlen emlékirat a második világháborús navaho kódbeszélők egyikétől. [Ford. Molnár György.] [Bp.,] Gabo, 2012. 307 p. ill.
627. *Kónya Péter*: Ottlyk György pályája a szatmári béke után. In: Az újrakezdés esélye. Tanulmányok a Rákóczi-szabadságharc befejezésének 300. évfordulója alkalmából. Bp., HM HIM, 2012. p. 165-178. (A Hadtörténelmi Intézet és Múzeum könyvtára)
628. *Padoni János*: Egy hadapród naplója az első világháborúból. [Szerk. Tatai László, Kutas Ferenc.] Szarvas, Szarvasi Krónika Alapítvány, 2012. 107 p. ill. (A Szarvasi Krónika kis-könyvtára, 17.)
629. *Eörsi László*: Pongrátz Gergely (1932-2005) = BBC History, 2012. 4. p. 98.
630. *Scharek Ferenc*: Poppe Kornél alezredes (1884-1941). Az első magyar léghajós tiszt. = Haditechnika, 2012. 5. p. 52-55.
631. *Kovács Eleonóra*: „Én ezen az földön, idegen jövevén, s fegyver viselő lévén.” Egy kuruc brigadéros életrajzi vázlata: hotykai Róth János György. In: Az újrakezdés esélye. Tanulmányok a Rákóczi-szabadságharc befejezésének 300. évfordulója alkalmából. Bp., HM HIM, 2012. p. 79-100. (A Hadtörténelmi Intézet és Múzeum könyvtára)
632. *Sebő Ödön*: A halálra ítélt zászlóalj. Gyimesi-szoros, 1944. 5. bőv. kiad. Budakeszi, Budakeszi Kultúra Alapítvány, 2012. 352 p. ill.
633. *Virágh Ajtony*: Az utolsó rendőrfőkapitány, dr. Sédey (Schréder) Gyula rendőr vezérőrnagy. = Katonaújság, 2012. 4. p. 18-20.
634. *Prantner Zoltán*: Otto Skorzeny. Európa legveszélyesebb embere. Kisújszállás, Szalay Kv., 2012. 31 p. ill. (Családi füzetek) (Háborús krónikák, 3.)
635. *Sikora László*: Otto Skorzeny SS-Standartenführer der Reserve (1908-1975). = Haditudósító, 2012. 4. p. 29-31.
636. *Demény-Dittel Lajos*: Néhány mondat Sir John Smith admirálisról, lovaskapitányról, felfedezőről, 1579-1631. Hatvan, [Magánkiad.], 2012. 6 fol.
637. *Soós Ferenc*: 1956, 1957, 1958. Miskolc, Z-Press, Magánkiadás (Soós Ferenc), 2012. 165 p. ill.
638. *Szabó Béla*: Stahel-Számvald Gyula, a legnépszerűbb külföldi tiszt. = Élet és tudomány, 2012. 11. p. 326-328.
639. *Sujánszky Jenő*: Küzdelem a kommunizmus ellen, 1949-1990. Bp., 1945-56 közötti M. Pol. Elítéletek Köz., 2012. 239 p. ill.
640. *Mészáros Bálint*: Sosem hallott háborús életút. = Katonaújság, 2012. 5. p. 8-13.
Süttő István katonai pályafutása
641. *Lengyel Beatrix, Cs.*: Komáromi várvédő kapitányból edinburghi fotográfus. Szabó Iván rendhagyó életútja. = BBC History, 2012. 11. p. 38-40.
642. *Benkéné Jenőffy Zsuzsanna*: A vezeklő Bukarest. Szádeczky-Kardoss Lajos visszaemlékezése. = Nagy Magyarország, 2012. 4. p. 32-33.
643. *Ungváry Krisztián*: Szálasi Ferenc, a frontkatona. = Rubicon, 2012. 12. p. 50-53.
644. *Bazala Csaba*: Vitéz Szarka János története. = Katonaújság, 2012. 5. p. 50-53.

645. *Hermann Róbert*: Szemere Bertalan. = Magyar tudomány, 2012. 10. p. 1224-1237.
646. *Szepesvári Béla*: A hazáért mindhalálig! Háborús napló. 1-5. r. = Haditudósító, 2012. 2. p. 39-46., 3. p. 13-16., 4. p. 13-17., 5. p. 13-16., 6. p. 13-19.
647. *Dombrády Lóránd*: Szombathelyi Ferenc vezérezredes. Bp., Hadtört. Int. és Múz., 2012. 239 p. (A Hadtörténeti Intézet és Múzeum könyvtára)
648. *Horváth István*: „Cselekedtem, tehát hibáztam vagy hibázhattam.” Adalékok Szombathelyi Ferenc Illyés Gyulának írt leveléhez. = Magyar szemle, 2012. 5-6. p. 61-73.
649. *Stenge Csaba, B.*: Vitéz Szóó Lajos és a német Vaskereszt lovagkeresztje. = Katonaújság, 2012. 1. p. 12-16.
650. *Takács Ferenc*: Takács Károly katonai és sportpályafutása. = Hadtörténelmi közlemények, 2012. 2. p. 385-394.
651. *Tevan Rezső* katonatiszt első világháborús naplója. [Szerk. Balogh István.] Bp., Tevan Alapítvány, 2012. 113 p. ill.
652. *Remeczki Imre*: Hazafi vagy áruló. Késmárki Thököly Imre politikai szerepvállalása. = Nagy Magyarország, 2012. 1. p. 74-79.
653. *Moys Péter*: Timár Gyula repülő vezérőrnagy katonai életútja. = Katonaújság, 2012. 5. p. 14-19.
654. *Jankó Annamária*: Tóth Ágoston, a térképező. = Hadtörténelmi közlemények, 2012. 4. p. 911-928.
655. *Süli Attila*: Tóth Ágoston ezredes tevékenysége Erdélyben. = Hadtörténelmi közlemények, 2012. 4. p. 929-958.
656. *Tóth Ferenc*: Emigrációból emigrációba. Egy magyar származású francia család története a XVIII. században. In: Az újrakezdés esélye. Tanulmányok a Rákóczi-szabadságharc befejezésének 300. évfordulója alkalmából. Bp., HM HIM, 2012. p. 259-272. (A Hadtörténeti Intézet és Múzeum könyvtára)
Tóth András és családja
657. *Tóth Ferenc*: Egy várépítő magyar emigráns Törökországban: François de Tott. In: Végvár és társadalma a korszakváltás idején. Eger, Heves M. Múz. Szerv., Dobó I. Vármúz., 2012. p. 127-152. (Studia Agriensia, 30.)
658. *Demény-Dittel Lajos*: Szendrői Török Sándor gróf, császári ezredes és Eger, 1849. március 2 – március 13. Hatvan, [Magánkiad.], 2012. 6 fol.
659. *Litván Dániel*: A halálba hajszolt zseni. Alan Turing bombája. = BBC History, 2012. 7. p. 27-33.
660. *Kiss Kálmán*: „Győzni vagy meghalni!” (Udvari Imre kéthelyi tizedes levelei a frontról 1915–1917) = Somogyi honismeret, 2012. 1-2. p. 78–81.
661. *Tulipán Éva*: Egy életben maradt Köztársaság téri „hősi halott.” = Hadtörténelmi közlemények, 2012. 1. p. 285-289.
Verner István
662. *Punka György*: Egy magyar pilóta a hőskorból. = Aero magazin, 2012. 2. p. 54- 57.
Vidra János
663. *Dinyés László*: Virágh Gedeon nádor-huszártiszt élete. 2. bőv. kiad. Kunszentmiklós, Virágh G. Emlékbiz., 2012. 56 p. ill. (Virágh Gedeon Emlékbizottság dokumentum füzetek, 2.)
664. *Marton, Kati*: Wallenberg. Stockholm 1912 – Moszkva? 1947? [Ford. Soproni András.] Bp., Corvina, 2012. 295 p.
665. *Wasdin Howard E.; Templin, Stephen*: A 6. számú Seal-csoport. Egy elit haditengerészeti Seal-mesterlövész emlékirata. [Ford. Molnár György.] [Bp.,] Gabo, 2012. 335 p. [16] t. ill.
666. Életre ítélve. Wittner Mária igazsága. Beszélgetőtárs Koltay Gábor. [Bp.,] Szabad Tér, 2012. 297 p. ill.
667. *Czirók Zoltán*: Wollemann István fregatthadnagy. = Haditechnika, 2012. 1. p. 59-63.
OMM – haditengerészeti repülő

668. *Kalmár Annamária*: Az ulánus és a megvadult fekete ló. [Riporter: Sinkovics Ferenc.] = Magyar hírlap. 2012. 165. p. 8.
Woroniecki család
669. „Hír a dicső tettek ragyogása.” Tanulmányok a Zrínyi család és Szigetvár kora újkori történetéből. [Szerk. Varga Szabolcs.] Szigetvár, Szigetvári Kultúr- és Zöld Zóna Egyes., Szigetvári Várbaráti Kör, [2012.] 228 p. ill.

III. EGYETEMES ÉS MAGYAR HADTÖRTÉNELEM

670. Illustrated Military History of Hungary. [Ed. by Róbert Hermann.] [Transl. by Alan Campbell.] [Bp.,] Zrínyi K., 2012. 272 p. ill.
671. *Négyesi József*: Bosznia-Hercegovina az Oszmán Birodalom időszakában. = Felderítő szemle, 2012. 3-4. p. 164-180.
672. Latin-Amerika. A függetlenség útjai. Bicentenario, 1810-2010. Szerk. Anderle Ádám. 2. bőv. kiad. Szeged, [SZTE,] 2012. 177 p.
Szegeden, 2010 novemberében rendezett tudományos konferencia szerkesztett anyaga.
673. Sorsfordító ütközetek. A világtörténelem legnagyobb ütközetei. Szerk. Christer Jorgensen. Ford. Béresi Ákos. Pécs, Alexandra, 2012. 256 p. ill.
Eredeti cím: Great Battles.
674. *Varga E. László*: Magyarok a lengyel légiókban, 1914-1918. = Hadtörténelmi közlemények, 2012. 3. p. 807-846.
675. *Varga Csaba Béla*: Lengyelek a keleti fronton. Kényszerszövetség. = Regiment, 2012. 3. p. 30-33.
676. *Varga Csaba Béla*: A száműzöttek háborúja. Lengyelek a nyugati fronton. = Regiment, 2012. 3. p. 26-29.
677. *Nóvé Béla*: Népfölkelők idegen zászlók alatt. = BBC History, 2012. 2. p. 24-27.
56-os magyar fiatalok az amerikai hadseregben és az Idegenlégióban
678. *Nóvé Béla*: Patria nostra. A Légió, ahol a pesti srácok hazára találtak. = BBC History, 2012. 3. p. 74-81.
Idegenlégiós emlékek

A kezdetektől a XV. század végéig

679. *Szántó Zsuzsanna*: Zsidók a Ptolemaiosok hadseregében. = BAR, 2012. 2. p. 141-152.
Kr. u. 1. sz
680. *Gönczi Gergő*: Gallienus császár kísérletei a III. századi Róma katonai, közigazgatási és pénzügyi válságának orvoslására (253-268) = Belvedere meridionale, 2012. 2. p. 57-67.
681. *Olajos Teréz*: Bizánci mozaikok. Avarok, szlávok, bolgárok, magyarok. Szeged, Szegedi Tudományegyetem, 2012. 306 p.
682. *Regan, Geoffrey*: Az első keresztes? [Ford.] Litván Dániel. = BBC History, 2012. 11. p. 58-63.
Hérakleiosz bizánci császár – VII. sz.
683. *Mátyás Flórián*: Egy honfoglalás előtti magyar hadjáratról Németországban és I. Endre, Kálmán királyaink halála évéről. [Onga,] Nemzeti Örökség K., [2012.] 29 p. Reprint. Eredeti kiadás: Bp., MTA, 1898.
684. *Torma Béla*: Megjegyzések a 907. és 910. évi magyar kalandozások időrendjéhez. = Hadtörténelmi közlemények, 2012. 2. p. 463-482.

685. *Veszprémy László*: The Military History of Hungary from the First Contacts with Europe to Mohács, 862-1526. In: *Illustrated Military History of Hungary*. [Bp.,] Zrínyi K., 2012. p. 9-61.
686. *Bachrach David Steward*: Warfare in Tenth-Century Germany. Woodbridge, Suffolk, Rochester, New York, Boydell Pr., 2012. 310 p. ill. (Warfare in History)
687. *Ferdinandi, Sergio*: „...in Hungariam pervenerit” 1096, le armate crociate attraverso il regno di Ungheria. = *Acta antiqua*, 52. 2012. 1. p. 9-26.
Az első kereszties hadjárat átvonul Magyarországon.
688. *Hahner Péter*: A lovagok világa. = *Rubicon*, 2012. 7. p. 4-25.
689. *Terplán Zoltán*: A kereszties hadjáratok és az Árpád-kori Magyar Királyság. Bp., Hun-idea, 2012. 162 p. ill.
690. *Asbridge, Thomas*: A keresztiesek végső pusztulása. [Ford.] Litván Dániel. = *BBC History*, 2012. 2. p. 84-89.
691. *Bárány Attila*: II. András balkáni külpolitikája. In: II. András és Székesfehérvár. [Tanulmánykötet a 2011. október 15-én „Magyar királyok és Székesfehérvár” címmel tartott 3. tudományos konferencia előadásaiból.] Székesfehérvár, Székesfehérvári Egyházmegyei Múzeum, 2012. p. 129-173. (Székesfehérvári Egyházmegyei Múzeum kiadványai, 7.)
692. *Pósán László*: A kereszties eszme II. András korában. In: II. András és Székesfehérvár. [Tanulmánykötet a 2011. október 15-én „Magyar királyok és Székesfehérvár” címmel tartott 3. tudományos konferencia előadásaiból.] Székesfehérvár, Székesfehérvári Egyházmegyei Múzeum, 2012. p. 81-101. (Székesfehérvári Egyházmegyei Múzeum kiadványai, 7.)
693. *Katona Tamás*: A pusztítás emlékezete. = *BBC History*, 2012. 5. p. 34-39.
Tatarjárás
694. *Man, John*: Dzsingisz. Isten büntetése. Ford. Gyórfy Iván. = *BBC History*, 2012. 5. p. 30-33.
695. *Földi Pál*: Liliom és kard. A magyar Anjouk háborúi. [Nagykovácsi,] Püedlo, [2012.] 214 p. (Régi dicsőségünk)
696. *Zsoldos Attila*: Király, oligarchák, tartományok. A rozgonyi csata, 1312. június 15. = *Historia*, 2012. 4. p. 3-6.
697. *Szende László*: Egy hosszú küzdelem jelentős lépése: 700 éve történt a rozgonyi csata. = *Honismeret*, 2012. 3. p. 4-7.
698. *Nagy, Wilgerd*: Die Schlacht von Posada 1330. Gedanken über Ablauf und Ort der Schlacht. = *Pallasch*, 44. 2012. p. 41-52.
699. *Kiss Andrea*: Időjárás, környezeti problémák és az 1340-es évek elejének tatár hadjáratái. = *Hadtörténelmi közlemények*, 2012. 2. p. 483-509.
700. *Szabó Béla*: „Legyőztem az ottomán szultánt, akit ti nem tudtatok legyőzni Nikápolynál” – az ankarai csata emlékezete. = *Sereg szemle*, 2012. 3. p. 167-182.
1402. Timur Lenk
701. *Kranzieritz Károly*: A Lašva környéki csata 1415-ben. = *Hadtörténelmi közlemények*, 2012. 4. p. 959-985.
702. *Jefferson John*: The Holy Wars of King Wladislas and Sultan Murad. The Ottoman-Christian Conflict from 1438-1444. Leiden, Boston, Brill, 2012. XIII. 514 p. (History Warfare, 76.)
Ism.: Veszprémy László. = *Hadtörténelmi közlemények*, 2013. 2. p. 647-649.
703. *Housley, Norman*: Crusading and the Ottoman Threat, 1453-1505. Oxford, Oxford Univ. Pr., 2012. XII, 242 p.
Ism.: Veszprémy László. = *Hadtörténelmi közlemények*, 2013. 2. p. 650-652.
704. *Fedeles Tamás*: A király és a lázadó herceg. Az Újlaki Lőrinc és szövetségesei elleni királyi hadjárat, 1494-1495. Szeged, Szegedi Középkorász Műhely, 2012. 256 p. ill. (Szegedi középkortörténeti könyvtár, 27.)

XVI–XVII. század

705. *Kelenik József*: Hungary, Defender of Christianity. *In*: Illustrated Military History of Hungary. [Bp.,] Zrínyi K., 2012. p. 63-83.
706. Mozaikok a Magyar Királyság 16-17. századi történelméből. Szerk. Bagi Zoltán Péter, Horváth Adrienn. Bp., Historiaantik Kház, 2012. 248 p.
Ism.: Rittling László. = Hadtörténelmi közlemények, 2013. 1. p. 259-261.
707. *Várkonyi Ágnes, R.*: Kontinuitás és diszkontinuitás: változatok Közép-Európára. *In*: Végvár és társadalma a korszakváltás idején. Eger, Heves M. Múz. Szerv., Dobó I. Vármúz., 2012. p. 5-20. (Studia Agriensia, 30.)
708. *Szabó János, B.*: Az Erdélyi Fejedelemség és az Oszmán Birodalom katonai együttműködése (1571-1688). Kísérlet az erdélyi-török kapcsolatok egy kevésbé ismert területének feltérképezésére. = Hadtörténelmi közlemények, 2012. 4. p. 1015-1050.
709. *Păun, Radu G.*: Belső ellenségek. Hatalmi kapcsolathálók és oszmánellenes katonai lázadások a 16-17. századi Havasalföldön és Moldvában. = Korall, 48. 2012. p. 62-89.
710. *Tóth Norbert, C.*: Szapolyai János erdélyi vajda 1522. évi havasalföldi hadjáratai. Havasalföld korlátozott függetlenségének biztosítása. = Hadtörténelmi közlemények, 2012. 4. p. 987-1014.
711. *Pálffy Géza*: Örök vesztesek avagy örök nyertesek? Felkelések a kora újkori Magyarországon és Erdélyben. *In*: A történettudomány szolgálatában. Tanulmányok a 70 éves Gecsényi Lajos tiszteletére. Bp., Győr, MOL, 2012. p. 283-299.
712. *Bagi Zoltán Péter*: Esztergom 1543. évi ostroma. = Várak, kastélyok, templomok, 2012. 3. p. 18-21.
713. *Czigány István*: The Military History of Hungary, 1606-1790. *In*: Illustrated Military History of Hungary. [Bp.,] Zrínyi K., 2012. p. 85-119. p.
714. *Kármán Gábor*: II. Rákóczi György 1657. évi lengyelországi hadjáratának diplomáciai háttere. = Századok, 2012. 5. p. 1049-1084.
715. *Simor Ferenc*: A Szársomlyó melletti csata emlékezete. = Honismeret, 2012. 6. p. 3-4. Nagyharsányi csata, 1687.

XVIII. század

716. Az újrakezdés esélye. Tanulmányok a Rákóczi-szabadságharc befejezésének 300. évfordulója alkalmából. Szerk. Czigány István, Kincses Katalin Mária. Bp., Hadtört. Int. és Múz., 2012. 287 p. (A Hadtörténeti Intézet és Múzeum könyvtára)
717. Correspondance diplomatique relative á la guerre d'indépendance du prince François II Rákóczi, 1703-1711. Ed. par Ferenc Tóth. Paris, Champion, 2012. 609 p. (Bibliothèque études l'Europe Centrale collection, 9.)
Ism.: Kincses Katalin Mária. = Hadtörténelmi közlemények, 2013. 1. p. 262-264.
718. *Bagi Zoltán Péter*: Sopron második kuruc ostroma, 1705. december - 1706. január. = Várak, kastélyok, templomok, 2012. 5. p. 10-13.
719. *Bagi Zoltán*: Siegbert von Heister 1709. évi hadjárata a Dunántúlon. *In*: Az újrakezdés esélye. Tanulmányok a Rákóczi-szabadságharc befejezésének 300. évfordulója alkalmából. Bp., HM HIM, 2012. p. 23-32. (A Hadtörténeti Intézet és Múzeum könyvtára)
720. *Kalmár János*: Károlyi Sándor „árulása.” (A bűnbakkeresés összefüggései.) *In*: Az újrakezdés esélye. Tanulmányok a Rákóczi-szabadságharc befejezésének 300. évfordulója alkalmából. Bp., HM HIM, 2012. p. 101-115. (A Hadtörténeti Intézet és Múzeum könyvtára)
721. *Varga J. János*: A megszakíthatóság és a folytonosság elemei Károlyi Sándor országépítő tevékenységében. *In*: Az újrakezdés esélye. Tanulmányok a Rákóczi-szabadságharc befejezésének 300. évfordulója alkalmából. Bp., HM HIM, 2012. p. 119-127. (A Hadtörténeti Intézet és Múzeum könyvtára)

722. *Bánkúti Imre; Mészáros Kálmán*: Már nem háború, de még nem béke. Iratok a Rákóczi-szabadságharc végnapjainak történetéhez (1711. május-június). = *Hadtörténelmi közlemények*, 2012. 4. p. 1087-1137.
723. *Mészáros Kálmán*: A szatmári béke aláírói és további sorsuk. = *Századok*, 2012. 4. p. 887-911.
724. *Miskolczy Ambrus*: A Józsefi népszámlálás, a nemesi ellenállás és a Horea-felkelés. = *Századok*, 2012. 6. p. 1422-1450.
725. *Katus László*: A modern Magyarország születése. Magyarország története, 1711-1914. 3. jav. átdolg. kiad. Pécs, Kronosz, Pécsi Történettudományi Kult. Egyes., 2012. 629 p.
726. *Andress, David*: Lázongó világ, 1789-1815. Ford. Litván Dániel. = *BBC History*, 2012. 3. p. 52-55.
727. *Kondorosi Szabolcs*: „Ágyú gojóbis az tsizmám talpát el vitte.” Huszárlevél az első koalíciós háborúból (1795). = *Hadtörténelmi közlemények*, 2012. 4. p. 1079-1085.

XIX. század

728. *Black, Jeremy*: Napóleon ibériai fiaskója. Ford. Berényi Gábor. = *BBC History*, 2012. 1. p. 59-62.
729. *Faggyas Sándor*: Napóleon és a spanyol kelepce. = *Magyar hírlap*, 2012. 5. p. 12.
730. Szabó Béla: Napóleon Oroszország elleni hadjárata – 200 éve történt. = *Sereg szemle*, 2012. 2. p. 144-154.
731. *Tamáská Péter*: 1812: Napóleon sorsdöntő éve. = *Magyar hírlap*, 2012. 256. p. 12.
732. *Vadász Sándor*: Napóleon 1812-es hadjárata. Szent Oroszország meg van mentve. = *Élet és tudomány*, 2012. 25. p. 778-781.
733. *Faggyas Sándor*: Napóleon és az orosz kelepce. = *Magyar hírlap*, 2012. (jún. 22.)
734. *Lieven, Dominic*: Oroszország 1812: császári megaláztatás. Ford. Boross Anna. = *BBC History*, 2012. 8. p. 42-44.
735. *Kulcsár István*: Az invázió orosz szemmel. = *BBC History*, 2012. 8. p. 45-49. 1812.
736. *Lambert Andrew*: Washington lángokban. Ford. György Daniella. = *BBC History*, 2012. 7. p. 42-48.
737. *Molnár István János*: Egy nemzet születése. = *BBC History*, 2012. 7. p. 49-51. Kanada
738. *Hermann Róbert*: The Military History of Hungary from the French Revolution to the Compromise, 1790-1867. In: *Illustrated Military History of Hungary*. [Bp.,] Zrínyi K., 2012. p. 121-151.
739. *Rapport, Mike*: Egy álom halála, 1815-1848. Ford. Győrffy Iván. = *BBC History*, 2012. 3. p. 56-59.
740. *Hermann Róbert*: A Szemere-kormány külpolitikája. = *Századok*, 2012. 3. p. 543-562.
741. *Hermann Róbert*: A tisztaság adta az igazi erőt. Az 1848-49-es forradalomban és szabadságharcban született meg a ma is élő, modern magyarságtudat. [Riporter: Sinkovics Ferenc.] = *Magyar hírlap*, 2012. 63. p. 13.
742. *Hermann Róbert*: Asbóth Sándor és Julius Haynau afférja 1848 májusában. In: *Zalai múzeum*, 20. 2012. p. 23-32.
743. *Nárai Tamás*: Görgei Artúr a nyári hadjáratban. Görgei Artúr téli felvidéki hadjárata. Bp., [s. n.], 2012. 42, 33 p. ill.
744. *Domonkos László*: Tragédia a fennsíkon – Vasvári halála. = *Magyar hírlap*, 2012. 157. p. 12. Funtineli csata, 1849 július
745. *Tóth György, M.*: Székely termopüle. Elfelejtett ütközet. = *Magyar honvéd*, 2012. 11. p. 44-47. Nyergesetű és Tuzson János

746. *Éhn László*: Egy önjelölt szlovák „forradalmár.” = Magyar hírlap, 2012. 29. p. 12. Štúr, Ľudovít
747. *Süli Attila*: A szabad- és vadászcsapatok szervezése és működése Erdélyben 1849-ben. = Hadtörténelmi közlemények, 2012. 2. p. 409-436.
748. *Seres István*: Karikással a szabadságért. Rózsa Sándor és betyárserege 1848-ban. Békéscsaba, Békés M. Múz. Ig., 2012. 431 p. ill.
749. *Keegan, John*: Az amerikai polgárháború. [Ford. Molnár György.] Bp., Akad. K., 2012. 533 p. ill. (Hadiakadémia)
Eredeti cím: The American Civil War.
750. *Unità italiana e mondo adriatico-danubiano*. A cura di Gizella Nemeth e Adriano Papo. Trieste, Luglio, 2012. 317 p. ill. (Civiltà della Mitteleuropa, 7.)
751. *Ortner Mario Christian*: Facing New Challenges: the Imperial and Royal Army and the Uprisings in the Cattaro Area and Southern Bosnia-Herzegovina in 1869 and 1881-1882. In: Regular and Irregular Warfare: Experiences of Historical and Contemporary Armed Conflicts. Belgrade, Studio MS, 2012. p. 36-48.
752. *Rosta Máté*: Az angol-búr konfliktus gyökerei, az 1899–1902-es Dél-Afrikai háború előzményei. = Afrikai tanulmányok, 2012. 2. p. 94-114.

XX. század

753. *Romsics Ignác*: Magyar sorsfordulók, 1920-1989. Bp., Osiris, 2012. 230 p. ill.
754. A világ háborúja. A gyűlölet évszázadának története. [Ford. Gebula Judit.] 2. jav. kiad. Bp., Scolar, 2012. 759 p., [24] t. ill.
755. *M. Kiss Sándor, Raffay Ernő, Salamon Konrád*: Magyarország sorstragédiái a 20. században. [Bp.,] Éghajlat Kvk., 2012. 347 p.
Beszélgetőtárs: Kovács Lajos Péter.
756. *Kovács István*: Csoda a Visztulánál és a Balti-tengernél. A XX. századi lengyel történelem sorsfordulói. 2. kiad. Bp., Európa, 2012. 390 p. ill.
757. *Horváth Jenő*: Líbia története az olasz gyarmati korszakban, 1922-1947. In: Háborúk, békék, terroristák. Székely Gábor 70 éves. Bp., ELTE Új- és Jelenkori Egyet. Tört. Tansz., 2012. p. 285-297.

1900–1918

758. *Lukács Anna*: Az első világháború globális nézőpontból. = Klio. 2012. 1. p. 86-90.
Könyvismertetés: Segesser, Daniel Marc: Der Erste Weltkrieg in globaler Perspektive.
759. *Westwell, Ian*: Der 1. Weltkrieg, dargestellt mit über 500 Fotos, Karten und Schlachtplänen. Ein prägnanter, authentischer Bericht über den Verlauf des grossen Krieges mit Analysen aller massgeblichen Kämpfe und Entscheidungsschlachten. [Übers. Birgit Adam et al.] Fränkisch-Crumbach, Neuer Kaiser Verl., 2012. 256 p. ill.
760. Az I. világháború képes atlasza. Csata, fegyverek, haditechnika. [Írta és szerk. Szabó Imre.] [Debrecen,] Graph-Art, 2012. 44, [3] p. ill.
761. *Papp Gábor*: Vili és Miki éjszakái a vérzivatar előtt. A cár és a császár táviratváltása. [Ford.] Berényi Gábor. = BBC History, 2012. 3. p. 38-42.
762. *Pritz Pál*: Háború és béke. Barcza György és az első világháború. In: Háborúk, békék, terroristák. Székely Gábor 70 éves. Bp., ELTE Új- és Jelenkori Tört. Tansz., 2012. p. 463-475.
763. *Ligeti Dávid Ádám*: A Stubenringtól Limanowáig. Arthur Arz von Straussenburg altábornagy a keleti fronton, 1914 szeptember – 1914 december. In: Háborúk, békék, terroristák. Székely Gábor 70 éves. Bp., ELTE Új- és Jelenkori Tört. Tansz., 2012. p. 353-366.
764. *Kiss László*: Gallipoli, 1915 – a tengeri hadműveletek. 1-3. r. = Haditechnika, 2012. 2. p. 6-10., 3. p. 7-11., 4. p. 3-7.

765. *Varga Csaba Béla*: Kemal Atatürk első nagy győzelme. Gallipoli ostroma. = *Regiment*, 2012. 4. p. 42-45.
766. *Berta Csaba*: Véráztatta föld. Harcok az Északkeleti Kárpátokban, 1914-1945. Uzsok hősei, 1914-1915. 1-2. r. = *Haditudósító*, 2012. 1. p. 44-48., 2. p. 55-58.
767. *Raffay Ernő*: Szövetségben az ellenséggel. Románia helyezkedése 1914-től. = *Nagy Magyarország*, 2012. 4. p. 4-8.
768. *Raffay Ernő*: A hadüzenet. = *Nagy Magyarország*, 2012. 4. p. 10-17. 1916. Románia OMM ellen.
769. *Babucs Zoltán*: Fészük veszített „román sasok.” Erdély honvédelmétől Románia meghódulásáig (1916-1918). = *Nagy Magyarország*, 2012. 4. p. 18-23.
770. *Babucs Zoltán*: Mackensen tábornagy „huszárcsínye.” Bukarest elfoglalása 1916. december 6-án. = *Nagy Magyarország*, 2012. 4. p. 24-31.
771. *Pintér István*: A caporettoi áttörés (1917). = *Katonaujság*, 2012. 1. p. 18-23.
772. *Gulyás László*: A térdre kényszerített Románia. A bukaresti béke (1918). = *Nagy Magyarország*, 2012. 4. p. 42-50.
773. *Kosza István*: A román haderő november elején. = *Nagy Magyarország*, 2012. 3. p. 14-19.
774. *Black, Jeremy*: Miért az antant győzött? Ford. Litván Dániel. = *BBC History*, 2012. 1. p. 72-73.
775. *Stevenson, David*: Miért nem masírozott be az antant Berlinbe 1918-ban? Az első világháború utolsó szakasza. Ford. Litván Dániel. = *BBC History*, 2012. 1. p. 66-71.

1918–1939

776. *Erényi Tibor*: Az 1918–19-es forradalmak. = *Rubicon*, 2012. 8. p. 81-82.
777. *Salamon Konrád*: Az őszirózsás forradalomról és az első köztársaságról, harag és elfogultság nélkül. Bp., Éghajlat, 2012. 162 p.
778. *Nagy Miklós Mihály*: Magyar honvédő háború 1918-1919. = *Nagy Magyarország*, 2012. 3. p. 4-13.
779. *Ványai Márton*: A magyarok honvédő háborúja – csaták Miskolcért. = *Katonaujság*, 2012. 3. p. 44-49.
780. *Varga Endre László*: Materiały i dokumenty do historii wojskowych stosunków węgiersko-polskich w latach 1918-1919. In: „I do szabli i do szklanki.” W świetle najnowszych dziejów. Bp., Mo-i Bem J. Lengyel Kult. Egyes., 2012. p. 5-43. (Zeszyty historyczne PSK im Jozefa Bema na Węgrzech, 6.)
781. *Kosza István*: Útban a Tiszáig. A történelmi Erdély bekebelezése. = *Nagy Magyarország*, 2012. 3. p. 26-29.
782. *Stencinger Norbert*: Sorsdöntő napok. A román hadsereg útja a Tiszától Budapestig. = *Nagy Magyarország*, 2012. 3. p. 32-43.
783. *Suba János*: A románok Magyarországon. = *Nagy Magyarország*, 2012. 3. p. 66-75.
784. *Domonkos László*: Egy tábornok közbelép. A románok esete Bandholtz-cal. = *Nagy Magyarország*, 2012. 3. p. 52-56.
785. *Szekeres Lukács Sándor*: A sóvidéki lázadás 1919 tavaszán (1919. március 29 – április 6.) 1-2. r. = *Sóvidék*, 2012. 1. p. 26-31., 2. p. 26-31.
786. *Sajti Enikő, A.*: „Tapasztalatok a megszállott délvidéki területekről.” Steuer György államtitkár jelentése a Délvidék szerb megszállásáról, 1919. szeptember 28. = *Limes*, 2012. 4/I. p. 43-56.
787. A Monarchiától Trianonig egy magyar diplomata szemével. Praznovszky Iván emlékezései. A dokumentumokat és a képeket vál., a bev. tanulmányt és a jegyzeteket írta Zeidler Miklós. Bp., Olvasósarok, 2012. 359 p. ill.

788. *Botlik József*: Nyugat-Magyarország sorsa, 1918-1921. 2. jav. kiad. Vasszilvagy, M. Nyugat Kvk., 2012. 328 p. ill.
789. *Speidl Zoltán*: Végállomás: Madeira. Királykérdés Magyarországon, 1919-1921. Bp., Kairosz, 2012. 288 p. ill.
790. *Enyedi Zsuzsa*: A francia-német kapcsolatok a leszerelési konferencia időszakában. In: Háborúk, békék, terroristák. Székely Gábor 70 éves. Bp., ELTE Új- és Jelenkori Tört. Tansz., 2012. p. 105-114.
791. *Evans, Richard J.*: A Harmadik Birodalom születése. Hogyan verték szét a náci a demokráciát és kerültek hatalomra Németországban. [Ford. Sós-kuthy György, Zsuppán András, Varga Benjámín.] [Bp.,] Park Kvk., 2012. 597 p., [16] t. ill.
Eredeti cím: The Coming of the Third Reich.
792. *Knopp, Guido*: A Harmadik Birodalom titkai. Mtársak Alexander Berkel [et al.] [Ford. Farkas Tünde.] Bp., Mérték, 2012. 367 p. ill.
Eredeti cím: Geheimnisse des „Dritten Reiches“
793. *Overy, Richard*: A Harmadik Birodalom krónikája. [Ford. Babits Péter.] Pécs, Alexandra, 2012. 408 p.
Eredeti cím: The Third Reich – A Chronicle.
794. *Gulyás László*: Egy titkos küldetés története. Az első bécsi döntés és közvetlen előzményei. = Nagy Magyarország, 2012. 1. p. 22-31.
795. *Babucs Zoltán*: „Megértük a feltámadás napját!” A Magyar Királyi Honvédség bevonulása a Felvidékre. = Nagy Magyarország, 2012. 1. p. 32-41.
796. *Bank Barbara*: A derцени ütközet. = Nagy Magyarország, 2012. 1. p. 20-21.
1938, Rongyos Gárda
797. *Szólósi Nóra*: A revízió és Kárpátalja 1938-1939. = Első század, 4. 2012. p. 93-106.
798. *Kovács Ferenc*: Emlékezés Kárpátalja felszabadulására. = Katonaiújság, 2012. 1. p. 36-43.
1939. márc.
799. *Snyder, Timothy*: Véres övezet. Európa Hitler és Sztálin szorításában. [Ford. Szántó Judit.] Bp., Park, 2012. 574 p. ill.
800. *Székely Gábor*: A brit, a francia, a német és a szovjet diplomácia a II. világháború előestéjén. In: A történettudomány szolgálatában. Tanulmányok a 70 éves Gecsényi Lajos tiszteletére. Bp., Győr, MOL, 2012. p. 547-560.
801. *Gulyás László*: A Horthy-korszak külpolitikája. 1. köt., Az első évek, 1919-1924. Máriabesnyő, Attraktor, 2012. 179 p. (Fiat iustitia, 1.)
Ism.: Nánay Mihály. = Hadtörténelmi közlemények, 2013. 1. p. 282-283.
802. *Ungváry Krisztián*: A Horthy-rendszer mérlege. Diszkrimináció, szociálpolitika és antiszemitizmus Magyarországon, 1919-1944. Pécs, Bp., Jelenkor, OSZK, 2012. 649 p.
803. *Vonyó József*: Jobboldali radikálisok Magyarországon, 1919-1944. Tanulmányok, dokumentumok. Pécs, Kronosz, 2012. 247 p.

1939–1945

804. *Hastings, Max*: Fegyverben a világ. Elszabadult a pokol, 1939-1945. [Ford. Komló Zoltán.] [Bp.,] Gabo, 2012. 960 p. [48] t. ill.
Eredeti cím: All Hell let Loose.
805. *Kerrigan, Michael*: II. világháború. Tervek, melyek sosem váltak valóra, 1939-1945. [Ford. Havasi Máté.] Kisújszállás, Szalay Kv., 2012. 192 p. ill.
Eredeti cím: World War II Plan that Never Happened.
806. *Hastings, Max*: A ki nem beszélt háború. Ford. Boross Anna. = BBC History, 2012. 5. p. 66-70.

807. *Irving, David*: Hitler háborúja és a hadiösvény. [Ford. Molnár Ferenc.] Bp., Gede, 2012. 971 p., [64] t. ill.
Eredeti cím: *Hitler's War and the War Path, 1933-1945.*
808. [*Géczi Zoltán*]/*Rieder, Kurt*: Legendás hadműveletek a II. világháborúban. Kecskemét, Vagabund, 2012. 207 p.
809. *Lagzi Gábor*: Szlovákia támadása Lengyelország ellen 1939 szeptemberében. = *Haditechnika*, 2012. 1. p.73-75.
810. *Mihályi Balázs*: Szlovák-magyar „kis háború.” = *Nagy Magyarország*, 2012. 1. p. 68-73.
811. *Mihályi Balázs*: Egy elfelejtett „kis háború” 1939-ben. = *Magyar hírlap*, 2012. 99. p. 12.
812. *Zsák Ferenc*: Dánia és Norvégia megszállása. (Elfelejtett háborúk, 30.) = *Aero magazin*, 2012. nov. p. 60-63.
813. *Sipos Péter*: Jugoszlávia felosztása 1941-ben. In: *A történettudomány szolgálatában. Tanulmányok a 70 éves Gecsényi Lajos tiszteletére.* Bp., Győr, MOL, 2012. p. 837-850.
814. *Polgár Tamás*: Megkésett dicsőség. Breszt hősei. = *Regiment*, 2012. 2. p. 36-41. 1941
815. *Mawdsley, Evan*: Anglia Pearl Harbourja. Ford. Tábori Zoltán. = *BBC History*, 2012. 5. p. 60-65.
Japán támadása a malájziai brit gyarmatok ellen, 1941. december.
816. *Kershaw, Ian*: Hitler Amerika ellen. Miért üzent hadat az Egyesült Államoknak? Ford. Boris János. = *BBC History*, 2012. 6. p. 24-28. 1941. dec.
817. *Benbow, Tim*: Hogyan lett Madagaszkár hadszíntér? Ford. Litván Dániel. = *BBC History*, 2012. 10. p. 80-82.
818. *Vécsey Aurél*: A II. világháború Magyarországon. [Kecskemét.] *Vagabund*, 2012. 206 p. ill.
819. *Ungváry Krisztián*: Magyarország II. világháborús szerepvállalása. = *Korunk*, 2012. 11. p. 37-45.
820. *Cornelius, Deborah S.*: Horthy és a II. világháború. = *Rubicon*, 2012. 3. p. 4-15.
821. *Pritz Pál*: Hadban az angolszász hatalmakkal. = *BBC History*, 2012. 6. p. 29-34.
Bárdossy László felelőssége
822. *Hábel György*: Kéri Kálmán Teleki Pál futára Alois Éliás cseh miniszterelnöknél. = *Kapu*, 2012. 9-10. p. 157-159.
823. *Szakály Sándor*: Hogyan is történt? Tények, események Magyarország 2. világháborús történetéből. Szembesítés a forrásokkal. = *Rubicon*, 2012. 4-5. p. 102-107.
Magyar hadüzenet, magyar 2. hadsereg, szovjet parlamenterek halála.
824. *Neitzel, Sönke; Mago, Laslo; Számvéber Norbert*: Eine ungeheureliche Katastrophe, für die allein Hitler die Verantwortung trägt. Vertrauliche Berichte des ungarischen Militär- und Luftfahrtattachés in Berlin, Vitéz Sándor Homlok, an den ungarischen königlichen Generalstabschef Ferenc Szombathelyi, 1942/43. = *Militärgeschichtliche Mitteilungen*. 2012. 2. p. 329-366.
825. *Zsák Ferenc*: Sztálingrád. (Elfelejtett háborúk, 31.) = *Aero magazin*, 2012. dec. - 2013. jan. p. 74-77.
826. *Ravasz István*: A 2. hadsereg hadműveletei a keleti fronton. Hó és halál. = *Regiment*, 2012. 4. p. 20-25.
827. *Feith László*: „Most tél van és csend és hó és halál.” 1-2. rész. = *Magyar honvéd*, 2012. 11. p. 48-49., 12. p. 50-53.
1. r.: Hídfőcsaták. 2. r.: Állóháború.
828. *Filonenko, Sergej Ivanovič; Filonenko, M. I.*: Lélektani háború a Donnál. A fasiszta propaganda mítoszai, 1942-1943. [Ford. Székely Ervin.] Bp., L'Harmattan, 2012. 264 p. ill.
Eredeti cím: *Psihologiceskaã vojna na Donu.*
829. *Sinkovics Ferenc*: Ez volt a doni dráma első felvonása. = *Magyar hírlap*, 2012. 187. p. 12.

830. *Csurka Dóra*: Elkerülhettük volna a katasztrófát? = Magyar hírlap, 2012. 292. p. 12. Kállay-kormány politikája
831. *Fiziker Róbert*: Miért lőnének rám? Hetven éve történt. = Élet és tudomány, 2012. 34. p. 1072-1074.
Heydrich elleni merénylet, 1942.
832. *Zsák Ferenc*: Észak-Afrika csatái. (Elfelejtett háborúk, 24.) = Aero magazin, 2012. ápr. p. 60-63.
833. *Zsák Ferenc*: A Tölgyfa akció. (Elfelejtett háborúk, 28.) = Aero magazin, 2012. szept. p. 60-63.
Mussolini letartóztatása és kiszabadítása, 1943.
834. *Atkinson, Rick*: A csata napja. A szicíliai és az itáliai háború 1943-1944. Bp., Gabó, 2012. 1005 p. ill.
835. *Horváth Zoltán*: A Husky hadművelet. Felemásra sikerült főpróba Szicíliában. = Regiment, 2012. 2. p. 8-13.
1943.
836. *Joó András*: A magyar béketapogatózások és a Szovjetunió várható térfoglalásának kérdése 1943-44-ben. = Tudományos közlemények, 2012. 2. p. 85-94.
837. *Polgár Tamás*: A csatornák katonái. Végjáték a Visztula partján. = Regiment, 2012. 3. p. 8-14.
1944 – varsói felkelés
838. *Polgár Tamás*: Fegyverbarátság. Magyarok a varsói felkelésben. = Regiment, 2012. 3. p. 18-19.
839. *Lagzi Gábor*: A baltikumi „erdei testvérek.” Nemzeti partizánok a balti országokban, 1944-et követően. 1-3. r. = Haditechnika, 2012. 3. p.12-15., 4. p. 8-10., 5. p. 7-9.
840. *Mester Miklós*: Arcképek két tragikus kor árnyékában. Visszapillantás a katasztrófális magyarországi 1944. esztendőre, részint annak előzményeire és közvetlen következményeire is, 27 év távlatából. [Szerk. Kollega Tarsoly István.] [A „Megjegyzések Mester Miklós emlékiratához” c. fejezetet és a végjegyzeteket írta Kovács Tamás.] Bp., Tarsoly, 2012. 815 p. ill.
841. *Nevenkin, Kemen*: Take Budapest! The Struggle for Hungary, Autumn 1944. Stroud, Spellmount, 2012. 288 p. ill.
842. *Mihályi Balázs*: A háború viharában, 1944. november 6 – 1945. január 10. = Nagy Magyarország, 2012. 2. p. 56-57.
843. *Számvéber Norbert*: A sarló és a kalapács között: magyarországi harcok, 1944-45, 1956. Bp., Duna international, 2012. 85 p. (Nagy csaták – Magyar történelem, 11.)
844. *Ungváry Krisztián*: A kitörés. = Rubicon, 2012. 3. p. 16-25.
845. *Horváth Zoltán*: Egy híd ajándékba. Meglepetés a Rajna partján. = Regiment, 2012. 1. p. 36-41.
Harcok a Ludendorff vasúti hídnál, 1945 március.
846. *Fülöp Mihály*: Szövetséges versenyfutás Németország és Ausztria ellenőrzéséért. In: A történettudomány szolgálatában. Tanulmányok a 70 éves Gecsényi Lajos tiszteletére. Bp., Győr, MOL, 2012. p. 683-702.

1945–2011

847. *Baráth Magdolna*: Szovjet elképzelések a második világháború utáni Magyarországról. In: Háborúk, békék, terroristák. Székely Gábor 70 éves. Bp., ELTE Új- és Jelenkori Egyet. Tört. Tansz., 2012. p. 37-50.
848. *Gecsényi Lajos*: Zsákutcában. A magyar-osztrák kapcsolatépítés problémái, 1945-1949. In: Háborúk, békék, terroristák. Székely Gábor 70 éves. Bp., ELTE Új- és Jelenkori Tört. Tansz., 2012. p. 203-214.

849. *Ritter László*: Der geheime Krieg zwischen dem Sowjetblock und Jugoslawien 1948 bis 1953. In: Die Alpen im Kalten Krieg. Historischer Raum, Strategie und Sicherheitspolitik. München, Oldenbourg, 2012. p. 277-311.
850. *Jakus János*: Titkos háború a déli államhatár mentén az '50-es évek elején. = Közép-Európai közlemények, 2012. 1. p. 42-54.
851. *Hughes, Matthew*: Palesztinából Izrael állam. Ford. Boris János. = BBC History, 2012. 6. p. 45-48.
852. *Stafford, David*: Egy békeszerető svéd reménytelen küldetése. Békétlenség az Ígéret Földjén. Ford. Gyórfy Iván. = BBC History, 2012. 9. p. 70-74.
Bernadotte, Folke (1948)
853. *Germuska Pál*: A Magyar Népköztársaság karhatalmi intézkedéseinek terve, 1956. (Forrásközlés) = Hadtörténelmi közlemények, 2012. 1. p. 269-278.
854. *Faggyas Sándor*: A „magyar Bastille.” = Magyar hírlap, 2012. 246. p. 12.
A Rádió ostroma, 1956.
855. *Jobbágyi Gábor*: Provokáció? Az 1956-os forradalom kezdetéről és a Kossuth téri tömeggyilkosságról. Bp., Kairosz, 2012. 81 p.
856. *Jobbágyi Gábor*: Tervszerű vérengzés a Kossuth téren. In: Magyar hírlap, 2012. 153. p. 8.
857. *Jobbágyi Gábor*: Tyihonov altábornagy tüzet követelt. = Magyar hírlap, 2012. 154. p. 12.
858. *Smoliński, Andrzej*: Armia Radziecka w walce z rewolucją węgierską 1956 roku. = Przegląd historyczno-wojskowy Kwartalnik. 2012. 4. p. 203-214.
859. A vidék forradalma – 1956. Szerk. Gaganetz Péter, Galambos István. Bp., TIT Egyes., 2012. 247 p. ill. (TITE könyvek, 1.)
860. *Tófalvi Zoltán*: 1956 erdélyi mártírjai. 5. köt., Az erdélyi kérdés, ahogy a túlélők látják. Marosvásárhely, Mentor, 2012. 211 p.
861. *Sandbrook, Dominic*: Az oroszlán utolsó üvöltése. [Ford.] Gyórfy Iván. = BBC History, 2012. 10. p. 58-63.
Szezei-válság, 1956.
862. Modern hadviselés. [A koreai háborútól Irak megszállásáig.] [Szerk. Szántó Gábor.] Kistűszállás, Szalay Kv., 2012. 111 p. ill.
863. *White, Mark*: Nukleáris rémálom. Ford. Rindó Klára. = BBC History, 2012. 12. p. 48-51.
Kubai rakétaválság
864. *Békés Csaba*: A szovjet blokk a rakétaválság napjaiban. = BBC History, 2012. 12. p. 52-61.
865. *Nagy László, J.*: Az algériai háború. = BBC History, 2012. 4. p. 58-63.
1954-1962.
866. *Ferwagner Péter Ákos*: A Tábornok újra színre lép. = BBC History, 2012. 4. p. 64-67.
Gaulle, Charles de, 1958-1961.
867. *Varga Csaba*: Az értelmetlen vérfürdő. Khe Sanh – az amerikaiak Dien Bien Phu-ja. = Regiment, 2012. 1. p. 54-57.
Vietnami háború, 1967.
868. *Kovács András*: Kádár János és Brezsnyev a vonalban. Milyen dilemmákról vallanak a hatnapos háború Kádár-iratai. = BBC History, 2010. 6. p. 50-56.
869. *Domonkos László*: Magyar Rambók – idegen érdekekért. Kárpátjáról Afganisztánba, szovjet egyenruhában – egy hosszú, kíméletlen háború alulnézetben, és ami megmaradt belőle. = Magyar hírlap, 2012. 262. p. 12.
870. *Balogh András*: Az amerikai külpolitika kontinuitása Reagan elnöksége idején. A mini-hidegháború és Magyarország. In: Háborúk, békék, terroristák. Székely Gábor 70 éves. Bp., ELTE Új- és Jelenkori Tört. Tansz., 2012. p. 29-35.
871. *Zsig Zoltán*: Majdnem háború egy fa miatt. Baltás gyilkosság. = Regiment, 2012. 4. p. 32-35.
Határincidens Észak- és Dél-Korea között, 1976.

872. *Horváth Csaba*: Brit-argentín konfliktus egy 30 évvel ezelőtti háború tükrében. = Sereg szemle, 2012. 2. p. 155-167.
873. *Varga Csaba Béla*: Hazárdjáték. Argentína a falklandi háborúban. = Regiment, 2012. 1. p. 14-17.
874. *Zsig Zoltán*: A birodalom visszavág. Harc a Falkland-szigetekért. = Regiment, 2012. 1. p. 8-13.
875. *Zsák Ferenc*: Harc Falkland- (Malvin-) szigetekért. (Elfelejtett háborúk, 25.) = Aero magazin, 2012. máj. p. 60-65.
876. *Besenyő János*: A nyugat-szaharai válság egy magyar békefenntartó szemével. Pécs, Publikon, 2012. 353 p. ill.
877. *Kiss Roland*: Amikor semmi sem úgy történt, ahogy tervezték. Az Anaconda hadművelet. = Regiment, 2012. 4. p. 53-59.
Afganisztán – 2001-2002.
878. *Kiss Roland*: Irán és a vele kapcsolatos biztonságpolitikai kérdések. In: A hadtudományok ifjú tudósai. Válogatás a 2012-es tavaszi kari TDK legjobb pályamunkáiból. Bp., NKE HH Kar Kari TDT, 2012. p. 173-246.

NÉVMUTATÓ

- Adam, Birgit 759
 Adolf János, péterdi 505
 Alfréd, Nagy (Anglia) 572
 Allen, Stephen 149
 Alvinczy József 352
 Andaházi Szeghy Viktor 25
 Anderle Ádám 672
 András I. 683
 András II. 573, 691, 692
 Andreides Gábor 56
 Andress, David 726
 Anjouk 695
 Antal László 607
 Antal Zoltán 518
 Apagyiné Gáspár Jolán 420
 Archer, Lee 390
 Armstrong, Neil 513
 Artner, Ramona 187, 274
 Árvai Zoltán 194
 Asbóth Sándor 448
 Asbóth Sándor (1811-1868) 65, 337, 480-482,
 574, 575, 742
 Asbridge, Thomas 690
 Atkinson, Rick 834
 Attila (Hun bír.) 576
 Auerbach, William 390
 Austin, Paul Britten 494
 Avila, Judith Shiess 626

Babits Péter 793
 Babucs Zoltán 296, 456, 591, 769, 770, 795
 Bachrach, David Steward 686
 Back, Jeremy 728
 Bacsoni Tamás 4, 27, 28, 33
 Bagi Zoltán Péter 211, 529, 706, 712, 718, 719
 Balás B. Dénes 401
 Balassa János 352
 Bálint Attila 207, 394
 Bálint Ferenc 34
 Balla György, kisari 131
 Balla Tibor 159, 188, 483, 570
 Baló András Márton 373
 Balogh András 870
 Balogh István 651
 Bandholtz, Harry Hill 784
 Bangó Jenő 465
 Bank Barbara 340, 458, 469, 796
 Bánkúti Imre 722

 Bánsági Andor 218
 Barankay József 346-348
 Bárány Attila 691
 Baráth Magdolna 129, 847
 Barcza György 116, 762
 Bárdossy László 447, 821
 Barkóczy Péter 82
 Barna Attila 569
 Barna Ildikó 454
 Barna Péter 406
 Bartha Tibor 82
 Bascomb, Neal 466
 Bátori István, ecsedi 577
 Batthyány Ádám II. 578
 Batthyányak 385
 Bauer Gyula 579
 Baumgarten, A. K. 580
 Bazala Csaba 609, 644
 Becze Csaba ld. Stenge Csaba, B.
 Békés Csaba 864
 Benbow, Tim 817
 Bencsik Gábor 602
 Bendefy István 506
 Bendefy Tibor 506
 Bene János 297
 Benkéné Jenőffy Zsuzsanna 55, 642
 Bera Bálint 303
 Bercsényi Miklós 95
 Berényi Gábor 476, 594, 728, 761
 Béresi Ákos 193, 673
 Berkel, Alexander 792
 Berkes Géza 319
 Berki Imre 271
 Bernadotte, Folke 852
 Berta Csaba 766
 Bertalan Árpád 581
 Besenyi Gábor 43
 Besenyő János 876
 Biernaczky Szilárd 465
 Bíró Ádám 395
 Bíró Ákos 579
 Bíró Péter 576, 608
 Boda József 234
 Bognár Katalin 64
 Bognár Zalán 490
 Bokodi-Oláh Gergely 138
 Bolyósné Ujfalusi Éva 1
 Bona Gábor 316

- Bonhardt Attila 462
 Borhi László 460, 607
 Boris János 150, 816, 851
 Bornemissza János 582
 Boross Anna 494, 734, 806
 Borosy András 134
 Both Noémi Zsuzsanna 107
 Botlik József 788
 Böhm Jakab 133
 Bősze József 95
 Brenner János 16
 Breuer Pál 583
 Brežnev, Leonid Il'ič 868
 Brook, Henry 388
 Bucin Barna 11
 Buczkó József 342
 Burman, Mark 594
 Buzinkay Géza 571
- Campbell, Alan 670
 Čatlos, Ferdinand 584
 Churchill, Winston 175
 Cocianni, Pierpaolo 30
 Cornelius, Deborah S. 820
 Craig, Jeremy 150
 Craughwell, Thomas J. 144
 Crawford, Steve 143
 Czigány István 125, 713, 716
 Czírók Zoltán 228, 416, 667
- Csabai Dolores 435
 Csapó Csaba 266, 280
 Cseh Gergő Bendegúz 453
 Cseh József 180, 181
 Cservenka Ferdinánd 58
 Csikány Tamás 375, 538
 Csonkaréti Károly 216, 217
 Csorba Csaba 71, 430, 549, 560, 564
 Csorba György 480
 Csorvási-Csuvár László 585
 Csukás Kálmán, zetényi 586
 Csurka Dóra 447, 830
- D'Amato, Raffaele 145
 Danka Sándor 144
 Darvas László 586
 Dávid Ferenc 191
 Davidson, Paul 388
 Delbrück, Hans 115
 Demény-Dittel Lajos 636, 658
 Demeter Lajos 343
- Demeter Márton 29
 Demmel József 126
 Denda, Dalibor 151
 Dénes József 541
 Deschodt, Éric 576
 Dinyés László 540, 663
 Dombrády Lóránd 169, 170, 647
 Domokos György 567
 Domonkos László 293, 744, 784, 869
 Dougherty, Martin J. 373
 Dugovics Titusz 587
 Dukkon Ágnes 52
 Dzsingiz kán 694
- Éhn László 127, 746
 Éhrmann Gábor 474
 Eichmann, Adolf 466
 Elek György 97
 Éliás, Alois 822
 Endre I. ld. András I.
 Enyedi Zsuzsa 790
 Eörsi László 629
 Eötvös Péter 375
 Erdeős László 588
 Erényi Ribor 776
 Eschwege, Rudolf v. 589
 Evans, Martin 477
 Evans, Richard 781
- Fábíán Borbála 613
 Fábri Ferenc 467
 Faggyas Sándor 592, 729, 733, 854
 Faragó Gábor 57, 130
 Farkas Ádám 139
 Farkas György 504
 Farkas Jenő 236
 Farkas Katalin 479
 Farkas Tibor 397
 Farkas Tünde 792
 Fazekas Sándor 590
 Fedeles Tamás 704
 Feith László 6, 7, 9, 68, 112, 113, 320, 344, 345, 348, 349, 352, 498, 614, 827
 Fejérváry Géza 44
 Fekete Ferenc 29, 31, 32, 39, 40, 221, 351
 Ferdinandi, Sergio 687
 Ferenczy Sándor József 537, 543, 559
 Ferwagner Péter Ákos 866
 Filonenko, M. I. 828
 Filonenko, Sergej Ivanovič 828
 Fiziker Róbert 831

- Fodor István 23
Fodor Miklós Zoltán 325
Forray László 233
Forró János 532
Fotić, Konstantin 119
Földesi Ferenc 318
Földi Pál 152, 201, 275, 695
Földváry Károly 591
Földváry Lajos 591
Földváry Sándor 591
Frigyes II, Nagy 592
Frivaldszky János id. 551
Fröhlich Dávid 198
Fülöp András 555
Fülöp László 552
Fülöp Mihály 846
- Gaál Attila 432
Gaganetz Péter 859
Gál Csaba 417
Galambos István 562, 859
Galambos Sándor 307, 504, 514
Gáll Gábor 616
Gáll Zsuzsanna 339
Galli István 449
Gallienus császár 680
Galván Károly 41
Garai Balázs 231
Garai Kálmán 231
Gáspár László 270
Gáspár Tibor 382
Gaulle, Charles de 593, 866
Gebauer Ferenc 377, 378
Gebei Sándor 557
Gebula Judit 754
Géczi Zoltán 176, 808
Gecsényi Lajos 105, 116, 129, 446, 459, 711, 800, 813, 846, 848
Gerencsér Tibor 54, 489
Gerhát Imre 95
Germuska Pál 122, 370, 371, 853
Gesztési Enikő 539
Gesztési Tamás 539
Geyer Veronika 128
Giegler Ildikó 522
Gorda Éva 53
Gönczi Gergő 680
Görbedi Miklós 470
Görgei Artúr 114, 289, 351, 352, 743
Grey, Christopher 402
- Grosman, Vasilij 594
Gulyás László 364, 772, 794, 801
- Gyarmati György 189, 340, 469
Gyönki Viktória 599
Győr Béla 330-332
Győrffy Iván 572, 694, 739, 852, 861
György Daniella 736
György Sándor 299
Gyulai Éva 51
Gyuriczáné Boczkó Ágnes 147
- Hábel György 822
Hadnagy Attila 226
Hahner Péter 688
Haig, Douglas 595
Hajdú Ferenc 5, 606
Hajdú Péter 225
Halmágyi Pál 542
Hamary Dániel 596
Hämmerle, Christa 570
Hamvas Levente Péter 72
Hangodi László 524
Harai Dénes 308
Harsányi István 597
Hastings, Max 804, 806
Hatala András 5, 387
Hausner Gábor 137, 566
Hautzinger Gyula 449
Havasi Máté 388, 805
Häyhä, Simo 196
Haynau, Julius 742
Hegedűs Annamária 1
Hegedűs Elemér 617
Hegedűs Ildikó 143
Heinrich-Tamáská Orsolya 427
Heister, Siegbert v. 719
Henneberg Károly 352
Hennyey Imre 598
Heppes Miklós, belényesi 505
Hérakleios császár 682
Hermann Attila 37, 38
Hermann Róbert 13, 63, 105, 112, 114, 268, 289, 336, 495, 645, 670, 738, 740-742
Hernádi Ferenc 599
Heydrich, Reinhard 831
Hídvégi András 333
Hitler, Adolf 600, 601, 799, 816
Holland, James 246
Homlok Sándor 824

- Homor György 357
 Hornyák Árpád 119
 Horthy István 410, 499-504, 604
 Horthy Miklós 216, 602, 603, 625, 820
 Horváth Adrienn 706
 Horváth Csaba 161, 872
 Horváth Endre 450-452
 Horváth Ferenc 250
 Horváth Ferenc 605
 Horváth István 648
 Horváth Jenő 136, 754
 Horváth Lajos 515
 Horváth Miklós 265, 472
 Horváth Richárd 577
 Horváth Zoltán 175, 203, 222-224, 237, 240,
 244, 245, 389, 422, 508, 589, 835, 845
 Housley, Norman 703
 Hughes, Matthew 851
 Hunyadi Zsolt 91
- Illésfalvi Péter** 171, 295
Illik Péter 311
Illyés Gyula 648
Irving, David 807
Isaszegi János 182
- Jakó János** 548
Jakus János 850
Jakusch Gabriella 335
Jáky József 606
Jancsecz Lajos 522
Jankó Annamária 24, 654
Jány Gusztáv 449
Jefferson, John 702
Jeney Attila 448
Jobbágyi Gábor 855-857
Joó András 836
Jorgensen, Christer 673
Juhász Béla 405
Juhász Ilona, L. 140
- Kádár János** 868
Kahler Frigyes 476
Kállay Miklós 607, 830
Kálmán (Könyves) 683
Kalmár Annamária 668
Kalmár János 111, 720
Kaló József 321
Kalóczkai Tibor 232
Kapornaki Anikó 60
Karankovics Ilona 36
- Karczag Ákos** 90, 520, 527, 530
Kard Eszter 146
Kármán Gábor 714
Károly, IV. 608
Károlyi Sándor 111, 720, 721
Kas Géza 155
Kásás Andor 609
Katona Tamás 693
Katus László 725
Kedves Gyula 10-12, 14
Keegan, John 135, 749
Kékesi György 376
Kelecsényi István 414
Kelemen Ferenc 383
Kelemen Móric 540
Kelenik József 568, 705
Kellerhoff, Sven Felix 193
Kemal, Mustafa 765
Kemendy Géza 610, 611
Kenyeres Dénes 415
Kéri Kálmán 822
Kerrigan, Michael 805
Kershaw, Ian 816
Kertész István 215
Kerti István 612
Kincses Katalin Mária 62, 63, 716, 717
Király Ádám, szathmári 315
Király Béla 123
Király Pál 379
Kis Domokos Dániel 315
Kis Krisztián Bálint 323, 324
Kisfaludy Boldizsár 315
Kiss András 490
Kiss Andrea 699
Kiss Balázs 124, 334, 612
Kiss Kálmán 319, 660
Kiss László 764
Kiss Levente Ferenc 148
Kiss Roland 877, 878
Kiss Sándor, M. 755
Kiss Vilmos 497
Kiss Zoltán 185
Klapka György 352
Klemensits Péter 204, 210
Klész László 330
Knézy Lehel 613
Knopp, Guido 792
Kocsis Julianna 536
Kocsis Péter 391
Kocsis Tibor 279
Kocsis Tibor ifj. 279

- Koháryak 312
Kollega Tarsoly István 840
Koltay Gábor 666
Komló Zoltán 804
Kondorosy Szabolcs 727
Kónya Péter 627
Kósa Pál 553
Kositzky Attila 248
Kostka, Bernd von 193
Koszorús Ferenc 462
Kosza István 773, 781
Kottra Györgyi, Cs. 50
Kovács Ágnes 314
Kovács András 868
Kovács Árpád 82
Kovács Béla 410-412
Kovács Eleonóra 631
Kovács Ferenc 798
Kovács Ilona 98
Kovács István 358, 756
Kovács József 184
Kovács Kiss Gyöngy 110
Kovács Klára, P. 431
Kovács Lajos Péter 755
Kovács Péter 88
Kovács Tamás 840
Kovács Tibor 209, 318
Kovács Vilmos 359-363, 365-367
Kovács Zoltán András 167
Kovács házy Miklós 398
Kovács László Dezső 614
Kovács Mihály 614
Kozma Katalin 131
Kőbányai János 73
Költő László 80
König Frigyes 534
Krajnc Zoltán 233
Krámlí Mihály 421
Kranzieritz Károly 375, 701
Kratochvíl ld. Kratochvíl
Kratochvíl Károly 293
Krüger, Dieter 87
Kulcsár István 735
Kun József 133
Kunfalvi András 483
Kutas Ferenc 628
- Laczkó Mihály 305
Laczovics Erika 306
Lagzi Gábor 809, 839
Lambert, Andrew 736
- Lampe, Aleksej 484
Lampert Alex Krisztián 148
Láng Gáspár 615
Láng Géza 616
Láng Róbert 329, 615
Lavelle, Ryan 572
Lehár Antal 617
Lengyel Beatrix, Cs. 65, 641
Lengyel Mónika 25
Libor József 442
Lieven, Dominic 734
Liffa Aurél 618
Ligeti Dávid Ádám 763
Ligeti Zsuzsa 519
Litván Dániel 103, 246, 402, 601, 659, 682, 690, 726, 775, 774, 817
Lovra Éva 75
Lukács Anna 199, 758
Lukács Ottó 619
Lumniczer Sándor 352
- Mackensen, August v. 770
Madaras József 368
Madarász László 282
Magó Károly 502
Mago, Laslo 824
Magyar Gábor 25
Majláth György 620
Majoros István 130
Majoros Kornél 621
Makai Ágnes 8, 42
Makepeace, Clare 103
Man, John 694
Mándoky Kongur István 96
Markó György 120, 178
Márkusné Sinkó Ildikó 596
Markusovszky Lajos 352
Marschal Adrienn 471
Marton Kati 664
Maruzs Roland 345, 346
Maruzsa Zoltán 177, 509
Matthaeidesz Konrád 17, 20, 439
Matucza-Riba Edina 104, 350
Mátyás Flórián 683
Mátyás, I. 152
Mawdsley, Evan 815
Mayer Ferenc 352
McBride, Angus 309
Mednyánszky Cézár 622
Mednyánszky Ede 622
Mednyánszky László 622

- Merényi-Metzger Gábor 622
 Mester Katalin, M. 491
 Mester Miklós 840
 Mészáros Bálint 640
 Mészáros Kálmán 722, 723
 Mészáros Károly 420
 Mészáros Lázár 64
 Mészáros Zoltán 455
 Michna György 505, 623
 Mihály János 355
 Mihályi Balázs 127, 251, 252, 437, 486, 810, 811, 842
 Mihcaelis, Rolf 166
 Mikecz Kálmán 624
 Miklós II. 761
 Mikó Zsuzsanna 446
 Miskolczi Ambrus 724
 Mitrovits Miklós 306
 Mitrucz-Süvegi János 605
 Mohos Nándor 249
 Molnár András 610, 611
 Molnár Antal 129
 Molnár Ferenc 807
 Molnár György 626, 665, 749
 Molnár István János 21, 737
 Molnár Judit 459
 Molnár László Miklós 197
 Molnár Tünde 533
 Móricz Péter 385
 Moys Péter 653
 Mujzer Péter 195, 205
 Murad, II. 702
 Mussolini, Benito 452, 833
 Mühlmann, Kajetán 478
 Müller Róbert 427
 Müller Rolf 264
- Nagy Ákos Péter 263, 284-286
 Nagy András 18
 Nagy Borbála Réka 353
 Nagy József 273
 Nagy László, J. 865
 Nagy Miklós Mihály 84, 85, 778
 Nagy Róbert 257
 Nagy, Wilgerd 698
 Nagy-L. István 158
 Nánay Mihály 801
 Napoleon, I. 494, 728-735
 Nárai Tamás 743
 Négyesi József 671
 Négyesi Lajos 78, 384
- Neitzel, Sönke 824
 Nemes József, haranglábi 625
 Nemeslaki Zoltán 410
 Németh Balázs 375
 Németh Gizella 750
 Németh István 478
 Neumann Tibor 577
 Nevenkin, Kemen 841
 Nez, Chester 626
 Novák Zoltán 241, 242
 Nováki Gyula 556
 Nové Béla 512, 677, 678
 Nyers József 209
- Oakeshott, Ewart R. 372
 Okváth Imre 190
 Oláh András Pál 253, 255
 Oláh Tamás 565
 Olajos Terézia 681
 Olasz Lajos 604
 Orgoványi István 272
 Oross András 267, 433
 Oroszi Antal 321
 Ortner, Mario Christian 751
 Ottlyk György 627
 Overy, Richard 793
- Ötvös István 475
 Őze Sándor 473
 Őze Sándorné 473
- Padányi József 78, 82, 208, 566
 Padoni János 628
 Pahirya, Olekszandr 472
 Pál, I. cár 93
 Palasik Mária 189, 469
 Pálffy Géza 711
 Pap Krisztián 164
 Pap Péter 5, 376, 377, 380
 Papo, Adriano 750
 Papp Ferenc 338
 Papp Gábor 761
 Papp János 35
 Parádi Ákos 260, 261
 Parádi József 260-262, 266, 269, 276-278, 281, 283, 287
 Pastor, Peter 123
 Pataky Iván 132
 Patton, George Smith 511
 Paulli, Giovanni 388
 Păun, Radu G. 709

- Perczel Mór 479
Perger Zoltán 574
Perlasca, Giorgio 465
Pethő Tibor 457
Pető Andrea 454
Petőfi Sándor 495
Petrák Katallin 488
Pfannl Egon 571
Pihurik Judit 117
Pilhál Tamás 462
Pintér István 771
Polgár Balázs 81
Polgár Tamás 208, 239, 403, 814, 837, 838
Pollmann Ferenc 135, 159, 162
Pomogáts Béla 74
Pongrátz Gergely 629
Poppe Kornél 630
Pósán László 692
Pócz Péter 173
Prantner Zoltán 302, 634
Praznovszky Iván 787
Pritz Pál 116, 136, 762, 821
Prohászka László 44
Ptolemaisok 679
Punka György 230, 404, 408, 409, 500-502, 662
- Rabár Ferenc** 546
Raffay Ernő 755, 767, 768
Rajk László 475
Rákóczi Ferenc, II. 110, 717
Rákóczi György, I. 77
Rákóczi György, II. 714
Rapport, Mike 739
Raugh, Harold E. 151
Rava, Giuseppe 99, 145
Ravasz István 182, 826
Raymann János 292
Rees, Laurence 600
Regan, Geoffry 682
Reider Mónika 294
Rejtő Ernő 505
Remeczki Imre 652
Reszegi Zsolt 22
Reynolds, Wayne 149
Rindó Klára 863
Ringer István 77
Ritter László 849
Rittling László 154, 706
Róka Enikő 61, 66, 67
Romsics Ignác 753
- Roots, Adrian 388
Rosonczy Ildikó 580
Rosta Máté 752
Róth János György 631
Rózsa András 583
Rózsa Sándor 748
Rózsa Tibor 184
Rózsás János 322
Ruszin Romulusz 234
- Sajti Enikő, A. 786
Salamon Gábor 1
Salamon Konrád 755, 777
Salimberi, Andrea 145
Sallai János 89
Sallay Gergely Pál 4, 12, 36, 42, 44, 45, 47
Sandbrook, Dominic 861
Sándorné Kovács Judit 83
Sánta Ákos 531
Sára Sándor 69
Saral, Emre 200
Saral, Ismail Tosun 200
Sárándi Tamás 172
Sárhidai Gyula 132, 395, 425, 496
Sarkady Sándor 256
Sárközy Réka 69
Sáry Zoltán 220
Saul, David 153
Savoyai Jenő 350
Scharek Ferenc 418, 630
Schmidt Gábor 521
Schmidt László 392, 396, 399
Schneider, Felix 87
Schramek László Péter 156
Schuminszky Nándor 513
Sebő Ödön 632
Sédey (Schréder) Gyula 633
Seges, Vladimír 124
Segesser, Daniel Marc 758
Seres István 748
Sévillia, Jean 608
Sheffield, Gary 595
Shugaar, Antony 186
Shvoy Kálmán 118
Sikora László 635
Sikorski, Wladislaw 508
Simon F. Nándor 141, 260, 261
Simon Zoltán 558
Simonyi József 352
Simor Ferenc 715
Sinkovics Ferenc 174, 449, 458, 461, 668, 741,

- Sipos András 664
Sipos Péter 813
Siposné Kecskeméthy Klára 590, 620
Sisa József 550
Skorzeny, Otto 634, 635
Smith, Digby 157
Smith, John 636
Smoliński, Andrzej 858
Snyder, Timothy 799
Sófalvi András 428
Solonin, Mark 121
Solymosi József 13, 42, 306, 482
Som Krisztián 49, 260, 261
Somogyi Gréta 10, 545
Soós Ferenc 637
Soós Péter 5, 379, 381
Sóskuthy György 791
Sőregi Zoltán 300, 304, 386, 586
Speidl Zoltán 789
Spiers, Edward 150
Stafford, David 852
Stahel-Számvald Gyula 638
Stalin, Iosif Vissarionovič 445, 799
Stark Tamás 468
Stencinger Norbert 782
Stenge Csaba, B. 229, 298, 505, 598, 619, 621, 649
Steuer György 786
Stevenson, David 775
Stickland, Mathew 150
Straky Zoltán 186
Straub Péter 427
Straussenburg, Arthur Arz v, 763
Štúr, L'udovít 746
Suba Györgyné 536
Suba János 86, 260, 261, 317, 438, 783
Sudár Balázs 109
Sujánszky Jenő 639
Sun-ce 146
Suslik Ádám 290
Suvorov, Viktor
Süli Attila 113, 288, 655, 747
Süttő István 640
- Szabados Tamás 600**
Szabó Béla 15, 179, 582, 638, 700, 730
Szabó Imre 760
Szabó Iván 641
Szabó János, B. 108, 566, 708
Szabó Jánosné 1
Szabó Miklós, M. 321
- Szabó Péter 173, 611
Szabó Tibor 434, 436, 520, 530, 561, 563
Szabó M. Attila 487
Szádeczky-Kardoss Lajos 642
Szakály Sándor 118, 174, 276, 458, 581, 603, 823
Szálasi Ferenc 643
Szalay Balázs 526
Számvéber Norbert 168, 824, 843
Szántó Gábor 862
Szántó Judit 799
Szántó Zsuzsanna 679
Szanyi Miklós 38
Szapolyai János 710
Szarka János 644
Szatanek József 554
Szávai Ferenc 364
Szebeni Géza, M. 593
Szécsy Imre 94
Székely Ervin 828
Székely Gábor 56, 57, 115, 130, 177, 464, 757, 762, 763, 790, 800, 847, 848, 870
Székely Zoltán 260, 261
Szekeres Lukács Sándor 765
Szelei Ildikó 142
Széll Kálmán 291
Szemere Bertalan 645, 740
Szemethy Róbert 254
Szende László 697
Szendy István 106
Szenes Zoltán 183
Szepesi József 503
Szepesvári Béla 646
Szikinger István 440, 441
Szikits Péter 3, 4
Szikora Katalin 443
Szilágyi Rita 100, 101
Szirácsik Éva 312, 547
Szirmai Zsolt 166
Szirtes Krisztián 202
Szita Szabolcs 463, 464
Szlávics Károly 525
Szoлецzky Emese 8, 10-12, 544
Szolonyin ld. Solonin
Szombathelyi Ferenc 647, 648
Szoó Lajos 649
Szócs Tibor 587
Szólósi Nóra 797
Szörényi Gábor 429
Sztalin ld. Stalin
Szurmay Sándor 352
Szuvorov ld. Suvorov

- Tabajdi Gábor 341
Tabódy István 474
Tábori Zoltán 153, 595, 815
Tácsi Erika 605
Takács Ferenc 650
Takács Gyula 160, 485
Takács Károly 650
Takáts László 419
Takáts Sándor 310
Tálas Péter 183
Tamás Gábor 99, 145, 149, 309
Tamás Tibor 354
Tamáska Péter 731
Tar Ferenc 337
Tatai László 628
Teleki Pál 822
Templin, Stephen 665
Terplán Zoltán 689
Tevan Rezső 651
Thököli Imre, késmárki 652
Tihonov, Mihail Fedorovič 857
Tímár Gyula 653
Timur Lenk 700
Tito, Josip Broz 458
Tófalvi Zoltán 860
Tokovicz József 185
Toldy Tamás 19
Tomsics Emőke 523
Torma Béla 684
Tóth Ágoston 654, 655
Tóth András 656
Tóth Ferenc 423, 516, 517
Tóth Ferenc 656, 657, 717
Tóth György, M. 213, 301, 354, 745
Tóth Hajnalka 578
Tóth Norbert, C. 710
Tóth Péter András 115
Tóthlipcsey Szilárd 45
Tott, François de 657
Tömösváry Zsigmond 192
Török Béla 82
Török József 93
Török Sándor, szendrői 658
Tőrös István 347
Tőrös István ifj. 511
Tulipán Éva 122, 661
Turcsán Anna 201
Turcsány Pál 492
Turing, Alan 659
Turnbull, Stephen 99
Tuzson János 745
Tyihonov ld. Tihonov
Udovecz György 356
Udvari Imre 660
Újlaki Lőrinc 704
Ulászló, I.702
Ullein-Reviczky Antal 117
Ungváry Krisztián 341, 643, 802, 819, 844
Urbán Aladár 282
Vadász Sándor 732
Vámos P. 76
Vándor László 79
Ványai Márton 212, 779
Várdy Béla 481
Varga Benjámin 466, 791
Varga Csaba Béla 165, 196, 206, 238, 258, 259, 675, 676, 765, 867, 873
Varga Endre László 674, 780
Varga Gábor 426
Varga Imre 400
Varga J. János 721
Varga Szabolcs 669
Várhalmi Iván 163
Várkonyi Ágnes 707
Vas Ferenc 442
Vasvári Pál 744
Vécsey Aurél 818
Végh Ferenc 121, 445, 510
Végh Ferenc 313
Vermes Pál 442
Verner István 661
Veszprémy László 70, 92, 134, 573, 685, 702, 703
Vetter Antal 352
Vida Csaba 584
Vida István Kornél 575
Vidra János 662
Víg István 374, 424
Vilmos II. 761
Vincze Dániel 369
Vincze János Farkas 507
Virágh Ajtony 46, 48, 633
Virágh Gedeon 540, 663
Vitári Zsolt 326-328
Vonyó József 803
Vrangel, Petr Nikolaevič 484

- Wallenberg, Raoul 463, 464, 664
Wasdin, Howard E. 665
Westwell, Ian 759
White, Mark 863
Will, Alexander 188
Winkler Gusztáv 535
Wirth Gábor 59
Wisdom, Stephen 309
Wittner Mária 666
Wollemann István 667
Woroniecki család 668
- Zachar Viktor 122
Závodi Szilvia 2, 3, 4, 10-12
Zeidler Miklós 787
Zetényi-Csukás Ferenc 499, 586, 623, 624
- Zetényi Csukás Kálmán ld. Csukás Kálmán,
zetényi
Zichy Mihály 66
Zobory István 219
Zrínyi Miklós 61, 568
Zrínyiek 522, 669
Zubor Zalán Árpád 444
- Zsák Ferenc 102, 227, 235, 243, 247, 407, 413,
612, 825, 832, 833, 875
Zsibrita László 393
Zsig Zoltán 871, 874
Zsoldos Andor 448
Zsoldos Attila 696
Zsuppán András 791

TÁRGYMUTATÓ

- Afganisztán 238, 869, 877
 Afrika 204, 752, 832, 876
 ld. még → az egyes országoknál
 ágyú 77, 384, 385
 Albánia 162
 Algéria 477, 865
 Amerikai Egyesült Államok 98, 197, 207, 210,
 244, 245, 249, 303, 450, 614, 677, 736, 749,
 816, 862, 870
 Anglia ld. → Nagy-Britannia
 antiszemitizmus 802, 803
 arab-izraeli háború 206, 868
 aradi vértanúk 336
 Argentína 872-875
 Ausztria (Habsburg birodalom) 26, 30, 41, 55,
 63, 162, 177, 188, 199, 200, 208, 212, 216-
 218, 226, 266, 483, 553, 751, 768-772, 846,
 848
 ld. még → Magyarország (XVI. sz. – 1918)
 Ázsia 225, 238, 258, 815
 ld. még → az egyes országoknál
- Balkán** 84, 184, 691
 ld. még → az egyes országoknál
 balti államok 519, 839
 békefenntartás, béketeremtés 184, 876
 Belgium 450
 bibliográfia I
 Bizánci birodalom 681
 biztonságpolitika 87-89, 183
 Bosznia-Hercegovina 671, 751
 Burgenland 541
- családtörténet 338, 656, 668, 669
 csapattörténet 147, 249, 288-307, 610, 618, 632,
 665
 csata 72, 202-205, 290, 673, 696-698, 700, 701,
 712, 715, 718, 759, 760, 764, 765, 796, 825,
 832
 Csehország, csehek 58, 437
 Csehszlovákia 306, 518, 822
 ld. még → Szlovákia; → Csehország, csehek
 csendőrség 274-281, 304, 317
- Dánia** 812
 Délvidék 23, 75, 120, 455-458, 525, 786
 ld. még → Jugoszlávia, → Szerbia
 Dunántúl 719
- egészségügy 15, 103, 213, 214, 539, 548, 596
 egyenruhák, felszerelés 26-35, 157, 442
 egyesületek, klubok 357
 egyházi és világi rendek 40, 90-95
 egyházi személyek 474
 Egyiptom 679, 861
 ejtőernyőzés, ejtőernyős csapatok 232-236, 581
 életrajzok 196, 314, 315, 337, 377, 572-669, 723
 ld. még → NÉVMUTATÓ
 ellenállás, ellenállási mozgalom 473, 629, 639,
 666, 724
 első világháború 36, 38, 55, 67, 68, 73, 74, 115,
 116, 161, 162, 188, 199, 200, 208, 226, 237,
 290-293, 483, 539, 548, 570, 595, 605, 617,
 618, 628, 651, 660, 674, 758-775
 emigráció, menekültek 98, 479-482, 484, 488,
 489, 512, 656, 657
 emlékművek, emlékhelyek 338-341, 350-353
 ld. még → temetők, sírok
 Erdély 91, 92, 172, 280, 432, 520, 530, 545,
 611, 655, 708, 744, 745, 748, 781, 785, 860
 ld. még → Románia
 érmek, kitüntetések 41-49
- fegyverek 5, 365, 368, 372-387, 760
 fegyverkezés 177, 180, 181
 felderítés 194, 299
 ld. még → hírszerzés, elhárítás
 felkelés 711, 724, 751, 785, 837, 838
 Felvidék 85, 171, 296, 531, 743, 795
 ld. még → Szlovákia
 fényképek, fényképezés 64, 65, 173, 205, 226,
 759
 Finnország 17, 196, 240
 flottilla 32, 219
 forrás, dokumentum 10-13, 74, 109, 120, 306,
 319, 465, 484, 504, 571, 580, 611, 618, 622,
 628, 646, 651, 717, 722, 727, 780, 853, 868
 forradalom 726, 739, 776, 777
 Franciaország 72, 93, 477, 593, 656, 717, 726-
 735, 790, 800, 866
- gépjárművek, harcjárművek 366, 388-400
 geopolitika 87, 88
 Görögország 145, 215
- gyalogság, gépesített gyalogság** 288, 290, 292,
 294, 296-301, 306, 620

- háborús bűnök, megtorlás 75, 140, 444-478, 855-857
 haderő 147, 151-160, 163-169, 171-175, 177-185
 ld. még → különleges erők
 haderőátalakítás 154, 183
 haderőn kívüli fegyveres erők 130, 151, 162, 225, 497, 747, 748, 796, 839
 hadifogság, hadifoglyok 483, 485-488, 490-493
 hadiipar 359-371
 hadirégészet 76-83, 383, 426, 427, 514-517
 ld. még → régészet
 hadisírgondozás 345-349
 ld. még → temetők, sírok
 haditechnika 5, 6, 77, 80-83, 143, 144, 163, 359-439, 760
 haditengerészet, tengeri harc 215-218, 220-225, 421, 422, 424, 425, 665, 667, 764, 765
 ld. még → flottilla
 haditudósítás 52, 53, 67, 594
 hadutazás ld. → katonaföldrajz
 hadművészet 70, 146, 148, 151, 157, 158, 176, 673
 ld. még → az egyes fegyvernemeknél
 hadsegélyezés 358
 hadszíntérkutatás ld. → hadirégészet
 hadtápbiztosítás 211, 212, 618
 Hadtörténeti Intézet és Múzeum 2-9, 24, 25, 34, 62
 hadtudomány 105, 106, 146, 158
 hagyományörzés, hagyományápolás 335, 354-357
 hajó, hadihajó 215-220, 222-225, 421-423, 514, 515
 ld. még → haditengerészet, tengeri harc, → flottilla
 harcászat 145, 149, 150, 161
 harckocsi, harckocsi csapat 201-207, 305
 határok, határvédelem 86
 határőrség 267-273
 Havasalföld 698, 709, 710
 hegyi csapatok 199, 295
 helyi háborúk 862, 865, 867, 872-875, 877
 helyőrség 307
 helytörténet 257, 279, 297, 298, 325, 442, 518-568
 hidegháború 87, 89, 849, 850, 863, 864, 870
 híradás 400-402, 606
 hírszerzés, elhárítás 186-193, 659
 Horvátország 338, 534, 701
 ifjúság 323-328, 512, 677, 678
 igazságszolgáltatás, bíróság 446-448, 475, 540
 Irán 878
 irodalom 71-75
 Írország, írek 435
 Izrael 206, 851, 852, 868
 ld. még → zsidóság
 Japán 148, 244, 815
 jelvény 36-40, 329
 jog 139, 440-478
 ld. még → háborús bűnök, megtorlás, → igazságszolgáltatás, bíróság
 Jugoszlávia 119, 497, 813, 849, 850
 Kanada 21, 49, 737
 Kárpátalja 295, 489, 544, 546, 797, 798, 869
 ld. még → Ukrajna
 katasztrófavédelem (polgári védelem) 185, 257
 katonaelet 103, 104, 291, 569, 599
 katonaföldrajz 84, 85
 katonai kiképzés és nevelés 318-356
 katonai közigazgatás 23, 170-172
 katonai tanintézet 319-321
 katonai vezetés 164
 katonapolitika 87, 159, 177, 178, 182, 862
 képzőművészet 61-63, 66-68
 keresztes háborúk 682, 687-690, 692, 702, 703
 Kína 146, 245
 Korea 871
 Koszovó 184
 középkor 72, 90, 310-313, 572, 576, 681-704
 Kuba 863, 864
 kunok 96, 97
 külföldi katonai szolgálat 184, 674-678
 különleges erők 163, 175, 208, 232-236, 258, 259
 külpolitika, diplomácia 87, 116, 117, 119, 691, 714, 717, 740, 761, 762, 787, 794, 797, 799-801, 824, 830, 836, 848, 852, 868, 870
 Latin-Amerika 239, 259, 672
 ld. még → az egyes országoknál
 légierő, légi harc 102, 226-232, 237-259, 303, 845
 ld. még → repülőgép, repülés
 légvédelem 39, 386
 Lengyelország 54, 203, 220, 489, 557, 674-676, 714, 756, 780, 809, 837, 838
 levelezés 98, 291, 467, 611, 648, 660, 717, 727
 levéltár, levéltári forrás 22, 23, 58

- Líbia 757
lovasság 197, 198, 289, 291, 614, 624, 663, 727
lövedék 80-83, 384, 387
- Madagaszkár** 817
Magyarország 670
IX-XV. sz. 72, 96, 100, 107, 152, 428, 429, 573,
577, 587, 683-685, 687, 689, 691-699, 701,
702, 704
XVI. sz. 100, 108, 137, 431, 552, 705-709, 710-
712
XVII. sz. 52, 61, 109, 267, 310-313, 338, 350,
384, 385, 433, 528, 566-568, 652, 669, 705-
709, 713-715
XVIII. sz. 51, 52, 110, 111, 154-156, 314, 315,
433, 529, 544, 547, 557, 565, 578, 614, 627,
631, 656, 713, 716-725, 727, 738
XIX. sz. 442, 725
1800–1848 8, 105, 289, 538, 738
1848–1849 9-14, 62-65, 101, 112-114, 268, 282,
288, 289, 316, 336, 337, 351, 352, 375, 495,
525, 545, 546, 572, 580, 591, 596, 622, 645,
658, 663, 740-745, 747, 748
1849–1900 13, 66, 159, 187, 217, 262, 269, 277,
279, 280, 283, 317, 359, 360, 441, 479-482,
575, 614, 622, 638, 738
XX. sz. 95, 753-755
1900–1920 53, 159, 216, 217, 262, 269, 277,
279, 283, 359, 360
1914–1918 55, 67, 73, 74, 116, 199, 208, 212,
216, 218, 226, 290, 291, 361, 483, 539, 548,
605, 618, 628, 651, 660, 674, 762, 766
1918–1919 160, 227, 228, 484, 518-542, 613,
618, 776-789
1920–1945 94, 116, 118, 163, 168-170, 229,
277, 279, 283, 294-296, 322, 325, 362-365,
367, 443, 602-604, 608, 611, 613, 788, 789,
794-798, 801-803, 810, 811
1941–1945 69, 75, 117, 120, 140, 163, 171-174,
198, 205, 219, 229-231, 250-257, 297-301,
304, 366, 367, 455-464, 467, 468, 498-507,
509, 532, 533, 536, 571, 579, 581, 586, 588,
590, 597, 602, 610, 616, 632, 643, 647, 648,
818-824, 826-830, 836, 838, 840-844
1945–1989 42, 178, 179, 209, 214, 263, 305,
307, 370, 371, 382
1945–1956 2, 86, 180, 189-191, 264, 270-272,
340, 446-449, 469-471, 473, 475, 847-850
1956 58, 59, 122, 123, 265, 353, 472, 474, 512,
521, 526, 562, 629, 637, 661, 666, 677, 843,
853-860
- 1957-1989** 181, 273, 306, 637
1989-2011 182-185, 192, 209, 214, 263, 285,
286, 321, 382
- Málta** 243
második világháború 43, 68, 69, 75, 98, 102,
104, 117, 119-121, 140, 163-176, 196, 198,
201-205, 210, 219, 222-224, 229-231, 240-
257, 296-304, 366, 367, 383, 437-439,
447-468, 496-509, 532, 533, 536, 571, 579,
581, 586, 588, 590, 597, 600, 601, 607, 610,
616, 632, 634, 635, 643, 647, 648, 675, 676,
804-846
megszállítás 306, 613, 781-786, 795, 798, 812
mesterlövész 195, 196, 665
Mongol birodalom, tatárok 693, 694, 699, 700
munkaszolgálat 467
múzeum, kiállítás 2-21, 374
műszaki csapat 208-210
művelődéstörténet 70, 99-101, 143
- Nagy-Britannia (Anglia)** 153, 175, 204, 222-
224, 237, 238, 246-248, 258, 259, 402, 451,
572, 595, 752, 800, 815, 861, 872-875
nekrológ 132-135
Németország 16, 22, 43, 48, 49, 57, 91, 92, 164-
167, 177, 188, 193, 201, 202, 222-224, 237,
246-248, 302, 326-329, 344, 450, 466, 478,
535, 589, 592, 634, 635, 683, 686, 761, 790-
793, 799, 800, 816, 845, 846
ld. még → második világháború
nemzetország, polgárország 113, 138, 265
népfelkelés 292, 618
néprajz 104
Norvégia 19, 812
nők 99-102
- ókor 76, 145-147, 149, 215, 309, 426, 427, 679
Olaszország (Itália) 49, 56, 750, 757, 833-835
Oroszország (Szovjet-Oroszország) 54, 93,
452, 580, 594, 730-735, 761, 799, 800, 814,
836, 847, 869
ld. még → Szovjetunió
Oszmán birodalom ld. → Törökország
Osztrák-Magyar Monarchia ld. → Ausztria, →
Magyarország 1867-1918
- önkéntes erők 167, 302
Örményország, örmények 444
- páncélos csapat ld. → harckocsi csapat
Pannónia 76, 147, 426, 427

- polgári védelem ld. → katasztrófavédelem
 politikai 116, 117, 119, 447, 466, 593, 595, 607,
 652, 803, 866
 Portugália 550
 propaganda 56, 188, 828
- régészet** 76-83
 ld. még → hadirégészet
 rendőrség 21, 264, 282, 283, 633
 rendvédelem, rendvédelmi szervek 49, 141,
 166, 260-263, 266, 284-287, 440, 441, 853
 ld. még → csendőrség, → rendőrség, →
 határőrség
 repülőgép, repülés 18-20, 102, 226-256, 258,
 259, 363, 367, 403-417, 424, 425, 499-508,
 589, 598, 619, 621, 623, 630, 653, 662, 667
 ld. még → légi harc
 repülőtér 418-420
 Római birodalom 215, 309, 680
 ld. még → Pannonia
 Románia 55, 74, 241, 242, 438, 486, 487, 554,
 642, 767-770, 772, 773, 781-784
 ld. még → Erdély
 roncsok, roncskutató 390, 514-517
- sajtó, média 54, 55, 57-60, 69, 854
 Skócia 150
 Spanyolország 406, 728, 729
 sport 7, 47, 48, 329-334, 443, 598, 650
 SS 166, 167, 302, 634, 635
 Svédország 463, 464, 664, 852
- Szerbia** 527
 Szlovákia 20, 124-128, 537, 543, 551, 559, 560,
 584, 746, 809-811
 Szovjetunió 86, 121, 163, 205, 240, 241, 445,
 451, 485, 488, 509
 ld. még → második világháború, →
 Oroszország
- tábori posta 68
 táborok 468-472
 temetők, sírok 342-345, 352, 540
- térképészet, térkép 131, 618, 654, 655, 759, 760
 tisztek, tisztképzés 64, 65, 118, 123, 289, 293,
 316, 317, 337, 351, 352, 448, 449, 479-483,
 499-506, 511, 574, 575, 580, 581, 583, 584,
 586, 588-591, 595, 596, 609, 614, 616-621,
 623, 624, 630-632, 634-636, 638, 647-649,
 651, 653-655, 658, 663, 667
 – tisztképzés 320, 321
 ld. még → életrajzok és → NÉVMUTATÓ
 tiszthelyettesek, tiszthelyettesképzés 318, 319
 ld. még → életrajzok és → NÉVMUTATÓ
 Törökország (Oszmán birodalom) 72, 81, 109,
 188, 200, 374, 444, 657, 671, 700-703, 708,
 709, 764, 765
 ld. még → Magyarország XVI-XVII. sz.
 történetírás, történetírók 107-135
 történettudomány, hadtörténettudomány 1, 79,
 105-142
 tudományos élet, konferencia 136-142, 461,
 528, 596, 672
 tűzérség 199, 200
- Ukrajna** 345, 346
 ld. még → Kárpátalja
- várak, erődök 71, 78-80, 82, 137, 426-439, 519,
 520, 524, 527-531, 534, 535, 537, 538, 541,
 543, 544, 546, 549-556, 558-561, 563, 564,
 566-568, 657
 veszteség 222, 494-511, 515, 860
 ld. még → hadifogság, hadifoglyok, →
 hadirégészet
 Vietnam 867
 visszaemlékezés, emlékirat 110, 116-119, 123,
 136, 491-494, 569-571, 585, 588, 597, 599,
 605, 610, 611, 625, 626, 642, 665
- zászló 50, 51, 294, 295
 zene 41
- zsídóság** 140, 459-466, 664, 679, 802
 ld. még → Izrael

A Bibliográfiát készítette
Bolyósné Ujfalusi Éva
Fodor Veronika
Mohácsi Zoltán

TARTALOM

TANULMÁNYOK

SÜLI ATTILA Az erdélyi hadsereg tüzérségének megszervezése
1848–49-ben 969

KOVÁCS LÁSZLÓ Karlovics és Petrovics. Leszámolás a barguzini
Petőfi-fantommal 999

KÖZLEMÉNYEK

OLIVIER CHALINE A csata mint történeti tárgy 1047

NÉGYESI LAJOS Az 1685. évi táti csata 1061

MŰHELY

TÓTH FERENC „Nagyon hasznos volna, ha a hadtörténetírás
fokozottabban koncentrálna a konkrét hadműveletek
leírására”. Bemutatjuk Olivier Chaline-t,
a Sorbonne (Paris IV) professzorát 1083

ÁCS TIBOR Hadtörténetírásunk historiájához. Az első hivatásos
magyar hadtörténész: Lakos János életműve 1089

FRITZ BEKE ÉVA – Az ács-herkályi honvéd emlékmű kutatása 1095

NÉGYESI LAJOS –
SZABÓ ANDRÁS –
DÉNES KÁLMÁN –
PADÁNYI JÓZSEF

TULIPÁN ÉVA 1848 1948-ban. Múlthasználat és propaganda
a néphadsereg születésének hajnalán 1105

FORRÁSKÖZLEMÉNYEK

CSORBA GYÖRGY Ihász Dániel írásai vöröstoronyi tevékenységéről
és emigrációjának korai éveiből, 1849–1851 1113

ANDAHÁZI SZEGHY Orosz harcokcsik adatai. Értesítés a szovjet harc-
és páncélgépkocsik megvizsgálásáról, 1942 1141

VISSZAEMLEKEZÉSEK

TATÁR IMRE Kóborlás Budapesten ötvenhat után. Naplórészletek
a szovjet csapatok bevonulását követő hetekről 1179

SZEMLE

ANDREAS UNGARUS Descripcio victoriae Beneventi (*Veszprémy László*) 1189

YOSSI MAUREY Medieval Music, Legend, and the Cult of St. Martin
(The Local Foundations of a Universal Saint)
(*Tűskés Anna*) 1190

PÓSÁN LÁSZLÓ A Német Lovagrend Poroszországban.
A népesség és településszerkezet változásai
(*Bradács Gábor*) 1192

CLEMENS AIGNER – GERHARD FRITZ – CONSTANTIN STAUS-RAUSCH (HG.)	Das Habsburger-Trauma. Das schwierige Verhältnis der Republik Österreich zu ihrer Geschichte (<i>Balla Tibor</i>) 1195
DEBORAH S. CORNELIUS	Kutyaszorítóban. Magyarország és a II. világháború (<i>Szelke László</i>) 1197
GERMUSKA PÁL	A magyar középgépipar. Hadiipar és haditechnikai termelés Magyarországon 1945 és 1980 között (<i>Kiss Dávid</i>) 1199
CSÖRSZ ISTVÁN	Viharjelzés. Riportok 1956 katonáival (<i>Tulipán Éva</i>) 1202
KINCSES KATALIN MÁRIA (SZERK.)	A magyar hadtörténetírás története és problémái (<i>Hausner Gábor</i>) 1204
	KRÓNIKA
KINCSES KATALIN MÁRIA	(Had)történeti kiállítás – képzőművészeti eszközökkel: „Európa Bécsben. A bécsi kongresszus, 1814/15” 1207
	NEKROLÓG
SZAKÁLY SÁNDOR	Tóth Sándor (1924–2015) 1213
	BIBLIOGRÁFIA
BOLYÓSNÉ UJFALUSI ÉVA – FODOR VERONOKA – MOHÁCS ZOLTÁN	A 2012. évi magyar hadtörténelmi irodalom válogatott bibliográfiája 1215

CONTENTS

	STUDIES	
ATTILA SÜLI LÁSZLÓ KOVÁCS	The Artillery of the Transylvanian Army in 1848-49.....	969
	Karlovcis and Petrovics. Getting Rid of the Petőfi Phantom of Barguzin.....	999
	PUBLICATIONS	
OLIVIER CHALINE LAJOS NÉGYESI	The Battle as Historical Object	1047
	The Battle at Tát in 1685.....	1061
	WORKSHOP	
FERENC TÓTH	‘Military history writing had better devote more attention to the description of concrete operations’. Introducing Olivier Chaline, professor of Sorbonne (Paris IV)	1083
TIBOR ÁCS	A Contribution to the History of Military History Writing. The First Professional Hungarian Military Historian: the Oeuvre of János Lakos	1089
ÉVA FRITZ BEKE – LAJOS NÉGYESI – ANDRÁS SZABÓ – KÁLMÁN DÉNES – JÓZSEF PADÁNYI	Exploring the Honvéd Monument at Ács-Herkály	1095
ÉVA TULIPÁN	1848 in 1948. Using History and Propaganda at the Birth of the People’s Army	1105
	SOURCE PUBLICATIONS	
GYÖRGY CSORBA	Dániel Ihász’s Writings on his Work at Vöröstorony and on the Early Years of his Exile, 1849–1851	1113
VIKTOR ANDAHÁZI SZEGHY	Data on Russian Tanks. Report on the Examination of Soviet Tanks and Armoured Vehicles, 1942	1141
	MEMOIRS	
TATÁR IMRE	Wandering in Budapest after 1956. Diary Excerpts from the Weeks Following the Soviet Troops Invading Hungary	1179
	REVIEW	
ANDREAS UNGARUS YOSSI MAUREY	Descripcio victoriae Beneventi (<i>Veszprémy László</i>).....	1189
	Medieval Music, Legend, and the Cult of St. Martin (The Local Foundations of a Universal Saint) (<i>Anna Tüskés</i>)	1190

LÁSZLÓ PÓSÁN	The Teutonic Order in Prussia. Changes in the Population and in the Settlement Structure (<i>Gábor Bradács</i>)..... 1192
CLEMENS AIGNER – GERHARD FRITZ – CONSTANTIN ST AUS-RAUSCH (HG.)	Das Habsburger-Trauma. Das schwierige Verhältnis der Republik Österreich zu ihrer Geschichte (<i>Tibor Balla</i>)..... 1195
DEBORAH S. CORNELIUS	Hungary in World War II (<i>László Szelke</i>) 1197
PÁL GERMUSKA	Medium Machinery Industry in Hungary. The Production and Technology of War Industry in Hungary between 1945 and 1980 (<i>Dávid Kiss</i>)..... 1199
ISTVÁN CSÖRSZ	Interviews with the Soldiers of 1956 (<i>Éva Tulipán</i>)..... 1202
KATALIN MÁRIA KINCSES (ED.)	The History and the Problems of Hungarian Military History Writing (<i>Gábor Hausner</i>) 1204
	CHRONICLE
KATALIN MÁRIA KINCSES	(Military) History Exhibition – With the Help of Fine Arts: ‘Europe in Vienna. The Congress of Vienna, 1814/15’ 1207
	NECROLOGY
SÁNDOR SZAKÁLY	Sándor Tóth (1924–2015) 1213
	BIBLIOGRAPHY
ÉVA BOLYÓSNÉ UJFALUSI – VERONIKA FODOR – ZOLTÁN MOHÁCS	Selected Bibliography of Hungarian Military History Works in 2012..... 1215

TABLE DES MATIÈRES

	ÉTUDES	
ATTILA SÜLI	L'organisation de l'artillerie de l'armée transylvanienne en 1848–1849	969
LÁSZLÓ KOVÁCS	Karlovics et Petrovics. En finir avec le Petófi fantôme de Bargouzine	999
	PUBLICATIONS	
OLIVIER CHALINE	La bataille comme objet d'histoire	1047
LAJOS NÉGYESI	La bataille de Tát de 1685	1061
	ATELIER	
FERENC TÓTH	« Il serait très utile que l'historiographie se davantage sur la description des opérations concrètes.» Présentation d'Olivier Chaline, professeur à la Sorbonne (Paris IV)	1083
TIBOR ÁCS	À propos de l'histoire de notre historiographie. L'œuvre de János Lakos, premier historiographe professionnel hongrois	1089
ÉVA FRITZ BEKE – LAJOS NÉGYESI – ANDRÁS SZABÓ – KÁLMÁN DÉNES – JÓZSEF PADÁNYI	Exploration du monument militaire hongrois d'Ács-Herkály	1095
ÉVA TULIPÁN	1848 en 1948. Propagande et mise en valeur du passé à l'aube de la naissance de l'armée populaire	1105
	PUBLICATIONS DE SOURCE	
GYÖRGY CSORBA	Les écrits de Dániel Ihász sur son activité à Vöröstorony (Turnu Roşu) et issus des premières années d'émigration, 1849–1851	1113
VIKTOR ANDAHÁZI SZEGHY	Données de chars d'assaut russes. Information sur l'examen des blindés et des chars d'assaut soviétiques, 1942	1141
	MÉMOIRES	
IMRE TATÁR	Errances dans Budapest après les événements de 1956. Extraits de journaux intimes sur les semaines qui ont suivi l'arrivée des troupes soviétiques	1179

	REVUE	
ANDREAS UNGARUS YOSSI MAUREY	Descriptio victoriae Beneventi (<i>László Veszprémy</i>)	1189
	Medieval Music, Legend, and the Cult of St. Martin (The Local Foundations of a Universal Saint) (<i>Anna Tiüskés</i>)	1190
LÁSZLÓ PÓSÁN	L'Ordre des chevaliers teutoniques en Prusse. Évolution de la population et des habitats (<i>Gábor Bradács</i>).....	1192
CLEMENS AIGNER – GERHARD FRITZ – CONSTANTIN STAUS- RAUSCH (HG.)	Das Habsburger-Trauma. Das schwierige Verhältnis der Republik Österreich zu ihrer Geschichte (<i>Tibor Balla</i>)	1195
DEBORAH S. CORNELIUS	Prise dans un étai. La Hongrie et la Seconde Guerre mondiale (<i>László Szelke</i>).....	1197
PÁL GERMUSKA	L'industrie mécanique moyenne hongroise. Industrie et production militaires en Hongrie entre 1945 et 1980 (<i>Dávid Kis</i>).....	1199
ISTVÁN CSÖRSZ	Alerte de tempête. Reportages avec des soldats de 1956 (<i>Éva Tulipán</i>).....	1202
KATALIN MÁRIA KINCSES (ED.)	L'histoire et les problèmes de l'historiographie hongroise (<i>Gábor Hausner</i>)	1204
	CHRONIQUE	
KATALIN MÁRIA KINCSES	Une exposition à la fois d'histoire (militaire) et d'arts plastiques : « L'Europe à Vienne. Le congrès de Vienne, 1814–1815 »	1207
	NÉCROLOGIE	
SÁNDOR SZAKÁLY	Sándor Tóth (1924–2015)	1213
	BIBLIOGRAPHIE	
ÉVA BOLYÓSNÉ UJFALUSI – VERONIKA FODOR – ZOLTÁN MOHÁCS	Bibliographie sélective de la littérature hongroise d'histoire militaire de l'année 2012	1215

INHALT

STUDIEN	
ATTILA SÜLI	Die Organisierung der Artillerie der Siebenbürgischen Armee im Jahre 1848-49 969
LÁSZLÓ KOVÁCS	Karlovics und Petrovics. Abrechnung mit dem Petöfi-Phantom von Barguzin 999
MITTEILUNGEN	
OLIVIER CHALINE	Die Schlacht als historischer Gegenstand 1047
LAJOS NÉGYESI	Die Schlacht bei Tát (Taath) im Jahre 1685 1061
WERKSTATT	
FERENC TÓTH	„Es wäre sehr nützlich, wenn sich die Militärgeschichtsschreibung verstärkt auf die Beschreibung der konkreten Kriegsoperationen konzentrieren würde.“ Wir stellen Olivier Chaline, Professor der Universität Sorbonne (Paris IV) vor 1083
TIBOR ÁCS	Zur Geschichte unserer Militärgeschichtsschreibung. Das Lebenswerk des ersten Berufs-Militärhistorikers, János Lakos..... 1089
ÉVA FRITZ BEKE – LAJOS NÉGYESI – ANDRÁS SZABÓ – KÁLMÁN DÉNES – JÓZSEF PADÁNYI	Erforschung des Honvéd-Denkmal von Ács-Herkály 1095
ÉVA TULIPÁN	Das Jahr 1848 im Jahre 1948. Die Benutzung der Vergangenheit und Propaganda zu Beginn der Geburt der Volksarmee 1105
QUELLENPUBLIKATIONEN	
GYÖRGY CSORBA	Die Schriften von Dániel Ihász über seine Tätigkeit in Vöröstorony und aus den frühen Emigrationsjahren, 1849–1851 1113
VIKTOR ANDAHÁZI SZEGHY	Daten russischer Kampffahrzeuge. Nachricht über die Untersuchung von sowjetischen Kampf- und Panzerfahrzeuge, 1942..... 1141
ERINNERUNGEN	
IMRE TATÁR	Streifzug durch Budapest nach 1956. Tagebuchauszüge über die Wochen nach Einmarsch der sowjetischen Truppen 1179

	RUNDSCHAU	
ANDREAS UNGARUS	Descriptio victoriae Beneventi (<i>László Veszprémy</i>).....	1189
YOSSI MAUREY	Medieval Music, Legend, and the Cult of St. Martin (The Local Foundations of a Universal Saint) (<i>Anna Tiüskés</i>)	1190
LÁSZLÓ PÓSÁN	Der Deutschorden in Preußen. Änderung der Bevölkerung und der Siedlungsstruktur (<i>Gábor Bradács</i>).....	1192
CLEMENS AIGNER – GERHARD FRITZ – CONSTANTIN STAUS- RAUSCH (HG.)	Das Habsburger-Trauma. Das schwierige Verhältnis der Republik Österreich zu ihrer Geschichte (<i>Tibor Balla</i>)	1195
DEBORAH S. CORNELIUS	In die Enge getrieben. Ungarn im Zweiten Weltkrieg (<i>László Szelke</i>)	1197
PÁL GERMUSKA	Die ungarische Kriegsindustrie. Militärindustrielle und militärtechnische Produktion in Ungarn zwischen 1945 und 1980 (<i>Dávid Kis</i>).....	1199
ISTVÁN CSÖRSZ	Sturmwarnung. Interviews mit den Soldaten von 1956 (<i>Éva Tulipán</i>)	1202
KATALIN MÁRIA KINCSES (RED.)	Die Geschichte und die Probleme der ungarischen Militärgeschichtsschreibung (<i>Gábor Hausner</i>)	1204
	CHRONIK	
KATALIN MÁRIA KINCSES	(Militär-) Historische Ausstellung – mit den Mitteln der bildenden Kunst: „Europa in Wien. Der Wiener Kongress, 1814/15“1204	1207
	NEKROLOG	
SÁNDOR SZAKÁLY	Sándor Tóth (1924–2015)	1213
	BIBLIOGRAFIE	
ÉVA BOLYÓS-UJFALUSI – VERONIKA FODOR – ZOLTÁN MOHÁCS	Ausgewählte Bibliografie der ungarischen militärgeschichtlichen Literatur des Jahres 2012.....	1215

СОДЕРЖАНИЕ

	СТАТЬИ	
АТТИЛА ШЮЛИ	Организация артиллерии трансильванской армии в 1848-49 гг.	969
ЛАСЛО КОВАЧ	Карлович и Петрович. Конец баргузинского фантома Петёфи.....	999
	СООБЩЕНИЯ	
ОЛИВЬЕ ШАЛИН	Битва как исторический предмет.....	1047
ЛАЙОШ НЕДЕШИ	Битва 1685 г. возле поселка Тат.....	1061
	МАСТЕРСКАЯ	
ФЕРЕНЦ ТОТ	«Было бы очень полезно, если бы военная историография усиленнее концентрировалась на описании конкретных военных действий». Представляем Оливье Шалина, профессора Сорбонны (Париж IV).....	1083
ТИБОР АЧ	К истории военной историографии. Первый официальный военный историк: творчество Яноша Лакоша.....	1089
ЕВА ФРИЦ БЕКЕ – ЛАЙОШ НЕДЕШИ – АНДРАШ САБО – КАЛЬМАН ДЕНЕШ – ЙОЖЕФ ПАДАНИ	Исследование гонведского памятника в Ач-Харкае ...	1095
ЕВА ТУЛИПАН	1848 в 1948 году. Использование прошлого и пропаганда в период рождения народной армии.....	1105
	ПУБЛИКАЦИЯ ИСТОЧНИКОВ	
ДЁРДЬ ЧОРБА	Записки Даниэля Ихаса о своей деятельности в Вёрёштороне и о первых годах эмиграции, 1849-1851.....	1113
ВИКТОР АНДАХАЗИ СЕГИ	Показатели русских танков. Сообщение о обследовании советских боевых бронемашин и танков, 1942.....	1141
	МЕМУАРЫ	
ИМРЕ ТАТАР	Скитания по Будапешту после пятьдесят шестого года. Отрывки из дневника о неделях после ввода советских войск.....	1179

	КНИЖНОЕ ОБОЗРЕНИЕ	
АНДРЕАС УНГАРУС ЙОССИ МОРИ	Descriptio victoriae Beneventi (<i>Ласло Веспреми</i>).....	1189
	Medieval Music, Legend, and the Cult of St. Martin (The Local Foundations of a Universal Saint) (<i>Анна Тюшкеш</i>)	1190
ЛАСЛО ПОШАН	Немецкий рыцарский орден в Пруссии. Изменения в структуре населения и населенных пунктов (<i>Габор Брадач</i>)	1192
КЛЕМЕНС АЙГНЕР – ГЕРХАРД ФРИЦ – КОНСТАНТИН ШТАУЗ- РАУШ (СОСТ.)	Das Habsburger-Trauma. Das schwierige Verhältnis der Republik Österreich zu ihrer Geschichte (<i>Тибор Балла</i>)	1195
ДЕБОРА С. КОРНЕЛИУС	В ловушке. Венгрия и 2-ая мировая война (<i>Ласло Селке</i>)	1197
ПАЛ ГЕРМУШКА	Венгерское среднее машиностроение. Военная промышленность и производство военной техники в Венгрии от 1945 по 1980 г. (Давид Киш)	1199
ИШТВАН ЧЁРС	Штормовой сигнал. Репортажи с солдатами 1956 г. (<i>Ева Тулипан</i>)	1202
КАТАЛИН МАРИЯ КИНЧЕШ (РЕД.)	История и проблематика венгерский военной историографии (<i>Габор Гауснер</i>)	1204
	ХРОНИКА	
КАТАЛИН МАРИЯ КИНЧЕШ	(Военно-)историческая выставка - посредством изобразительного искусства: «Европа в Вене. Венский конгресс 1814/15 гг.».....	1207
	НЕКРОЛОГ	
ШАНДОР САКАЙ	Шандор Тот (1924-2015)	1213
	БИБЛИОГРАФИЯ	
ЕВА БОЙОШНЭ УЙФАЛУШИ – ВЕРОНИКА ФОДОР – ЗОЛТАН МОХАЧ	Избранная библиография венгерской военно- исторической литературы за 2012 год	1215